

ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ՀԱՅԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ

ԳԻՐԻ Բ.

1896

ՅՈՒՆԻՍ

Տ Փ Խ Ի Ս

Տպարան Ս. Շարանեի եւ Ընկ. Նիկ. 21.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Սանիկ, վէպ. Ս. Կ.	1
✕ Կիլիկիա. ԲԱԿ	85
Վաղթամար. Ա. ԹԱՇՃԵԱՆ.	111
Տացու Յովէսը. Կ. Զ.	113
Լրտես օրիորդ. անգղ. թարգմ. Կ.	133
✕ Խաչատուր Աբովեան. Ն. ՏԷՐ-ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ	145
✕ Երկու ամիս Աղուանից եւ Սիւնեաց աշխարհ- ներում. ԲԱՓՓԻ	193
Կապ ընողը. Ս. ԱԽԵՏԻՔԵԱՆ	229
Անժամանակ թատրոն եւ ընթերցանութիւն գերմ. թարգմ. Ս. ՄԱՆԴԻՆԵԱՆ	249
✕ Նորամուծութիւններ Հայաստանեայց եկեղե- ցում. ԳԻԻՏ ՔԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ.	291

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԵԿԱՆ

✕ Դրանսիականիոյ հայոց Մետրապօլիտը. Հ. Գր. Գովրիկեանի. Ե. ՃԱՀԱՐԱԷԴԵԱՆ	301
---	-----

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

✕ Հազարայ Փարպեցւոյ պատմութեան Հայոց Յառաջաքան. ՆՈՐԱՅՐ Ն. ԲԻԽԶԱՆԴԱՅԻ	309
---	-----

ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ԴԻՐԵՆՏ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԲ

ԳԻՐԳ Բ.

1896

ՅՈՒՆԻՍ

Տ Փ Խ Ի Ս

Տպարան Մ. Շարաձէի և ԲՆԿ. ՆԻԿ. 21.

Тип. М. Шарадзе и К°,

1896

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 6 Юня 1896 г.

Անցեալ մայիսի 14 ին ամբողջ Ռուսիան ար-
տաստփոր ցնծութեամբ եւ շքեղ հանդիսով հաստարեց
ՆՈՅԻՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆՅ ԹԱԳԱՒՈՐ ԿԱՅՍՐ Ն Ի Կ Ո Ղ Ա Յ
ԱԼԷԿՍԱՆԴՐՈՎՉԻ ԵՒ ԹԱԳՈՒՀԻ ԿԱՅՍՐՈՒՀԻ ԱԼԷԿ-
Ս Ա Ն Դ Ր Ա ՖԵՈԴՈՐՈՎԱՅԻ ԹԱԳԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐԱՐՈ-
ՂՈՒԹԻՒՆԸ:

Այդ մեծ հանդիսին մասնակցեցին ամբողջ աշ-
խարհիս մեծ եւ փոքր պետութիւնները իրանց ներ-
կայացուցիչներով:

Օրինասահման կարգի համաձայն թագադրու-
թեան հանդիսին մասնակցելու հրաւեր ստացաւ եւ
Ազգիս Վեհափառ Հայրապետը, որ, ջնայելով իւր մեծ
փափագին անձամբ իւր օրհնութիւնը միախառնելու
միւս եկեղեցեաց հոգեւորականութեան բարեմադ-
թութիւններին՝ տկարութեան պատճառով չկարողա-
ցաւ այդպիսի մեծ ժամապարհորդութիւն կրկին ան-
գամ՝ յանձն առնել եւ բարեհառեցաւ՝ իբրեւ ներկա-
յացուցիչ ուղարկել Սիւնօրի նախանդամ Գեր. Տ.
Երեմիա արքեպիսկոպոսին:

Այդ հանդիսին հրաւեր ստացաւ Հայ եկեղեցա-
կաններից նաեւ Աստրախանի թեմի առաջնորդ Գեր. Տ.
Արիստակէս արքեպիսկոպոսը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Սանիկ, վէպ. Ս. Կ.	1
Կիլիկիա. ԲԱԿ	85
Աղթամար. Ա. ԹԱՇՃԵԱՆ.	111
Տացու Յովէսը. Կ. Զ.	113
Լրտես օրհորդ. անգղ. թարգմ. Կ.	133
Խաչատուր Աբովեան. Ն. ՏԷՐ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ	145
Երկու ամիս Աղուանից եւ Սիւնեաց աշխարհ- ներում. ԲԱՓՓԻ	193
Կապ բռնողը. Ս. ԱԽԵՏԻՔԵԱՆ	229
Անժամանակ թատրոն եւ ընթերցանութիւն գերմ. թարգմ. Ս. ՄԱՆԴԻՆԵԱՆ	249
Նորամուծութիւններ Հայաստանեայց եկեղե- ցում. ԳԻՒՏ ՔԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՅ.	291

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԵԿԱՆ

Դրանսիւ վանիոյ հայոց Մետրապօլիսը. Հ. Գր. Գովրիկեանի. Յ. ՃԱՀԱՐԲԷԳԵԱՆ	301
--	-----

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Հազարայ Փարպեցւոյ պատմութեան Հայոց Յառաջաբան. ՆՈՐԱՅՐ Ն. ԲԻԽՋԱՆԴԱՅԻ	309
---	-----

Նիւթեր դպրոցական պատմութեան համար .	329
Երկու հատուած մեր հին մատենագրութիւնից .	333
Ս. Շազարեանի նամակներ	336

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Մի նոր հոսանք	340
+ Յովհաննէս Խաչումեան	342
Կրթութիւն (գերմաներէնից)	345
Ս. Պատարագի արարողութիւնը ըստ պ. Մ. Եղմալեանի. ԱՐՄՈԳ.	361
Բեօնոգէնի Գիտը. Ա. ՍՊԱՐԱՊԵՏԵԱՆ.	363
Պետաւոյցցու 150 ամեակը	371
Ժանուցումներ	372
Ստացուած գրքեր	373

ՅԱԻԵԼՈՒՄԺ

Հինհարդ և Գերտրուդ. Պետաւոյցցու գիրք .	
Թարգմ. ԻՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՅ	1—128

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ս Ա Ն Ի Կ

Ա Է Պ

Ա.

Երկաթուղու կայարանում սովորական իրարանցումն արդէն սկսուել էր: Գնացքի մօտալուտ գալուստը դաճլիճում և դուրսը՝ պլատֆօրմի վերայ հաւաքել էր հետաքրքրուողների և ճանապարհորդների մեծ բազմութիւն: Հետզհետէ գալիս էին նորանոր ճանապարհորդներ՝ ընդ առաջ ունենալով ծառաներին, որոնք շալակած ներս էին բերում դաճլիճ նրանց իրեղէնները: Մարդկանց խօսակցութիւնից, երեխանց ճիչ ու աղաղակից, ծառաների շտապ շտապ ներս ու դուրս գնալուց բարձրացել էր դաճլիճի մէջ մի տեսակ խուլ աղմուկ: Դուրսը, պլատֆօրմի վրայ, տիրում էր աւելի մեծ կենդանութիւն: Պլատֆօրմի երկայնութեամբ ճամոզ ժողովրդի մէջ միշտ լսւում էին ծառայողների զգուշացնող աղաղակներ և այդ միջոցին գոգոցող սահում էր երկանիւ սալակը՝ բեռնաւորուած ճանապարհորդների իրեղէններով: Ժամանակ առ ժամանակ շոգեկառքը ճող սուլոց էր արձակում, երևում էր և շտապով անհետանում հետաքրքրուող ամբոխի աչքից: Աւելի անհամբեր անձինք աչք չէին հեռացնում այն կէտից, որտեղից պէտք է երևար մօտակայ կայարանից դուրս եկած որոշեալ գնացքը և տհաճութեամբ ձեռքը թափ տալով, շուռ էին գալիս ու շարունակում իրանց շրջապալութիւնը պլատֆօրմի երկայնութեամբ:

Ահա վերջապէս հեալով ու բլթբլթալով մօտեցաւ զնացքը կայարանին և միանգամից կանգ առաւ պլատֆօրմի առաջ: Ճանապարհորդներին ընդ առաջ եկողները սկսեցին ընկնել մի վագոնից միւսը ու նայել պատուհաններից տեսնելու նրանց, որոնց սպասում էին: Անհամբեր ուղեկիցները՝ իրանց իրեղէնները ձեռքներին շտապում էին շուտով մտնել վագօնը և յարմար տեղ բռնել: Նորեկ ճանապարհորդները, որոնք պէտք է իջնէին այդ կայարանում, նոյնպէս շտապում էին մի ժամ առաջ դուրս գալ համբուրուելու իրանց սիրեցեալների հետ: Ահա այս միջոցին աղմուկ ու իրարանցումին չափ ու սահման չկար: Մարդիկ իրար հրում էին, իրանց ձեռքի բազաժով ընդհարում, թուլերին և երեխաներին ոտնատակ անում:

Լևոն Դաւթեանին՝ իւր բազմաթիւ երթևեկութեան միջոցին միշտ ձանձրոյթ էր պատճառել այդ տեսարանը, այս պատճառով նա սովորութիւն էր արել գալ կայարան երկրորդ զանգից մի փոքր առաջ: Այս անգամ էլ նա դուրս եկաւ պլատֆօրմ այն ժամանակ, երբ արդէն ճանապարհորդները նստած էին վագօններում, իսկ դուրսը հետաքրքիրները բոլորովին հանգարտ ու հանգիստ կեցած էին վագօնների առաջ և խօսակցում ճանապարհ ընկնողների հետ: Լևոն Դաւթեանը ծառայի ուղեկցութեամբ, որ տանում էր նրա թեթեւ բազաժը, մօտեցաւ առաջին կարգի վագօնին և տեղաւորուեց մի յարմար անկիւնում:

Գնացքը տեղից շարժուեց:

Լևոն Դաւթեանցը մտախոհ կուչ էր եկել մի անկիւնում. նրան չէին հետաքրքրում փոփոխակի իրար յաջորդող տեսարանները: Դա մի յիսուն տարեկան մարդ էր, հանդարտ և վայելուչ շարժուածքներով: Նրա երեսի գծազրութիւնը կանոնաւոր էր, մօրուքը սեպի

պէս խուզած. նրա թուխ մազերը սպիտակ ալիքով էր փառնուած: Ամուր շրթունքները, նրա արծուաքիթը, երկու հորիզոնական խորշը, որոնք անց էին կենում ճակատի վրայ յօնքերից մօտիկ, ցոյց էին տալիս նրա կամքի ուժեղութիւնը: Սակայն գորշագոյն աչքերում պարզ նկատելի էր քաղցր և անտարբեր հայեացք և ընդհանրապէս նրա դէմքը սառնութիւն էր արտայայտում: Նրա բաճկոնի կոճակը զարդարուած էր շքանիշով:

Լեոն Դաւթեանցը անտառապահութեան գլխաւոր վերատեսուչ էր: Դուրս գալով Անտառային ճեմարանից քսան և երկու տարեկան հասակում, նա շուտով հասաւ բարձր աստիճաններին ոչ թէ միայն նրա համար, որ լաւ տեղեակ էր իւր մասնագիտութեան, այլ նրա համար գլխաւորապէս, որ ցոյց տուեց իրան իբրև փորձառու կառավարիչ: Սիրելով իւր մասնագիտութիւնը, նուիրելով իւր բոլոր ոյժերը աշխատանքին, նա իւր տեսական հմտութեանը միացրեց և գործնական մարդու ընդունակութիւնը: Մի բան, որ նրան նախատինք էր քերում, այդ նրա հոգու սառնութիւնն էր—սառնութիւն եսամոլ ամուրի մարդու, որ կեանքից դժգոհ ընդունակ չէ օտարների ցաւը հասկանալու: Դաւթեանցի այս յանցանքը մասամբ պարտական է և այն պայմաններին, որոնց մէջ զարգացան նրա մանկութիւնն ու պատանեկութիւնը:

Հասարակ պաշտօնեայի որդի լինելով, նա առաջին տարիներից իսկ պարտաւոր էր ծնողաց հետ աստանդական կեանք վարել, որ այդ տեսակ պաշտօնեաների որդւոց դարձնում է անհայրենիք: Ծնողաց անվերջ շրջագալութեան միջոցին նա պարտաւոր էր ուստոստալ մի դպրոցից միւսը, մինչև որ վերջապէս յաջողեցաւ մտնել Անտառային ճեմարանը: Նա չէր համարձակում և իրաւունք էլ չուներ ասելու, թէ որտեղ է նրա ծննդա-

վայրը, որի հետ այնպէս սերտ կապով կապում է մար-
դուն, որին սիրելի է դարձնում և գաւառը և տունը,
ուր նա մեծացել է, քարեր, ծառեր, ամբողջ հորիզոնը,
որ նա իւրաքանչիւր օր դիտում է: Դաւթեանցը զըր-
կուած էր նաև ընտանեկան քաղցր ժամերից և նրա
պատանեկութիւնը ոչինչ բանով չտաքացաւ: Նա միշտ
զբաղուած լինելով քննութիւններ տալով, աշխատում
էր փութով բարւոքել իւր վիճակը: Նա չգիտէր թէ ինչ
է կիրքը, որ այնքան քաղցրացնում է հոգին և տան-
ջանքի է ենթարկում մարդուս ամբողջ էութիւնը: Ե-
րեսուն տարեկան հասակում նա կորցրեց իւր ծնողներին,
չկարողանալով ճաշակել ընտանեկան ջերմ ուրախութիւն:
Զրկուած հայրական կարողութիւնից՝ նրա միակ մտած-
մունքն էր որքան կարելի է շուտով ձեռք բերել ան-
կախ ու պատուաւոր դիրք: Աշխատանքը կլանեց նրա
կեանքը. փառասէր ձգտումներին հասնելու համար նա
գործ գրեց բոլոր իւր ընդունակութիւնները: Նա չվս-
տահացաւ որոնել իրան լծակից, որովհետև լաւ էր հաս-
կանում, որ ամուսնական լուծը կարող է խափանել նրա
դիտաւորութիւնները: Այդպիսով նա մնաց ամուրի և հա-
մարեա օրն ի բուն զբաղուած էր իւր պաշտօնով: Առա-
ւօտեան վաղժաւով իւր պաշտօնատեղին, ուշ կէս գիշերին
վերադառնում էր տուն, այն էլ քնելու համար: Այսպէս ան-
ցան նրա օրերը երեսնից մինչև յիսուն տարեկան հասակը
միակերպ, կանոնաւոր, միշտ աշխատանքի մէջ, առանց ո-
րևէ մտերմութեան, առանց որևէ քաղցր հանգստութեան:

Սակայն այժմ, երբ իւր փառասէր ձգտումներից
արդէն գոհ է, երբ պաշտօնավարութեան միջոցին կա-
րողացաւ փոքրիկ կարողութիւն էլ խնայել, նա երբեմ-
նապէս մի մեղմադձոտ հայեացք է ձգում դէպի ան-
ցեալը և գալիս այն եզրակացութեան, թէ որքան այդ
անցեալը դատարկ է ջերմաջերմ լիշատակներով: Այժմ

միայն չնա հասկանում է իւր մենակութիւնը: Մի մի անգամ, երբ նա դուրս է գալիս իւր ընկերակցի տնից, ուր նա լսել էր երեխայոց ճիչը ու երիտասարդ աղջկերանց ուրախ ծիծաղը և գալիս իւր միայնակեաց բնակարանը, նա զգում էր իրան միշտ ճնշուած. մի տեսակ սարսուռ, մի տեսակ ափսոսանք տիրում էր նրա ամբողջ մարմնին: Այդ միջոցին նա մտածում էր թէ ահա շուտով, շուտով պարտաւոր կլինի պաշտօնը թողնել և քարշ տալ իւր ամուրի կեանքը: Այս միտքը նրան ցնցում էր և ամուսնութեան գաղափարը յամառութեամբ սկսում էր նրան հալածել: Նա նայում էր հայելու մէջ, հաւաստիանում էր թէ ինքը դեռ ևս երիտասարդ է. նա աւելի մէկին սիրելու մասին էր մտածում և մտքով անգամ չէր անցկացնում թէ նրան կարող են սիրել: Ամուսնութեամբ նա այժմ կամենում էր վաստակել մի լծակից, որ երեխայք կծնի և կվերաստեղծէ նրա դատարկ կեանքը:

Այժմ էլ նստած շոգեկառքի մի անկիւնում, նա նորից անձնատուր եղաւ իւր մշտական խոհերին: Նա ճանապարհորդում է կառավարութեան յանձնարարութեամբ դէպի մի գաւառ, ուր պէտք է վերջացնէ հաշտութեամբ անտառային անվերջանալի վէճերը տեղացիների հետ. արդեօք այս յանձնարարութիւնը կը պսակուի՞ յաջողութեամբ:

Երկարատե սուլոցը իմաց տուաւ կայարանին մօտենալը: Լևոն Դաւթեանը տեղից բարձրացաւ, բաց արեց վագօնի պատուհանը և ամբողջ կրծքով ներշնչեց լեռնային զովացուցիչ մաքուր օդը: Տեսարանը սքանչելի էր: Կայարանը, որպէս թռչնի բոյն, յենուել էր անտառախիտ լեռան կողքին, որի մօտից պարզ ու վճիտ աղբերակներ կարկաչելով հոսում էին և թափւում մերձակայ ձորակը: Անտառապետի սիրտը լցուեցաւ ուրախութեամբ,

երբ նրա աչքի առաջ ներկայացան վիթխարի դարաւոր ծառեր՝ զարգարուած խիտ սաղարթով: Պէտք է խոստովանել, որ դէպի անտառը նա տածում էր ջերմագին սէր և նա յափշտակվում էր տեսնելով այդ վիթխարիները, որոնց մէջ անց էր կացել նրա երիտասարդութիւնը: Անտառը, գեղջկական անշուք խրճիթը, բըրտնաթոր գիւղացու հանգիստը տաժանակիր աշխատանքից յետոյ մի որևէ ծաղկաւէտ մարգի վրայ նրան լիշեցնում էին շինական երջանիկ կեանքը: Միթէ մի ազնիւ գիւղացու կեանքը իւր կնոջ հետ, որին նա ընտրել է, իւր երեխանց հետ, որոնց նա մեծացրել է, հազար փառքով լաւ չէ այն շինծու կեանքից, որ նա վարում է քաղաքում: Միթէ ինքը Դաւթեանցը ամբողջ օրերով բեւեռած սեղանի առաջ և վարելով վարչական մեքենան, հազար անգամ օտար չէ զգում իրան, քան այն կալուածատէրը, որ կառավարում է իւր գիւղը: Հինգ, տաս տարուց յետոյ, երբ նա կը դադարի վարել այդ մեքենան, թնջ կը լինի նրա հետ: Ծերութեան հասած, պաշտօնաթող, միայնակ, ձանձրացած կեանքից, ինքն էլ չի իմանայ թէ ուր կը պատսպարի նա իւր գլուխը:

Այս անգամ էլ, ինչպէս միշտ, սֆինքսի պէս ներկայացաւ նրա առաջ նրան միշտ հալածող միտքը՝ արդեօք անցել է ժամանակը և միթէ չի կարող նա ամուսնանալ և ստեղծել իւր համար ընտանեկան օջախ: Այս անգամ, երևի մայիսի գեղածիծաղ և զովացուցիչ օդի ներգործութիւնից, նա չտատանուեց այդ հարցին դրական պատասխան տալու: Նա միշտ վարել է պարկեշտ և չափաւոր կեանք և հաւատացած է, որ պահպանել է երիտասարդական աշխուժութիւնը: Սա ցնորք չէ և չէ խաբւում: Նա ունի երկաթէ առողջութիւն, չէ կորցրել ոչ մի ատամ և ոչ մի մազ. նրա կազմուածքը ամուր է, արեան շրջանառութիւնը կանոնաւոր: Ծանօթ

և բարեկամների տանը նա տեսնում է, որ կանայք չեն խորշում նրանից, մինչև անգամ բաւականութիւն են զգում նրա ընկերակցութիւնից։ Սակայն նա այնքան էլ չմար չէ, որ ամուսնանայ երիտասարդ օրիորդի հետ, բայց եթէ պատահի մի կին, որ երեսուն տարեկան լինի, մի ըրպէ էլ չի տատանուի կապել իւր կեանքը նրա հետ։ Նա դեռ յիշուն տարեկան է։ Նա կարող է հասնել իւր երեխաների մեծանալուն և ո՞վ գիտէ գուցէ իւր ձեռքով էլ պսակէ նրանց։

Մինչդեռ Դաւթեանը խորասուզուած էր այս մտածմունքների մէջ, գնացքը սլանում էր հովտի միջով, ուր երևում էին ցորենի վտիտ արտեր և հեռուից անտառի ծառախմբեր։ Մի սուր սուլոց նորից հնչեց օդի մէջ և մի քանի ըրպէից յետոյ գնացքը կանգ առաւ։

—Գ. կայարան։ Տասը ըրպէ դադար, — լսուեցաւ կոնդուկտորի ձայնը։

Դաւթեանը պէտք է իջնէր այս կայարանում։ Նա հաւաքեց իւր բազաժը և դուրս նայեց պատուհանից որոնելով պլատֆօրմի վրայ տեղական անտառապետին, ճեմարանի իւր ընկերակցին, որին ազգարարել էր իւր գալու մասին։

Անտառապետը իրաւ այնտեղ էր. նա խուզարկում էր իւրաքանչիւր վագօն։ Սա մի կարճահասակ գերմարդ էր պաշտօնական զգեստով։

Դաւթեանը իջաւ և երկու ընկերները սեղմեցին միմեանց ձեռքերը։

—Ուրախ եմ որ տեսնում եմ ձեզ, պ. վերատեսուէչ, սկսեց անտառապետը... բարով էք եկել։

—Շնորհակալ եմ, սիրելի Բարամեան... Ա՛խ, դու ինձ հետ այժմ «դուք»ով ես խօսում, դու, իմ նախկին ընկերակիցդ։

—Տէր Արտուած, մըմռաց Բարամեանը, ես կար-

ծեցի. որ ստորագրելու թեան պատշաճաւորութիւնը...

—Հանաք ես անում... մեր մէջ ստորագրելու թեան պատշաճաւորութիւն տեղի չպէտք է ունենայ... Ասան ինձ իսկոյն «դու», ապա թէ ոչ, ես չեմ իջնիլ քեզ մօտ:

—Հնազանդում եմ, պատասխանեց անտառապետը, որ ըստ երևութին շատ ուրախ էր:

Ինքը Բարամեանը զնացքին սպասելու միջոցին գրլուխն էր կոտրում, թէ ինչպէս հանդիպէ իւր նախկին ընկերակցին, որ այժմ հասել է աւելի բարձր պաշտօնին: Նա նայեց Դաւթեանին և ժպտալով ասաց. —

—Դու բոլորովին չես փոխուել. նոյն աշխոյժ և առողջակազմն ես, ինչպէս քեզ տեսել եմ ճեմարանից դուրս եկած ժամանակ:

—Շողոքորթ, պատասխանեց Դաւթեանը: Մոռանում ես, որ մենք երկուսս էլ ծերացել ենք. այն օրից արդէն քսան և ութ տարի է անցել:

Այնուամենայնիւ ընկերոջ խօսքը Դաւթեանին շատ հաճելի էր: Մանաւանդ որ նրա հասակակիցը նրանից աւելի ծեր էր երևում: Բարամեանը հասակի հետ գերացել էր. երեսի վրայ նշմարում էր ապատիւ: Եւ շատ հաւանական է, քանի որ գաւառական միակերպ կեանքը սպառում է մարդու աշխոյժութիւնը, քնացնում է զգացմունքները:

Նրանք այժմ սայլակով սլանում էին:

—Ամուսինս մեզ սպասում է ճաշի. յետոյ մի փոքր կը հանգստանաս: Պէտք է նախապէս յայտնեմ քեզ, որ այս երեկոյ ի պատիւ քո հիւրեր եմ հրաւիրել:

Դաւթեանին անախորժ թուաց այս և բացականչեց.

—Ա՛խ, դու... որոգայթ ես լարում իմ դէմ...

—Ձէի կարող, հաւատացիր... պէտք էր, մեր յարաբերութիւնը այդ պահանջում էր. սակայն մի շփո՛

թուիր՝ հրաւիրեալները շատ էլ չեն. տեղիս հաշտաւոր դատաւորը, պրիստաւը, իմ օգնականը իւր կնոջ հետ. սրանք են համարեա մեր ամբողջ հասարակութիւնը կազմում:

— Այդքան էլ շատ է, ասաց Դաւթեանը ժպտալով:

— Ա՛խ, քիչ մնաց մոռանալի... մեզ մօտ կլինի և կնոջս բարեկամ մի կին, տիկին Աշխարհէգեանը, այստեղի կալուածատէրը: Դու շատ գոհ կը մնաս նրանից: Եթէ կարողանալիր նրան փոքր ինչ խելքի բերել, անտառային վէճը ղիւրութեամբ կը վերջանար, որովհետեւ նա ամենալուրջ և ամենաեռանդոտ հակառակորդն է կառավարութեան... Ահա, մենք էլ հասանք:

Սայլակը կանգնեց դատարկ փողոցում: Բարամեանը իսկոյն ցած թռաւ կանչելու ծառային, որ իրեր ներս տանի: Մինչ այդ Դաւթեանցը մնալով այնտեղ գիտում էր փողոցի ծայրին գտնուող հին եկեղեցին և ինքն իրան մտածում, թէ որքան տաժանելի կլինի նրա համար մնալ մի առ ժամանակ այս մեռած գիւղաքաղաքում:

Բ.

Երեկոյեան, մօտ 8 ժամին, Դաւթեանցը սկսուեց հազնուիլ հանդիսատես լինելու այն երեկոյթին, որ նախկին ընկեր Բարամեանցը կազմել էր ի պատիւ նրա: Հազնուելիս նա մտածում էր, որ ինքը իբրեւ կառավարութեան ներկայացուցիչ ամբողջ երեկոյ կը դառնայ հիւրերի հետաքրքրութեան առարկայ և պարտաւոր կը լինի խօսել և վիճել նրանց հետ անտառային վէճերի մասին: Նա լիջեց տիկին Աշխարհէգեանցին, որ տիկին Բարամեանցի բարեկամուհի լինելով, նրա պէս մի քառասուն տարեկան կին պէտք է լինի, արդէն հասակն

առած, անհամակրելի: Դաւթեանցին մի տեսակ տխրութիւն տիրեց:

Երբ նա մտաւ ընդունարանը, որ կահաւորած էր հասարակ կերպիւ, արդէն բոլոր հիւրերը հաւաքուել էին: Մէկ մէկ նրանց ներկայացրին Դաւթեանցին: Հաշտարար դատաւորը մի կարճահասակ մարդ էր, ածիլած երեսով և կայտառ ու զուարթ դէմքով. պրիստաւը՝ ընդհակառակը, երկար, հաստ ու գեր էր բոխ ձայնով. Բաւրամեանցի օգնականը-պնդակազմ թուխ երեսով և խիտ յօնքերով մարդ էր. հին պաշտօնեայի տիպ, որ այժմ շատ հազուադէպ է, մինչդեռ սրա կինը, նիհար էր, համարեա չորացած, հագին հին տարազի մոխրագոյն շրջագգեստ, հուլունքներով զարդարուած: Սա նստած էր տ. Բաւրամեանցի հետ գահաւորակի վրայ խօսակցելով զանազան ընտանեկան զբաղմունքների մասին: Դաւթեանը մի կողմ տարաւ անտառապետի օգնականին և սկսեց խօսակցել նրա հետ թէ ինչպէս աւելի յարմար կըլինի բաժանել անտառը, որպէս զի ժողովրդի անվերջ տրտունջներին գոհացում տրուի: Անտառապետը շատ յուզուեց վերատեսչի այդ ուշադրութիւնից և սկսեց տալ նրան լիակատար բացատրութիւն: Սոսքով նրանք այդպէս խօսակցում էին. այդ միջոցին լսուեցաւ Բաւրամեանի բացազանչութիւնը.

—Ա՛խ, վերջապէս... համբերութիւնս հատաւ... Խնչու ուշացաք, սիրելի տիկին..

Այս բացազանչութեանը հետեւեց մի քաղցր ձայն.

—Ներեցէք.. ուշանալուս համար:

Նայն ըոպէին տ. Բաւրամեանը մօտենալով նորեկ հիւրին, առաւ նրա թեք և դիմելով դէպի սեղանատուն՝ հրաւիրեց միւս հիւրերին էլ հետեւել նրան: Հենց դրան շէմքին նա յիշեց, որ նորեկ հիւրի հետ չէ ծանօթացրել Դաւթեանին, ուստի զառնալով նրան ասաց.

— Ո՛րքան շփոթուած եմ... թոյլ տուէք ինձ ներկայացնելու ձեզ իմ բարեկամին՝ տիկին Կատարինէ Աշխարհբէգեան, կալուածատէր Ծաղկաբուն գիւղի... Պ. Դաւթեան, անտառապահութեան գլխաւոր վերատեսուչ:

Դաւթեանը շփոթուեց. նա կարծում էր թէ տեսնելու է մի հասակն առած կին, այն ինչ ներկայացուածը շատ երիտասարդ էր մօտ քսան ու վեց տարեկան, թեթեւ, քնքոյշ, ժպտող թուի աչքերով, որին նա շատ հաւանեց: Նա հիացած մնաց և անգիտակցաբար բարեկեց: Տ. Աշխարհբէգեանցի սուր աչքերից չծածկուեց Դաւթեանցի շփոթը ու հիացումը: Իրաւ տիկնոջ դէմքը այն տեսակիցն էր, որ մարդ կարծում էր, թէ մի անգամ էլի տեսել է և թէ արդէն՝ մի տեղ էլի պատահել է: Տ. Աշխարհբէգեանը թեթեւ գլխի շարժումով բարեկեց Դաւթեանին և յետոյ ամենքը դիմեցին սեղանատուն:

Սեղանատանը ինքնաեռը արդէն քլթքլթում էր: Սեղանի վրայ դարստոտած էին զանազան խմորեղէններ ափսէներով, տեսակ յտեսակ քաղցրաւենիներ բիւրեղեայ անօթների մէջ. մի մեծ մատուցարան լիքը անուշեղէններով. իսկ եղանակին յարմար թաց պտուղները՝ կեռասը, ագնիւ ելակը, նորահաս կարմրաշուրթ տանձիկներ հրապուրում էին իրանց տեսքով ու անուշահոտութեամբ:

Ամենքը նստոտեցան սեղանի շուրջը: Դաւթեանցի դիմաց նստած էր տ. Աշխարհբէգեանը: Նա այժմ միջոց ունէր աւելի լաւ տնտղելու նրան:

Տիկինը սքանչելի էր: Մանաւանդ հրապուրում էին նրան տիկնոջ պայծառ և կենդանի աչքերը, սաթի նման սևաթուր մազերը, անմոռանալի ժպիտը:

— Տիկինը այլի է, ասաց նրան հարեանը կիսաձայն, իբրև պատասխան նրա դիտողութիւններին:

— Ի՛նչպէս, զարմացմամբ ասաց նա, նոյն կերպիւ:

—Այո՛, ահա երկու տարի է, ինչ որ կորցրեց իւր ամուսնոյն... Անգաւակ է և ապրում է մէնակ գիւղում:

Դաւթեանը, որ կիսաձայն վիճում էր իւր հարեան անտառապետի օգնականի հետ և նրան մեղադրում անտառային գործերի դանդաղ ընթանալու մէջ, մի մի անգամ չէր փախցնում իւր աչքից կնոջ երեսը:

—Ա՛խ, դուք բարի չէք եղել դէպի ժողովուրդը, յանկարծ ձայնեց տիկինը և բարձրացնելով գլուխը, նրկատեց Դաւթեանի իրան յառած հայեացքը: Տիկինը ժլպտաց և շարունակեց:—Նայեցէք, ես ձեզ հետ եմ, պ. վերատեսուչ:

—Բանն ինչումն է, տիկին, հարցրեց Դաւթեանը քաղցրաձայն:

—Անտառի բաժանման մասին է. չէ՞ որ ես էլ վէճ ունիմ... Ձեր վարչութիւնը մեզ առաջարկում է մի այնպիսի տեղ, որ թէ հեռու է գիւղից և թէ անյարմար տաւարը արածելու համար: Եւ այս բանը դուք արդարադատութիւն էք համարում...

Տիկին, ծիծաղելով ասաց Դաւթեանը, դուք խնդիրը քննում էք փորձուած իրաւաբանի պէս:

—Ո՛հ, մէջ բերաւ Բարամեանցը, դու կը տեսնես թէ ում հետ գործ կուենաս. տ. Աշխարբէգեանը իւր իրաւունքներից մի մագի չափ էլ չի զիջանիլ:

—Թէ իմ և թէ ուրիշների, սիրելի Բարամեանց, ասաց երիտասարդ տիկինը ոգևորուած. Ծաղկաբունի բնակիչները ինձանից աւելի արժանի են, որ յարգուին նրանց պահանջները. դրանք շատ աղքատ են. սրանք իրանց տաւարը արածելու համար պարտաւոր են քշել մի անտառ, որ չէ բաժանուած և որ գիւղի հետ չէ միացած կանոնաւոր ճանապարհով:

—Նրանց կրած վնասին մենք դարման կանենք՝ կը հարթենք լաւ ճանապարհը:

— Կը տուժէ՞ք արդեօք նաև ժամանակի կորուստը և այն վնասը, որ նրանք կրում են վատ արօտից: Անտառը լի է ճահիճներով. ախ, եթէ դուք ճանաչէիք այդ տեղը, պ. վերատեսուէ:

— Ճանաչում եմ, ասաց Դաւթեանը. հէնց այդտեղ, այդ Ծաղկաբնում անտառապետի օգնականի պաշտօնով սկսեցի ծառայութիւնս:

— Ա՛խ, ի՛րաւ, բացագանչեց տ. Աշխարհէգեանը, ուրեմն...

Նա նայեց իւր շուրջը, տեսաւ որ հաշտարար դատաւորը և անտառապետի օգնականի կիներ յօրանջում են և սկսեց ծիծաղել:

— Ներեցէ՛ք, աւելացրեց նա, ես մոռացայ որ այս վիճաբանութիւնը չի կարող հետաքրքիր լինել պ. Բարամեսնցի հիւրերին. ես այստեղ ընդհատում եմ, բայց ինձ յաղթուած չեմ համարում:

Խօսակցութիւնը ընդհանուր դարձաւ ի մեծ ցաւ Դաւթեանցի: Նա շատ էր գրգռուած այն եռանդով, որով տ. Աշխարհէգեանը պաշտպանում էր իւր իրաւունքները: Այդ կնոջ առանձնայատկութիւնը միւս հիւրերի հակապատկերն էր ներկայացնում: Վիճաբանութեան ամենատաք ժամանակ նա սքանչելի էր. նրա մէջ չէր նշմարւում ոչ անբնական և ոչ արուեստական մի բան. երևում էր, որ այն՝ ինչ որ ասում էր, անկեղծ էր, վեհանձնութիւնը բղխում էր ուղիղ սրտից: Դաւթեանցը շատ հաւանեց տիկնոջը նրա յատկութիւնների համար, որոնք նման չէին իրանին: Այդ անձնապատան, խոհական մարդը բոլորովին յափշտակուած էր տ. Աշխարհէգեանի ուրախ ու գուարթ բնաւորութեամբ:

Թէյն վերջացաւ. հիւրերը մէկ մէկ դուրս եկան ընդունարանը: Դուրս եկաւ և Դաւթեանը և սենեակի մէջ պտոյտ գալով, աշխատում էր տ. Աշխարհէգեանցի մօտիցը չը հեռանալ, նրա աչքին ընկնել: Մինչդեռ տա-

նուտէրը և տանտիկինը աշխատում էին նստացնել հիւրերին կանաչ սեղանի շուրջը թուղթ խաղալու, Դաւթեանցը մօտեցաւ գահաւորակին, ուր նստած էր սքանչելի տիկինը:

— Պարոն, ասաց նա, եթէ դուք սովորութիւն չունիք թուղթ խաղալու, կարող էք այստեղ նստել:

Միւսնոյն ժամանակ նա մի փոքր յետ քաշուեց, տեղ տալով նրան գահաւորակի վրայ:

Դաւթեանին էլ այդ էր հարկաւոր: Թէև ինքը երես առած չէր կանանց հաճոյքներից, սակայն այս հանգամանքը շարժեց նրա երևակայութիւնը այն յոյսով, որ տիկինը նրան հաւանում է և նա շատ գոհ մնաց: Գոհ մնաց նրա համար մանաւանդ, որ մի մարդ յիսուն տարեկան հասակում, արդէն ծերութեան մօտեցած կարող է դեռ ևս հաճելի լինել մի սքանչելի կրնոյ, որ քսան և վեց տարեկան է: Բայց ինքը չէ խաբւում արդեօք. այդ հաճոյքները անկեղծ են արդեօք. չլինի՞ տիկինը աշխատում է այդ կերպիւ զրաւել նրան այն յուսով, որ անտառային վէճը իւր ուզածին պէս վրձուի: Սակայն տիկնոյ վարմունքը ինքնաբեր է երեւում և յատուկ նրա բնաւորութեան:

Նստած գահաւորակի վրայ, տիկնոյ կողքին, Դաւթեանը իւր քոլոր ուշադրութիւնը լարել էր կարգալու տիկին Աշխարհէգեանի երեսի վրայ իւր կասկածանքի պատասխանը: Տիկինը մի թևով անհոգութեամբ լենուած գահաւորակի բազկին, միւսով մեղմ և քնքշաբար հովհարելով իւր երեսը, մի այնպիսի ներքին անդորրութիւն էր արտայայտում, որ դժուար էր կասկածել նրա կեղծութեան վերայ: Տեսնելով նրան այս դրութեան մէջ, Դաւթեանցը սրտապնդուեցաւ: Ոչ, տիկնոյ պայծառ աչքերը, բաց ու պարզ ճակատը, շրթունքները, խորամանկութեան ոչ մի հետք չեն արտայայտում: Նրա շա-

գանակագոյն բիբի խորքը ստուգեան ոչ մի նշոյլ չէ պարունակում: Ոչ ճակատը, ոչ բերանը չունէին այն ծալքերը, որ այժման յատուկ են նենգամիտ հոգիներին:

Տ. Աշխարհեգեանը յանկարծ ծալեց իւր հովհարը և թեքուելով Դաւթեանցի կողմը ասաց.

— Ուրեմն, պարոն, դուք բնակուել էք Ծաղկաբնում:

— Այո՛, տիկին, երկու տարու չափ:

— Շատո՞ւն է:

— Այո՛, շատ շատուն է. այն ժամանակ դուք ծընուած էլ չէիք լինիլ: Բայց ես լաւ յիշում եմ տեղը, կարծես երէկ էր այդ: Ես պարզ տեսնում եմ այն ճանապարհը, որ տանում է գէպի ձեր դղեակը, որի մօտով ես յաճախ անց եմ կացել. նա գեղեցիկ ծառուղի էր շրջապատուած մատաղ հացենիներով:

— Մատաղ հացենիներն այժմ մեծացել են և առատ ստուեր ունին:

— Այդ ժամանակ, շարունակեց նա, դղեակում ապրում էր մի օտարոտի մարդ, որի անունն էր Մարգար Բէգ: Նա ամբողջ օրով փակուած էր տան մէջ և միայն գիշերով դուրս էր գալիս մի ծառայի ուղեկցութեամբ, որ իւր տիրոջ պէս մի այլանդակ մարդ էր:

— Այդ օտարոտի մարդը պապս էր, ընդհատեց տիկինը, ծիծաղելով:

— Ա՛խ... ներեցէք...

— Ի դուր էք ներողութիւն խնդրում, ասաց տիկինը. իրաւ նա օտարոտի մարդ էր և եթէ դուք ինձ ստիպէք, կը խոստովանիմ որ ես նախապաշարուած էի նրա դէմ... նա դեռ էլի կենդանի էր, երբ ես ամուսնացայ. նա տուաւ ինձ օժիտ դղեակը այն պայմանով, որ ես և ամուսինս բնակուէինք նրա մօտ... վերջապէս նա մեռաւ, խեղճ մարդը և խոստովանում եմ, որ եր-

կար ժամանակ սուգ չպահեցի... Նա կարող էր ինձ զգուեցնել տալ Ծաղկաբուներ...

— Դուք ամբողջ տարին ապրում էք այնտեղ:

— Ամբողջ տարին, հազիւ մէկ երկու անգամ ժամանակ եմ գտնում այցելելու քաղաքը, այն էլ ստիպողական գործերով: Մի շաբաթուայ քաղաքային կեանքը ինձ նորից քշում է դէպի իմ դղեակը:

— Իրաւ, ձեր հասակում... միթէ մենակութիւնից չէք ձանձրանում. միթէ չէք տխրում:

— Երբեմն... բայց պէտք է ձեզ ասեմ, որ ես գիւղացու բնաւորութիւն ունիմ: Հէնց սկսւում է գարունքը՝ ես միշտ դուրսն եմ բաց օդի մէջ... Ես զբաղուած եմ անասուններովս, ծաղիկներովս. վերահասու եմ լինում անտառիս: Հաւատացնում եմ ձեզ, որ տխրութիւնը գոյութիւն չունի ինձ համար:

— Իսկ ձմեռը:

— Ձմեռը սենեակս տաք՝ վառում եմ և գիրքը ձեռքիս նստում եմ վառարանի մօտ... դպրոցից արդէն սովորութիւն եմ դարձրել կարդալ: Կարդում եմ, կար եմ անում և այսպէս ժամանակը անց է կենում անկատելի:

Թղթախաղը շարունակւում էր: Բարամեանը և անտառապետի օգնականի կինը մեծ եռանդով հետևում էին խաղին, բոլորովին ուշադրութիւն չդարձնելով խօսակիցների վրայ: Սրանք էլ նստած մեկուսի շուտով մտերմացան: Տ. Աշխաբէգեանը այլ ևս չէր քաշւում իւր խօսակցից, որի հետ մի ժամ առաջ միայն ծանօթացաւ: Իսկ Դաւթեանցը բոլորովին յափշտակուած էր այդ համակրելի երիտասարդ կնոջով: Նա մեծ ուրախութեամբ լսում էր նրան և զուարթ էր զգում իրան աշխոյժ և հրապուրիչ հարկանից: Նա գտաւ տիկնոջ մէջ եւ մեծ խելք եւ հարուստ ընդունակութիւններ:

Շնորհիւ ընթերցանութեան տիկինը կազմել էր և՛ անկախ կարծիք և՛ կրիտիքական հայեացք: Մի ժամուայ չափ խօսակցութիւնը բաւական էր յափշտակուելու տիկին Աշխարբէգեանցով և նա շատ գոհ էր, որ երեկոն ուրախ անցաւ: Բայց ամենից մեծ զարմանքն այն էր, որ բոլոր խօսակցութեան միջոցին տիկինը ոչ մի անգամ ո՛չ ուղղապէս և ո՛չ ակնարկութեամբ չլիջեց այն խնդիրը, որ նրան յանձնարարած էր և որ այնքան մօտիկ էր տիկնոջ սրտին:

Մի փոքր լռութեան ժամանակ, յանկարծ տիկինը վեր թռաւ տեղից և նայելով ծոցի ժամացույցին բացականչեց.

— Արդէն ժամի տասնութէկն է. ժամանակ է զնալու: Նա մեկնեց ձեռքը Դաւթեանցին:

— Բարի գիշեր, ո՛չ ցտեսութիւն, որովհետեւ դուք ծաղկաբնում շուտով կլինէք: Վաղուանից հենց ես տանն եմ. չնայած որ մենք, պաշտօնապէս ասելով, հակառակօրդներ ենք, սակայն յուսով եմ, որ պատիւ կունենամ ձեզ տեսնելու ինձ մօտ:

Տիկին և պարոն Բարամեանցները թէև շատ աշխատեցին տիկնոջ ընթրիքի պահել, բայց նա յամառութեամբ պնդեց իւր ասածի վրայ և իբրեւ օղաքար անյայտացաւ, թող չտալով մինչև անգամ անտառապետին իրան ուղեկցել:

Գ.

Միւս օրը Դաւթեանը զարթեց ուրախ տրամադրութեան տակ: Ամբողջ գիշերը նա երազել էր ուրախ և քաղցր երազներ. հրաշալի տ. Աշխարբէգեանի ուրուականն էր գլխաւորապէս նրա երազների առարկան: Նա այժմ էլ լիջեց, որ այսօր նա պէտք է վերադառ-

նայ Ծաղկաբուն, ուր ինքն էլ պէտք է շտապէ գործով: Գիւղաքաղաքն իւր հինաւուրց եկեղեցիով, բարեկամ Բարամեանի բնակարանը մի տեսակ ճնշող ազդեցութիւն էին գործում նրա վրայ և նա շտապեց հագնուել:

Առաւօտեան ճիշտ ութ ժամին նա նստած սայլակում սլանում էր դէպի Ծաղկաբուն գիւղը: Ճանապարհը քարքարոտ էր. նրա երկու կողմից երևում են գիւղացւոց քրտնաթոր աշխատութեան պտուղներ. ցորենի և գարու արտերն առաւօտեան մեղմ քամուց ալիքանման ճոճւում էին: Երկինքը ծածկուած էր նոսր ամպերով, որոնց միջով արևը հազիւ թափանցում էր իւր բաց դեղնագոյն ճաճանչները: Բնութիւնը յարմարում էր Դաւթեանցի մտածմունքներին: Ուղիղն ասած սրանք աւելի ցնորքներ էին, քան մտածմունքներ: Օրորուելով և անյարմար սայլակի մէջ շարունակ վերուվեր թռչելով նրա աչքի առաջ անցնում էր անցած գնացած ժամանակը, պատանեկութեան այն երջանիկ օրերը, երբ առաջին անգամ նշանակուեց անտառապետի օգնականի պաշտօնով այս յետ ընկած խուլ անկիւնում: Հեռուից նրա ականջին հասնող անտառի շշուկը լիշեցրեց նրան այն տեղը, ուր այժմ գնում էր ուրիշ աւելի ծանր յանձնարարութեամբ. նա պէտք է հաշտեցնէ վարչութեան և ժողովրդի շահերը, անտառային արօտատեղեր բաժանելով ըստ պահանջման հարկի: Այնտեղ, այն գիւղում, նա ճանաչում է մի բարի, նահապետական ընտանիք, որը երկու տարուալ ընթացքում նրան հայրութիւն է արել, սփոփել նրա միայնութիւնը, տաքացրել նրա պանդուխտ սիրտը սիրով ու գգուանքով: Զիւնների ոտների տրոփիւնից վախեցած դուրս թռաւ արտերի միջից մի արտուտիկ և սլացաւ դէպի երկինք. նրա քաղցրաձայն դայլալիկը հեռու երկնականմարի տակից էլի հաս-

նում էր Դաւթեանցի ականջին և լիշեցնում նրան տ. Աշխարհեգեանցի քաղցր ձայնը: Այժմ նա մտքով տիկնոջ դղեակումն է:

Ճանապարհը ծանրացաւ. սալլակը բարձրանում էր զառիվայրով. սալլապանը իջաւ ձիաների ծանրութիւնը թեթեացնելու համար և սալլակի կողքից գնալով կամ քարկանում էր ձիաների վրայ կամ քաղցր խօսքերով նրանց քաջալերում: Ձիաները հեալով, փրթփրթալով դանդաղ քայլերով առաջ էին գնում: Ինքն էլ Դաւթեանցը թէ սալլակը թեթեացնելու և թէ իրան քնէածուրթիւնից ազատելու համար հետևեց սալլապանի օրինակին և սկսեց գլխակոր առաջ շարժուիլ ոտքով: Մի մի անգամ նա կանգ էր առնում, ճանապարհի ափից կտրում յօշօշի ծաղիկը կամ ճարճատուկի տերեւը և քննելով նորից վայր ձգում: Օրը հետզհետէ տաքանում էր. ճանապարհը աւելի էր ծանրանում: Ձիաների պայտերը աւելի ծանր էին դիպչում տափին ու սուր ձայն հանում. մէջէմէջ լսում էր գեռուների ճռճոցը կամ հեռու հեռու տեղից արտուտիկի երգը: Մինական այս տեսարանը մին մին զարթեցրեց Դաւթեանցի մէջ արդէն վսիղուց հանգած լիշողութիւնները:

Ինչպէս այսօր, քսանևվեց տարի առաջ նա ըարձրանում էր նոյն զառիվայրով լի հաւատով և յուսով իւր ապագայի վրայ: Այն ժամանակ նա աւելի երիտասարդ էր ու աշխույժ և դժուարութիւն չէր պատճառում նրան այս զառիվայրը: Նա լիշեց թէ նոյն երեկոյ, երբ եկաւ գիւղը, որպիսի տխրութիւն պատեց նրա հոգուն: Շքեղ մայրաքաղաքից յետոյ ընկնել այս վայրենի խուլ անկիւնը շատ զգալի է մի երիտասարդի համար, որ նոր է մտնում կեանքի ասպարէզ: Թէև նա մանկութիւնից սովոր էր չարքաշ կեանքին և ընտելացել ամեն տեսակ զրկանքներին, սակայն մի քանի տարուայ կեանքը մայ-

րաքաղաքում բաւական փոխել էր նրա աշխարհայեցողութիւնը: Այստեղ, այս գիւղում, կեանքը ուրիշ ընթացք ունէր, նա պէտք է շփուէր մի այլ հասարակութեան հետ: Գիւղի շրջակայքում թէև կային կալուածատէրեր, բայց նրանք այնքան հիւրասէր չէին և երիտասարդ անտառապետից աւելի խորշում էին, քան թէ նրան իրանց մօտեցնում: Ամառը դեռ էլի կարողանում էր սփոփել իւր միայնութիւնը շրջելով գիւղի շրջակայքում, իսկ ձմեռը, այն դժնդակ եղանակին, նրա դուրսը անտանելի էր: Գրքերը, որ նա բազմիցս կարդացել էր և որ համարեա անգիր գիտէր, զգուանք էին պատճառում նրան: Ժամերն անցնում էին դանդաղ ու դատարկ. միայնութիւնը ատելի էր դարձել նրան:

Գիւղում նա վարձել էր մի սենեակ նոյն տեղի տանուտէր Գասպար իւզբաշու խրճթում: Սկզբում բնականաբար նա քաշում էր թէ իւր տանտէրից և թէ միւս գիւղացիներից և բացի պաշտօնական յարաբերութիւնից նա ոչինչ առնչութիւն ունէր նրանց հետ: Սակայն շուտով, հէնց ձմեռուայ սկզբներին, նա իւր անվերջ շրջագայութեան միջոցին ծանր հիւանդացաւ և երկար ժամանակ անկողնին ծառայեց: Ահա, այս միջոցին միայն նա հասկացաւ իւր յանցանքը թէ որքան անարդար էր դէպի այդ արարածները: Դրանց, ըստ երևութին, կոշտացած մարմնու տակ բաբախելիս է եղել մի այնպիսի սիրտ, որին կը նախանձէին ոչ միայն հասարակ քաղաքի, այլ և մայրաքաղաքի շատ ու շատ բնակիչներ: Գասպար իւզբաշին և նրա ընտանիքի բոլոր անդամները այդ երկու ամսուայ ընթացքում մեծ կարեկցութեամբ և ծնողական խնամատարութեամբ հսկում էին իրան. նոյն իսկ գիւղի բոլոր բնակիչներն անդադար տեղեկութիւն էին հարցնում մի օտար, զարիւք

մարդու առողջութեան մասին և նրանք անկեղծօրէն կամ տխրում կամ ուրախանում էին, լսելով նրա հիւանդութիւնը: Ի՞նչ էր նա նրանց համար. մի վարչական անձն, որի պաշտօնէութեան վրայ գիւղացիք առ հասարակ ծուռ աչքով են նայում: Այս հանգամանքը մտերմութեան սերտ կապ հաստատեց նրա և Գասպար իւզբաշու մէջ: Սա մի ինքնուրոյն, խելացի և ջերմեռանդ աղօթասէր մարդ էր, նահապետական մի տիպար, որ տարաբաղադար հետզհետէ մանրանում էր կամ չքանում շնորհիւ կեանքի այլ և այլ պատահարների... Նա մօտ քառասուն տարեկան առողջ ու վայելչակազմ մարդ էր, ճարտարախօս և լաւ խօսակից, սիրում էր իւր պատմածները համեմել սրախօսութիւններով ու կատակներով: Աշխատութեան մէջ նա առույգ էր ու անդադրում, բնաւորութեամբ հեզ ու հաշտ, գործավարութեան մէջ արդարադատ: Համագիւղացիները նրան պաշտում էին և իրանց շատ գործերը, որոնք նրա իրաւասութիւնից դուրս էին, յանձնում նրա վճռին և Գասպար իւզբաշու վճիռը սուրբ ու անքակտելի էր նրանց համար: Արդարեւ այդպիսի մարդուն անկարելի էր չսիրել ու չյարգել և Գաւթեանցը միշտ ակնածութեամբ էր վերաբերւում դէպի նա:

Գասպար իւզբաշու ընտանիքը մեծ չէր: Տանտիկինը բոլորովին ընդունել էր իւր էրեկի վարք ու բարքը և տնային աշխատութեան մէջ յետ չէր մնում նրանից: Ունէր նա մի տղայ և մի աղջիկ, որոնք դեռահաս էին և առ այժմ անօգուտ ընտանիքի համար: Գասպար իւզբաշին շատ էր սիրում նրանց և համարեա գողում էր նրանց վրայ: Նա արդէն մի քանի զաւակներ կորուսել էր զանազան համաճարակ հիւանդութիւնների շնորհիւ, ուստի նրանց ամեն մի քայլին հսկում էր աչալըջութեամբ և պէտք էր տեսնել այդ հսկայ

մարդու սարսափը, երբ նրանցից մէկն ու մէկը հիւանդանում էր: Այդ պատճառով ամեն մի նոր զաւակի երևալը բարի ընտանիքին անսահման ուրախութիւն էր պատճառում: Դա համարւում էր Աստուածային մի պարգև այն բոլոր դառնութիւններից յետոյ, որ կրել էր ընտանիքը: Այդպիսի մի միջադէպին նա ներկայ եղաւ: Նա լաւ յիշում է այդ օրը. մի շաբաթ գիւղից բացակայ էր և հէնց դադրած, տանջուած վերադառնում էր տուն հանգստանալու, նրան հանդիպեց Գասպար իւզբաշին ուրախ, զուարթ երեսով, հեռուից արդէն բարձրաձայն գոչելով.

— Բարով եկաք, հազար բարի, քաւոր ջան:

Գասպար իւզբաշու այս բացազանչութիւնը նրան շատ զարմացրեց: Վերջը իմացաւ, որ բարի մարդը ուխտել էր, եթէ Աստուած նրան արու զաւակ պարգևէ՝ անպատճառ մկրտել տայ իւր տնկից անտառապետին: Դաւթեանցը բնականաբար չմերժեց բարի գիւղացու խնդիրը և զաւակին մկրտելուց յետոյ այլ ևս երկար չմնաց պաշտօնով նոյն գիւղի մէջ, որովհետև ստացել էր մի աւելի բարձր պաշտօն հեռու շատ հեռու այն երկրից: Չնայելով որ այդ օրից անցել է քսան և վեց տարի և այդ երկար միջոցին նրանց մասին լուր չէ առած, բայց և այնպէս պահպանել է անջնջելի յիշատակ իւր վաղեմի բարեկամների մասին:

Միայն մահը բերում է իւր հետ իսկական մոռացում: Կեանքի մէջ մարդս պատահում է շատ բաներին և անձերին, որոնք յիշողութիւնից չեն անյայտանում: Այժմ քանի մօտենում էր գիւղին, ուր նրան ճանաչում էին, մի տեսակ անհանգստութիւն տիրում էր նրան: Կենդանի են արդեօք այն անձինքը, որոնց հետ նա մտերմացել էր քսան և վեց տարի առաջ: Շատերը նրանցից անկասկած անհետացել են: Տարիքով

մարդիկ հասած կը լինեն խորը ծերութեան, երեսայք ու պատանինք արդէն հասակն առանց նրան չեն լիշիլ: Գուցէ շատերն էլ տեղափոխուել են գիւղից մի այլ տեղ, որ ընդունուած է այժմ շատ տեղերում շնորհիւ երկրի անբերրութեան և հողի պակասութեան: Այս հարցերը բուռն կերպիւ հետաքրքրում էին նրան և այս պատճառով դրանց բացատրութեան համար վճռեց զիմել սայլապանին: Այս մարդը տանելով ու բերելով ճանապարհորդներին քաղաքից մերձակայ գիւղերը, երևի ծանօթ կլինի երկրի հանգամանքներին: Նրանք արդէն հասել էին զառիվայրի գլուխը և առջևից բացուած էր հարթ ճանապարհը: Դաւթեանցը նստեց սայլն և զիմեց սայլապանին:

— Այ տղայ, ծանօթ ես Ծաղկաբնի բնակիչներին:

— Ոնց ծանօթ չեմ, աղա, տարին տասներկու ամիս տանում բերում եմ խալիին:

— Գասպար իւզբաշին էլի կենո՞ւմ է:

— Էհ, աղա, ձեր չարը տարաւ:

Դաւթեանցի գլխին կարծես սառը ջուր ածեցին: Ուրեմն չկայ այն մարդը, որ այդ գիւղի աղն էր: Նա մտքով ողորմի ուղարկեց նրա հոգուն:

— Փիս ժամանակ էր, աղա, էն տարին, շարունակեց սայլապանը, խօլէրի տարին էր... խալիսը ճանճի պէս էր կոտորւում... մէնակ Գասպար իւզբաշու խիզանից չորս հոգի մեռան:

— Ափսոս, բացականչեց Դաւթեանը:

— Իսպառ նահատակ եղաւ... շատ փայ գեղիցը փախաւ. նա մէնակ իր խիզանով պտիտ էր գալիս հիւանդների գլխով. իրանք էլ զոհ եղան... ափսոս, հազար ափսոս մարդ, խորը հոգոց հանելով վերջացրեց սայլապանը և մտրակեց ձիաներին:

«Միշտ իւր մարդասիրական զգացմունքով» մտմը-

տաց Դաւթեանը: Զիւնները օթեանի մօտաւորութիւնն զգալով, սկսեցին աւելի աշխուժով սլանալ: Դաւթեանը լուռ էր. սալակը սլանում էր անտառների արանքում. տեղ տեղ երևում էին մշակած հողեր: Դաւթեանին շատ էր զբաղեցնում այժմ այն հանգամանքը, թէ ո՛ւմ տանը պէտք է պատսպարուի այս մի քանի օրուայ ընթացքում: Թէև նրան պարտաւոր են ամենայնաբար բնակարան տալ, սակայն ծանօթների մէջ ապրելը այլ է, քան անծանօթների մօտ: Գուցէ գիւղի մէջ շատերը նրան չեն ճանաչում, ինքն էլ նոր սերունդից շատերին չի ճանաչիլ... Այս տեսակ մտքերով էր զբաղուած Դաւթեանը, երբ հեռուից երևեցան Ծաղկաբնի խրճիթներն անտառի տակ, իբրև ձուաններ բնի խորքում: Տեղ տեղ փոքրիկ գետակը խոխոջում էր արտերի միջով, իսկ եկեղեցու ոսկեծոյլ խաչը արևի շառաւիղներից փալիլում էր: Հնաշէն կամուրջը միացնում էր գետակի երկու ափը, որի մի կողմումն էր գետեղուած Ծաղկաբունը: Զրաղացի մօտ գետակը փրփրում էր, ուղարկելով խոնջացած Դաւթեանին իւր զովութիւնը: Վերատեսչի աչքերի առաջ պարզապէս պատկերացան անցած գնացած օրերը. . .

Սալակը կանգնեց փոքրիկ տնակի առաջ:

—Նոր իւզբաշու տունը սա է, ասաց սալապանը, կանգնացնելով ձիւնները:

Դաւթեանը կարծես քնից նոր արթնացած, սկսեց գիտել ցոյց տուած տունը: Այսպիսի մի տուն գիւղի մէջ նրան ծանօթ չէր: Մինչ այդ տնակի շէմքին երևեցաւ մի փոքրահասակ մարդ, նիհար ու տոգոյն երեսով: Սա էր գիւղի տանուտէրը, որ վաղօրօք նախապատրաստուած էր վերատեսչի գալու մասին: Նա օգնեց Դաւթեանին սալից իջնելու: Շալակելով վերատեսչի իրերը, առաջնորդեց նրան ներս, մի բաւական ընդարձակ և մաքուր

սենեակ, կահաւորած շինական տարազով: Պատի երկայնութեամբ սարքած էր թախտը, որի վրայ փռած էր կապերտ. թախտի երկու ծայրին դարսած էին չթէ երեսով մութաքաներ: Պատուհանի առաջ դրած էր մի հասարակ սեղան և մի աթոռ: Սենեակի պատուհաններէց մէկը գէպի դուրս էր նայում փողոց, իսկ միւսը գէպի փոքրիկ պարտէզ, որ անմիջապէս միանում էր անտառի հետ:

Դաւթեանը լուացուելով և թեթեացնելով իրան ճանապարհի թողից, հանոտեց պալուսակից իւր իրերը: Այդ միջոցին ծառան ներս բերեց մի մեծ ափսէի վրայ դարսած զանազան խորտիկներ: Առաւօտեանից ոչինչ չկերած Դաւթեանը մեծ ախորժակով սկսեց ուտել: Ծառը հազիւ վերջացրած, մտաւ նրա սենեակը անտառապահը: Սա շնորհաւորելով վերատեսչի ողջ ու առողջ ժամանելը, վախից թէ պատկառանքից սկսեց անկապ խօսել ու պատասխանել: Դաւթեանի աշխատանքը նրան հանգստացնելու համար իզուր եղաւ և նա կարճ կտրելով՝ ճանապարհ դրեց նրան, տալով զանազան պատուէրներ միւս օրուայ համար և ժամադիր եղաւ նրա հետ անտառ գնալու: Յետոյ ինքն էլ դուրս գնաց զբօսնելու: Մի ժամի չափ նա շրջագայում էր գետակի երկայնութեամբ, ականջ դնելով ջրի խոխոջին, որ մի ժամանակ այնքան սիրելի էր նրան իւր պանդխտութեան օրերին: Երեկոյեան գովը ստիպեց շտապելու իւր բնակարանը: Հենց որ տուն մտաւ, փակեց պատուհանները և սկսեց մտածել տիկին Աշխարհէգեանի դղեակի մասին, որ հեռու չէր այնտեղից և ուր եթէ ուզենար հենց միւս օրը կարող էր գնալ: Այս միտքը նրան մի փոքր ուրախացրեց և հանուելով պարկեց թախտի վրայ սարքած մաքուր անկողնի մէջ:

Դ.

Դաւթեանը ճշտապահ էր: Նշանակած ժամին անտառապահի և մի քանի պահապանների ուղեկցութեամբ նա դիտում էր անտառի այն մասը, որ պէտք է մասնատրուէր բնակիչներին: Մայիսի վերջին օրերին մի այնպիսի եղանակ է, երբ անտառը իւր կատարեալ փառքին է հասնում, օրն էլ սքանչելի է զբօսնելու համար:

Մի թեթեւ քամի ցամաքեցրել էր ուղին. ճանապարհի երկու կողմում ծաղիկներն առատապէս ծաղկում էին, թռչունները երգում էին: Դաւթեանի ուրախութեանը չափ չկար, տեսնելով անտառում այդքան բազմաթիւ կանաչ սաղարթ և գոյն զգոյն ծաղիկներ: Նա շնչում էր ծաղկանց անուշ բուրմունքը: Դպրոցի շակերտի նման ազատ կերպիւ շրջագայում էր արդէն ծանօթ ուղիներով: Բնութիւնը պարգեւել էր նրան հիանալի յիշողութիւն տեղի դրութեան մասին և այդ նրա առանձնաշնորհը զարմացնում էր անտառապահին ամենայն ժամանակ, երբ նա ցոյց էր տալիս գնացած ճանապարհը և նրա ուղղութիւնը:

Հետզհետէ քանի մտնում էին անտառի խորքը, այնքան Դաւթեանին թւում էր, թէ իւրաքանչիւր քալ պակասացնում էր նրա հասակից մի տարի և թէ նրա երիտասարդութիւնը նորոգւում է հաճարի ծառի սաղարթի նման: Այն ինչ այն օրից, երբ սա հրաժեշտ էր տուել այս տեղերին, անցել էր մի քառորդ դար և ոչ պակաս:

Դիտելով անտառը նա համոզուեց, որ տ. Աշխարհեգեանը արդար է և թէ անտառի այն մասը, որ վարչութիւնը մտադիր էր մասնատրել ժողովրդի գործածութեան համար, բոլորովին անպէտք ու անօգուտ է: Այդ մասը միանում էր գիւղի հետ մի հին ճանապար-

հով, որ շատ տեղերում փորփորուած էր սայլի անիւներից և երբեմն ծռւում էր դէպի կտրատելու որոշուած անտառը: Ստորերկրեայ աղբիւրներ խոնաւացրել էին գետինը, կազմելով ճահիճներ, ուր կնիւն ու պրտուն շամբեր էին կազմում, բայց և այնպէս անպէտք են ճարակելու տաւարի համար: Բուսականութիւնը ամեն ուրեք յարմարուել էր վառ գետնի յատկութեանը: Տեղի անյարմարութիւնը ազդել էր և այն անտառի վրայ, որ կտրատելու էր որոշուած՝ այս ու այնտեղ ծռուած ու մամռապատ կաղնիներ գալարում էին իրանց ճիւղերը, որոնք մասամբ միայն ծածկուած էին շատ նուազ ու վտիտ տերեւներով: Պարզ էր, որ տեղական անտառային վարչութիւնը զորդած շահագիտութեան եռանդից աշխատում է ազատել իրան այդ տեղից, նշանակելով այն ժողովրդի գործածութեան համար: Վերատեսուչը համոզուեց, որ իւր ընկեր Բարամեանցի առաջարկութիւնը թէ անարդար էր և թէ անկարգ: Դրանով նա միայն ուզում էր ցոյց տալ աստիճանաւորին յատուկ հաճոյանալու եռանդը: Ընկերոջ այս վարմունքը Դաւթեանցին շատ տգեղ թուեցաւ և նա ուղղեց իւր քայլերն անտառի հակառակ կողմը, ուր գետինը ամուր էր և հարուստ ճոխ բուսականութեամբ: Աճարին ու կաղնին բուսնում էին խիտ ու առողջակազմ, տարածելով օդի մէջ իրանց փարթամ ճիւղերը, խիտ տերեւները: Այս անտառամասի մէջ փոփոխակի պատահում էին ծառերի և այլ տեսակներ: Բաց տեղերում խիտ ու սննդարար խոտը ներկայացնում էր առատ արօտ, մանաւանդ որ այդ տեղից մի գեղեցիկ շաւիղ քերելով բլրակի կատարը, իջնում էր հարթ զառիվայրով դէպի գիւղը: Յամենայն դէպս այս անտառամասը կարող էր բաւարար լինել ժողովրդի կարեաց համար, չմեղանջելով արքունիքի օգտի դէմ: Դաւթեանցը եկաւ այն եզրակացութեան, որ ահա այս տեղը

պէտք է որոշել ժողովրդի գործածութեան համար: Նա հաւատացած էր, որ նրա այս մտադրութիւնը ընդունելի կլինի վարչութեան համար և շտապեց այս ուրախառիթ լուրը հաղորդել տ. Աշխարհէգեանին: Այս միտքը նրան յիշեցրեց սքանչելի տիկնոջ հրաւերը նրան արցելելու մասին: Հենց այս միջոցին էլ նա իւր ուղեկիցներով գտնուում էր մի լայն անտառային ծաղկաւէտ հրապարակի վրայ, որտեղից երևում էր մի շինութեան կտուր:

—Այս չէ՞ տ. Աշխարհէգեանի ղղեակը, հարցրեց Դաւթեանցը պահապանին:

—Այո՛, պարոն, հէնց այդ ուղին տանում է դէպի նրա տունը:

Դղեակի երևալը հէնց այդ միջոցին, երբ նա մտածում էր տ. Աշխարհէգեանի մասին, Դաւթեանի վրայ քաղցր տպաւորութիւն գործեց: Այս զուգադիպութիւնը բոլորովին փոխեց նրա նախագիծը: Դուրս գալով Ծաղկաբնից նա ամենևին չէր մտածում այցելել տիկնոջ. նա աւելի ուշ էր ուզում նրան ներկայանալ: Սակայն ղղեակին մօտ լինելը նրա վրայ ուրիշ կերպ ազդեց և վճռականապէս փոխեց նրա որոշումը: Նա մի հայեացք ձգեց իւր հագուստի վրայ. կօշիկներն, իրաւ, թոզոտ էին, բայց բաճկոնն ու անդրավարտիկը այնքան էլ վրնասուած չէին անտառում երկար ժամանակ թափառելուց, մի խօսքով ամեն ինչ կարգին էր: Նա իսկոյն արձակեց իւր ուղեկիցներին և դիմեց դէպի ղղեակը: Քառորդ ժամից յետոյ նա հասաւ անտառի ծայրին և տեսաւ իւր առաջը մի պարտէզ և նրա մէջ տեղը մի շինութիւն:

Թէև տեղացիք այդ շինութիւնը ղղեակ էին անուանում, բայց դա մի հասարակ տուն էր: Ամենից աւելի աչքի էր ընկնում պարտէզը, որ մեծ խնամքով էր պահուած:

Զանազան ծաղիկների մարգեր յաջորդում էին միմեանց, տարածելով իրանց չորս կողմը անուշահոտութիւն: Առ հասարակ այդ բնակարանը գրաւում էր իւր հիւրասիրութեամբ և Դաւթեանը գոհ մնաց, որ վճռեց այսօր ևեթ այցելել:

Մի քանի րոպէից յետ նա մօտեցաւ տան գլխաւոր մուտքին և պարտիզպանի ուղեկցութեամբ հասաւ պատշգամբին, ուր կանգնած էր աղախինը: Այս վերջինը իմաց տուաւ տանտիրինոջ հիւրի մասին:

— Ա՛խ, պարոն, որքան բարի էք... համեցէք, ուրախ եմ որ խօսքներդ կատարեցիք: Տ. Աշխարհեգեանը իրան յատուկ աշխուժութեամբ ուրախ ուրախ մեկնեց նրան իւր ձեռքը: Դաւթեանը խոնարհութեամբ սեղմեց արեւից թխացած տիկնոջ փոքրիկ ձեռքը և ներողութիւն խնդրեց իւր հագուստի անյարմարութեան համար:

— Այս րոպէիս թափառում էի անտառում և գըտնուելով ձեր դղեակին մօտ, վստահացայ զալ ձեզ այցելութիւն և յայտնել յարգանացս հաւաստիքը:

Հէնց որ Դաւթեանը վերջացրեց իւր հաճոյախօսութիւնը, սենեակի խորքում նկատեց մի ուրիշ այցելու, որ տեղից վեր կացաւ:

Սա միջահասակ մի երիտասարդ էր ամուր կազմուածքով: Թխադէմ, թուխ խուճուճ մօրուքով. այդ տղան կարծես շշկլուել էր օտար մարդու երևալուց: Նա կանգնած էր բազկաթռիետեւ, գլխարկը ձեռքին և սպասում էր թէ երբ պէտք է նորեկը վերջացնէ խօսելը, որ հրաժեշտ տայ տ. Աշխարհեգեանին: Մի հայեացքով այդ տղայի լուրջ և խորհող երեսը աւելացնում էր նրա տարիքը. բայց ուշի ուշով քննելով նրան, կարելի էր նրա աչքերից նկատել երիտասարդական աշխուժութիւն ու եռանդ: Այն րոպէին, երբ Դաւթեանը դարձրեց ե-

ըսը նրա կողմ, երիտասարդը մօտեցաւ և մի տեսակ կոպտութեամբ ասաց՝

— Յտեսութիւն, տիկին, պէտք է անտառը գնամ:

— Դուք կը վերադառնաք, բացականչեց տ. Աշխարբէգեանը, ես ձեզ չեմ արձակում... պարոն, շարունակեց նա դառնալով վերատեսչին, երբ դուք բարեհաճել էք գալ այստեղ, ես ձեզ առանց այլևայլութեան ճաշի կը պահեմ: Գիւղում այսպէս է սովորութիւնը: Մանաւանդ որ դուք ուղեկից կունենաք մինչև գիւղը, որովհետեւ պարոն Արշակը անտառ գնալուց առաջ խօսք կը տայ մեզ հետ ճաշելու: Ա՛խ, ընդմիջեց նա, ծիծաղելով, ո՞րքան շփոթուած եմ, մոռացայ ձեզ նրան ծանօթացնելու... պ. Արշակ Իւզբաշեանց... պ. Դաւթեանց, անտառապահութեան գլխաւոր վերատեսուչ...

Երկուսն էլ հանդիսաւոր կերպով միմեանց գլուխ տուին: Դաւթեանցը զարմացաւ երիտասարդի ազգանունը լսելով. նա յռեց իւր աչքերն երիտասարդի երեսին, բայց սա արդէն դիմեց դէպի դուռը, իսկ սքանչելի այրին նրան ճանապարհ գցելով, կրկնում էր՝

— Կը սպասեմ ձեզ... անպատճառ կը սպասեմ:

Երբ Արշակը անյայտացաւ՝ Դաւթեանը հարցրեց.

— Զիկնի՞ այդ պ. Իւզբաշեանցը իմ վաղեմի բարեկամ, գիւղի տանուտէր Գասպարի տղան է:

— Այո՛, դա ձեզ զարմացնում է... բարեբաղտաբար դա ազատ մնաց այն սարսափելի հիւանդութիւնից... մի բարեսիրտ և ազնուահոգի մարդ է... դա սրտով կը պաճ է իւր գիւղին և կամենում նրան օգտակէտ լինել... փառաւորապէս աւարտելով երկրագործական դպրոցի դասընթացը, նա վերադարձաւ գիւղը և վերաւորանք չլինի ձեզ համար, անտառագիտութեան մասնագիտութեան մէջ ձեր շատ անտառապետներին գերազանցում է:

Լևոն Դաւթեանցը սկսեց ծիծաղել...

—Գրագ եմ գալիս, տիկին, որ դա է ձեր խորհրդատուն ներկայ վէճի մէջ:

—Դուք իրաւ գուշակեցիք... Ահա երկու տարի է ինչ պ. Արշակը վերագարձել է գիւղը, այդ օրից նառաջարկեց տեղացիներին իւր ծառայութիւնը և մենք մեր գործերը նրան յանձնեցինք լիակատար հաւատարմութեամբ, այս իսկ պատճառով ես միշտ խորհրդակցում եմ դրա հետ: Դա ինձ շատ է հետաքրքրում: Եթէ դրութիւնս ինձ չստիպէր աւելի զգուշ լինելու, ես մեծ ուրախութեամբ աւելի յաճախ կընդունէի նրան ինձ մօտ, բայց ինքն էլ շատ զգուշ է և գալիս է այստեղ միայն գործի մասին խօսելու: Ես շատ ուրախ եմ, պարոն, որ դուք այնքան բարի եղաք, որ ընդունեցիք իմ հրաւերը. այս հանգամանքը թոյլ տուաւ ինձ պ. Արշակին էլ ճաշի պահելու...

Մինչդեռ Դաւթեանցը ինքն իրան մտածում էր որ լաւ կը համարէր երես առ երես ճաշել այլի կնոջ հետ, այս վերջինը բացեց դուռը և ցոյց տալով հիւրին պարտէզը, ասաց՝

—Դուցէ կը հաճիք մի փոքր պտոյտ անել պարտիզիս մէջ... բայց նախ և առաջ ներեցէք, մի քանի րոպէ միայն...:

Այս ասելով, նա կանչեց լողախնին և, շտապով հրամաններ տալուց յետոյ, ծածկեց գլխին յարգեալ կրկորակ գլխարկը և վերատեսչի հետ դուրս գնաց պատշգամբ:

—Ձէք նկատում, սկսեց տիկինը, որ դղեակս այն օրից, երբ դուք վերջին անգամ տեսել էք, ծաղկել է.. Հանգուցեալ պապիս Ժամանակ սա գորտերի բուն էր. գետակը ողողում էր ստորին մասերը, մարգագետնի մեծ մասը ծառերով էր ծածկուած... իմ հոգացողութեամբ

այս բոլորը կարգի բերուեցաւ և այժմ ինչ որ դուք տեսնում էք, բոլորը իմ ձեռքով է կարգի դրուած:

Տիկինը իրան յատուկ աշխուժութեամբ պտոյտ էր ածում իւր հիւրին ծառուղիների միջով, ցոյց էր տալիս նրան պէս պէս ծաղիկներ, բացատրում էր նրանց մշակութիւնը: Դաւթեանցը լսում էր նրա շատախօսութիւնը և սքանչանում նրա միևնոյն ժամանակ գործնական և տեսական խելքի վերայ: Այսպէս շրջագայելով պարտիզի մէջ, տիկինը թռչնակի պէս ծլվլալով անցնում էր մէկ առարկայից միւսը: Մերթ գիտնականին յատուկ ոճով դասախօսում էր այս կամ այն ծաղիկի կամ ծառի ընտելացնելու մասին, մերթ երկչոտ ակնարկութեամբ վստահանում էր խօսք գցել անտառի բաժանման մասին. մերթ նրա լեզուն բացւում էր և նոյն միամտաբար պատմում էր իւր և ամուսնու մասին, իւր կռիւը դղեակի մէջ վերաբնակելու կամ իւր նախագիծը սրան զարդարելու մասին: Դաւթեանցը լցուած խնդրութեամբ, որ տիկինը նրան հաւատ է ընծայում, պատմելով նրան ընտանեկան գաղտնիքներ, հետզհետէ հալւում էր ու զուարճանում: Յանկարծ տիկինը կանգ առաւ.

— Հաւատացած եմ, պարոն, ասաց նա, որ շատախօսութիւնս ձեզ ձանձրացրեց:

— Սխալւում էք, տիկին, պատասխանեց նա ոգևորուած... այն ինչ դուք ասում էք, ինձ շատ է հետաքրքրում... պատմելով ինձ ձեր և ձեր զբաղմունքի մասին, ծանօթացնելով ինձ ձեր կեանքին, դուք զրանով ցոյց էք տալիս դէպի ինձ ձեր հաւատարմութիւնը, որից ես շատ զգացուած եմ:

Իրաւ նա շատ զգացուած էր, աւելի քան թէ ինքը կարող էր երևակայել: Տիկնոջ անկեղծ բնաւորութիւնը, նրա սիրտը, որ անչափ վստահութեամբ բաց

ւում էր, նրա պայծառ աչքերը, որ ժպտում էին, այդ մտերմական խօսակցութիւնը պարտէզում ծաղկանց մէջ նրան թմրեցրին, որովհետեւ մարդս լիսուն տարեկան հասակում, չսովորած և չընտելացած այդպիսի հանգամանքներին, իրաւ որ պէտք է թմրի:

—Այո՛, ասաց Դաւթեանցը զգացուած ձայնով, չընայելով որ մենք միայն նոր ենք ծանօթացել, այնուամենայնիւ դուք խօսում էք ինձ հետ իբրեւ հին բեկեամի, որի համար ես շատ և շատ շնորհակալ եմ...

Մի թեթեւ կարմրութիւն ծածկեց տ. Աշխարհեգեանի այտերը:

—Աստուած իմ, ասաց տիկինը, գուցէ ես սահմանից անցայ: Այդ իմ մշտական յանցանքն է... բայց առաջին խօսքից յետոյ, որ մենք ունեցանք Բարամեանցի տանը, ես ինձ ազատ զգացի ձեզ հետ: Բացատրեցէք ինձ թէ ինչու համար մի տեսակ մարդիկ մեզ քաշում են և մեզ անմիջապէս շատախօս դարձնում... Մի հայեացքով դուք ինձ երևացիք ծանրաբարոյ և ծածկամիտ, սակայն ես, որ մի վայրենի էակ եմ, ձեզանից չվախեցայ: Ձեր հայեացքի մէջ կայ մի բան, որ ինձ վստահութիւն ներշնչեց և քաջալերեց: Ինձ ու ինձ ես ասացի՝ ահա մի ուղղամիտ, ծանրաբարոյ և օրինական մարդ. ես սրան կարող եմ հաւատալ....

—Այնչափ, որչափ էլ հաւատում էք պ. Արշակ Իւզբաշեանցին, ընդմիջեց Դաւթեանցը հեգնօրէն:

—Դուք ծիծաղում էք... Ուրեմն ես ձեզ կասեմ որ պ. Արշակը բարոյապէս շատ է նման ձեզ...

Դաւթեանցը լռեց: Նրանք սկսեցին նորից շրջագայել և որովհետեւ այստեղից արդէն ճանապարհը փոքր ինչ զառիվայր էր, Դաւթեանցը վստահացաւ առաջարկել տիկնոջ իւր թւը: Այսպէս ման գալով, եկան մինչև տուն: Պատշգամբի վրայ Արշակ Իւզբաշեանցը նը-

րանց սպասում էր:

Արշակը, տեսնելով տիկնոջ Դաւթեանցի հետ թե թաւի տուած, խոր խոցուեցաւ: Նրա երեսը կարմրեց, նա կոպտութեամբ գլուխ տուեց վերատեսչին: Նրանք անցան սեղանատուն և նստեցին: Երկու տղամարդիկ միմեանց դիտում էին առանց ձայն ծափուն հանելու. սակայն այդ արտաքին չէր տ. Աշխարհեզեանին, որ ընդհակառակն աշխատում էր ամեն կերպ միութիւն ստեղծել երկու հիւրերի մէջ: Նա ստիպուեցաւ Արշակին խօսեցնել այն առարկայի մասին, որ նրան աւելի հաճելի էր: Նա գովեց նրա սէրը դէպի շինական գործերը, հարց ու փորձ էր անում երկրագործական զբաղմունքների և նրա ապագայ նախագծերի մասին: Երիտասարդ տղան պատասխանում էր պարզ ու կարճ: Երբ նա խօսում էր երկրագործական կամ անտառապահութեան տնտեսութեան մասին, երևում էր, որ խորը թափանցել էր իւր մասնագիտութեան մէջ: Խօսակցութեան միջոցին երբեմն նա շօշափում էր գիտնական հարցեր և նրանց մասին վիճաբանելով ցոյց էր տալիս հաստատ ու բազմակողմանի կրթութիւն: Դաւթեանը նրան հակառակելով և նեղը գցելով, հիացած էր մնում նրա պարզ ու ուղղամիտ պատասխանների վերայ, որի համար և արժանացաւ տ. Աշխարհեզեանցի գովասանքին: Արշակի խօսքերի մէջ հնչում էին եւ սրտի ջերմութիւն եւ վստահութիւն դատողութեանց մէջ եւ մեծահոգութիւն: Գիւղում ծնուած ու սնուած երիտասարդի այդ խոհականութիւնը իրաւ որ արժանի էր ուշադրութեան: Քանի աւելի նա պարզում էր իւր միտքը, որ յաճախ հակառակ էին Դաւթեանցի աշխարհայեցողութեան, այնքան աւելի գրաւիչ էր նա: Մի բան, որ Դաւթեանցի ուշադրութիւնից չվրիպեց, այդ այն էր, որ այդ տղայի ըստ երևութին կոպիտ ու բիրտ ձայնը

քնքշանում էր ու քաղցրանում, երբ նա ուզողում էր իւր պատասխանները տ. Աշխարհեզեանի հարցերին:

Դաւթեանցը լսելով նրա խօսակցութիւնը, նրա խոհական դատողութիւնները, բազմիցս ինքն իրան ասում էր. «ահա մի տղայ, որպիսին ես կը կամենայի ունենալ»: Այս ներքին ձայնին իսկոյն հետևում էր և մի ուրիշը. «այնուամենայնիւ իմ հասակումս կարելի է էլի յուսալ ունենալ երեխայ. — պակաս է միայն կինը, որ հեռու չէ և որի հետ ամենայն ուրախութեամբ կամուսնանայի»: Նա դարձրեց իւր աչքերը դէպի տ. Աշխարհեզեանը: Նա ասում էր ինքն իրան, որ տիկինը իւր քսան և եօթ տարեկան հասակով ամփոփում է իւր մէջ բնածին խելք և ազնիւ սիրտ, լուրջ դատողութիւն և բաւարար զգացողութիւն, թէ նա միևնոյն ժամանակ կարող է լինել և լաւ տանտիկին և շատ ցանկալի ընկերակից: Եւ իբր շարունակութիւն իւր մենախօսութեան նա թեքուեց քնքշութեամբ դէպի իւր հարևան տիկինը, շռայլելով ամենամեղմ հաճոյքներ, որպիսիք երիտասարդութեան ժամանակից էլ կատարած չէր: Յոյց տալով իւր այս մեծարանքը դէպի տիկինը, նա չէր նկատում թէ որպիսի վիշտ է յարուցանում Արշակ Իւզբաշեանցի սրտի մէջ և թէ ինչպէս նրա հոգւոյ տրամադրութիւնը հեռզհետէ դժկամակում էր:

Սեղանից վեր կենալով, նրանք անցան պատշգամբը. Դաւթեանցը հրաժեշտ տուեց տիկնոջ միայն այն ժամանակ, երբ արդէն քաւական մթնել էր և լուսինը ակսել էր բարձրանալ ծառերի ետևից: Վերկացաւ հրաժեշտ տալու և Արշակը:

— Բարի գիշեր, պարոններ, ասաց տ. Աշխարհեզեանը, դուք միասին կերթաք... պ. Դաւթեան, որովհետև դուք էլի մնալու էք մի շաբաթ մեր տեղերում, չմոռանաք դղեակիս ճանապարհը:

Դուրս գալով պարտիզից երկուսն էլ գնում էին լուռ, ծառերի միջով: Դալթեանցն առաջինը խզեց այդ լուռթիւնը.

— Պարոն Իւզբաշեանց, ես գիտեմ, որ դուք այն վարչութեան հակառակորդ էք, որի ներկայացուցիչը ես եմ... բայց որովհետեւ ես մի ժամանակ ձեր տան մտերիմ բարեկամ եմ եղել և շատ անգամ վայելել ձերոնց աղ ու հացը, ես ոչինչ պատճառ չեմ տեսնում, որ մենք միմեանց թշնամաբար վերաբերուենք: Համոզուած եղէք, որ ես իմ կողմից շատ խաղաղասէր եմ և եթէ ձեր պահանջը ինձ հիմնաւոր երևայ...

— Այո, հիմնաւոր են, պարոն, ընդհատեց Արշակը նոյն կոպտութեամբ. միայն երկրիս անձանօթ ու օտար մարդիկ և նրանց պահանջներին անտեղեակները կարող են այդ չիմանալ:

— Սպասեցէք... ես այնքան էլ օտար ու անձանօթ չեմ երկրին, ինչպէս դուք կարծում էք... ես այստեղ ապրել եմ նախ քան ձեր աշխարհ գալը և ինչպէս ասացի ձեր տան մտերիմն եմ եղել... քանի՞ տարեկան էք դուք, յանկարծ հարցրեց Դալթեանցը, կանգնելով նրա առաջ:

— Քսան և վեց տարիս շուտով կը լրանայ...

— Քսան և չորս տարի առաջ ուրեմն ես եղել եմ Ծաղկաբնում անտառապետի օգնականի պաշտօնով:

— Միթէ, սառնութեամբ ասաց Արշակը:

Նրանք շարունակեցին ճանապարհը:

— Այո, պարոն, նորից սկսեց Դալթեանը, սրտնից դուք կարող էք եզրակացնել, որ ես օտար չեմ այս երկրին և թէ այս տեղերը ես հազար ու մի անգամ չափչփել եմ ու ուսումնասիրել...

— Ուրեմն, պարոն, եթէ դուք արդար մարդ էք, պէտք է փոխէք բաժանման նախագիծը: Վարչութեան

առաջարկութիւնը միանգամայն անընդունելի է. նրա առաջարկածը մեզ վնաս է պատճառում ու քանդում:

Ձեր շահերը արժանի են յարգանաց, սակայն մեր անտառն էլ ունի իրաւունքներ, որ պէտք է նկատի առնուին... Մեր պարտականութիւնն է նրան պահպանել և եթէ դուք ինձ պէս հին անտառապետ լինէիք...

— Պաշտօնապէս անտառապետ չլինելով էլ, բացականչեց Արշակը, կարելի է սիրել անտառը. դուք և ձեզ պէսները նրան գնահատում էք նրա համար, որ գանձարանի համար շատ փող ստանաք, իսկ մենք... մենք նրան սիրում ենք այնպէս, ինչպէս որ նա է...

— Դուք ծառեր սիրում էք, հարցրեց Դաւթեանը քնքշութեամբ:

— Սիրում եմ ու անպէս... պատասխանեց երիտասարդը ոգևորուած: Ես նրանց սիրում եմ իբրեւ մի բարեկամ, որոնց հետ մեծացել եմ, սիրում եմ ինչպէս իմ տունը, ինչպէս հայրենիքս, որին նրանք այնչափ գեղեցկացնում են... Աչքի առաջ ունեցէք միայն այն հանգամանքը, որ ես համարեա թէ ծնուած եմ անտառի մէջ և երեխայութեանս հասակից ապրել եմ նրանց մէջ... Մի գեղեցիկ ծառ, ինչպիսին որ սա է...

Այս ասելով, նա շտապով դիմեց անտառի ափին կանգնած հաճարի ծառին և գրկեց եռանդով նրա հարթ, արծաթափայլ ու յաղթանդամ բունը:

— Մի առողջ և պնդակազմ հաճարի ծառ, շարունակեց նա, որին եղբօր պէս եմ սիրում և որ շարժում է իմ մէջ ամենաջերմ զգացմունքներ:

Դաւթեանը հիացած մնաց երիտասարդ տղայի այդ յափշտակութեան վրայ, որ բռնազբօս բղխում էր իբրեւ կենսունակ ջուր: Յուզուած սկսեց նայել այդ առողջակազմ երիտասարդի վրայ, որի աչքերը փայլում էին լուսնի լուսով:

— Ահա մի կէտ, ասաց Դաւթեանցը ժպտալով, որ մէկ կարող է հաշտեցնել... Իրաւաբանական տեսակէտից մենք կը կռուենք քաղաքավարի զէնքով... Բայց մինչ այդ թող զինադուլ լինենք... կամենո՞ւմ էք...

Նա ձեռքը մեկնեց երիտասարդ տղային: Սա, մի փոքր տատանմունքից յետոյ, մեկնեց իրանն էլ, որ Դաւթեանցը բարեկամաբար սեղմեց: Նրանք այնուհետեւ շարունակեցին իրանց ճանապարհը և հասնելով գիւղը բաժանուեցան:

Դաւթեանցը մտաւ իւր սենեակը: Նա այնչափ զրգուռած էր, որ քուն չէր գալիս նրա աչքերին: Նա բաց արեց պատուհանը և ընկաւ խոր մտածմունքի մէջ: Օրօրուած դաշտի ու անտառի գիշերային շշուկից, նա ընկաւ անրջային մոռացութեան մէջ: Արշակ Իւզբաշեանցն էր այժմ նրա մտածմունքի առարկան: Մի առ մի յիշեց ամբողջ օրուայ դէպքերը թէ տ. Աշխարբէգեանի տանը և թէ ճանապարհին նրա հետ ուղեկցութեան միջոցին: Նրան շատ էր զբաղեցնում այն միտքը, թէ արդեօք իւր վաղեմի բարեկամ Գասպար իւզբաշուո՞ր տղէն է սա. չլինի թէ սա նա է, որին կնքահայրութիւն է արել... Այս մտքի հետ նա սարսափեց և խուզին յիշեց տ. Աշխարբէգեանցին, որի ուշադրութիւնը առանձնապէս գրաւել էր այս երիտասարդը: Սակայն նա շուտով հեռացրեց իրանից այդ միտքը հաւատացած լինելով, որ իւր մկրտած տղան, ինչպէս և Գասպար իւզբաշու շատ ուրիշ զաւակներ զոհ գնացած կը լինին որ և է՞հիւանդութեան և եթէ դա լինէր՝ Արշակը չէր թագցնիլ նրանից:

Ե.

Դաւթեանցը միւս օր առաւօտեանից զբաղուեցաւ

գրելով վարչութեան մի զեկուցում, որի մէջ առաջադրում էր իւր քննութեան հետեւանքը: Մանրամասն քննելով մտադրուած անտառային բաժնի արժէքը, նա ապացուցեց որ հարկաւոր է ի նկատի առնել տեղացի-ցիների օրինական պահանջները և իւր կողմից առաջարկեց մի ուրիշ ծրագիր, խնդրելով դրական պատասխան, որպէս զի համայնքի ներկայացուցիչների մօտակայ ժողովում նա կարողանայ առաջարկել նրան այս նոր բաժանման հիմունքները: Նա շտապով առաջ էր տանում իւր գործը նախընթաց օրուայ թարմ տպաւորութեան տակ: Անգիտակցաբար նրա աչքի առաջ ներկայացաւ տ. Աշխարհեզեանի ժպտալից դէմքը և Արշակի համակրական անձնաւորութիւնը: Այդ երկու անձնաւորութեանց լիշատակը կարծես ներգործում էր նրա որոշմունքի վրայ: Նրա բերած փաստերը թէ ամփոփ էին և թէ համոզիչ: Նրա եզրակացութիւնները ճարտար էին, որ բոլորովին անսովոր էր վարչական թղթակցութեան ոճին և որին ինքը Ռաւթեանցը այնքան էլ վարժուած չէր:

Բաց պատուհաններից առաւօտեան արևի պայծառ ճառագայթները ուրախ ներս էին թափանցում: Հեռուից լսւում էր նոր զարթնող գիւղի աղմուկը: Այս բոլորը լցրեց Ռաւթեանցի սիրտն ու հոգին ցնծութեամբ և բերկրութեամբ: Գործն արդէն վերջանալով վրայ էր, երբ նրա կեցած տան առաջ մի արտասովոր աղմուկ լսուեցաւ: Մի կայտառ ձի դոփում էր ու խըրխնջում. տղամարդու ձայնն աշխատում էր զսպել երիվարի անհամբերութիւնը, փաղաքշելով ու սիրալիր խօսքեր նրան շուայլելով: Ռաւթեանը մօտեցաւ պատուհանին և տեսաւ դրսում կանգնած փոքրիկ սայլակ և սայլակում ձիու սանձը քաշող Արշակ Եղգաշեանցին: Նա սպասում էր մէկին, որին պէտք է ուղեկցէր:

— Վերջապէս. . . անհամբերութեամբ ձայնեց Արշակը, նկատելով դիմացի տնից դուրս եկող մի բարձրահասակ մօտ յիսուն տարեկան մարդուն: Սրա հետ դուրս եկաւ տանից ամբողջ ընտանիքը:

Նորեկը ժպտալով պատասխանեց.

— Համբերութիւնը կեանք է, Արշակ և նրա կողքին՝ աւելացրեց, դեռ արևը հալա որտեղ է, Աստուծով լուսով կը վերադառնանք...

Արշակը մտրակեց ձին և սալակը սլացաւ և թագնուեց անտառի ետեւից:

— Բարի ճանապարհ, միաբերան գոչեցին և օդը թնդաց ամեն հասակի ձայներով:

Դաւթեանցը այս բոլորը նկատեց պատուհանից:

Սրանք բաղտաւոր են և սիրում են միմեանց, մըտածեց նա:

Դեռ երկար ժամանակ Դաւթեանցը կանգնած իւր տեղում դիտում էր ճանապարհ ընկնող ընտանիքի անդամներին: Մայրը փոքրերին մխիթարում էր՝ հօր շուտով վերադարձաւ նրանց խոստանալով. մեծ տղերքը գովաբանում էին Արշակի ձին ու հիանում նրա վրայ: Բայց այս երեւոյթն էլ անհետացաւ և փողոցում նորից տիրեց լռութիւն: Դաւթեանցը դեռ էլի կանգնած իւր տեղում մտածում էր: Սրան առ հասարակ զբաղեցնում էր Արշակը, որ ինչպէս նա տեսնում է ամբողջ գիւղի սիրելին է եղած: Եւ իրաւ չէր կարելի չսիրել այդ քաջաւորը տղամարդուն, որ իւր ամբողջ անձը, իւր ապագան ու երջանկութիւնը նուիրել էր իւր գիւղի և գիւղացիների բարօրութեանը: Այդ բարեկիրթ և խոհուն տղան կարող էր ստեղծել իւր համար մի ուրիշ և լայն ասպարէզ գործելու, սակայն դրան չեն զբաղեցնում աշխարհային ունայն ցնորքներ այնքան, որքան իւր համագիւղացիների բաղտաւոր և երջանիկ կեանքը:

Երեւի այժմս էլ նա իւր առաջն առած տանում է իւր մերձաւորին քաղաք նրա որեւէ գործը շտկելու ու կարգադրելու համար: Նոյն բարեմիտ ուղղութեամբն էր ղեկավարւում և նրա հանգուցեալ հայրը, որ սարսափելի վարակման միջոցին ուրիշների պէս գիւղից չըփախաւ, այլ ամբողջ ընտանիքով մնալով գիւղում վարակուողներին օգնութիւն էր հասցնում և վերջը ինքն էլ, կինն էլ և երկու առոյգ պատանի տղերքը զոհ եղան իրանց մարդասիրական վարմունքին: Բարեբաղտաբար Արշակը այդ ժամանակ գիւղումը չէր. նա դեռ ևս դպրոցում շարունակում էր իւր ուսումը. սա միայն զերծ մնաց վարակումից: Աստուած սրան խնայել է գիւղի համար. գիւղն էլ թէ սրա հազուագիւտ բնակորութեան համար և թէ երախտագիտական զգացմունքից՝ զրդած դէպի նրա անժամանակ կորած ընտանիքը, նուիրել է նրան ամբողջ իւր սէրը, այն սէրը, որ գիւղացին միայն կարող է տածել:

Այսպէս մտածելով, Դաւթեանցը կրկին մօտեցաւ իւր սեղանին. նա նորից կարդաց իւր գեկուցումը, մի անգամ էլի աչք ձգեց քարտէզի վրայ և այդ բոլորը փաթեթի մէջ դրեց ու կնքեց: Ինքը գնաց շինական կառավարութեան ատեանը և խստիւ պատուիրեց իսկոյն և եթ տանել և յանձնել պոստատուն:

Վերադառնալով իւր բնակած տեղը, նստեց դուրսը տան առաջ դրած երկայն նստարանի վրայ: Գիւղացիք անցուդարձ էին անում, զբաղուած իրանց առօրեայ գործերով: Մեծ ու փոքր նրա մօտից անցնելով բարի օր էին նրան մաղթում ու հեռանում: Դաւթեանցը չկորցրած դեռ ևս իւր մտածմանց թելը, ոմանց պատասխանում էր, ոմանց ողջոյնը անուշադիր թողնում: Կանայք՝ պառաւ թէ երիտասարդ, անցնելով նրա առաջ աւելի ամօթխածութեամբ ծածկում էին իրանց քիթ

ու պռունգը գլխին փաթաթած աղյուսով և հետաքրքիր աչքով դիտելով նրան, երեսը միւս կողմ շուտ տուած հեռանում էին: Ակամայ համեմատեց սրանց տ. Աշխարհագեանցի հետ: Կրթութեան և լուսաւորութեան հետեանքը նա արդէն նկատել էր Արշակի և սրա համագիւղացիների վերաբերութեամբ. այժմ ահա նա համեմատում է նոյն տեսակետից սրանց սքանչելի տիկնոջ հետ: Միթէ սրանց մէջ չկայ նոյն նազուկ հասակը, նոյն քնքոյշ և ժպտալից աչքերը, նոյն գեղանի դէմքը, որ ծածկուած է մարդու տեսութիւնից, շնորհիւ գլխի փաթաթանքի ու հագուստի տձև տարազի: Գիւղական տիպը, մանաւանդ քաղաքներից հեռու գիւղերի, գոված ու փառաբանուած է: Ծաղկաբունը պատկանում է այդ գիւղերի կարգին և հետեաբար կեղծ քաղաքակրթութեան շնորհքը չէր կարող զեղծել այդ տիպը և պէտք է ու այստեղ անարատութեամբ փայլելիս լինէր: Սակայն նահապետական կարգ ու կանոնը նրանց ծածկում է հետաքրքիր անձանց տեսութիւնից և այդ կողմից նրանք բախտաւոր են ու երջանիկ: Նրանք ամուսնանում են, ընտանիքի տէր դառնում, մայրը սրբութեամբ կպած է իւր օջախին, անարատ վարում է իւր պարտականութիւնները թէ դէպի իւր ամուսինը և թէ դէպի զաւակները: Նոյնը պէտք է վայելէ ապագայում և Արշակ Իւզբաշեանցը: Գիւղի անձնուէր մշակը անշուշտ կորոնէ իւր լծակից գիւղի մէջ և նրան շատ դիւրին է գտնել մի անձն, որ գեղեցկութեան և շնորհքի հետ միացնէ ամուսնական նուիրական բարեմասնութիւններ: Այո՛, այդ դրան կյաջողի և ամենայն սրտով ցանկալի է որ նրա ապագան երջանիկ լինի:

ձնշուած այս մտածմունքների տակ Գաւթեանցը վեր կացաւ ու գնաց շրջելու գետակի հոսանքի հակառակ կողմը: Մի տեղում գետակը հոսում էր խոր ու

նեղ դաշտի միջով, շրջապատուած ծառախմբերով: Տեղը ամալի էր. ուռենին, լաստենին ու քթթկենին ճոխացած այդ կուսական վայրում խիտ հովանի էին սրբուում իրանց չորս կողմը: Պատաղիճն ու տիկնատեւը խառնուել էին իրար անտեսանելի ջրից վեր, որ մեղմ կարկաչով հոսում էր նեղ տաշտի միջով: Այստեղ, այդ խուլ անկիւնում Գալթեանցը առաջ էլ շատ անգամ անձնատուր էր եղած՝ իւր երիտասարդական մտածմունքներին: Ժամանակն այստեղ էլ կատարել էր իւր գործը, փոփոխելով ամեն ինչ բոլոր շրջակայքում: Թփերը ծառեր էին դարձել: Չորացած ճիւղերը՝ կտրուած ծառերից, քարեր՝ պոկուած ապառաժներից, խառն ի խուռն թափթրփած էին ու խափանում միակ փոքրիկ շաւիղը, որ տանում էր դէպի անտառ: Այս աւերականման պատկերը հնութեան և տարիներից առաջացած քայքայումն էր ներկայացնում:

Ահա այս շաւղով էր նա վերադառնում տուն, երբ Իւզբաշի Գասպարը նրա առաջը կտրեց և համեստութեամբ և սրտի տրոփիւնով խնդրեց նրանից կնքահայրութիւն անել իւր նոր ծնուած զաւակին: Խնդիրը այնքան խոնարհ էր ու սրտանց, որ նա ամօթ համարեց մերժել և հայկական սովորութեամբ նա կապեց այդ տան հետ մեռնի ազգակցութիւնը: Միակ անգամ այն Աստուածավախ ընտանիքից մնացել է Արշակը... բայց միթէ սօ է նրա սանիկը... Մկրտութեան օրը նա այնքան էր շշկլուած և յուզուած նոր ստացած պաշտօնի պատճառով, որ մոռացաւ անգամ ինչ անուն տուին նրան և այնքան շուտ ու հապճէպ հրաժեշտ տուաւ նրանց նոր պաշտօնատեղը գնալու համար, որ անգամ չիշեց թէ ինչպէս էին կանչում երեխային... նա մոլորուել էր այդ բռնապետ մտածմունքներից: Բայց միևնոյն է, Արշակը թէ մի ուրիշն է եղել նրա

սանիկը. նա հիացած է այդ լուրջ ու խոհեմ երիտասարդի վրայ, որին այնքան յարգում է շնորհալի տ. Աշխարհեգեանը...

2.

Լևոն Դաւթեանը ուղարկելով վարչութեան իւր յայտարարութիւնը ընդգծել էր վրէն «կարի յոյժ ստիպողական» խօսքը, ուստի յոյս ունէր փութով ստանալ իւր առաջարկութեան պատասխանը: Սակայն պատասխանը ուշանում էր և նրա հոգեկան տրամադրութիւնը խանգարում: Նա փորձեց մի քանի անգամ գնալ Արշակ Իւզբաշեանցի մօտ խօսելու և իւր կաշկանդող մտածմունքները ցրուելու, սակայն սա ըստ երևոյթին խուսափում էր նրա հետ խօսելուց և ցանկութիւն չէր յայտնում նրա հետ որևէ յարաբերութիւն ունենալ:

Այս հանգամանքը նրան աւելի մեծ մտատանջութիւն պատճառեց: Նրան յուզում էր այն միտքը, թէ երիտասարդ տղան, որի վերաբերութեամբ նա այնքան քնքոյշ է եղած, այնքան սիրալիր, ինչո՞ւ պէտք է խուսափէ նրա ընկերակցութիւնից այդպիսի մի յետ ընկած տեղում, ուր որ նրանք երկուսն էլ զգում են միայնութիւն: Ոչ մի առիթ չկար, որ արդարացնէր նրա այդ վարմունքը: Ինչին ուրեմն վերագրել այդ ամենը:

Զբաղուած այս մտքերով նա որոշեց գնալ տ. Աշխարհեգեանի ղղեակը, յուսալով գոնէ այնտեղ գտնել Արշակ Իւզբաշեանցին: Մի քանի ժամ չքնաղ այրու մօտ լինելու ցանկութիւնը փոքր ինչ մեղմացրեց նրա ալեկոծեալ սիրտը: Եթէ միայն կարողանար իւր մի փոքր ուշացած սիրոյն մասնակից անել այդ տիկնոջ, որչափ բաղտաւոր կը լինէր: Միայն նա, այդ գեղանի տիկինը, կարող է նրան ընկերակից ու լծակից լինել և ուրիշ

ոչ ոք: Քանի առաջ էր գնում դէպի զղեակը, այնքան աւելի ու աւելի անձնատուր էր լինում այդ մտքերին, օղակն ամրոցներ էր կառուցանում իւր ապագայ երջանիկ կեանքի մասին. նա արդէն իրան երեւակայում էր գերդաստանի հայր ու վերջապէս հասած իւր բարօրութեան նաւահանգստին: «Գուցէ, մտածում էր նա, իմ տարիքում ամուսնանալը փոքր ինչ օտարոտի բան է, սակայն տիկինը իւր շնորհքով, իւր ուրախ ու զուարթ բնաւորութեամբ կը կենդանացնէ, ոյժ կը տալ այն միջանի տարիներին, որ մնացել է ինձ ապրելու. նա չունի այն սնտոի ու կեղծ պչրանքները, որով հարուստ են կանայք մեծամեծ քաղաքներում. նա կըլինի կատարեալ կին, օրինակելի տանտիկին և ինքը որդի չունենալով սրտով կը կաշի նրանց, որոնք կը ծնունին մեր ամուսնութիւնից... Այո՛... բայց դիցուք նա համաձայնի կապել իւր կեանքը իմի հետ, արդեօք փոքր չէ՞ իմ յիսուն տարեկան հասակիս համեմատ...»:

Այս եսամոլ մտքերը որոճաց հէնց այն ժամանակ, երբ արդէն մօտեցել էր պաշտգամբին:

Տիկին Աշխարբէգեանը այդ ժամանակ պարտիզում ծաղիկներ էր քաղում:

— Տեսնում էք, տիկին, որ ես ի չարն եմ գործդնում այն ազատութիւնը, որ ինձ պարգևել էք և ես առանց այլևայլութեան իբրև հարևան գալիս եմ միջանի ժամ ձեզ հետ անցկացնելու:

Տիկինը նրան ընդունեց ժպտալով և մեկնեց իւր փոքրիկ թխացած ձեռքը, որը տեղ տեղ չանգուտած էր վարդի փշերով:

— Ես շատ ուրախ եմ, որ ձեզ տեսնում եմ, պարոն, ասայ տիկինը ժպտալով. միայն թոյլ տուէք ինձ վերջացնեմ ծաղկաքաղս:

— Թոյլ կտամք, որ օգնեմ ձեզ...

— Իհարկէ: Վերցրէք յօտոցը և կտրեցէք այն ծաղիկը, որ ես ձեզ ցոյց կը տամ:

Դաւթեանը ուրախութեամբ դիմեց գործին: Ամեն անգամ նա հնազանդութեամբ կտրում էր այն ծաղիկը, որ նրան տիկինը ցոյց էր տալիս: Եթէ մի մի անգամ նա կտրում էր ցոյց չտուածը, տիկինը նրան խիստ նըկատողութիւն էր անում և կտրածը չէր ընդունում: Տ. Աշխարհեզեանը կանգնած մարգերի մէջ տեղում, հերարձակ, փալլուն աչքերով և կրծքին պինդ կպած ծաղիկների մի ահագին խուրձ, նորից մի նկատողութիւն արեց Դաւթեանցին իւր պայծառ և երգեցիկ ձայնով.

— Միայն, խնդրեմ, երկայն ծղերով կտրեցէք: Տուէք ինձ նարգիսը... Ոչ, այդ չէ. դա շաբօ է... ահա այդ բոլորովին սպիտակ ծաղիկը դեղնագոյն սրտով... Մի՞թէ ձեզ ծանօթ չէ բանաստեղծական նարգիսը, որ ինքը իւր պատկերից սիրահարուել էր: Դուք, պարոն անտառապէտ, երևի բոբիկ էք պարտիզային բուսաբերութիւնից:

Եւ նրանք ծիծաղում էին: Դաւթեանցը շատ էր հաւանում իւր այդ պաշտօնը, որ կատարում էր նա հրաշալի տիկնոջ հետ: Նա բոլորովին երիտասարդացաւ տեսնելով գոյնզգոյն ծաղիկներ շարիշար կպած, իսկ վարդի, նարգիսի և զամբախի գարնանային հոտը նրան բոլորովին ապշեցրեց: Ամեն անգամ, երբ նա աւելացնում էր խուրձին որևէ բոյս, զգում էր մի առանձին գուարճութիւն հոտոտելով տիկնոջ մատները խոնաւ տերևների միջով:

— Հերիք է, ասաց տիկինը մի քառորդ ժամից յետոյ: Այժմ մնում է տեղաւորել անօթի մէջ:

Տիկինը տարաւ Դաւթեանցին հովանոցի տակ, ուր կային փայտեայ աթոռներ և մի սեղան, որի վրայ դրուած էին երկու հատ ջրով լի ճենապակեայ անօթ-

ներ: Այստեղ տիկինը այն ահագին խուրձից սկսեց փրկել շեր շեր: Լևոն Դաւթեանցը տալիս էր մի մի բոյս տ. Աշխարհէգեանին և սա մեծ հմտութեամբ դարսում էր նրանց անօթի մէջ, պատշաճաւոր կերպիւ յարմարացնելով գոյները և փոփոխելով նրանց ըստ ձևի և մեծութեան: Փոքր առ փոքր մանուշակագոյն զամբախներ, ծածանուող քօշամօրուքներ, հոտաւէտ յափրուկներ և մկնականջի խուրձերը յաջորդում էին գեղանի նարգիսին ու սառսռոտ գետնի աստղին: Հովանոցի կամարի միջով երևում էր մի մեծ սգնի ծառ վարդագոյն ծաղիկներով, որոնց շուրջը միջատները արբեցած արևից ու ծաղկանց հոտից խուլ բզզոցով թռչկոտում էին:

Դաւթեանցը այս բոլորից մեղկացած և բոլորովին ապուշ կտրուած գոչեց մեղմութեամբ.

—Դղեակդ, տիկին, դրախտ է. սակայն մի այնպիսի դրախտ, ուր հանապազ միայնակ իւր անձի ընկերակցութեամբ ապրելը կարող է դառնալ ընդ միշտ միակերպ... Մտածէ՛լ էք արդեօք երբ և իցէ կենդանացնել այդ միայնութիւնը:

Տիկին Աշխարհէգեանը իւր պարզ աչքերը յառեց խօսակցին: Նա վայր ձգեց վարդը, որից նա պոկում էր փշեր, լենուեց արմունկներով սեղանին և մի քանի վայրկեան ընկղմած մնաց մաքերի մէջ:

Նրա շրթունքները մի մի անգամ բացւում էին, որ անէ իւր խոստովանութիւնը, բայց նրանք նորից իսկոյն փակւում էին: Տիրեց լռութիւն, որի միջոցին տիկինը նորից թրջում էր ջրի մէջ բոյսեր և գոյները յարմարացնում:

—Դուք կարծում էք, պարոն, որ միայնութիւնս կատարեալ է, այդպէս չէ... Աստուած իմ, ես էլ մի մի անգամ այդ մտքի եմ... ինձ ու ինձ ես երբեմն հարց եմ տալիս, որ լաւ է կեանքս փոխեմ, բայց ես երկար

չեմ հրապուրւում այդ մտքերից... Սակայն...

Նա իսկոյն թեքեց գլուխը: Երկու անոթներն էլ լիքն էին: Նա վեր կացաւ, թափ տուեց իւր զգեստից կպած կանաչ տերեւները և վերցնելով մի անոթ, իսկ միւսը յանձնելով Դաւթեանցին, ասաց, ծիծաղելով.

— Ես չարաչար փորձում եմ ձեր համբերութիւնը, բայց դուք այնքան բարի էք, որ հարկաւոր չէ ձեզ հետ զգուշ լինել...

— Զմարիտ էք ասում, տիկին, պատասխանեց նա վայելուչ կերպիւ, վարուեցիք ինձ հետ, իբրև բարեկամի... Ես միայն ափսոսում եմ, որ ծառայութիւնս այս փոքր բանով վերջացաւ... Ես կը կամենայի աւելի լըրջօրէն ցոյց տալ ձեզ իմ երախտագիտութիւնը, որ այդչափ հիւրասէր էք և այդքան մարդասէր դէպի ինձ: Եթէ երբեմն ձեր բնակարանը ձեզ ամայի է երևում, ապա ինչ պէտք է լինի գիւղը, ուր ինձ այժմ վիճակուել է ապրել:

Նրանք մտան հիւրասենեակը:

— Դէհ, ուրեմն, ասաց տ. Աշխարհեգեանը, դասելով անոթները իրանց տեղում, եթէ իրաւ ձեր կեանքը այնտեղ դատարկ է, ինչո՞ւ ստեպ չէք յաճախում զղեակս:

— Թո՛ղ էք տալիս... շատ ուրախ եմ...

Նա իւր այցելութեան ժամը վերջացած համարելով, վերկացաւ հրաժեշտ տալու:

Նա նրան ձեռքը մեկնեց:

— Յոյս ունիմ շուտով կը տեսնուինք, ասաց նա աշխուժութեամբ... վաղը, եթէ կամենում էք: Այո՛, եկէ՛ք հէնց վաղը: Ես գուցէ ձեզանից մի... խորհուրդ հարցնեմ:

Նա ուրախ տրամադրութեամբ հեռացաւ, նորից նրան տեսնելու յուսով և մտնաւանդ ուրախ էր այն

խորհրդաւոր հաւատարմութեան համար, որ նա ունեցաւ զէպի իւր անձը:

Միւս օրը Դաւթեանցը հենց միւսնոյն ժամին այնպէս յուզուած եկաւ, կարծես շտապում էր ժամադրութեան: Այդ օրը նա սովորականից աւելի էր հոգացել իւր հագուստի մասին: Շտապելով զէպի որոշեալ տեղը, Դաւթեանցին թւում էր, որ այդ օրը և մարգագետնի կանաչը և ծառերի տերեւները սովորականից շողշողուն են և թէ նրանք բուրում են հազուագիւտ անուշահոտութիւն: Յափշտակուած բնութեան երևոյթներով, նա արդէն տեսնում էր տ. Աշխարհեզեանին նստած նոյն հովանու տակ իւր քաղցր ու անուշիկ ժպիտով՝ իւր պայծառ աչքերը յառելով նրա վրայ: Նա սկսեց մի առ մի յիշել նրա խօսակցութիւնը և ուրախութեամբ կրկնում էր նոյնը:

Երբ տ. Աշխարհեզեանը նկատեց նրան, կարմրեց և առաջ եկաւ:

— Բարեւ, պ. Դաւթեան, ասաց նա. զուք ճշտիւ կատարեցիք ձեր խոստմունքը: Շատ գոհ եմ, որ ձեզ տեսնում եմ:

Եւ մեկնեց նրան իւր ձեռքը:

— Ես մոռացկոտ չեմ, պատասխանեց նա մի փոքր ժամանակ պահելով իւր ձեռքի մէջ տիկնոջ մատները... բանն ինչո՞ւմն է, տիկին:

Տիկինը նորից կարմրեց, յետ քաշեց իւր ձեռքը, առաջարկեց նորան իւր թւը և ցոյց տալով պարտէզի կողմ, ասաց.

— Եկէք, այնտեղ խօսենք:

Տիկինը տարաւ նրան պարտէզի ամենայետնկած տեղը, ուր ծառախմբերից կազմուած մի բնական ծածկոց կար:

— Նստենք այստեղ, ասաց տիկինը, մօտենալով ծած-

կոցի մէջ տեղը շինած սեղանին, այստեղ մենք բոլորովին հանգիստ կարող ենք լինել:

Ծածկոցը, չորս կողմից շրջապատած ծառերն և անթափանցելիութիւնը այս վայրում խորհրդաւոր էին նրա համար: Դաւթեանը նստելով իւր հայեացքը ուղղեց տիկնոջ երեսին հարցական կերպիւ:

— Հարցնում էք թէ ինչի մասին պէտք է խօսեմ ձեզ հետ, այդպէս չէ՞, սկսեց տիկինը: Ահա թէ ինչի մասին... Սա մի փափուկ խնդիր է և դուք կը զարմանաք, թէ ինչ դիւրութեամբ ես համարձակուում եմ խոստովանել մի անձի, որին առաջին անգամ տեսել եմ հազիւ մի քանի օր առաջ... Սակայն դուք ինձ համար անծանօթ մարդ չէք... Զեր ընկեր պ. Բարամեանցը բազմիցս խօսել է ձեր մասին և գովել ձեր ուղղամտութիւնն ու դատողութիւնը: Մտածեցէք և այն, որ ես այստեղ առանց մերձաւոր ազգականների միայնակ եմ մնացել: Ինձ շրջապատողները կամ գիւղացիք են կամ հասարակ պաշտօնեաներ: Հազիւ է մարդ պատահում այստեղ ձեզ պէս մէկի և ներեցէք եթէ ես թոյլ եմ տալիս ինձ դիմել ձեր խորհրդին: Վերջապէս, շարունակեց նա յուզուած սրտով, կարծեմ ձեզ արդէն խոստովանել եմ, որ դուք ներշնչել էք իմ մէջ մեծ հաւատարմութիւն: Ես ձի տեսակ մտերմութիւն եմ զգում դէպի ինձ համակրելի անձինք:

Այս խոստովանութիւնը, որ տիկինը շնչեց ծածկոցի խաղաղ ու անդորր վայրում, աւելի ևս զրգռեց Դաւթեանցի յոյսը: Նա սեղմեց տիկնոջ ձեռքը և յայտնեց, որ բոլորովին զգացուած է այն հաւատարմութեամբ, որ ցոյց է տալիս նրան:

— Շնորհակալ եմ, աւելացրեց նա, որ վարւում էք ինձ հետ իբրև բարեկամի, չնայելով որ մի քանի օրուայ ծանօթներ ենք մենք. հաւատացէք, տիկին, իմ անձնուի-

ընթերցանաւ: Ես դէպի ձեզ տաճում եմ անհուն յարգանք
և միակ ցանկութիւնս է օգտակար լինել ձեզ:

—Ուրեմն, կը խնդրեմ ձեր ներողամտութիւնը:
Տիկինը մի փոքր կանգ առաւ և ապա շարունակեց.

—Երեկուանից ես շատ եմ մտածել այն մի խօսքի
մասին, որ դուք յայտնեցիք միայնութեանս պատճա-
ռով... Ձեր զիտողութիւնը կապ ունէր այն խորհր-
դածութեանց հետ, որ մի տարուց ի վեր ինձ տանջում
է: Այո, թէև ես ինձ համար միշտ զբաղմունք եմ գտ-
նում մտածմունքներս ցրուելու համար, սակայն միայնու-
թիւնս ինձ շատ է նեղացնում. ես մտածում եմ որ
քսան և վեց տարեկան հասակում աշխարհից փախչելը
յիմարութիւն է: Ես ուժեղ եմ, բնաւորութեամբ ուրախ,
զգում եմ, որ ծնուած չեմ յաւիտեան այրի մնալու և
ինձուինձ հարց եմ տալիս՝ պէտք չէ՞ արդեօք վաղ թէ
ուշ կրկին ամուսնանալ:

—Չշմարիտ էք ասում, հաստատեց Դաւթեանը
ոգևորուած. միայնութիւնը ոչ ոքի համար ուրախալի
չէ, մանաւանդ աւելի վատ է երիտասարդ կնոջ, ձեզ նը-
ման մի շնորհալի տիկնոջ համար... Ել մի ուշացնէք
ու տատանուէք, որ վերջը ափսոսալու չդառնայ:

—Անշուշտ, պատասխանեց նա ժպտալով, որովհե-
տև ես արդէն մօտեցել եմ երեսուն տարեկան հասակին
և առաջին ամուսնութեամբ մի մեծ բաղտի չարժանա-
ցայ, ուրեմն պատճառ ունիմ զգոյշ լինելու: Հանգու-
ցեալ ամուսինս շատ ազնիւ մարդ էր, բայց ինձ հա-
ւասար չէր իւր կրթութեամբ և տարիքով. նա ինձ
վիճակուեց մեր ընտանիքի սնոտիապաշտութեան շնոր-
հիւ. մեր ծնողները կայացրել էին մեր կենակցութեան
վճիռը երբ մենք, գոնէ ես, աշխարհիս մասին գաղափար
չունէի: Ես նրա հետ ամուսնացայ նրան չճանաչելով և
այս պատճառով չեմ ուզում նորից նոյն սխալը գործել,

եթէ կրկին ամուսնանալու լինեմ: Ես կը կամենայի, որ այս անգամ իմ ընտրութիւնը ընկնի ինձ ցանկալի և ինձ հաւասար անձի վրայ... Ահա թէ ինչու նախ քան ցանկութիւնս իրագործելը, կուզէի իմանալ ձեզ պէս մի ըրջմիտ մարդու կարծիքը... Դուք, պարոն, աշխարհք տեսած մարդ էք, դուք միայն կարող էք ինձ լաւ խորհուրդ տալ:

—Աւաղ, տիկին, հառաչեց Դաւթեանը, ես մի մուրի մարդ եմ, հեռու աշխարհային վայելչութիւններից և գործ ունիմ միայն իմ պաշտօնական թղթերիս հետ: Այնու ամենայնիւ ես ծանօթ եմ մարդկանց և կօզնեմ ձեր տատանմունքին... բայց նախ և առաջ, ասաց նա ժպտալով, ասացէք ինչ է ձեր իդէալը, արդեօք ընտրե՞լ էք արդէն...

—Այո, ասաց տիկինը և աչքերը խոնարհեցրեց: Միայն պէտք է ձեզ ասեմ, որ ես ատում եմ թեթեւ բարոյ անձանց, ես կուզէի որ իդէալս լինի կրթուած և աշխատասէր. կուզէի որ նա լինէր միանգամից զգայուն և ուժեղ, խոհական և արժանի հուսատարմութեան:

Դաւթեանը սքանչացաւ. գիտակցութիւնը նրան թելադրում էր, որ ինքը կարող է բաւականութիւն տալ տիկնոջ իդէալին և ուրախութեան նշույլը փայլեց նրա երեսի վրայ:

—Շատ բարի, ասաց նա, այդ բոլորը վերաբերում է բարոյական կողմին, անցնենք այժմ ֆիզիքականի: Դուք, ենթադրում էք, որ ձեր իդէալական ամուսինը պէտք է որ շատ երիտասարդ լինի...

—Դիցուք այդ ենթադրութիւնը չլինէր, արդեօք ինչ վնաս կայ երիտասարդից: Իմ կարծիքով երիտասարդութիւնը ի ցոյց է հանում մարդու բարոյական յատկութիւնները և սրանց աւելի բեղմնաւոր են դարձ-

նում: Իմ կարծիքով համաձայնութիւն և սէր կարող է վայանալ երբ ամուսինների հասակների մէջ տարբերութիւնը շատ քիչ է:

—Այդպէս էք կարծում, փնթփնթաց նա:

Դաւթեանցի դէմքը խոփռուեցաւ. նրա աչքերի փայլը անհետացաւ:

—Դուք կարծում էք, որ ես շատ եմ պահանջում ասաց նա, նկատելով Լևոնի դէմքի փոփոխութիւնը:

—Իրաւունք ունիք այդպէս վարուելու, պատասխանեց նա տխուր:

—Լսեցէք, ես չեմ պահանջում փայլուն արտաքինը... Տիկինը բարձրացրեց աչքերը դէպի ծառերը, կարծես թէ այնտեղ էր ուզում տեսնել իւր երեւակայած ամուսնուն:

—Ես չեմ փնտռում, աւելացրեց նա փոքր ժամանակից յետոյ, աշխարհային ձիրքերով օժտուած մի մարդ, ես կուզէի միայն, որ նա երիտասարդ լինի, միայն թէ այդ երիտասարդութիւնը լինի լի յափշտակութեամբ և խանդաղատանքով: Նա պէտք է լինի գոռոզ. նա չպէտք է իւր դիրքը ձեռք բերած լինի ո՛չ իւր անունով և ո՛չ փողով, այլ միայն իւր արժանաւորութիւններով: Ես կը սիրեմ նրան նրա բնաւորութեան, ոյժի, խելքի, սրբութի համար:

Տիկինը բացարձակ մերկացրեց իւր հոգին. Դաւթեանը շուտով հասկացաւ, որ նրա երեւակայած ամուսինը իւր արտաքին և ներքին բարեմասնութիւններով մի կենդանի պատկեր է, որ շատ նման է Արշակ Իւզբաշեանցին: Ի՜նչպէս եղաւ, որ նա հէնց առաջին օրից չկարողացաւ այդ գուշակել. շատ պարզ է, որ նրա ինքնասիրութիւնը այդ թոյլ չէր տալ, քանի որ ինքը սիրահարի դեր էր ուզում կատարել: Որչափ նա կուրացաւ կարծելու, որ նա իւր հասակում կարող է գրաւել

երիասասարդ տիկնոջ ուշադրութիւնը: Տ. Աշխարբէգեանը իւր պարզմտութեամբ ու անկեղծութեամբ համեստութեան խիստ դաս տուաւ նրան:

Տիկինը նկատելով նրա թախծութիւնը և կարծելով թէ նրան վշտացրել է, գոչեց՝

—Նա հաւատացած եմ, որ դուք իմ մասին օտարոտի կարծիք կազմեցիք:

—Ոչ, տիկին, ձեր բոլոր ասածը սրտից էր բղխած և դրանով դուք աւելի համակրելի էք:

—Ուրեմն ձեր կարծիքով եթէ ես պատահեմ նրկարագրած իգէալիս, կարող եմ նրան սիրել առանց իմարութիւն անելու:

—Կատարելապէս:

—Նա արտասանեց վերջին խօսքը խորը հոգոց հանելով և վեր կացաւ:

—Գնալու ժամանակ է, խօսակցելով չնկատեցինք որ ժամանակը անցել է և արդէն ուշ է:

—ձշմարիտ էք ասում. արեւն արդէն թեքուելու վրայ է:

—Մնաք բարով, տիկին:

—Մնաք բարով էք ասում, միթէ շուտ էք գնալու:

—Ոչ... ես կերթամ Ծաղկաբնից, հէնց որ կառավարութեան վերջնական պատասխանը կստանամ... Յուսով եմ այս օրերս, գուցէ և վաղը, յայտնել այդ վճիռը գիւղացիներին. համարձակ կարող եմ ասել, որ ամեն ինչ ըստ ձեր ցանկութեան կը վերջանայ:

—Ուրեմն, էլ մի արտասանէք «մնաք բարով» անպիտան խօսքը, որովհետեւ մենք կրկին կտեսնուենք:

—Ինչ ասել կուզէ, որ առանց ձեզ տեսնելու և ձեր ձեռքը սեղմելու չեմ գնալ:

Նա այս բոլորը ասում էր վշտացած ձայնով: Տիկինը նկատեց նրա ձայնի փոփոխութիւնը, նրա դէմքի

Թախծութիւնը: Նա վախենում էր, որ ականայ կարող էր նրան վիրաւորած լինել պարզապէս խօսելով ծերութեան մասին և իւր սխալը ուղղելու համար կրկնապատկեց իւր սիրալիւր մեծարանքը:

— Եթէ կամիք, ասաց նա, մենք անցնենք պարտիզի միջով. պարտիզի ծայրին կայ մի դուռը, որ դէպի դաշտն է բացւում. այնտեղից ճանապարհը շատ կը կարճանայ... Տուէք ինձ ձեր թւեր:

Նա հնազանդուեց և թեւանցուկ ուղղեցին քայլերը դէպի պարտեզ: Ծանապարհին տիկինը քաղցրաւիւր խօսքերով կամենում էր մոռանալ տալ նրան այն վիշտը, որ կարող էր պատճառած լինել: Նրանք անցնում էին ծառախմբի շուաքի տակ, մինչդեռ ծառերի գագաթները լուսաւորուած վերջալոյսով ծիրանի գոյնով էին ներկուել: Դաւթեանցը զգալով իւր թւի մէջ տիկնոջ փափուկ թւեր, լսելով նրա քաղցրաւիւր ու նազելի խօսքերը, որով աշխատում էր ամօքել նրա վիշտը, աւելի ևս վշտացաւ: Նա մտմտում էր՝ «ես այլ ևս յոյս չունիմ սրանից. սա ինձ փաղաքշում է իբրեւ մի ծեր մարդու...»:

Նրանք մօտեցան փոքրիկ դրան, որ տիկինը մեծ դժուարութեամբ բացեց: Առաջինը նա կոխեց դրան շէմքը և մեկնելով նրան իւր ձեռքը՝ ասաց.

— Այժմ կարող էք գնալ դէպի աջ... Ցտեսութիւն. այնպէս չէ... խնդրեմ ներէք ինձ, որ ի չարը գործդ ձեր համբերութիւնը:

Նա սեղմեց տիկնոջ ձեռքը, իբրեւ պատասխան հարցին: Այնուհետև նրանք բաժանուեցան:

Դաւթեանցը խորը խոցուած սրտով գնում էր ծառերի միջով, երբ լանկարձ նրա ուշադրութիւնը գրաւեց տերեւների խշխշոցը: Այդ միջոցին նա նկատեց մի երիտասարդ տղայ, որ շտապով հեռանում էր արտի

միջով, աշխատելով ցոյց չտալ իւր երեսը: Դաւթեանը մի փոքր կանգ առաւ և ապշած բացականչեց.

— Հրաշք է, իրաւ, փախչողը որքան նմանութիւն ունի Արշակ Իւզբաշեանցի հետ:

Է.

Զբաղուած այդ դէպքով Դաւթեանն առաջ էր գընում մի ճանապարհով, որ պարտիզից բաժանուած էր ցանկապատով և խրամով, որի մէջ խոխոջալով վազում էր մի առուակ և թափւում գետակի մէջ: Միւս կողմից տարածւում էին շինական արտերը: Առուակի խոխոջումն և միջատների երեկոյեան երգը աւելացնում էին միայնութեան այն ներգործութիւնը, որ այս րոպէիս ձմրում էր Դաւթեանցի սիրտը: Այն րոպէից, երբ տ. Աշխարհեգեանցը իւր անկեղծ խոստովանութեամբ խորտակեց նրա յոյսերը, նա սաստիկ հիասթափուեց: Այն անհանգստութիւնը, որ զգում էր նա չքնաղ տիկնոջ դղեակը այցելելուց առաջ, նորից տիրեց նրա հոգուն, այդ անհանգստութիւնը աւելի ևս սաստկացաւ, երբ խորտակուեցան նրա ցնորքները և տ. Աշխարհեգեանը նրանց ի դերև հանեց:

Մի գով քամի թեթև կերպիւ օրօրում էր արտը և խոնարհում ծառի գագաթները, կարծես անտառը իւր վերջին յուսահատ հառաչանքը ուղարկում էր վերջալոյսին: Երեկոյեան անհուն տխրութիւնը այս ամայի վայրում թափանցում էր վերատեսչի ուղեղը: Նրա շրթթունքները դառնապէս շշնջացին՝ «Արդէն ուշ է, այո՛, շատ ուշ է... Այլ ևս անկարելի է կեանք սկսել...»

Դանդաղ առաջ քալելով, նա դուրս եկաւ անտառից: Հեռուից արդէն պարզ նկատելի էին գիւղի տների կտուրները շրջապատուած կապոյտ ծխով: Գիւղում

տիրում էր լուսթիւն: Ժամանակ առ ժամանակ ուշացած գիւղացիք քրտնաթոր աշխատութիւնից յետոյ շտապում էին իրանց բնակարանները և նրանց ծանրացած քայլերը խուլ արձագանք էին տալիս: Գետի ափին սալաքարի վրայ կանգնած մի գեղջկուհի շտապում էր ողողել լուացքը և գցել թաբախի մէջ: Դաւթեանի քայլերից արթնացած լուացարարը շուռ եկաւ և հետաքրքիր աչքերով սկսեց դիտել Դաւթեանցին: Սա մտ: Գրադ շարունակեց իւր ճանապարհը. լուացարարը սուր ձայնով վստահացաւ ասել.

— Բարիգուն աղա:

Դաւթեանը կանգ առաւ և յառեց իւր աչքերը կնոջ վրայ: Սա մի նիհար կին էր մօտ լիսուն տարեկան: Գլխի փաթըթանքը աշխատելուց մի փոքր ծռուել էր և տակից դուրս էին թափուել ալեւոր մաղերը:

— Աղա, նորից վստահացաւ կինը, դուք ինձ չէք ճանաչում... Այն ժամանակ, երբ դուք էլի այստեղ էիք բնակւում իւզբաշի Գասպարի տանը, քանիցս ձեր լուացքը լուացել եմ... Ես Ծառունց Ռէհանն եմ... լիջում էք:

Այժմ միայն Դաւթեանցը լիջեց այդ կնոջ. իրաւ սրան տեսել էր իւր տանտիրոջ տանը լուացք, կար ու կարկատան անելիս և այն ժամանակ իբրեւ մի որբ աղջկան բարի տանտէրերը ապաստանարան էին տուել նորան իրանց մօտ:

— Այժմ լիջում եմ... Խնչպէս ես Ռէհան:

— Խնչպէս տեսնում ես, աղա, աշխատում եմ:

— Կար ու կարկատանք, լուացք...

— Ձէ որ հարկաւոր է մի թիքայ հաց ճարել... Ինչ անեմ, այս է վիճակս. ծնկներումս էլ ոյժ չկայ... բայց պէտք է աշխատել, քաղցած հօ չեմ մեռնիլ... գիւղումս չկայ էլ բարեհոգի մարդ, որ իմ հոգսը քաշէր..

Դաւթեանցը Ռէհանի ձեռքի ափին թղթադրամ

դնելով և մի քանի մխիթարական խօսքեր ասելուց յետոյ շուռ եկաւ շարունակելու իւր ճանապարհը: Հազիւ մի քանի քայլ առաւ, նա նորից լսեց Ռեհանի ձայնը.

—Աղա, տեսել ես սանիկիդ, ի՞նչ լաւ տղայ դուրս եկաւ:

Դաւթեանցը յետ եկաւ..

—Ի՞նչ ասիր, Ռեհան, հարցրեց նա:

—Սանիկդ տեսար, մեր Արշակին, մեռնեմ նրա ազիզ հոգուն:

—Սանիկիս... Ո՞րն է իմ սանիկը..

—Արշակը.. իւզբաշի Գասպարի տղան, միթէ նրան չես տեսել..

—Արշակին... միթէ նա իմ սանիկն է.. սխալուում ես, Ռեհան... սանիկս իւր ծնողների հետ չէ որ խոլերայի զոհ եղաւ...

—Աջն ու խաչը նրան... ի՞նչ ես ասում, աղա, սանիկդ չէր, նրա պստի եղբայրը, Օհանէսը մեռաւ: Սանիկդ կենդանի է. մեռնեմ նրա արեւին:

Դաւթեանցը սարսափեց.. Արշակ Իւզբաշեանցը երևում է որ նրա սանիկն է: Ոչ, պառաւ Ռեհանը սխալուում է. լիշողութիւնը նրան մատնում է: Անկարելի բան է.. նա հաւատացած է, որ նա էլ է զոհ գնացել համաճարակ ախտին... Մինչդեռ այս մտքերով պաշարուած էր Դաւթեանը, Ռեհանը շարունակում էր..

—Աղա, յիշում ես թէ որքան բարկանում էիր որ նրա անունը Մինոս չդնեն, այլ ուրիշ անուն, բայց մեր հանգուցեալ քահանան այնպէս էլ արաւ... վերջը ողորմած հոգի իւզբաշին մի փարաջացու խոստացաւ տէրին, ապա թէ փոխել տուաւ...

—Միտս է, որ չէի ուզում այդ անունը, բայց փոխելը չեմ յիշում:

—Այդ եղաւ քո գնալուց յետոյ. տէրին փարաջա-

ցու խոստացաւ և դաւթրումը անունը փոխել տուաւ։
— Այդ ես չեմ իմանում, ասաց Դաւթեանը և աւելացրեց. — Ռէհան, ղորդ ես ասում...

— Աղա, ասածս բոլորովին ճշմարիտ է... Ախր ասում էր լուսահոգին, այդ քաւորիս ցանկութիւնն է, պէտք է նրա խօսքով լինի... շատ մտածեցին թէ ինչ անուն գրել տան, շատ դէս արին, դէն արին, վերջը Արշակ անունը գրել տուին... երգւում եմ որ այդ այդպէս է, այդ ամենը իմ աչքի առաջ կատարուեց...

Ռէհանը շարունակ խօսում էր. իւր ասածի ճշմարտութեան համար զանազան փաստեր էր բերում, սակայն Դաւթեանը նրան էլ չէր լսում. նա ընկղմած մտածմունքների մէջ անշարժ կանգնած էր. վերջը նա անգիտակցաբար շուռ եկաւ և շարունակեց իւր ճանապարհը։

Ռէհանի խօսքերը ներգործեցին Դաւթեանցի սրտի ամենտնուրբ լարերի վրայ։ Բաւական չէր այն հարուածը, որ կրեց նրա ինքնասիրութիւնը, երբ նա լի լուսով ու հուատով առաջին անգամ կոխեց տ. Աշխարհեգեանի տան շէմքը... այժմ նա զգում է և մի նոր հարուած։ Տիկին Աշխարհեգեանի ընտրած տղան նրա սանիկն է, այն առողջակազմ, զուարթամիտ Արշակը, որին նա հայկական սովորութեամբ հայրութիւն է արել քսան և վեց տարի առաջ։ Այդ իւր սանիկը հաճելի դարձաւ չքնաղ տ. Աշխարհեգեանին հէնց այն ժամանակ, երբ իւր միայնութիւնը կեանքի մէջ զգուկելի դարձաւ և լիսուն տարեկան հասակում որոշեց վերջ դնել այդ անտանելի կեանքին և ամուսնանալ։ Ինչ ասել կուզի, որ տիկինը պէտք է գերադասէր Արշակին, որ երիտասարդութեան հետ ներկայացնում է կորովի ոյժ, մեծ հոգի, կրակոտ սիրտ և անշիշանելի եռանդ։ Այո, տիկինը կատարեալ իրա-

ւունք ունի նրան հաւանելու, նրան, իւր սանիկին... բայց իրաւ է այդ. չէ սխալուում արդեօք Ռէհանը: Գիւղացի կանայք հաշուի ու տարեգրութեան մասին առ հասարակ մութ գաղափար ունին: Շատ անգամ պատահում է որ մէկի հետ պատահած դէպքը վերագրում են ուրիշին. նոյնը կարող էր պատահել Արշակի վերաբերութեամբ: Ճշմարիտ է, ես վիճել եմ քահանայի հետ նրան անուն տալու առթիւ. ես նրան համոզում էի տալ սանիկիս որեւէ հայկական անուն, բայց քահանան յամառութեամբ իրանն էր պնդում... այդ նորաձեւութեանը շատ հակառակեց... վերջը փոխել են տուել... բայց միթէ կարելի է փոխել տալ...

Իսկութեանցը բոլորովին ձանձրացել էր այդչափ շատ մտածելուց ու կասկածելուց: Նա ուզեց հաստատապէս ստուգել այդ հանգամանքը և գիւղը եկած չեկած իսկոյն բաղիսեց քահանայի տան դուռը: Թէև գիտէր, որ այդ քահանան նոր էր նշանակուած այդ գիւղում, սակայն յոյս ունէր իւր մի քանի կասկածանքները փարատելու համար ստանալ նրանից բաւարար բացատրութիւն:

Քահանան ինքը բաց արաւ տան դուռը և սիրտիւր ընդունելութեամբ հրաւիրեց ներս: Սա առողջակազմ, բարձրահասակ երիտասարդ մարդ էր, կարճ մօրուքով և մազերով: Սա նոր էր ձեռնադրուել մի քանի տարի տիրացուի պաշտօնով ծառայելով քաղաքում: Առ հասարակ իբրեւ նորընծայ քահանայ մեծ մեծ նախագծեր էր կազմել իւր մտքում գիւղի ծխականների մտաւոր յառաջադիմութեան համար: Նա մտադիր էր հիմնել տալ գիւղացիներին ոչ թէ միայն դպրոցներ թէ աղջկանց և թէ տղայոց համար, այլ և անկելանոց ծերերի համար: Միով բանիւ սա կամենում էր իրագործել մէկ յետ ընկած աղքատ գիւղի մէջ այնպիսի բաներ, որոնք դժուար իրագործելի են դառնում մեծ

քաղաքների համար: Անկեղծ սրտից էին բղխում այդ մտածած ծրագիրները, թէ նորեկ մարդու աչքին թոյլ փչելու ցանկութիւն էր, այդ Աստուած գիտէ: Դաւթեանցին միայն շատ ձանձրացրեց նրա շատախօսութիւնը, որ այն աստիճանի հասաւ, որ մէկ ուզեց կարճ կտրել և հեռանալ այն տեղից, բայց մէկ էլ հնազանդութեամբ լսում էր նրան, յուսալով թէ կը գտնէ մի միջոց, երբ իւր մտաւորութեան բացատրութիւնը կը ստանայ նրանից: Վերջապէս հասաւ այդ միջոցը: Քահանան՝ թուելով իւր նախագծերը մեծ յոյս էր տածում Արշակի օժանդակութեան վրայ, Արշակի, որ միակ մարդն է գիւղում իբրեւ հասկացող, խոհեմ ու գիւղին սրտով նուիրուած մարդ...

— Տէր հայր, ընդմիջեց Դաւթեանցը ամենապերճախօս տեղում, Արշակը իւզբաշի Դասպարի տղէն է, չէ...

— Ես իւզբաշի Դասպարին չվրայ հասայ, բայց ասում են գիւղացիք, որ հագուագիւտ մարդ էր... և շարունակեց քահանան դրուատել հանգուցեալ իւզբաշու բարեմասնութիւնները և նրա հետ նորից իւր նախագծերի իրագործման կարելիութեան մասին նորանոր դատողութիւններ անել:

Դաւթեանցը նստած տեղում շուռ ու մուռ էր գալիս, իբրեւ վանդակի մէջ փակուած թռչուն, որին վանդակի չորս պատերը սաստիկ շփոթ ու երկիւղ են պատճառում:

— Ես ձեզ հաւատացնում եմ, պարոն վերատեսուչ, շարունակում էր քահանան, որ եթէ դուք այնքան բարի լինիք և կատարէք գիւղացիների պահանջը, անտառաբաժնի մասին, այն ժամանակ ամեն բան կատարեալ կը լինի և ես էլ կիրագործեմ իմ ցանկութիւններս գիւղիս բարօրութեան և երջանկութեան համար...

Խօսակցութեան այս անսպասելի փոփոխութիւնը

Իւր յանձնարարութեան վերաբերութեամբ նորից յոյս ներշնչեց Դաւթեանցին: Այս անգամ նա հաւատացած էր, որ խօսելու հերթը քահանան նրան կը տայ և նա հէնց ուզեց խօսել իւր մտադրութեանց մասին, տէր հայրը վեր թռաւ տեղից և հեռացաւ միւս սենեակը: Դաւթեանցը օգուտ քաղելով այս հանգամանքից, վեր կացաւ տեղից և սպասեց քահանայի վերադառնալուն, որ նրան հրաժեշտ տայ: Քահանան նրա միտքը հասկանալով զարմացաւ, որ այդքան շուտ թողնում է իրան, մինչդեռ նա միտք ունէր ծանօթացնել նրան իւր ծրարագիւրների հետ, որ արդէն գրած ունէր:

— Եստ ցանկալի է, տէր հայր, որ ձեր բոլոր ծրագիրները իրականութիւն ստանան և հաւատում եմ, որ դուք ձեր եռանդով և Արշակ Իւզբաշեանցի օժանդակութեամբ անպատճառ կիրագործէք... սակայն, տէր հայր, ես ձեզ մօտ մի խնդիր ունիմ, որ յոյս ունիմ կը կատարէք...

Դաւթեանցը նորից նստեց և սկսեց նրան յայտնել իւր խնդիրը...

— Անկարելի է, յանկարծ գոչեց քահանան, այդպիսի մի բան օրինաւոր հաստատութեան մէջ չի կարող պատահել... հարկաւոր է պատժել քահանային...

— Նրան պատժելը արդէն ուշ է. այդ անող քահանան մեռած է, ասաց հանդարտութեամբ Դաւթեանցը...

— Ինչ էլ են դիմում այդպիսի խնդիրքով զինուորագրութեան ժամանակ, որ կենդանու փոխարէն մեռածի տարիքի վկայական տամ, բայց այդպիսի մի բան ես կանեմ... Ոչ, ոչ, այդ անկարելի բան է, տաքացած խօսում էր քահանան:

— Այստեղ զինուորագրութեան մասին խօսք չի կարող լինել... ես միայն հարցնում եմ ձեզանից, ստու-

գեցէք այդ բանը, իրաւ կարող է պատահել, որ մկրտութեան օրը քահանան տայ մի անուն և յետոյ ուրիշի փոխէ...

—Այդ դատապարտելի բան է..

—Ես շատ լաւ հասկանում եմ .. Ահա, տէր հայր, ձեզ աջհամբույր, ասաց Դաւթեանը, ճիտե՞լով տէր հօր ձեռքի մէջ թղթադրամ...

—Բայց ինչպէս իմանամ, ասաց քահանան և աջ ձեռքը տարաւ իւր սքեմի լայն գրպանը...

—Չափաբերական մատենները հոգեւոր կառավարութեան ատեանումն են, ինքն իրան խօսում էր քահանան և յետոյ դառնալով Դաւթեանցին հարցրեց. — Ո՞ւմ ծննդեան և մկրտութեան օրն էք ուզում իմանալ:

Դաւթեանցը մինչև այժմ այդ հարցը քահանային չէր բացատրել. նա միայն ընդհանուր հարց էր տուել այդ տեսակ հանգամանքի մասին: Այժմ պարտաւոր էր տալ նրան այդ բացատրութիւնը. քահանայի շատախօսութիւնը նրան յոյս չէր տալիս, որ իւր հետախուզութիւնը կարողանար գաղտնիք մնալ:

—Տէր հայր, ասաց նա ժպտալով, ես ձեզ դիմում եմ իբրև խոստովանահօր. կուզէի որ գաղտնիք մնար իմ հետաքրքրութիւնը...

—Ոհ, ոհ, ինչ ասել կուզէ..

—Եթէ այդպէս է, տէրհայր, կատարեցէք խնդիրս: Դաւթեանցը վեր կացաւ տեղից և մօտենալով տէր հօրը նորից մի բան դրեց նրա ափի մէջ.. — Ես ուզում եմ իմանալ Արշակ Իւզբաշեանցի ծննդեան և մկրտութեան տարին...

Քահանան զարմացմամբ յառեց իւր խոշոր աչքերը Դաւթեանցի վրայ և այնչափ ինքն իրան մոռացաւ, որ ափի մէջ ճիտած թղթադրամը դրեց իւր կողքի սեղանի վրայ և վեր կացաւ...

—Ուրեմն ձեր խնդիրը Արշակի մասին է...

—Այո՛, տէր Հայր, ինչ այդ շատ հետաքրքիր է...

Քահանան խոնարհեց աչքերը և նկատելով որ թղթադրամը թողել էր սեղանի վրայ, շտապով վերցրեց և դրեց գրպանը...

—Ես կարող եմ ձեր խնդիրը կատարել. մենք ունինք այսպէս ասած մի քօթուկ մատեան, դա մի ժողովածու է, ուր ըստ տարեգրութեան գրուած են այդ տեղեկութիւնները:

Այս ասելով նա մտաւ միւս սենեակը և տասը ընդէից յետոյ դուրս բերեց մի մեծ հնացած մատեան գլխած կազմով:

—Ո՞ր երորդ տարին էր, եթէ գիտէք, հարցրեց քահանան դնելով մատեանը սեղանի վրայ և թերթելով ժամանակից դեղնացած թերթերը:

—Բաց արէք, տէր Հայր, 185* թուականը, ասաց Դաւթեանը և մօտեցաւ քահանային:

Քահանան բացանելով տարին, սկսեց թերթել, միշտ իւր մտը աննելով ստորին շրթունքին և թաց աննելով: Դաւթեանը ուշի ուշով հետևում էր նրա գործողութեանը: Վերջապէս գտնուեցաւ ցանկացածը: Մատենում գրուած էր հետևեալը. յամին 185* ի 24 հոկտեմբերի, ես Ծաղկաբնի գիւղական քահանայս, Տէր Բաղդասար Տէր Պետրոսեանցս մկրտեցի արու զաւակ գիւղիս Գասպար իւզբաշու յորջորջեալն Գասպար Իւզբաշեանց, ծնեալն յօրինաւոր ամուսնութենէ ընդ Շամամի ի նոյն ամին ի 10 հոկտեմբերի, յաւազանէ սրբոյ մկրտութեան տուեալ է նմա անուն Մինաս՝ կնքահայրութեամբ տեղիս մէշաբէգի Լևոնի Դաւթեանց...» Վերջը նոյն քահանայի ձեռքով աւելացրած էր «խնդրանօք ծնողաց Մինաս անունն փոխեալ է յԱրշակ, որով և մուծեալ է ի չափաբերական մատենի:»

Դաւթեանցը այլալուեց. կսսկած չկար, որ Արշակը նրա սանիկն է... Նա էլ երկար չմնաց քահանայի մօտ. շտապով շնորհակալութիւն արեց ու գնաց իւր բնակարանը:

Ը.

Հետեւեալ օրը շինական կառավարութեան մէջ դաւառապետի մասնակցութեամբ նշանակուած էր ժողով, որին ներկայ պէտք է լինէին մի քանի կալուածատէրեր, շրջակայ գիւղական հասարակութիւնների ներկայացուցիչներ և Արշակ Իւզբաշեանցը իբրև հաւատարմատար տ. Աշխարհեզեանցի: Շինական կառավարութեան առաջ հրապարակի վրայ հաւաքուել էին գործին մասնակցողները և խմբերի բաժանուած խօսում էին իրար մէջ: Այդ միջոցին եկաւ և Դաւթեանցը: Սրա դէմքը սփռութեամբ էր, աչքերը խորացել էին, երևում էր որ նա ամբողջ գիշերը անքուն էր անցկացրել: Առաւօտը զարթնելով և խելքը գլուխը ժողովելով աւելի ևս վրշտացաւ, երբ իւր անտանելի կացութիւնը նորից մտաբերեց: Նրան տանջում էր միայն այն միտքը, թէ ինչու բաղդը իրան հալածում է. հազիւ կարողացաւ մըտածել ամուսնութեան մասին և ահա մի պատահական դէպք արգելք է դնում, ոչ ապաքէն ճատակազիրը ծաղրում է նրան: Պէտք էր այս ամալի տեղում լոյս ընկնէր մի անձն, որին ինքը մկրտութեան աւագանից գրկել է, կնքահայրութիւն է արել, որ իսպառ կործանէր նրա ամուսնական ցնորքները: Քանի շատ էր մտածում այս մասին, այնքան աւելի ու աւելի ներկայանում էր նրա առաջ Արշակի առողջակազմ մարմինը, խելացի աչքերը, նրա ուժեղ ու թափանցող հայեացքը. մտքով մտերմանում էր նրա հետ, համարելով նրան այժմ իրան սրտակից:

Նա դանդաղ քայլերով մօտենում էր շինական կա-

առավարութեան ատեանին, աչքերով փնտռելով Արշակ Իւզ-
բաշեանցին գիւղացիների խմբերի մէջ, բայց նա ոչ մի
տեղ չէր երևում: Գիւղացիները նկատելով նրան՝ վերջ
դրին իրանց վիճաբանութեան և լռեցին: Նրանք ճանա-
պարհ տուին նրան և խորը գլուխ տալով, աչքի տակ դի-
տում էին: Դաւթեանցը նկատելով գիւղացիների սառն ըն-
դունելութիւնը, շտապեց դէպի ատեան: Այդ միջոցին ժա-
մացոյցը տասը խփեց և Արշակ Իւզբաշեանցը երևեցաւ: Գիւ-
ղացիների խմբերը երկրորդ անգամ յետ կանգնեցան և բո-
լորեքեանք ձեռքերը մեկնեցին նրան: Դաւթեանցը այս
նկատելով մի փոքր քայլերը դանդաղացրեց, հաւատա-
ցած լինելով, որ Արշակը կը մօտենայ և նրան էլ ձեռ-
քը կը մեկնի: Արշակը արդէն նրան նկատեց. նրանց
աչքերը հանդիպեցան միմեանց, սակայն Արշակի աչքե-
րում թշնամական նայուածք էր երևում: Նրանք մի-
մեանց սառը ողջոյն տուին գլխի շարժումով և յետոյ
ամեն մէկը առանձին մտաւ ատեանը՝ Արշակը գիւղա-
ցիների հետ, Դաւթեանը առաջնորդութեամբ գաւառա-
պետի, որ առաջ եկաւ և հրելով բազմութիւնը ընդունեց
նրան իբրև կառավարութեան ներկայացուցչին:

Շինական կառավարութեան ատեանը ղետեղուած
էր գիւղական հասարակ շինութեան մէջ, որի պատերը
ծեփած էին կրով: Մի հասարակ սեղանի առաջ նստեց
գաւառապետը իւր կողքին նստացնելով Դաւթեան-
ցին: Գիւղացիք հետզհետէ մտնում էին սենեակը, որը
հասարակ, որը տօնական հագուստով և նստոտում եր-
կայն աթոռակների վրայ նախադահի սեղանի առաջ:
Արշակը վերջինը մտաւ. նա նստեց առաջին աթոռակի
վրայ գիւղացիների մէջ տեղում, համարեա Դաւթեան-
ցի դէմուդէմ: Գաւառապետը նիստը բանալով, առա-
ջարկեց Դաւթեանցին յայտնել ժողովականներին վար-
չութեան յանձնարարութիւնը:

Բաւական չէր Արշակի ներկայութիւնը, որ սաստիկ յուզում էր նրան և մի ուրիշ ձախորդութիւն խլեց նրանից արիութեան մի մասը: Նա կարծում էր թէ շուտով կստանայ վարչութիւնից իւր առաջարկութեան պատասխանը, որպէս զի հարցը արդէն որոշուած դրութեամբ հաղորդէր ժողովականներին: Սակայն վարչութեան լուծիւնը նրան պարտաւորեցնում էր լսել ներկայացուցիչների բողոքը, և նա անկարող եղաւ ծանօթացնել նրանց իւր առաջարկութեան հետ: Միայն կարողացաւ հաւատացնել, որ գործի վճիռը յետաձգուած է մինչև նոր կարգադրութիւն և թէ այդ որոշումը անշուշտ բաւարարութիւն կը տայ թէ գիւղական հառարակութեանց և թէ մասնաւոր կալուածատէրերին:

Նրա ճառը սառը ընդունելութիւն գտաւ. բայց հէնց որ Արշակ Իւզբաշեանցը տեղից վեր կացաւ՝ ամենքի աչքերը նրա կողմ ուղղուեցան:

Արշակը խօսում էր հաստատ ձայնով:

— Մեր պատասխանը, ասաց նա, կարճ է: Մեզ խօստանում են մասնատրել մի նոր անտառաբաժին: Մեր պարտքն է յիշեցնել վարչութեան, որ այն անտառաբաժինը, որը այս րոպէիս մեզ առաջարկում են, թէ տնյարմար է և թէ անպէտք մեր ամենքիս պահանջներին լրացուցիչ բաւարարութիւն տալու: Նս կը խնդրեմ վարչութեան ներկայացուցչին պարզ ասել կամակից է արդեօք նա այն անարդար գործողութեանց, որ կատարել է մեր վերաբերութեամբ տեղիս անտառապետը:

Մինչդեռ Արշակը խօսում էր, Դաւթեանցը չէր հեռացնում իւր աչքերը նրանից. այլ ապշած դիտում էր նրա բոլոր շարժումները, լսում նրա խօսակցութեան եղանակը, որ քաղցր հնչում էր իւր ականջին: Նա բոլորովին յափշտակուած էր նրանով և սթափուեցաւ միայն այն ժամանակ, երբ լսուեց գիւղացիների միջից շշուկ,

հաւանութեան նշաններ երկտասարդի խօսած ճառին:

— Ժողովականներ, ասաց Դաւթեանցը մեղմ ձայնով, ինձ հասկանալի է ձեր անհամբերութիւնը. բայց վարչութեան որոշումը ձեր ցանկութեան համեմատ արագ չէ լինում: Կարծիքս արդէն յայտնել եմ ուր հարկն էր. ինձ մնում է միայն լռել մինչև որ ստանամ մի որոշ պատասխան: Այդ բանը շուտով կը լինի և հէնց որ ստանամ, կշտապեմ ձեզ հաղորդել:

— Մենք հէնց միայն այդ ենք լսում, պատասխանեց Արշակը, ահա երկու տարուց ի վեր մեզ քնացնում են խոստմունքներով: Համբերութիւնը ձեզ համար գին չունի, պարոն վերատեսուչ, իսկ մեզ համար, որ այսքան նեղանում ենք վարչութեան գանդաղկոտութիւնից, շատ ծանր է: Մեր իրաւունքները, մեր շահերը վնասուած են և մեր աղբիւրները սպակասում են: Մենք այլ ևս սպասել չենք կարող:

Գաւառապետը նկատողութիւն արեց Արշակին վարչութեան ներկայացուցչի ներկայութեամբ այդպիսի լեզու բանեցնելու համար: Իրաւ, Արշակի գրգռուած դրութիւնն ու կծու խօսքերը վատ տպաւորութիւն գործեցին Դաւթեանցի վրայ. մանաւանդ, որ բոլոր յանցանքը ըստ երևոյթին փաթաթում էր նրա վրայ, այն ինչ ինքը ոչինչ մեղք չունէր: Չկարողանալով իրան արդարացնել, խիստ էր ցաւում, որ այդ յանդիմանական և թշնամական ոճը ուղղել է նրա դէմ մի տղայ, որ իւր սանիկն է և որին հայրական գորովով կը սեղմէր իւր կուրծքին:

Գաւառապետի նկատողութիւնից վերաւորուած Արշակը դիմեց ժողովականներին.

— Դուք միևնոյն կարծիքի չէք, պարոններ, ինչ էք լռել. հասել է խօսքից գործի անցնելու ժամանակը. դուք չէիք, որ գանգատուում էիք բողոքել երկրիս գըլ-

խաւոր կառավարութեան, եթէ անտառային վարչութիւնից բաւարարութիւն չէք ստանալ, ով որ իմ կարծիքի է, թող ձեռքը բարձրացնէ:

Գիւղացիք անհաստատութեամբ մի քանի վայրկեան միմեանց նայեցին և իսկոյն կայծակի արագութեամբ բարձրացրին իրանց ձեռքերը:

— Այդպէս, գոչեց Արշակը հանդիսաւոր կերպով և դառնալով Դաւթեանցին դժգոհութեամբ աւելացրեց, պարոն վերատեսուչ, էլ մեզ ոչինչ չէ մնում ասելու...

Այս ասելով նա տեղից վեր կացաւ և դիմեց դէպի դուռը. նրան հետեցին մի քանի համարձակ գիւղացիներ: Գաւառապետը խիստ գրգռուած Արշակի վարմունքից՝ փակեց նիստը, ներողութիւն խնդրելով Դաւթեանցից Արշակի համարձակութեան համար և խոստացաւ նրան այդ բանը զգացնել տալ: Դաւթեանցը ժպտաց և խնդրեց գաւառապետին ուշադրութիւն չդարձնել այդ հանգամանքի վրայ, քանի որ ինքը զգում է դրանց արդար զայրոյթի պատճառը:

Գաւառապետը և Դաւթեանցը այսպէս խօսակցելով գուրս եկան ատեանից: Դրան շէմքից Դաւթեանցը նրկատեց Արշակ Իւզբաշեանցին, որ հրաժեշտ տալով իւր ընկերակիցներին, դանդաղ քայլերով անցնում էր հրապարակը: Նա շտապեց իջնել սանդուխտներից և հասնելով Արշակին, ասաց նրան ետեւից՝

— Պ. Արշակ, մի փոքր կանգ առէք, խօսելու բան ունիմ:

Արշակը շուռ եկաւ և նրա աչքերի մէջ փայլեց բարկութիւն. բայց ինքն իրան զսպելով լուռ հեռացաւ մի աւելի ապահով տեղ:

— Ինչ էք ուզում ինձ ասել, հարցրեց նա կանգնելով Դաւթեանցի առաջ ձեռքերը խաչած:

— Պարոն, ինձ թւում է, որ դուք այս ըոպէիս

կրքով էք վարւում, քան թէ խոհեմաբար: Հաւատացէք ինձ, սպասեցէք մէկ երկու օր էլ և դեռ վերջնական որոշում մի անէք: Ես այժմ խօսում եմ ձեզ հետ ոչ իբրև հակառակորդի, այլ բարեկամի հետ:

— Դուք բարեկամս չէք, կոպտութեամբ գոչեց երիտասարդը:

— Այնու ամենայնիւ ես կուզէի լինել, բայց զարմացած եմ ձեր թշնամութիւնից: Ես ձեզ ոչ մի առիթ չեմ տուել ինձ հետ այդպէս վարուելու գոնէ այն օրից, երբ մենք միասին վերադառնում էինք տ. Աշխարբէգեանցի դղեակից...

Տ. Աշխարբէգեանցի դղեակի յիշողութիւնը փոխանակ հանդարտացնելու աւելի գրգռեց Արշակ Իզբաշեանցին:

— Ես ատում եմ նենգամտութիւնը, գոչեց նա. դուք ինձ խոստացաք օրէնքի զօրութեամբ վարուել վիճելի խնդրի հետ, այն ինչ դուք խաբեցիք...

— Այդպէս թեթև սրտով ինձ մի մեղադրէք, պատասխանեց Դաւթեանցը քաղցրութեամբ, որ սակայն չըշարժեց իւր խօսակցի սիրտը: Կրկնում եմ, որ թուղթը գրել եմ և դուք իրաւունք չունիք ինձ մեղադրել, քանի որ չէք իմանում թէ ինչ մտքով եմ գրել. Ի՞նչու ինձ հաւատ չէք ընծայում և չէք սպասում մի քանի օր:

— Ի՞նչու, ձայնեց Արշակը և այս անգամ չկարողացաւ իւր երիտասարդական զայրոյթը զսպել: Որովհետև ես ձեզ հասկացայ, որովհետև ես գիտեմ թէ ինչ է նշանակում օր օրի վրայ յետաձգել: Ձեզ այդ ձեռնտու է, որպէս զի միջոց ունենաք ստէպ ստէպ յաճախել տ. Աշխարբէգեանցի դղեակը:

Դաւթեանցը նայեց նրան ապշած և նորից խորին կերպով խոցեց նրա սիրտը այն քինախնդրութիւնը, որ փայլում էր Արշակի աչքերի մէջ:

— Զարմանում եմ, ասաց նա պարսաւանքով, թէ ինչու տ. Աշխարբէգեանցին խառնում էք մեր վէճի մէջ։

— Ախ, շէնչաց հեգնօրէն Արշակը, այդ ձեզ զարմացնում է... եթէ դուք այնքան հնարագէտ էք, որ կարողանում էք քողարկել եղելութիւնը, լաւ իմացէք, որ կայ մէկը, որ գիտէ պարզել ձեր խաղը։

Դաւթեանցը ուսերը վեր քաշեց։

— Խաղս խորհրդաւոր չէ և ես չեմ թագցնում իմ այցելութիւններս տ. Աշխարբէգեանին։

— Գոնէ թագցնում էք ձեր այնտեղից դուրս գալը։

— Ե՛ս, բողոքեց նա։

— Այո՛, դուք... Հենց երէկ երեկոյեան դուք գաղտնի դռնով այնտեղից փախուստ տուիք... Եթէ համարձակութիւն ունիք, ուրացէք...

— Ախ, ես հասկանում եմ։

Այս վերջին նկատողութիւնը լիշեցրեց Դաւթեանցին նախընթաց օրուայ դէպքը, որ բոլորովին մտքից ընկել էր. նա լիշեց այն անծանօթի փախուստը, որ նրման էր Արշակին։ Այս հանգամանքը նոր լոյս էր սրբառում Արշակի օտարոտի վարմունքի վրայ։ Խեղճ երիտասարդը սիրելիս է եղել տ. Աշխարբէգեանցին։ Սիրահարին վայել կասկածանքով նա հետևելիս է եղել նորեկին ամեն մի քայլափոխում և նախանշը կրճում է եղել նրա սիրտը։ Ահա այն առիթը, որ նրան գրգռել է և այդ գրգիռը թափեց նրա վրայ ժողովի ժամանակ։ Մի ծանր զգացմունք տիրեց Դաւթեանցի հոգուն։ — Այլ ևս կասկած չկար, որ նա հանդիսանում է իւր սանիկի ախոյեանը։ — Երկար ժամանակից ի վեր նրա սրտի խորքում թմրած զգացմունքները դուրս ժայթքեցան, նա տեսաւ իրան մի տեսակ ողբերգական դրութեան մէջ, որից և խղճահարուեց։ Մի սաստիկ յուզմունք խեղտեց նրան և աչքերից արտասոււք հոսեցրեց։

—Այսպէս ուրեմն, շէնչաց նա անհաստատ ձայնով, դուք էիք ինձ լրտեսում:

—Այո՛, ես, պնդեց Արշակը զայրոյթով ու ատելութեամբ լի դէմքով:

Մի առ ժամանակ լռութիւն տիրեց. յետոյ Դաւթեանը ձեռքը դնելով երիտասարդի ուսի վրայ՝ ասաց.

—Սիրելի, կիրքը ձեզ կուրացնում է: Ձեր կասկածը հիմնաւոր չէ. բայց և այնպէս մեղաւորը ես եմ, որ այդ հանգամանքը ձեզ խաբել է և այդքան վշտացրել: Եթէ իմ անխոհեմ վարմունքը յուզել է ձեր միտքը՝ ես շատ ափսոսում եմ:

Արշակը ապշեց այդ խոստովանութիւնից և աւելի պակաս թշնամութեամբ սկսեց նայել իւր խօսակցի վրայ. յանկարծ նոր կասկած փայլեց նրա աչքերում:

—Ես յայտնում եմ ձեզ, շարունակեց Դաւթեանը, որ այն անձին, որի մասին մենք խօսում ենք, բոլոր սրտովս յարգում եմ, բայց միևնոյն ժամանակ միտք չունիմ նրան հաճոյանալ և ոչ էլ ամուսնանալ նրա հետ... Տեսնում էք, ես պարզ եմ խօսում. դուք էլ մի փոքր հաւատ ունեցէ՛ք դէպի ինձ և պատասխանեցէ՛ք՝ սիրահարուած էք:

Արշակը շփոթուեց և կարմրեց, լսելով դէմ յամդիման իրան ուղղած մի հարց այն սիրոյ մասին, որ խնամքով թագցնում էր իւր սրտի խորքում:

—Ե՛ս, կակազելով հարցրեց նա. ինչից էք ենթադրում:

—Նրանից, ընդհատեց Դաւթեանը, որ դուք յանձն էք առել լրտեսի պաշտօն, որ աններելի է... կիրքը միայն կարող է ներել այդ յուզմունքը... Դուք սիրում էք տ. Աշխարհեգեանցին:

Երիտասարդ տղան ամօթահար գլուխը կախ գցեց և պատասխանեց խստութեամբ.

— Ի՞նչ իրաւունքով ինձ հարց ու փորձ էք անում:

— Այն իրաւունքով, որ թոյլ էք տուել ինձ ձեր ախոյեանը համարել, որ խիստ դատապարտելի է... Ձեր հակակրօութիւնը դէպի ինձ նախանձից է առաջ գալիս և այս իսկ պատճառով ես կրկնում եմ՝ դուք սիրահարուած էք տ. Աշխարհէգեանցի վրայ:

— Եթէ ալգպէս էլ լինի... երգւում եմ, որ այն անձնաւորութիւնը, որի մասին մենք խօսում ենք, անտեղեակ է այդ բանին... Ես երբէք ինձ թոյլ չեմ տալ, որ նա կասկածէ այս լիմարութեան մասին:

— Յիմարութիւն. . . Բնչն էք անուանում լիմարութիւն:

— Սիրել մէկին, որի հետ անկարելի է ամուսնանալ... Մենք միւսնոյն գասակարգից չենք:

— Այդ խորհրդածութիւնը նշանակութիւն չունի մի կնոջ սրտի համար, որ սիրում է. և ինչո՞ւ համար նա ձեզ չի սիրիլ: Դուք նրան հաւասար էք կրթութեամբ և խելքով. նա այնքան խելօք է, որ չէր կարող չնկատել ձեր արժանաւորութիւնները... դուք միայն խոհեմ եղէք և մի լուսահատուիք: Այնուամենայնիւ, այն՝ ինչ որ ձեզ կասեմ, կհեռացնէ ձեզանից այն ստուերը, որ քողարկել է ձեր միտքը: Ինձ այլ ևս թշնամի մի համարէք և խնդրեմ համբերութիւն ունեցէք մի փոքր էլի սպասելու մինչև անտառի մասին վերջնական վճիռ կը կայանայ... Վաղը, գուցէ միւս օր, կամ աւելի ուշ, ես ձեզ կը բերեմ մի նոր լուր, որ ձեզ կը համոզէ, թէ ո՞րքան անարդար էր ձեր կասկածը: Ցտեսութիւն:

Նա շտապով հեռացաւ Արշակից, որպէս զի չերեւալ իւր ներքին լուզմունքը:

Թ.

Մի քանի ժամից յետոյ Դաւթեանցը մտաւ անտառ
և քալելը ուղղեց դէպի տ. Աշխարհեգեանի գղեակը:
Անցնելով անտառի միջով, նա ինքն իրան մտածում էր:
«Արշակը սիրում է տ. Աշխարհեգեանցին, սա էլ հակուած
է նրան սիրելու: Միայն հպարտութիւնից երիտասարդ
տղան վախենում է արտայայտել իւր զգացմունքները,
երիտասարդ կինն էլ յարգելով աշխարհային պահանջնե-
րը, թոյլ չէ տալիս իրան ցոյց տալու իւր զգացած սէ-
րը դէպի նա: Ինչ և իցէ, ինձ հարկաւոր է նրանց օգ-
նել և միացնել երկու սիրած սրտեր, որոնք կամենում
են, բայց չեն համարձակում խոստովանել: Նրանք ար-
ժանի են իրար. դրանց զուգակցութիւնը հազուադէպ
ուրախութիւն է, որ պարտական կը լինեն ինձ և դը-
րանով կեանքիս մէջ արած կը լինեմ մի շատ օգտակար
գործ: Միայնութեանս մէջ ես ինձ կը մխիթարեմ,
հեռուից մտածելով դրանց բաղտաւորութեան մասին:»

Այս որոշումը թեթեւացրեց նրա սիրտը: Նա մտա-
խոհ առաջ էր գնում ծառերի միջով: Անտառի մէջ ծա-
ռերի խտութիւնից տիրում էր կիսախաւար և մի թեթե-
զովութիւն: Մանր թխադոյն թեփեր, որով շրջապա-
տուած էին աճարի ընձիւղները, սրանց փթթելուց ա-
ռաջ պոկուելով ոստիկներից մանրաշաղ անձրևի պէս
վայր էին ընկնում գետին: Նրանց ընկնելուց բարձրա-
նում էր հազիւ լսելի շառաչիւն և երբեմնապէս արևի
բարակ շողքը փայլ էր տալիս նրանց անշոշափելի ու-
կեղէն փոշու պէս: «Երիտասարդութեանս օրերից, մը-
տածում էր Լևոն Դաւթեանցը, բոլոր իմ ժամերը ցը-
րուել են այդ չորացած թեփերի նման և մի ազնիւ գործ
մինչև անգամ պատահամբ նրանց չէ լուսաւորել: Այս-
պէս էլ կը լինի մինչև վերջը՝ կեանքս չի տաքանալ

արևի ճառագայթով:—Նրա միտքն էր բաղտաւորացնել Արշակին և այս միտքը նրան տալիս էր համարձակութիւն խօսելու տ. Աշխարհագեանցի հետ այս փոքր ինչ ծանր ու լուրջ խնդրի մասին:

Այո՛, ծանր է նրա համար այս յանձնարարութիւնը, քանի որ զգում է դէպի այդ կինը մի գաղտնի սէր, քանի որ նրա թովիչ հրապույրները բաբախել են տալիս նրա սիրտը: Անտառի անուշահոտ բուրմունքների միջից ասո՛ւ նրան երևում է տիկնոջ ծիծաղադէմ երեսը, որ նրան աւելի է քարշում. նա տեսնում է նրա պարզ աչքերը, մաքուր ճակատը, նրա թաւշեայ կլորիկ թըշերը, նրա չքնաղ շրթունքները: Մի տեսակ տխրութիւն պատեց նրան, յիշելով որ այդ բոլոր փափկութիւնը, կանացի մտերմութեան այդ քաղցրութիւնները նրա համար այլ ևս գոյութիւն չունին: Զով քամին, որ ժամանակ առ ժամանակ շարժում էր տերևները և որ փչում էր անտառի խորքից, կարծես շշնջում էին նրա ականջին՝ «Այլ ևս երբէք»:

Նա արագացրեց իւր քայլերը և քառորդ ժամից արդէն պարտիզումն էր: Սրտի բաբախմամբ և սփռթնած երեսով մտաւ սենեակը:

—Ահ, գոչեց տիկինը, ձեր դէմքից ես նկատում եմ, որ դուք եկել էք ինձ վերջնական բարև տալու: Եւ վշտացած դէմքով շարունակեց.

—Իժուարանում եմ ձեզ ասել թէ որքան այդ հանգամանքը ինձ վշտացնում է:

Դաւթեանցը հաւատաց տիկնոջ՝ անկեղծութեան:

—Այո՛, պատասխանեց նա նոյնպէս յուզուած, ես եկել եմ ձեզ իմ հրաժեշտ տալու, հաւանական է որ ես վաղը մեկնեմ այստեղից:

—Ի՞նչպէս, այդքան շուտ... Այսօր առաւօտը ես իմացայ որ ձեր ժողովը վերջնական ելք չէ ունեցել: Մի-

թէ անտառային գործից պէտք է հրաժարուենք:

—Ոչ ամենեին... գործին մասնակցողներին պակաս է համբերութիւնը: Ես դեռ ևս չունիմ վարչութեանս պատասխանը, սակայն, թող մեր մէջը լինի, ես համարեա հաւատացած եմ որ այն բաւարար կը լինի:

—Շնորհակալ եմ, որ դուք այդչափ հետաքրքիր էք մեր գործին... Սակայն որքան եմ ցաւում ձեր գնալու վրայ... Ես այնքան սովորել եմ ձեր այցելութիւններին. չեմ կարող երեւակայել, որ այս վերջինն է լինելու... Նստեցէք այստեղ, մօտիկ...

Տիկինը խօսում էր անկեղծօրէն և այս հանգամանքը թոյլ տուաւ Դաւթեանցին իսկոյն սկսել գործը, որի համար եկել էր նրա հետ խօսելու: Նա նստեց տիկնոջ կողքին և ասաց նրան աշխատելով ժպտալ.

—Նախ քան մենք իրարից կը բաժանուենք, տիկին, կցանկայի՞ք արդեօք նորոգել մեր երեկուայ խօսակցութիւնը... Ձեր անկեղծութեան և դէպ ինձ ունեցած հաւատարմութեանը ես լիովին չպատասխանեցի, իմ այստեղից հեռանալուց յետոյ շատ կարելի է դատաւարտեցիք անտարբերութիւնս: Ոչինչ այդպիսի բան չըկայ: Ընդհակառակն, ես շատ եմ մտածել ինձ հաւատացած ձեր զաղտնիքի մասին և շատ հետաքրքիր եղայ:

—Իրաւ... Աւելի լաւ, որովհետեւ ես շատ ամաչեցի որ միայն իմ մասին էի խօսում: Ամբողջ երեկոյ ես ինքս ինձ նախատում էի, որ պատմեցի ձեզ երկարօրէն գլխիս մէջ շրջող ցնորքները:

—Միթէ դրանք ցնորքներ են...

Տիկինը կարմրեց և լայն բացեց իւր չքնաղ աչքերը:

—Այո՛, շարունակեց Դաւթեանցը, ձեր նկարագրած ամուսնու պատկերի մէջ միթէ բոլորը երեւակայութիւն էր... Ձկնայ արդեօք իսկական մի անձն, որի մասին

դուք մտածում էք անգիտակցաբար. չկա՞յ մի իդէալ այն ունակութիւններով, որ ինձ թուեցիք...

— Բայց... ոչ, հաւատացնում եմ. ես չեմ տեսնում:

— Բայց և այնպէս այս գիշեր շատ եմ մտածել այդ մասին և շատ պարզ թափանցեցի ձեր սրտի խորքը:

— Օրինակ, շշնջաց տիկինը հանաքով... այս դէպքում դուք ինձանից հնարագէտ էք եղել... Ի՞նչ է պատահում սրտիս մէջ:

— Կը փորձեմ բացատրել . . . Դուք պատահել էք մի անձնաւորութեան, որին գաղտնի կերպով համակրութիւն էք տածում և որին ձեզ արժանի էք համարում: Եթէ միայն դուք հետևում էք ձեր ճաշակին, ուրեմն ինքնաբերաբար գնում էք դէպի այն անձնաւորութիւնը... Բայց այդ երիտասարդ տղան որքան էլ հաւասար է ձեզ իւր խելքով և սրտով, ձեր դասակարգից չէ և վախենում էք, որ ձեր բարեկամները, ձեր դասակարգի մարդիկ կը պախարակեն այդ ընտրութիւնը...

Դաւթեանցի խօսելու ժամանակ, տիկինը շուռ տուաւ երեսը դէպի ծաղկափնջով անօթը և նրանից հանելով մի ծաղիկ ջղաձգութեամբ սկսեց յօշոտել նրա թերթիկները:

— Անկեղծ եղէք, վերջացրեց Դաւթեանցը, ո՞ւզիդ եմ հասկացել:

— Կարծեմ... որ այո՛, շշնջաց նա, նրան չնայելով:

— Այժմ կամենո՞ւմ էք նրա անունը տամ..

— Ոչ, աղաչեց նա յառելով նրա վրայ իւր վճիտ աչքերը: Եւ անկեղծօրէն ոգևորուած ու մի տեսակ ուրախ տրամադրութեան տակ աւելացրեց. — Դուք նրան տեսա՞ք, նա իմ մասին խօսեց:

— Ոչ, նա այնքան հսկարտ է, որ չի բաշուիլ մի օտարականի առաջ:

— Սակայն, գոչեց տիկինը շտապով, քնչպէս կարողացաք գուշակել:

Լևոնը ժպտաց:

— Սիրահարուածների վարմունքի մէջ կայ մի բան, որ օտար մարդու համար դժուար չէ նկատել. այդ բանը ես նկատեցի հէնց առաջին այցելութեանս օրը, երբ ձեզ մօտ ճաշեցի Արշակ Իւզբաշեանցի ընկերութեամբ:

Տիկինը կարմրեց, ժպտաց. նրա աչքերը փայլեցան, բայց ոչ մի բառ չկարողացաւ արտասանել: Փոխանակ նրան մի բան ասելու, նա երախտագիտութեամբ իւր երկու ձեռքն էլ մեկնեց Գաւթեանցին, որը մի քանի րոպէ պահեց իւր ձեռքերի մէջ:

— Ոչ, կրկնեց նա, Արշակը ինձ չէ խոստովանել... վարմունքիս մէջ ինձ թելադրում էր այն կենդանի համակրութիւնը, որ տածում եմ դէպի ձեզ, սիրելի տիկին... Բայց դառնանք մանրամասնութիւններին: Երևում է, որ դուք տատանւում էք հետեւելու ձեր ձգտումներին միայն հասարակական կարծիքից երկիւղ կրելով, չէ:

Տիկինը համաձայնեց պարզապէս: Թէև նա ապրում է անկախ, բայց քաշւում է ազգականների և բարեկամների բամբասանքից: Գաւառում զանազան դասակարգի մէջ եղած տարբերութիւնը աւելի է աչքի ընկնում և անխնայ դատապարտում են:

— Իհարկէ, ասաց նա, հասարակաց կարծիքը հարկաւոր է աչքի առաջ ունենալ, բայց երբ խնդիրը վերաբերում է իւր կեանքը ուրիշի հետ յաւիտեանս կապելու մեծ ու ծանր խնդրին, այն ժամանակ հարկաւոր է միայն լսել իւր սրտին: Բայց և այնպէս ինչո՞ւ պէտք է հասարակութիւնը ձեզ դատապարտէ: Արշակը շատ բարձր է իւր շրջապատողներից, նա սիրելի և ժողովրդականութիւն վայելող մարդ է իւր երկրում և կարող է մեծ ապագայ ունենալ, եթէ ցանկանայ մտնել պետա-

կան ծառայութիւն և ես իմ կողմից չեմ խնայիլ նրա համար ազդեցութիւնս: Յամենայն դէպս, ինձ թւում է որ նա օժտուած է կարեւոր ընդունակութիւններով հասնելու բարձր աստիճաններին: Այլ ևս ինչ է հարկաւոր ձեր դասակարգին պատկանող անձանց: Արշակն այնպիսի երիտասարդներից է, որ կարող է շատ շուտով նրանց գրաւել և իւր գլուխը նրանց սիրելի դարձնել: Դուք շատ էլ ուշադրութիւն մի դարձնէք նրանց կարծիքին. մի կողմ դրէք սնոտի ամաչկոտութիւնը, հետեւեցէք ձեր ձգտումներին և սիրեցէք նրան, որին սիրում էք:

Ծնորհակալ եմ, պարոն, պատասխանեց նա և մի տեսակ քնքով հայեացքով շնորհակալութիւն յայտնեց այդ խորհրդի համար:

— Օն առաջ ուրեմն... Հաւանական է, որ Արշակը շուտով գալ յայտնելու թէ ինչ որոշումն ունեցաւ անտառային գործը: Յիշեցէք, որ նա հպարտ է ու ծածկամիտ: Օգնեցէք նրան, որ ինքն իրան բացուի: Դուք կին էք և ես համոզուած եմ, որ կը գիտենաք նրան քաջալերելու եղանակը, որպէս զի յայտնէ ձեզ իւր գաղտնիքը... Իսկ այժմ, սիրելի տիկին, աւելցրեց նա, վերկենալով, պէտք է մնաս բարեւ ասեմ ձեզ... երկար ժամանակով:

— Դեռ ևս ոչ.. գոչեց տիկինը, գնալուց առաջ դուք պէտք է այցելէք իմ պարտէզը:

Նրանք դուրս եկան պաշտգամբ և այնտեղից իջան պարտէզ: Տիկինը թւանցուկ Դաւթեանցի հետ շրջում էր ծառուղիներով: Նրանք շրջեցին համարեա բոլոր տեղերն և վերջը մօտենալով մի մարգի, ուր մեծ բազմութեամբ ծաղկում էին վարդի թփեր, տիկինը քաղեց մի վարդ և առաջարկելով Դաւթեանցին՝ բացականչեց երախտագիտական զգացմունքով.

— Թոյլ տուէք ձեզ զարդարեմ... ձանապարհին շըն-

չելով սրա բուրմունքը, կը լիշէք ինձ, բարեկամիդ. նորից ընդունեցէք իմ շնորհակալիքս. դուք բարի եղաք ինձ համար, բարի իբրեւ հայր:

—Այո՛, իբրեւ հայր, շնչաց նա, մտածելով թէ որքան հեգնութիւն է ծածկուած այդ խօսքի տակ:

Նա քաշեց տ. Աշխարհեգեանին իւր մօտ և մի հայրական համբոյր դրօշմեյ նրա ճակատին և շտապով հեռացաւ այնտեղից:

Ժ.

Հենց որ Դաւթեանցը մտաւ իւր սենեակը՝ տանտէր իւզբաշին մի հեռագիր տուեց նրան: Դաւթեանցն արագութեամբ բաց արեց և երբ կարդաց նրա բովանդակութիւնը, երեսը փալցեց ուրախութեամբ: Նա դառնալով տանտիրոջ, պատուիրեց վաղուան համար պատրաստութիւն տեսնել, որովհետեւ գնալու է այնտեղից:

—Միայն կը խնդրեմ ձեզ, աւելացրեց նա, գտնել մի որևէ իցէ կառք կամ սայլակ, որ ինձ տանէ մօտակայ կայարանը, որովհետեւ չեմ ուզում քաղաքով վերադառնալ:

—Աղա, ասաց իւզբաշին, մեր գիւղում, բացի Արշակից, ոչ ոք յարմար կառք չունի, եթէ նա յօժարի բան տալ, լաւ կը լինի:

—Իմ խնդիրքս էլ այդ է. պէտք է աշխատել, որ նա յօժարի. ինձ հաճելի կը լինի ուրիշ ճանապարհով վերադառնալ քաղաք:

—Շատ բարի, աղա, ասաց պարկեշտութեամբ իւզբաշին և գլուխ տալով, դուրս գնաց:

• Դաւթեանցի ստացած հեռագիրը գոհացուցիչ էր. կենդրոնական վարչութիւնը ընդունում էր նրա առաջարկութիւնը և նոր հրահանգներ այդ մտքով ուղարկել էր տեղական անտառապետին ի գործադրութիւն:

Միւս օրը, շատ վաղ, Արշակը իւր կառքով կանգ-

նեց Վալթեանցի բնակարանի մօտ: Վալթեանցի իրերը կապեցին կառքի ետևից, իսկ ինքը նստեց Արշակի կողքին: Շուտով կառքը սլացաւ, տանելով Վալթեանցին այն գիւղից, որ հոգեկան մեծ վշտի աղբիւր դարձաւ նրա համար: Երկինքը ամպամած էր և թեթև մառախուղ քողարկել էր երկիրը: Վալթեանցը լետ նայեց, մառախուղի քողի միջից նա աչք ածեց գիւղի տուների շուրջը, իսկ գիւղից հեռու արտերի ետևից գտնուում էր տ. Աշխարհէգեանի դղեակը անտառի մէջ: Սի թեթև հառաչանք դուրս թռաւ նրա բերանից: Կառքը մօտենում էր մի գառիվայրին և որով հետև ձիու համար ծանր էր բարձրանալ, Արշակը վալը իջաւ հէնց այն բուլէին, երբ Վալթեանցը մտածում էր, թէ ինչպէս սկսէ նրա հետ խօսել նախընթաց օրը դղեակում արձարծած քնքոյշ խնդրի մասին:

Վալթեանցը մենակ մնաց կառքի մէջ, պաշարուած տխուր մտքերով. նրա սրտին նոյնպէս պատել էր մի խաւար մառախուղ: Ծռուած նա դիտում էր անտառը, ուր մառախուղը կամ թանձրանում էր կամ նօսրանում և ուր խատուտիկը արձակում էր իւր լալագին ձայնը, որ անձրևային օրուայ նշան էր: Չանապարհի վրայ պատահած ամեն մի առարկայ յիշեցնում էր նրան անցած գնացած ժամանակը:

Արդէն հասել էին բլրի գագաթին: Թեթև թռիչքով Արշակը բռնեց նորից իւր տեղը կառքի մէջ և մըտրակեց ձին: Վալթեանցին շատ էր տրտմեցնում այն միտքը, որ մի քանի ժամից յետոյ նա պարտաւոր էր լաւիտեանս մնաս բարև ասել այս առողջակազմ տղային, որին ինքը կնքահայր է եղել և որ այդ մասին ոչինչ չգիտէ: Նա շտապեց նրա հետ մտերմական խօսակցութիւն սկսել, որովհետև անուի իւրաքանչիւր դարձը մօտեցնում նրանց միմեանցից բաժանուելու ժամանակը:

— Կը հասնենք արդեօք գնացքին, հարցրեց Դաւթեանցը Արշակին:

— Ճիշտ չեմ կարող ասել, որովհետեւ ժամացոյց չունիմ, պատասխանեց Արշակը. բայց անհոգ եղէք, չենք ուշանալ:

— Ուրեմն, հառաչեց Դաւթեանցը, հարկաւոր է ժամ առաջ յայտնել ձեզ այն, ինչ որ հետաքրքիր է ձեզ համար: Ես երեկ երեկոյեան վերջապէս ստացայ վարչութեան պատասխանը: Առաջարկութիւնս ընդունել են: Ես ձեզ կ'յայտնեմ առաջարկութեանս բովանդակութիւնը:

Դաւթեանցը բովանդակութիւնը պատմելուց յետոյ, հարցրեց.

— Գո՛հ էք:

— Դրանից լաւագոյնը մեզ պէտք էլ չէ, գոչեց Արշակը, ձեր մտադրութիւնը արդարացի է և ամենքը մեծ ուրախութեամբ կ'ընդունեն:

— Ահա՛ և հեռագիրը, ասաց Դաւթեանցը, հանելով զրպանից երեկուայ ստացած հեռագիրը: Ոչ ոք դեռ չէ իմանում այս մասին, դուք առաջինն էք իմանում. . . Ես կը խնդրեմ, որ այս նորութիւնը ինքեանքդ հաղորդէք տ. Աշխարհեգեանին: Հաւատացած եմ, որ չէք բարկանալ վրաս այս յանձնարարութեան համար, աւելացրեց նա դառն ժպիտով, — ինձ այնպէս է թւում, որ նա շատ ուրախ կը լինի, եթէ այդ նորութիւնը ձեզանից իմանայ:

— Այսօր և եթ կերթամ տիկնոջ դղեակը, բացագանչեց երիտասարդ տղան և նրա երեսը կ'արմրատակեց:

Դաւթեանցը մի փոքր քաշուեց Արշակի կողմը և քնքոյշ ձայնով սկսեց.

— Երբ դուք գտնուէք տիկնոջ դղեակում, յիշեցէք որ ամօթխածութիւնը մեծ յանցանք է և որովհետեւ տ. Աշխարհեգեանը ձեզ սիրում է, մի՛ վախենաք բաց

անել ձեր սիրտը նրա առաջ... Օն առաջ բարեկամ... Բնչը կարող է ձեզ ստիպել տատանուելու: Դուք արժանի էք նրան կրթութեամբ, խելքով և բնաւորութեամբ: Այնուամենայնիւ եթէ կամենաք պսակուելուց առաջ ձեր ինքնասիրութիւնը գոհացնելու համար ստեղծել ձեզ համար որեւէ պատուաւոր դիրք, գրեցէք ինձ... Ես կարող եմ ձեզ օգնել: Տեսնո՞ւմ էք թէ ինչքան սխալուել էք համարելով ինձ ձեր թանկագին իղձերի խանգարիչը: Իմ ցանկութիւնս է, ընդհակառակ, կարելոյն չափ իրագործել նրանց:

Քանի նա խօսում էր՝ Արշակը նայում էր զարմացմամբ և ամօթահար այդ օտարականի վրայ, որ մի անգամից կարիք էր զգում բարւոքել նրա կեանքը: Անկեղծ սրտով նա զգացուեց, երբ լսեց նրա բերանից իրան օգնելու ցանկութիւն: Ամօթի և երախտագիտութեան ըզգացմունքներից նա կարմրեց և մտմտաց:

— Պարոն, ես... ես կը ցանկայի ինչպէս հարկն է ձեզ յայտնել իմ շնորհակալութիւնս, սակայն խօսք չեմ գտնում... Ես ամաչում եմ իմ յիմար կասկածանքներից: Ի՞նչպէս կարողանամ այսուհետեւ ցոյց տալ ձեզ իմ երախտագիտութիւնս և ստիպել ձեզ մոռանալ իմ մեղքը:

— Մի փոքրիկ տեղ տալով ինձ ձեր սրտում, փնթփրնթաց Դաւթեանցը: — Այդ ասելիս նա սկսեց ջղաձգաբար շօշափել իւր ժամացույցի շղթան: Յետոյ ուրախ ու զրւարթ դէմքով, որ հակառակ էր նրա ներքին յուզմունքին, աւելացրեց: — Պահեցէք այս բանը ժամանակ առ ժամանակ ինձ յիշելու համար... Դուք այս ըոպէիս ինձ ասացիք, որ ժամացույց չունիք, թոյլ տուէք ինձ առաջարկել ձեզ իմս... դա թանկագին բան չէ: Երբ նայէք դրան՝ յիշեցէք մի ծեր ամուրի մարդուն, որին պարզմտութեամբ ձեզ ախոյեան կարծեցիք և որ ընդհակառակն զգում է դէպի ձեզ կատարեալ բարեկամութիւն:

Դաւթեանցը ծոցից հանեց ժամացոյցը և շրեց Արշակի բաճկոնի փոքրիկ գրպանը: Սա մի փոքր շփոթուեց և ամաչեց այս անակնկալ պատահարից: Լայն բացած աչքերով, ուր ցոլանում էին եւ անհանգրստութիւն եւ քնքշութիւն, նա սկսեց նայել այդ մարդու վրայ, որին վախենում էր վերաւորել մերժելով նրանից այդպէս անկեղծութեամբ առաջարկած ընծան: «Օտարոտի մարդ է, մտածում էր նա, բայց սրա գէմքը այնքան բարի է... ինչու համար վշտացնել սրան»: Հազիւ թէ կարողացել էր յայտնել իւր շնորհակալութիւնը, երբ կառքը կանգնեց կայարանի առաջ: Երկուսն էլ իջան կառքից. այդ միջոցին էլ գնացքը կանգ առաւ: Դաւթեանցը շտապեց տոմսակ վերցնել և կարգադրութիւն անել իրերի մասին:

Արշակը ճանապարհ գցեց Դաւթեանցին մինչև շոգեկառքը:

—Արի եղէք և մի լուսահատուիք. ցանկանում եմ ձեզ ամենայն յաջողութիւն, ասաց Դաւթեանցը հաստատ ձայնով... Երբ դուք կերթաք դղեակը, չմոռանաք իմ պատուէրը... իսկ այժմ թոյլ տուէք ձեզ համբուրեմ, որովհետև չենք իմանում թէ երբ նորից կը տեսնուենք:

Նա գրկեց Արշակին և թռաւ շոգեկառքը: Այդ միջոցին գնացքն էլ շարժուեց:

—Մնաս բարեւ, սանիկս, գոչեց Դաւթեանցը շոգեկառքի պատուհանից:

Բայց նրա խօսքերը լսելի չեղան Արշակին, որովհետև գնացքը արդէն բաւական հեռացել էր նրա կանգնած տեղից: Դաւթեանցը վշտացած սրտով և արտասուալից աչքերով նայում էր կայարանի կողմ, որից ոչ հեռու գտնւում էր տ. Աշխարհեգեանի դղեակը: Վերջը, երբ կայարանը անհետացաւ, նա կուչ եկաւ շոգեկառքի մի անկիւնում և դառն կերպիւ սկսեց հեկեկալ, անիծելով իւր բաղտը, որ այժմ և այսուհետև միշտ պէտք է նա մենակ ճանապարհորդէ իւր կեանքի մէջ:

Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ն

Ա.

Աշխարհագրական դիրք. — Հին և նոր Կիլիկիա. —

Բնակչական կազմութիւնը. — Լեռնային շարքեր. —

Կրօն. — Վ. Լանկուռայի տպաւորութիւնը:

Կիլիկիայի վրայ ամեն կողմէ սկեռուած ուշադրութիւնը հետաքրքրական է: Ազգային և Եւրոպացի հետազոտողներ հիացումով դիտած են և կ'զիտեն այդ երկրին անցեալ փառքերն ու արդի աւերակները: Թէ՛ գիտական և թէ՛ ժողովրդական աշխատութիւններ, լրագրական յօդուածներ ծանօթացուցին Կիլիկիան:

Ես կ'իմութամ, որչափ կարելի է, ջնդհանուր տեսութիւններով ծանօթացնել Կիլիկիան «ԼՈՒՄԱՅ»-ի ընթերցողներուն:

Կիլիկիա երկրագնդի այն գծերէն է, և թերեւ ըստ ինքեան միակ գիծը, որու վրայ դարեր իրարու հետքերը ջնջելու համար ամենէն հետաքրքրական երևոյթներ յառաջ բերած են:

Միջերկրականի հիւսիսային եզերքը դէպի Արևելք՝ Եփրատ, երկայնութեան 29° էն 35° (փոփոխուն) և լայնութեան 36° էն 38° աստիճաններուն վրայ (հաստատուն) կ'դաշտանայ և կ'լեռնանայ երկիր մը. այն տեղ ծովեզերքը Տարսուսի չրջականերէն մինչև Ամանոսի քղանցքը ան-

ծիր դաշտ մ'է կարծես բլրակներով հազիւ խորտ ու փորտուած. իսկ այս ընդարձակութեան վրայ տիրող անտառութիւնը և ձիւնապատկ լեռներու այն հսկայ գօտին՝ Տաւրոսը, որ պատմական նշանաւոր դէպքերու կռուան ընծայած է, ցլային նիստով մը կ'երկնայ մինչև Պարսկաստան: Այս է պատճառն որ այդ երկիրն սկիզբէն ի վեր նկարագրուած է *Դաշտային Կիլիկիա* և *Ապառաժ Կիլիկիա*: Կամ *Գահ Կիլիկիոյ* անուններով:

Կիլիկիան երկու գլխաւոր դիմայեղումի (phase) մէջ կարելի է նկատել պատմականապէս.

1. *Հին Կիլիկիա*. — Կիլիկիա իբր ծովեզրեայ երկիր մը՝ ծանօթ հին աշխարհի քաղաքակրթութեան նշանաւորներուն հետ շփուեցաւ: Ասորեստան, Պարսկաստան, Եգիպտոս, Հռոմ կ'մրցէին զայն գրաւելու համար: Ամենէն փայլուն ժամանակամիջոցն է Աղէքսանդրեան տիրապետութիւնը. հելլենականութիւնը ոչ միայն ծաղկեցաւ Կիլիկիայում Աթէնքի և Աղէքսանդրիայի հետ մրցելու չափ զարգացած կեդրոններով, այլ մանաւանդ Կիլիկիայի լեռնադուռները կամ կապանները մուտք տուին հելլենականութեան դէպի Արևելք յառաջանալու: Իսոսի ճակատամարտը Ամանոսեան կիրճերում՝ այդ պատմական նշանաւոր դէպքին՝ թուականն է (ն. Ք. 333 Նոյ. 29):

Թէ Սելևկեան իշխանութեան ժամանակ և թէ յետոյ հռոմէական տիրապետութեան ժամանակ ալ Կիլիկիայի մտաւոր բարգաւաճումը մնաց իւր նախնական վիճակին մէջ, այնպէս որ Տաւրոսի Կիլիկիայի Աթէնքը՝ հռոմէական ազատ քաղաքացիութեան իրաւունքով օժտուեցաւ:

Ասոնց ամենուն վրայ կանխել պէտք է տալ այն ընդարձակ պետութեան քաղաքակրթութիւնը, որ անշուշտ մեծ դեր ունեցաւ Կիլիկիայի հին կեանքին մէջ: Քետական քաղաքակրթութիւնն է այդ, որ նորագոյն պեղումներով գուրս կուգայ հողաբլուրներու տակէն: Հայոց լեռան (Կեսա-

վուր տաղը կամ Ճէպէլի պէրէքէթ) արեւելեան քղանցքը, լաւ եւս Կեաւուր եւ Քիւրտ լեռներու մէջ հարաւէն հիւսիս հովիտ մը կ'պարզուի վատառողջ, հազիւ մշակելի եղած այժմ չէրքէզներու ջանքով. քետացիներու ծաղկած երկիրներէն մին էր այդ, որու քաղաքակրթական գրաւականները ծածկուած են Քէլլէր գիւլի մօտ Ձէնճիւրլի անուն տեղը, հողաբլուր մը. և դեռ ո՞ր գիտէ ինչ հողաբլուրներ: Ձէնճիւրլի պեղումը, որուն լայն խրամները եւս անձամբ տեսայ 1893-ին, ընտիր հարթաքանդակներ ի լոյս հանած է: Քետական հնութիւններ գտնուեցաւ նաև Կիլիկիայի զանազան կէտերում, Մարաշի մէջ և Մարաշի ու Այնթապի շրջակայ գիւղերու մօտերը, որը կ'ցուցնեն թէ ինչչափ ծաւալուն եղած է Կիլիկիայի ամենէն հին կեանքը ¹⁾:

2. Նոր Կիլիկիա. — Մեր պատմութեան համար Կիլիկիայի հետաքրքրական ժամանակամիջոցը կ'ըացուի մետասաներորդ դարու ճիշդ կիսուն, երբ արդէն Կիլիկիա մնացած հին քաղաքակրթութեան աւերակներու ներքեւ ալ Բիւղանդական կայսրութեան բաղդին կապուած՝ օտար տարրերու կեդրոն մը կ'դառնար:

Հայոց մուտքը Տաւրոսի անմատչելի ամուրներու մէջ՝ Կիլիկիայի պատմութեան համար նոր նոր և կարևոր դէպքեր ստեղծեց: Հին Կիլիկիա մեր վերը նշանակածէն աւելի ամփոփ աշխարհագրական աստիճաններու վրայ քաղաքակրթիչ մղումով մը կ'զարգանար, թէև լեռնցիներ— թէ՛ Տաւրոսի և թէ՛ Ամանոսի վրայ իրենց նկարագրին հաւատարիմ կ'մնային դաշտեցիներու յառաջդիմութեան

¹⁾ Քետացիներու վրայ ուսումնասիրութիւն մը հրատարակեց A. H. Sayce զոր Ioachim Menant Քրանտացի ախպէճականը Քրանտերէնի թարգմանել տուաւ իւր կողմէն կցելով Յառաջաբան մը և Յանդուած մը. Les Hétéens Histoire d'un Empire oublié. Paris, Ernest Lerout Editeur 1891.

հանդէպ: Նոր Գիլիկիա աւելի սահմաններ ընդարձակեց նախ դէպ ի Արեմուտք և յետոյ դէպ ի Արևելք՝ եփրատ, ընդգրկելով եփրատացիներն ալ, ինչպէս այժմ:

Նոր Գիլիկիան չունչ չառաւ տեական տիրապետութեան մը ներքե կամ շատ զօրաւոր տարրի մ'ազդեցութիւնով որ կարենար հինին չափ հռչակ հանել քաղաքակրթութեան տեսակէտով: Բայց և այնպէս յատուկ նկարագիր մ'ունի Նոր Գիլիկիան ալ՝ իբր կեդրոն մը ներքին և արտաքին կռիւներու. կռիւներ՝ որոց մէջ բարձրացաւ հարստութիւն մը և կրցաւ երկար ժամանակ փայլիլ աստղի մը պէս շողշողուն յատուկ դրութեան մը պայմաններով:

Հին Գիլիկիայի բնակչութիւնը խառնակ չէ եղած այնչափ՝ որչափ նորինը: Տիրող պետութիւններ անշուշտ իրենց գաղութները հաստատեցին հին Գիլիկիայի մէջ. բայց միայն գաղութ: Ասոնց ամենէն զօրաւորն եղաւ հելլենականը. արդի յոյները (ռում) Գիլիկիայի ծովեզերքին վրայ հազիւ կրնան յիշեցնել ոչ թէ հելլենականը՝ հինը, այլ՝ բիւզանդական տիրապետութեան ամենէն յետին մնացորդը:

Հետզհետէ Գիլիկիայի տարբեր ազգերէ գաղթական — բնակիչները տեղական պայմաններու մէջ իրենց նկարագիրները այլասեռեցին. ասոնց իրարու հետ չփումը տարբեր բարք մը պիտի ստեղծէր, և Նոր Գիլիկիայի բարացուցականն է այդ: Երկիրը գրաւելու գիտումով յարձակողներ կամ ասպատակողներ ոչ թէ զիրար վռնտեցին, ինչպէս յառաջ, այլ՝ խտացան զանազան կեդրոններում. այսպէս յառաջ եկաւ բազմատարր բնակչութիւն մը:

Մետասաներորդ դարուն մէջ Արեմուտք և Արևելք իրենց բոլոր ուժով Փոքր-Ասիայի բաղդը կ'վճռէին. Գիլիկիա իբր մէկ մասն այդ երկրին միևնոյն վիճակի մէջ կ'գտնուէր: Սառակինոսներու, եգիպտացիներու, յոյներու

կռիւներուն կեդրոն էր դարձել Կիլիկիան, երբ հայերն ու թիւրքմէններ ոտք կ'դնէին Տաւրոսի բարձունքներու վրայ: Դէպ ի Փոքր-Ասիա Լանկ-թեմուրեան արշաւանքներու հետեանքով թաթարներուն մուտքն Կիլիկիա՝ հազիւ կարելի է օտար հոսանքներու վերջ նկատել միջին դարում: Ասիական բարձրաւանդակի գրեթէ բոլոր պատերազմիկ, լաւ ևս, աւազակ, թափառիկ, հսկիւ ժողովուրդներն ու ազգերը և Եւրոպան թէ իւր բիւզանդականութիւնով և թէ խաչակիր բանակներով բնակչական տարօրինակութիւն մը բերին այդ երկրին, որու տնտեսական և մտաւորական զարգացումը շատ բնական համեմատութիւն մը պիտի պահէր այդ տարրեր ազգերու բնիկ նկարագիրներուն հետ. ոչ միայն իւրաքանչիւր ցեղ կամ ժողովուրդ իրենց բարբերը չպիտի փոխէին արմատապէս, այլ մանաւանդ ծովեղերքն ու լեռները պիտի պահէին իրենց բնականութիւնը մտքերու և բարբերու վրայ ալ: — Կիլիկիայի ամենէն վերջին օտար տարրն եղաւ չէրքեզներ, որ 1864-ին սփռեցան օսմանեան հողի զանազան կէտերուն վրայ:

Այժմ Կիլիկիա ունի հայ, յոյն, հրեայ, թուրք, թիւրքմէն, րիւրտ, արաբ (թէ մսլիման և թէ նուսսարի կամ նասայիրի ըսուած), չէրքէզ, բոշայ (չինկեանէ) և այլն ազգերէ խառնուրդ մը. ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել ֆիրեն/լներ (փրանկ՝ այսինքն Եւրոպացի) մանաւանդ ամերիկացիներ (միսիօնարներ), որ ոչ թէ իբր տեղացի, այլ տեղին մէջ իբր ծանրակշիւ դեր և դիրք ունեցող ոյժ մը:

Արդի Կիլիկիայում տիրող տարրը ոչ-քրիստոնեայն կամ թիւրքը կ'նկատուի. բայց տարրեր և սակայն իրական տեսութեամբ մը քրիստոնեայ տարրը կամ հայն է Կիլիկիայի նշանակութիւն տուողը:

Այդ զանազան տոհմերու մէջ իրենց ցեղաբաժանում-

ներով հետաքրքրական են թիւրքմէները, որ 20—22 ցեղ (tribu) կը հաշուուին, որոնց նշանաւորները մինչև վերջին տարիներ անմատչելի ըրին Տաւրոսը օսմանեան տիրապետութեան: Ասոնք ոչ միայն կռուող են իրենց անկախութեան համար, այլ մանաւանդ իրարու հետ:— Ասոնցմէ սա ցեղեր շատ նշանաւոր եղան. *Րամազան* կամ *Րամատան* օղլու, որ հայ թագաւորներու դէմ կըռուեցան, *Խօղան* օղլու, որ մինչև իրենց նուաճումը դաշնակցած էին Տաւրոսի հայերուն հետ, *աօզան* և *հալուկ* ցեղերը, *սարխանտ* օղլու ցեղը, որ իրարու դէմ կռուեցան, և *աֆշարներ*՝ քիւրդ ցեղ մը՝ անոնց չափ նշանաւոր իբր կռուող և աւաղակ, և այլն և այլն: Թիւրքմէներու այն մասը, որ կ'ձմեռեն Ատանայի դաշտում (*Չուգուր* օվա—*ցած դաշտ*) և ամառը հով կ'ելլեն, *Ծիւրուկ* (գնայուն, թափառիկ) կ'կոչուին և ամենէն աւելի ծանօթ են բոլոր ճանապարհորդներուն:

Այս խառնուրդի մարդահամարը կարելի չէ որոշել, ոչ միայն կանոնաւոր աշխարհագրի մը բացակայութեան շնորհիւ, այլ որովհետև եղածներն ալ շատ անճիշտ են: Իսկ հայոց թիւը Կիլիկիայի արդի թէմերուն մէջ՝ *Արաբատ* ամսագիրը (1895 յունուար էջ 46) նշանակած է 267.150 անձ:

Լեռնցիներու արդի կեանքը, մանաւանդ կէս դար յառաջ, ոչ քաղաքակիրթ ժողովուրդներու կեանքն է: Անոնց յարաբերութիւններն իրարու հետ զէնքով կ'չափուի: Առևանգումը սովորական բան մ'է ընտանեկան բարքերու մէջ: Տնտեսական վիճակը աւաղակային գործունէութենէն կախուած է. իրենց հօտերն ու նախիրները հազիւ կարտադրեն ամենէն անհրաժեշտ պէտքերը: Հուղկահարութիւնը ցամաքի վրայ, ծովահենութիւնը ալիքներու վրայ Կիլիկիայի ամենէն հին և ամենէն բնական նկարագիրն

էր: Հին Կիլիկիա իւր ամենէն փայլուն քաղաքակրթութեան ժամանակամիջոցին մէջ ալ չկրցաւ գերծ մնալ աւաղակային կեանքի հոսանքներէն: Այժմ գրեթէ նոյն է թէն տարբեր ձևի մը տակ. արդի զայրգճըններու (մակուկավար), ընդհանրապէս արար, վարմունքը ուղևորներուն հետ եղանակաւորուած ծովահինութիւն մ'է. իսկ հուղկահարները դեռ իրենց վերջնական հաշիւը չեն տուած: ան յուծին, որուն ներքև դիւրաւ գլուխ չծռեցին:

Առտնին կենցաղը պարզ է և անբաւական, իրենց հագուստն ու կապուստը քաղաքներ կ'պատրաստեն. քիւրդ քէշիկ (հարս, կին) մը չկրնար մկրատ ու ասեղ գործածել. բայց ներս մատները շատ ճկուն են կարպետներու և գորգերու հիւսուածքին մէջ: Իրենց զարդարանքի (գլխաւորապէս արծաթեղէն) պերճանքը Ատանայի և Հալէպի վիշապէթներու գլխաւոր քաղաքներէն կ'գնեն: Այս կերպով շփումը բաւական օգտակար միջոց մ'եղաւ անոնց բարբերն ընտանեցնելու: Լեռնցին միշտ զինուած, ձին թամբուած, քնանալու ժամանակ բարձին ներքեն է իւր ատրճանակն կամ հրացանը. ամեն վայրկեան գրեթէ վրէժխնդրութեան խնդիր մը պէտք է լուծուի գիւղէ գիւղ, ցեղէ ցեղ, օսլայէ օսլա (վրան, վրանախումբ):

Ո՛չ միայն լեռներն են այս բնական վիճակի տեղանութեան քաղաքակրթուած դիրքի մը հանդէպ, այլ մանաւանդ կրօնական զանազանութիւններն ալ: Ամեն ցեղ իւր հաւատալիքը, իւր նախապաշարումը, իւր մոլեռանդութիւնն ունի: Ո՛չ մի ձեռնարկ տիրապէս կարող է յաջողիլ քաղաքացիական ճշմարիտ կեան մ'ընդհանրացնելու այս բազմատարր խառնուրդին մէջ:

Օսմանեան տիրապետութիւնը իւր կառավարչական կազմակերպութիւնով չկրցաւ նոր փայլ մը տալ այդ երկրին: Սուլթաններու իշխանութիւնն, որ հազիւ 1840-ին տարածուեցաւ Տաւրոսի բարձունքներու վրայ՝ երբ Լոնտ-

րայի դաշնադրութիւնն ստիպեց Իսլրահիմ փաշան եգիպտական զօրքերն հանել, և վերջապէս 1864-ին, Ջեթունի և Խօղան օղլուի նուաճումով, միայն ճնշում և անկում յառաջ բերաւ. այնպէս որ Գիլիկիայի արդի վիճակը ներկայացնելու համար կարելի չէ կէտ մալ փոխել այն տրպաւորութիւններէն, զոր արձանագրեց Վիկտոր Լանկլուա հայագէտն իւր միամնայ հետազօտութիւններու միջոցին 1852—53:

«Եգիպտական բանակի պարսլուելէն յետոյ, Ատանայի կուսակալութիւնը, որ կազմուած է հին դաշտային Գիլիկիայէն, դարձեալ մտաւ Օսմանեան Դրան իշխանութեան տակ, յանձնուեցաւ իւր գործակալներուն և ենթարկուեցաւ միևնոյն վարչական ձևին, որ կարծես հաստատուած է ցամբեցնելու համար բարեկեցութեան և կեանքի բոլոր աղբիւրները և ջնջելու ամենէն աննշան հետքերն երկրի հին քաղաքակրթութեան».....

Ասիայի այս այն պարտէզն է, զոր կ'ըրջապատեն Տաւրոսն ու Ժովը և զոր նախնիք Գիլիկիա անունով կ'ճանչէին, որ միջին դարում կորսնցուց ծաղիկներու պաճուճանքը և իւր վեհապանծ տեսքը փոխարկուելու համար պատերազմի դաշտի մը, որուն ստացումը Բիզանդացիք և Հայք իրարմէ ուզեցին խել, Եգիպտացիներ շատ անգամ աւերեցին զայն անգթօրէն, անխնայ, և որ, վերջապէս, թիւրք տիրապետութեան ներքի ընդարձակ անապատ մեղաւ, ուր ձինկիզխանի և Թիմուրլէնկի յաղթական հրոսակներէն սերած թուրքմէն և քուրդ ցեղեր աստ անդ կ'թափառին:

«Երբեմն այսչափ գեղեցիկ այս երկրին մէջ, այսօր մորենիներով և ժանտահոտ ճահիճներով ծածկուած, տենդը կ'ոռասանորդէ ժողովուրդ մը, որ ամեն տարի կ'հուզի և որ այդ պատուհաօին բռնութեան դէմ կ'գնէ միայն իւր անդարմանելի անհոգութիւնն, և վերջապէս պիտ'

անհետանայ եթէ Եւրոպա չգայ օր մը տնկելու իւր քա-
ղաքակրթիչ գրօշը ծեր Տաւրոսի ձիւնաղարդ կատարնե-
րուն և Հին Պիլիկիայի աւերուած դաշտերուն վրայ:

«Տարի մը կեցայ այս երկրին մէջ ուր շնչուած օդը
մահառիթ է, ամենէն գեղեցիկ պտուղներ վնասակար են
և ջուրերը վատառուջ. ուր մարդը վերջապէս անպիտան
անկում մը կրած է անգլիտանալու և արհամարհելու չափ
ան ըտրիքները, զոր Աստուած հաճած է աւելի իրեն
չուայլել քան երկրագնդի ուրիշ ունէ կէտի մը» (Ծմն. Կի-
լիկ. էջ 59 և 64—65):

Հայազէտ հետապօտողին դիտողութիւնները հակա-
ռոզմական տեսակէտով կ'վերաբերին դաշտային Պիլիկիայի.
այդ ժամանակէն ի վեր (գրեթէ կէս դար) փոփոխութիւն
մը չէ կրած գէպի լաւ. հակառակը բնական է:

Բ.

*Ռուսիները եւ Կիլիկիա. — Կիլիկիայի յարաբերու-
թիւնները Բիւզանդիոնի եւ Հռոմի հետ. — Կիլի-
կիայի թողորձականութիւնը. — Հայոց եկեղեցին եւ
հայոց արդի վիճակը:*

Տաւրոսի պատմական յիշատակները ԺԱ դարու կէ-
սէն յետոյ մեզ համար թանկագին են իբր մեր ազգա-
յին քաղաքական կեանքի դարաւոր տեսականութիւնը: Ռու-
բինեան հարստութեան աստիճանաւոր կազմակերպութիւ-
նը իրարմէ անքան տարբեր և զօրաւոր տարրերու մէջ
և Պիլիկիայի գրաւումը Մեծն Լեոնի ձեռքով, որ իւր ա-
նունով իսկ Լեոնի նրկիւր կոչուեցաւ, պատմական ան
երևոյթներէն է, որ կ'հիացնեն և մտածել կուտան: Ռու-
բէն, հարստութեան տոհմապետը, հեռատես միտք մ'էր,

և իւր տեղաւորումը Կիլիկիայի մէջ բախտախնդրի ձեռնարկ մը չէր. Գագիկի վրէժը, այսինքն՝ ուրիշ փայլուն հարստութեան մը (Բագրատունի) եղերական փճացումը հիմն եղաւ Ռուբինեանին: Եւ այս է պատճառն որ Կիլիկիա իբր հայաստան մը, Փոքր կամ Միջին հայաստան, Այրարատի և Մասիսի հին փառքերուն և հայու լարուած զգացումներուն կենդրոն մ'եղաւ անցելումն և է նոյն իսկ այժմ: Ռուբինեան իշխանութիւնն այնպիսի պազաթնակէտ մ'ունեցաւ, զոր կարելի չէ մեր պատմութեան ուրիշ շրջանի մը մէջ մատնանիշ ընել: Գալտնիք մ'է այդ որուն բունը կ'կազմեն Տաւրոսեան ամուրներ և ասոնց հանգամանքը կշռու վարչական հանճարներ:

Կիլիկիայի նշանակութիւնը հայ բարբերու և ըմբռնումներու մէջ աւելի շօշափելի է: Ծովեզրեայ երկիր մը ուրիշ արդիւնք չէր կարող ունենալ: Արևելեան հայոց յարաբերութիւններն օտարներու հետ սկզբէն ի վեր իրենց բոլոր տարութեանը մէջ չարտագրեց ինչ որ կ'զիտենք Կիլիկեցիներու վրայ: Եւրոպայի (Իտալիա, Սպանիա) և յետոյ *Ճինիվիզներու* (Գենուացի), — որք վաճառականական դաշնաւորութիւններ ալ կ'ընեցին հայոց հետ —, չփումը՝ Կիլիկիան Արեւմուտքի կապեցին և խաչակրութիւնը ամենէն ընդարձակ միջոց մ'եղաւ Եւրոպայի այդ ժամանակամիջոցն ուսումնասիրելու թէ՛ արքունիքի և թէ՛ ժողովուրդի համար: Պապը, որ կոնդակով մը բանակներ կըրնար հանել այն ժամանակ, հայ Դարպասի բարեկամ դարձաւ. եւրոպական նորութիւններ մուտ գտան Ռուբինեանց արքունիքը, Եւրոպան յարգեց, պատուեց այս հարստութեան ներկայացուցիչներն և հայոց եկեղեցին իսկ ստիպուեցաւ նորութիւններ ընդօրինակել արքունիքի խաթեր համար:

Այստեղ կ'սկսի այն ծանրակշիռ խնդիրներուն պատմութիւնը, որք հայոց եկեղեցիին շուրջ դարձան երբեմն

և դեռ կ'դառնան պատմականօրէն:

Միանգամ ընդ միշտ պէտք է համոզուիլ որ Կիլիկեցի հայեր այլ և այլ ցեղերու մէջ պիտ' ապրէին. առնոց հետ ամեն յարաբերութիւն բարեկամական պէտք էր ըլլալ. կեանքի ապահովութիւնը, կենցաղավարութեան պայմանները ուղղակի կ'ապահանջէն այդ ամենը: Ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել թէ հայ արքունիք մը կար հայ եկեղեցիէն դատ. այս երկու նուիրապետութիւններն սակայն կապուած էին իրարու հետ նոյն իսկ Լուսաւորչէն ի վեր: Լուսաւորչի Աթոռը թապառարական իշխանութեանէն շատ պաշտպանութիւն գտաւ. եկեղեցին ալ իւր կողմէն անգործ չկեցաւ ի հարկին: Կիլիկիայի մէջ եկեղեցին աւելի պէտք ունեցաւ իւր պաշտպանութեան, լաւ ևս, իւր օգնութեան շրջանակն ընդլայնելու: Ասի բնական հետեանքն էր Արքունիքի յարաբերութիւններուն անյախի իշխանութիւններու հետ, որք շատ զօրաւոր էին իւր շուրջը և կրօնական կամ եկեղեցական զօրաւոր նախապաշարումներ ունէին. կրօնը, եկեղեցին էր անոնց ոյժին կենդրոնը: Այսպէս Բիւզանդական ձգտումները զբաղեցուցին հայ արքունիքին ու եկեղեցին Ճնորհալիի և իւր յաջորդներուն ժամանակ: Լամբրոնացին, այդ անկեղծ եկեղեցականը, որ զուտ քրիստոնէական ոգիով կամ տեսակէտով յարած փարած էր խնդրին, ջերմ պաշտպան կանգնեցաւ Յունաց հետ միանալու գաղափարին: Ճնորհալին, որ գիտէր հռոմէներու ձգտումները, հայ արքունիքի դիրքն և իւր կողմէն սպասուած օգնութեան չափն ու եղանակը, ամեն զիջողութիւն ըրաւ Բիւզանդիոնի պահանջներուն հանդէպ, որ յաջողութիւն պիտ' ըլլար անշուշտ եթէ իւր մահը չընդհատէր ամեն յարաբերութիւն: Եկեղեցին կ'ընէր այս զիջումները հայոց թագին պահպանութեան համար. և Բիւզանդիոն իբր տիրապետող մը Կիլիկիայի ինչ ինչ կէտերուն այդ յարաբերութիւններու շնորհիւ բարեկամ

մնաց հայոց՝ քաղաքական խնդիրներում:

Բիւզանդիոնի տկարացումը պիտի յայտնէր գաղտնիքը. և իրաւի, երբ լատին ազգեցութիւնն սկսաւ զգացուիլ Կիլիկիայի մէջ՝ հայք միտեցան դէպ ի այդ կողմը. մոռցան Բիւզանդիոնը իւր բոլոր շարժումներով, իւր բոլոր ձկտումներով: Նոր տարրը աւելի զօրաւոր, աւելի փայլուն էր. նոյն իսկ Բիւզանդիոն վնասած էր խաչակիրներու անցքէն: Քրիզոր Տղայ, մեծ կաթողիկոս մը, քռիթք վայրկեանի մէջ պաշտօնի անցած էր. թողուց հոռւումները, հետեցաւ արքունիքի միտումին. պէտք էր բարեկամանալ պապի հետ, որ ինքն հռովմ նստած՝ բանակներով Կիլիկիա կ'մտնէր. պապը ահազին ոյժ մէր քաղաքական, բայց կրօնական զսպանակով լարուած: Այդ ոյժը Քրիստոսի անունով Փոքր-Ասիան կ'յեղաշրջէր ջլատելով մսլիմական յառաջացումները: Քրիստոնէութեան համար հրաշալի երևոյթ մ'էր այս: Ամբողջ Փոքր-Ասիա մսլիման պիտո՞ւր ըլլար եթէ Սալահատտին չհաշտուէր խաչակիր դրօշներու հետ: Հայ արքունիքն՝ քրիստոնեայ ոյժ մը Կիլիկիայի մէջ՝ ոչ միայն օգնեց այդ խաչակրութեան սովատանջ մէկ ճիւղին, այլ ուղեց իրապէս բարեկամանալ, կապուիլ անոնց և ընդարձակել իւր ոյժը: Այս բարի կամքը բաւական չէր սակայն. խաչակրութիւնը վարող կեդրոնը չպիտի բաւականանար այդ չափով. նա իւր եկեղեցիին ուժով կ'գործէր, իւր նախապաշարումն ունէր և կուգէր որ հայ արքունիքը այդ ճամբով բարեկամանար իրեն հետ: Հայոց կաթողիկոսը չէր կրնար թողուլ հայոց թագաւորը, տեսնել անոր տկարացումը, ստիպողական պէտք մը կ'զգար օգնելու անոր քաղաքական ձեռնարկներու յաջողութեան համար: Ամենայն ազատամտութեամբ կ'զիջանէր: Այս սկզբունքով գործեցին արքունիքն ու եկեղեցին: Եկեղեցին, սակայն, գործեց միշտ խոհեմ, զգոյշ. արքունիքը ազատ էր գրեթէ այդ նրբութիւններէն:

Ահա այն ճշգրիտ ուրուագիծը, որուն վրայ կարելի է շինել հայոց եկեղեցիին յոյն և լատ եկեղեցիներու հետ ունեցած միութենական յարաբերութիւններուն պատմութիւնը, որուն մակարդակային ուսումնասիրութիւնը թիւր և հակապատմական հետեանքներու կ'առաջնորդէ մտքերը:

Բիւզանդիոնի և Հռովմի հետ հայոց ունեցած չբփումներէն շատ քիչ տարութիւն յառաջ եկաւ: Եթէ պատմական տեղիքներու (զուտ կրօնական գրչէ ելած) վրայ հիմնուենք և ուռուցիկ ասացուածներով շլանանք, պէտք էր սպասել որ ամբողջ Կիլիկիցի քրիստոնեաները կամ յոյն կամ լատին եղած ըլլային այժմ, կամ թէ մասամբ յոյն և մասամբ լատին: Այդ ինչ զօրեղ հոռանք մը և ճիգ՝ նախ Բիւզանդիոնէն և յետոյ Հռովմէն: Իրողութիւնը չը ստեր սակայն. Կիլիկիցի քրիստոնեաներուն ամենէն չընչին մասը կ'կազմէին այսօր այդ եկեղեցիներու հետեղներ: Հիմայ ուրիշ եկեղեցի մը կայ բաւական ստուար հետեղներով: Բողոքական եկեղեցին է այդ, որուն փորձը կարելի է երրորդ նկատել պատմական դասաւորութիւնով Յոյն և Լատին փորձերէն յետոյ: Այսօր յայտնի է, որ բողոքականութիւնը յաջողած է Կիլիկիայում (իմանալով կաթողիկական թէմերու սահմանը) և քիչ շատ տեղական նկարագիր մը կ'կազմէ: Ամերիկա այս յաջողութիւնը չբպարտեր Բիւզանդիոնի կամ Հռովմի ի գործ դրած միջոցներուն. միջոցներ՝ որ յաջողութիւն չտուին այդ միջնադարեան սկզբունքներու գործադրութեան: Բողոքականութիւնը մտաւ Կիլիկիա. իւր յարաբերութիւն ուղղակի ժողովուրդի հետ եղաւ. քաղաքական տեսակէտներ չկային: Յոյներ, խաչակիրներ վանք շինեցին, մեր արքունիքէն կնգուղ առնողներ անգամ եղան. Ամերիկացիներ դպրոց, հիւանդանոց, եկեղեցի շինեցին. օգնեցին նեղ օրերում. հրդեհի, սովի և այլ պատուհաններու դէմ կռուեցան:

Ասոնք չինիշ, հրապուրիչ միջոցներ են սակայն: Բողոքականութեան բուն յաջողութիւնը բանաւոր է աւելի կիլիկեցիներու ընդհանուր կրօնական դիրքին մէջ փնտռել: Կիլիկեցիներ և Կիլիկիայի սահմանակից հայաբնակ տեղեր տեսակ մ'ազատամտութիւն ժառանգել են կարծես. պատմական է այս. յարմարելու, ընտրելու միտում մը, պատրաստականութիւն մը կայ ատոնց մէջ: Կիլիկիայի դաշտային բնակիչներն աւելի խիզախ են այս պարագայում, Տաւրոսի բնակիչները՝ ոչ. բայց անոնք ալ երբ միանգամ փարին նորութեան մը, եթէ ոչ անկարելի՝ գոնէ դժուար կ'լինի ուծացնել զանոնք իրենց ընդգրկած գաղափարէն կամ գոյացուցած համոզումէն: Պէտք է ըսել որ խիստ ընդգիմութեան բաղխեցաւ բողոքականութիւնն իւր մուտքին ժամանակ, այսինքն՝ գրեթէ կէս դար յառաջ. բայց այդ ընդգիմութեան մէջ կարծես միսիօնարներ տեսան ապագայ բեղմնաւորութիւն մը: Կիլիկիայի բողոքականութիւնը լաւ է. մանաւանդ այն օրէն ի վեր, յորում սկսաւ իւր տեսակ մը տգիտութիւնը (վիճելու, արհամարհելու) թոթուել. այսինքն՝ բողոքական նորութիւններու մոլեռանդութիւնը մէկդի թողուլ. սիրել ազգը, հայ ըլլալ, քիչ մ'անդրադառնալ իրենց հին եկեղեցիին վրայ, վերջապէս կամայ կամաց ելլել միսիօնարական ճնշումի տակէն և այլն: Այս երևոյթը դիտելու է բողոքականութեան զարգացած ուրիշ կեդրոններում ալ (Խարբերդ, Մարսըան): Աւելի ուրախալի է տեսնել, որ վերջերս կերպարանափոխութիւն մը կ'կրէ հայ բողոքական եկեղեցիներ Կիլիկիայում Այնթապէն սկսեալ. անոնք մօտենալ կուզեն Հայաստանեայց եկեղեցիին, ընդօրինակելով անոր արտողական և իրենց նպատակայարմար կէտերը:

Հայաստանեայց եկեղեցին ալ տեղական նկարագիր մ'ունի Կիլիկիայի մէջ: Ժողովուրդն որչափ ալ չզարգա-

ցած՝ սակայն կատարեալ յարգանքով և միանգամայն զարմանալի ազատամտութեամբ կ'վարուի իւր եկեղեցիին հետ. խորին քրիստոնեայ մը, բայց ոչ սարսափող եկեղեցիէն: Տաճիկ լեզուն ընդհանրապէս, մանաւանդ դաշտային Կիլիկիայում և Տաւրոսի մէկ մասին մէջ կ'տիրէ մեր եկեղեցիներում. բարոզը միշտ, ճաշու աւետարանը՝ ընթերցուածները գրեթէ տաճիկերէն պիտ' ըլլան. թարգմանիչ քահանաներ յարգի են: Գրաբարը անմատչելի է նոյն իսկ հայերէնախօս լեռնցիներուն, որոնց առաւել խօսուածքն իսկ գիւղէ գիւղ բոլորովին կ'տարբերին:

Այնպիսի պարզութիւններ կան Կիլիկեան եկեղեցիներում, որք կ'հիացնեն. Պոլիս աւելի շատ նորութիւններ ունի քան Կիլիկիան: Բաւական է յիշել Աւագ ուրբաթին թաղումի թափոր կազմելու, շրջեցնելու սովորութիւնը. օտար, բոլորովին հակառակ օրուան յիշատակին բնութեան և նոյն իսկ Տօնացուցին: Այս տգեղ նորութիւնը չունին կիլիկեցիք:

Դիտելու երևոյթ մ'է քահանայութեան դիրքն ալ. ազդեցիկ, գործօն, նոյն իսկ իրենց ամենէն տգէտ վիճակին մէջ: Անոնք կ'խօսին, կ'քարոզեն, ամեն ինչ են եկեղեցիի համար: Քահանայութեան յարգը, զօրացումը Կիլիկիա գիտցած է ճանչել: Զեղծում չսլիտի նկատեմ վարդապետներու իրական չգոյութիւնը, որովհետեւ անձամբ կ'գտնուին, քանի որ քահանաներն են որ կ'վարեն եկեղեցիները: Միայն թէ հասնէր ըստ ինքեան ցանկալի վիճակի մը. քահանայութեան այդ վիճակին բարձրացումը պիտի պայծառացնէ Հայաստանեայց եկեղեցին ամեն տեղ. բայց ամենէն յառաջ նոր զարկ մը պէտք է Կիլիկիայում, ուր դիրք մը կայ արդէն քահանայի համար:

Կիլիկիայի հայեր շատ յառաջ գացին վերջին 20 — 25 տարիներու մէջ. բայց տնտեսական վիճակն, որ ամ-

բողջ Թուրքիան կ'ահաբեկէ, տազնապեցուցիչ բան մունի Կիլիկիայի համար: Այս երկիրը շատ պանդուխտ չհաներ հացի խնդրին համար, որչափ կ'հանէ հայաստանը: Երկրին բոլոր զարգացումը, բուն արուեստներ, քրիստոնեաներու, մանաւանդ հայոց ձեռքն է. վաճառականութեան մէջ, որ Կիլիկիայի համար մեծ նշանակութիւն ունի, նըշանաւոր հայ ձեռքեր կ'գործեն: Տոկնութիւն, զարգանալու յատկութիւն, չափաւորութիւն, խնայողութիւն բարացուցական ընդհանուր գծերն են կիլիկեցիներուն՝ Տաւրոսի բարձունքներէն սկսեալ մինչև Միջերկրականի եզերքը: Այս յատկութիւններն անբան ազդեցիկ և ցոլուն եղան որ չափաւորեցին նոյն իսկ տաճիկ հասարակութեան բարքերը: Այս երկոյթը դիտելի է մանաւանդ կարևոր և հայաշատ քաղաքներում, ուր անվիճելի կերպով 15—20 տարիներէ ի վեր հայ և տաճիկ հասարակութիւնները հաշտ էին իրարու քաղաքացիական կեանքի պայմաններում, և միայն վերջին ծանօթ դէպքը վերածեց զանոնք իրենց առջի անտանելի բարքերուն. դէպք մը՝ որ նոր էջեր աւելցուց հայոց պատմութեան, մանաւանդ Կիլիկիայի պատմութեան մէջ:

Հայերու կրթասիրութիւնը հաւասար է և աւելի՝ իրենց ջերմեռանդութեան. վեց, երեք եկեղեցի ունեցող քաղաքներ, գիւղաքաղաքներ կան (Ջէյթուն, Մարաշ, Ատանա). այսօր անոնց քով դպրոցներ ալ կառուցուած են: Կրթական ծախքը, ինչպէս եկեղեցականն ալ, իրենք կ'հայթայթեն. դուրսէն օգնութիւններ չեն հասներ. միայն Միացեալ ընկերութիւնն է որ՝ Հաճընի և Ջեթունի կրթական կեանքին հսկեց, բարձրացուց:

Հայերու համար բնիկ է կրթասիրական զգացումը, և Կիլիկիայի մէջ պատմական է այդ. Ռուբինեանց լաւագոյն և ամենէն գերազանց յիշատակներէն մին է անշուշտ գրքի և գրչի սէրը, տաք ձկտումը: Պէտք է սակայն խոստովա-

նեկ որ հայեր (Կիլիկիայի) մրցումի կ'ալարտին իրենց վերջին զարկը. միսիօնարներու ձեռնարկները պէտք էր հակաշուշու. այդ քաջութիւնն ունեցան Կիլիկեցիներ և անշուշտ կ'գերազանցէին, եթէ հանգուցեալ Մկրտիչ կաթողիկոսը, որուն վրայ անսպառ համարում մը կենդրոնացուցած էին թէ տեղացիներ և թէ ուրիշներ, մշակէր Կիլիկիայի զարգացումը:

Երկրին ամեն տեսակ պահանջները, թէ կլիմայի ազդեցութեան տակ, թէ այլևայլ ցեղերու հետ շփումով, մշտաւորական մասնաւոր յատկութիւններ տուած են Կիլիկեցիին. սրախօսութիւն, արագ ըմբռնում, հեռատեսութիւն, քաջութիւն, անկախութեան ոգի բարձունքներու վրայ այն յատկութիւններն են, զորս կը թուլթեան ձեռքով ներշնչել շատ երկար ժամանակ պիտի գրաւէր. բայց բնական են ասոնք Կիլիկիայի համար: Եթէ երկիրը անուն մը պահած է Ռուբինեանց վերջացումէն յետոյ, հայոց կ'ալարտի գայն: Ոչ մէկ ժողովուրդ կրնայ վերաշինել այդ երկիրը, մանաւանդ տնտեսագիտական տեսակէտով, եթէ ոչ հայեր. տիրող տարրերէն տաճիկը անստակ է միտք յոգնեցնելու. լեռնցիներ բաւական կ'համարին զէնքըն ապրելու համար: Թիւրքմէնը, քիւրտը կ'իողոպտէ, տաճիկը կոշտ արհեստներով և միտք չզբաղեցնող գործերով կ'զբաղի. շատ քիչ է բացառութիւնը:

Կիլիկիայի կրած հարուածն անցեալ տարուան վերջերը՝ դժուար և տնտեսական ամենէն վատ կացութեան մը մատնեց ժողովուրդը, հայր: Կեանք, ինչք, պատիւ անգթօրէն ջոնաքարուեցաւ: Ինչպէս Հայաստանին բնակիչներն, նոյնպէս Կիլիկիայիներ, երկար խաղաղութեան մը և կատարեալ ապահովութեան մը պէտք ունին միայն իրենց կորուսած վիճակը գտնելու համար, որ արդէն գոհացուցիչ չէր:

Դիտելու է, սակայն, այս նիւթական անկումի մէջ բարոյական բարձրացումը: Այսպիսի սե ամպեր, որ շատ անցան հայ կեանքի գլխէն, Կիլիկիայի արդի սերունդին համար պատմական զգացում մ'էր լոկ այդ. այժմ փորձով հասկցան անոնք և զգացին թէ ինչ կ'արժէր իրենց հայութիւնը: Իբր հայ քրիստոնեայ զոհեր տալ դեռ այսպիսի դարու մէջ և այդ մտիման մոլեռանդութեան մը հանդէպ, քստմնելի է. բայց այս վիճակը ներքնապէս զօրացուց հայը. այսօր ազգային կապը կրօնական կամ եկեղեցական ամեն խտիր վերուցած և ի մի ձուլած է հայերը: Բարեբար արդիւնք մը ազգային և զուտ բարոյական ոգիով յառաջ եկած, զոր պէտք է մշակել տեական ընելու համար:

Դ.

Կիլիկեան կաթողիկոսութիւնը. — Երկու շրջաններ.

Աթոռիմ դիրքը. — Արդի վիճակը:

—

Կիլիկիայի մէջ հայոց կաթողիկոսութիւնն երկու շրջան ունի. մին Գրիգոր (Բ.) վկայասէրէն կ'սկսի մինչև Գրիգոր (Թ.) Մուսաբէկեանց (Ծամնդաւ, Սեաւ լեռ, Տոմ — Կլայի, Սիս. 1065 — 1440)՝ Ընդհանուր կաթողիկոսութիւն, միւսը Մուսաբէկեանցէն մինչև հիմայ՝ Մասնատուր կաթողիկոսութիւն:

Առաջին շրջանը շատ կարևոր է մանաւանդ մատենադրական տեսակէտով: Մեր մատենագրութեան Արծաթի դարն իւր փայլը կ'պարտի գրական բեղմնաւոր մշակութեան մը: Այս շրջանի կաթողիկոսներուն մեծագոյն մասը՝ ամենն ալ նշանաւոր անձնաւորութիւններ՝ գրական մշակներու խումր մը կ'կազմեն (Վկայասէր, Ընորհայի,

Տղայ, Յակոբ Ա. Անաւարդեցի և այլն և այլն): Տաւրոսի և Սեաւ լեռան վանքերուն (Սկեռայ, Ակներ, Դրազարկ, Զուղր, Մաշկեոր, Կարմիր վանք և այլն և այլն) հռչակը այդ ժամանակամիջոցում իրական հնչում մ'ունէր, իսկ վարդապետներ (Ստեփանոս Մանուկ, Լամբրոնացի, Սկեռացիներ, և ուրիշ հարիւրաւորներ) կուսակրօնութեան պարծանքն և գրականութեան պատին էին: Ժամանակի գիտութիւններուն կեդրոն եղան այն վանքեր, որոնց հետ-ըը հազիւ մնացել է այժմ:

Դահն ու Աթոռը իրարու զօրավիգն եղած ուսումնական կեանքի յարգը բարձրացուցին. չափազանցութիւն չլինիր երբ ըսենք թէ գիրքի և գրչի մշակներու ասպարէզ մ'էր Կիլիկիան և հայ եկեղեցիի պաշտօնէութեան փառաւոր մի ժամանակամիջոցը՝ կաթողիկոսութեան այս առաջին շրջանը: Իրողութիւն մ'է այս, զոր այդ դարուն մէջ ալ գիտցած են գնահատել. «Կանխեալ վերստին ոտլով ի տնդի իմաստասիրաց եւ ուսումնասիրաց յեւ... Կիլիկիոյ, որոյ Քրիստոս պահապան կանգնի և պատսպարէ աջովն իւրով» (Սիսուան էջ 224):

Ռուբինեան թագաւորներ (Լևոնեանք և Հեթումեանք) և սպարապետներ ալ (Սմբատ Դունդստապ) գրական անձնաւորութիւններ ունեցան իրենց մէջ, երեսոյթ մը զոր կարելի չէ ուղղակի մատնանիշ ընել հայ Արքունիքի նախորդ ժամանակամիջոցներում:

Լեզուագիտութիւնը անվիճելի կերպով ընտիր ներկայացուցիչներ ունեցաւ. Ներոպայի հետ յարաբերութիւններուն անհրաժեշտ պահանջն էր այդ: Կիլիկիայի կաթողիկոսութիւնն աւելի մօտ Բիւզանդիոնի և Ներոպայի բնականօրէն զարկ տուաւ գրչի գործունէութեան. մրցում կար հայ և ուրիշ վանականներու և եկեղեցականներու մէջ:

Սիսը գաղափարուած գրքերու ահագին արտադրութիւն ունեցաւ. անոնցմէ մեզ հասածները հազիւ հարիւ-

րէն մէկն է: Մենք չենք կրնար ճշտել թէ որչափ հեղինակութիւններ ալ փչացան անոնց հետ:

Երկու գլխաւոր արուեստ՝ զբոլթիւն (ոսկեջն ու նկարելն ալ միասին) և երաժշտութիւն գերազանցապէս մշակուեցաւ Կիլիկիայի մէջ: Հայ մատենադարաններ իրենց ձեռագիր-հարստութեան շատ թանկագին մասը Կիլիկացի գրիչներու կ'պարտին: Ստեփանոս Գոյնեք Երեւանց պէս գաղափարողներու, Սարգիս ալծակի պէս ոսկողներու մօտ՝ Կիլիկիան Ալիճներ ալ ունէր իբր ճարտար գրիչներ: Գրասէր արքունիք, գրասէր հայրապետանոց և հայրապետների ամեն պաշտպանութիւն ըրին գրական մշակութեան ճիւղերու համայնքին:

Ասոնց յարգը կ'բազմապատկուի երբ նկատի առնենք այն ժամանակը, որ գրեթէ հանգստութիւն չունէր: Ներքին խռովութիւններ, արտաքին յարձակումներ անընդհատ էին գրեթէ. կեդրոնական տեղեր սակայն, Սիսի վանքէն սկսեալ մինչև Տաւրոսի նշանաւոր վանքերը, բնական ամրութեան մէջ ամուր բռնեցին թուլթն ու գրիչը:

Կիլիկիայի այս շրջանի կաթողիկոսական իշխանութիւնն ընդհանրական էր. գրական և եկեղեցական շարժումներ եռանդուն էին. Արևելեան վարդապետների անտրտուն շմնացին ատոնց հանդէպ. կաթողիկոսներն աւարգելու չափ յառաջ գնացին: Եւ Արևելքի մէջ Քարսեղ կաթողիկոսի ընտրութիւնը (1082) կաթողիկոսական աթոռներն աստ անդ շատցնելու առիթ տուաւ: Կիլիկիայի կաթողիկոսարանին դիրքը քաղաքական երկրում՝ նշանակութիւն չունեցաւ արևելեան վարդապետներու համար. այս է պատճառն որ անոնք խիստ և յանդուգն եղան կաթողիկոսներուն առջև: Այդ խնդիրը մեծցաւ հետզհետէ. ոչ Լևոնի արքունական ընծաներն արևելեան եկեղեցիներու, ոչ կաթողիկոսներուն արևելեանները չահելու տրամադրութիւնը կրցան Տուտէորդիները բերել մտածելու,

դիտելու, այն նրբութեան, որով միայն կարելի պիտ' ըլլար Կիլիկիայի կաթողիկոսարանն ըմբռնել:

Դժբաղտաբար Ռուբինեանց տկարացումը հետզհետէ եթէ ոչ կասեցուցին, գէթ սահմանափակեցին բոլորովին Կիլիկիայի գրական յառաջդիմութիւնն և կաթողիկոսարանն անպաշտպան մնացած արտաքին յարձակումներու հանդէպ, բազմապատկեց արևելեան վարդապետներու տրտունջը: Կիլիկիան դժուար և չափ դժուար կացութեան մը մատնուեցաւ. այս կողմէն ալ տրտունջներ բարձրացան և հետևանքն եղաւ Կիրակոս Վիրապեցիին ընտրութիւնը (1441):

Մուսաբէկեանց մնաց Կիլիկիայի մէջ. Կիլիկիա, որ իւր փառքի ստուերներուն տակ լքուած էր: Կիլիկիայի համար այստեղ կ'սկսի կաթողիկոսութեան երկրորդ շրջանը. պատմական նշանակութիւն ունեցող շրջան մը:

Էջմիածին և Սիս լաւ աչքով չդիտեցին զիրար երկար ժամանակ: պարբերական կռիւններ բաւական տխուր դէպքերու ծնունդ տուին. ցաւալի է այսպիսի երեոյթներ մանաւանդ մեր պատմութեան մէջ. պէտք չէր որ տեղի ունենային այսպիսի դէպքեր: Ինչ և է, այդ կռիւններ տեսակ մը մրցում եղաւ երկու կողմի համար ալ, գէթ դորժունէութիւն պահելու համար երկու կենդրոններուն մէջ. այնպէս որ երբ մին տկարացաւ տիրապետողներու քաղաքական վրդովումներուն մէջ, միւսը զօրացաւ: Այս փոխն ի փոխ վիճակը հետաքրքրական իրողութիւն մ'է:

Հակառակութիւններու, կռիւններու պատմութիւնը չպիտ' ընեմ: Աւելի նշանակութիւն ունի այն հասկացողութիւնն, որ մերթ ընդ մերթ ցուցին երկու կողմէն ալ ի վեր հանելով երկու Աթոռներուն կարեւորութիւնը: Այդ հասկացողութիւնն անվիճելի համոզում մ'եղաւ մանաւանդ քառորդ դարէ ի վեր: Եթէ սկիզբէն փոխանակ հակա-

ուակութիւններու՝ տիրէր անընդհատ բարեկամութիւնը, կշռուէր երկու կեդրոններուն ալ դիրքը մեր ազգային կեանքի տեսակէտով և այլն, այսօր տարբեր վիճակի մը մէջ պիտի տեսնէինք Կիլիկիան:

Կիլիկիայի Աթոռին կարևորութիւնը կ'շեշտուի այն զօրաւոր պատճառներով, որք հետզհետէ իրարու վրայ կ'բարդուին: Ամենէն հակակիր անձեր այսօր տրամաբանական միտում մը կ'ցուցնեն և բարի կամք մը:

Պէտք է խոստովանել որ ունեցանք այդ Աթոռին վրայ այնպիսիներ, որք յուսահատեցուցին, ցամբեցուցին համակրանքի ամենէն յորդ աղբիւրները: Աթոռին գիրքը, պէտքը սակայն միշտ բարձր մ'նաց անարժաններու գործերուն մէջ ալ: Պէտք է խոստովանել դարձեալ որ շատերու կողմէն կոյր հակակրութեան մը, լաւ ևս, կոյր հետեակութեան մ'արդիւնքն էր հակառակել երկրի մը կեդրոնին դէմ, որ նշանակութիւն մ'ունի պատմական և միշտ պիտ' ունենայ....

Այդ երկրին կարևորութիւնն ըմբռնելու համար մէջը մտնել պէտք է: Հայը շրջապատող տարրերը, հայ ժողովուրդին մտաւորական և տնտեսական վիճակը, միտումները դէպ ի ուսումը, դէպ ի ազգը, դէպ ի եկեղեցին, քաղաքէ քաղաք, գիւղէ գիւղ տիրող բարքերու զանազանութիւնը, լեզուն, անոր ցրուածութիւնը Կիլիկեան հողի վրայ, այս, այս ամենը, թող տարօրինակ չերեի, ուսումնասիրել, շատ մօտէն գիտնալ միակ պայմանն է Կիլիկիայի կեդրոնին գիրքը գնահատելու համար:

Ո՛չ էջմիածին, ո՛չ Վ. Պոլիս կրնայ կառավարել Կիլիկիան և այս շատ յայտնի և շատ զօրաւոր պատճառներով. որոնց մի բանին արդէն բացատրեցի անցեալ տարի Արեւելք օրագրի (1895 Յունուար 4) ընթերցողներուն: Այստեղ կ'շեշտեմ միայն Կիլիկիային տեղագրական գիրքը, ամենէն բնական պատճառը: Կիլիկիա իր

մէջ պէտք է կառավարուի. Տաւրոսի բարձունքներու վրայ և ծմակներու մէջ անկարելի է լսեցնել այն ձայնը, որ էջմիածինէն կամ Կ. Պոլսէն կուգայ: Բայց էջմիածին, Սիս, Կ. Պոլիս պէտք է միանան իրապէս և ո՛չ պաշտօնապէս. պէտք է ճանչնն իրարու դիրքն ու պէտքը և այս ամենէն խիստ պայմաններու մէջ. ճշմարիտ համեքաշխութիւնն այս է, զոր իրականացնելու համար բաւական է որ գահակալներ միայն և ուղղակի ժողովուրդը դիտեն: Այս ըմբռնումն ունեցողներ, քաղաքագէտ գլուխներ չպակսեցան թէ էջմիածնի և Սիսի կաթողիկոսներու և թէ Կ. Պոլսի պատրիարքներու շարքում: Ասոնցմէ, իբր վերջիններէն, կ'նշանակենք Աշտարակեցիէն մինչև հիմայ Մայր Աթոռի կաթողիկոսները, բաց ի Գէորգ Դ. էն, և Գիլիկիայէն մեծն Կիրակոսը (Ա.). ասոնք շատ անկեղծօրէն և շատ լաւ հասկացողութեամբ դիտեցին զիրար՝ և գործեցին: Իսկ պատրիարքութիւնը բոլորովին Գիլիկեան սէր մ'ունէր սկիզբէն ի վեր, իբր երբեմնի թէմը Գիլիկիային. այնպէս որ Գիլիկիայի կաթողիկոսներէն պատրիարք և պատրիարքներէն Գիլիկիայի չկաթողիկոսներ եղան: Եւ ժողովուրդի հասկացող դասու գաղափարին իբր կեդրոն կ'շեշտեմ Օտեանի և Օտեաններու համոզումը: — Վերջին հակակրութիւնները պատրիարքարանի և Գիլիկիայի մէջ Գէորգ Դ. ին հետ ուղղակի արդիւնքն է հանգուցեալ Նիկոզոս (Կիրակոս Գ.) և Մկրտիչ կաթողիկոսներու սխալ քայլերուն և Գէորգ Դ. ի տարապարտ ձրկտումներուն:

Գիլիկիայի կաթողիկոսութեան դիրքը ամենէն յառաջ Գիլիկեան եկեղեցականութիւնը պէտք էր հասկնար և այս ոչ թէ կուրօրէն յամառումով: Դժբաղտաբար չկայ այդ հասկացողութիւնը. եպիսկոպոսներ, բաց ի քանի մը բացառութիւն, միայն կոյր փառասիրութիւն մ'ունին և ոչ ուրիշ բան. ասոնք դասալիքներ են Նրոսագէմէն և Ա.

Թողը կ'ճանչեն այնչափ որչափ կարելի էր սողոսկել եպիսկոպոսանալու համար: Այս խորին տգիտութիւնն է որ նոր կնիւթներ յառաջ կ'բերէ. ցաւալի իրողութիւն մը...

Կիլիկիայի կաթողիկոսութեան երկրորդ շրջանը չունեցաւ Առաջինին գրական փայլը: Քաղաքական անկումի և յաջորդող անհանգիստ ժամանակներուն բնական հետեանքն էր այս. թէև նշանաւոր դէմքեր չպակսեցան կաթողիկոսներու շարքին մէջ (—ինչպէս Կարապետ կ[թղ. նոյն իսկ Վիրապեցիէն եպիսկոպոսացած, որ Մուսարէկեանէն յետոյ առաջին կանգնողն եղաւ Աթոռին, իւր յաջորդն Ստեփանոս, հանրածանօթ Թլկուրանցին (Յովհաննէս Ա.), Կայծակը (Յովհաննէս Գ.), Ագարիա, Տիրատուր (գլխահակ), Բարեբարոյ (Յովհաննէս Գ. Այնթապցի՝ պատմագիր): Սիմէոն և Ներսէս Սեբաստացիներ, Գրիգոր (ուղուրլու), Աջպահաններէն եփրեմ (պատմագիր Աջպահանց), Կիրակոս Ա. կաթողիկոսներ —), բայց անկարող էին ասոնք խռոված ժամանակի մը մէջ գործել: Գերութեան, բանտի մէջ մաշած թունաւորուած և նահատակուած անձնաւորութիւններ կան ասոնց մէջ. իրենց բոլոր ոյժը Սիսի՝ կենդրոնական վանքին պահպանութեան նուիրած էին: Այս դժբաղտութիւններու հետեանքով ուրիշ վանքեր ալ փակեցին իրենց դռները գիտութեան հանգէպ. Աւերակը պիտի տիրէր գիրքի գրչի տեղ. տը գիտութիւնն ընդհանուր խեղճութիւն մ'եղաւ. այսօր բան մը չունինք անցեալի փառքերէն, միայն պատմութիւնն անոնց և զգացում մը որ խաղաղ միջավայր կ'ուղէ բարգաւաճելու համար: Գէթ երեք դար յառաջ Կիլիկեցի կաթողիկոսներ դեռ նախորդ շրջանի իրական արդիւնքով կ'պանծային, «Սաղմոսն ի Մշայ եւ խազն ի Սսայ» առածով, որ ամբողջ խտացումն է Կիլիկիայի երաժշտական յառաջդիմութիւններուն: Մենք ցաւ մ'ունինք այժմ, ոչ միայն անոնց ստուերն ալ չունինք, այլ մանաւանդ

չունեցանք դեռ այդ բանը հասկացող մը: Թող Սեաւ լեռան վանքերը, թող ուրիշ ամեն բան, Սիսն անգամ, որու պահպանութեան հին կաթողիկոսներ արիւն թափեցին, չէ պահած նշոյլ մ'ալ հին պարծանքէն: Ո՛չ Մատենադարան, ո՛չ ձեռագիր, որ «Սոս» անունով հռչակուած էին, ոչ շէնք, ոչ Դիւան, ոչ զրիշ, ոչ երաժիշտ և այլն, իրական ամայութիւն մը: Ամայութիւն մը, որուն տակ ժողովուրդի յոյս մը կայ ծածկուած:

Մարդ հրճուանքով կ'դիտէ սակայն յառաջդիմական զարթնում մը ժողովուրդի մէջ 20 — 25 տարիներէ ի վեր յուսալից և արդէն արդիւնաւոր է այս յառաջդիմութիւնը: Հայերէն լեզուն, որ մասնաւոր կաղապար մ'առած է Կիլիկեցիներու բերնին մէջ, վայրագ ստիպումներու ներքի սկսած էին չգործածել ժամանակ մը և այդ ժամանակը դեռ պառաւներ կ'յիշեն յորում Կիլիկեցիներու լեզուները ծայրատուած են՝ մանաւանդ դաշտային Կիլիկիայի մէջ խափանելու համար հայերէնախօսութիւնը. այս է պատճառն որ Կիլիկիա տաճկախօս երկիր մ'է եղած: Բայց այսօր երիտասարդութիւն մը կ'ըողըօջի այնտեղ՝ կրթուած, հայ լեզուով և սրտով: Այս զարթնումի հանդէպ պէտք էր մրցել եկեղեցականութիւնը. շատ փայլուն շրջան մը պիտ' ըլլար այդ և աւելի կարեւոր քան Արծաթի դարը, ամբողջ ժողովուրդը պիտի լուսաւորուէր:

Զարմանալի թող չթուի: Կիլիկիայի մէջ կաթողիկոսութեան աջակցութիւնը կրթական գործին՝ անհրաժեշտ է. այնտեղ կաթողիկոսներ այս երկար շրջանում բոլոր Տաւրոսն ոտքի հանելու շափ հեղինակութիւն մը չինած էին: Աջակցեան վերջին կաթողիկոսներու պատմութիւնը ծանօթ է, և դեռ վրեժէ կ'տիրէ այդ հեղինակութեան կախարդանքը: Շնորհով կաթողիկոս մը հրաշք պիտի գործէ գլուխ կանգնելով ժողովրդական բարձրացումի: Նախորդներ թիւրքմէն գլխաւորներու հետ դաշնակցած

անկախ պահեցին Տաւրոսը: — Մկրտիչը մեռցուց Կիլիկիան և իւր քարի պտուղներն՝ եպիսկոպոս ըսուած արարածներ կհոտեցնեն. բայց Կիլիկեցիներ չպիտի ներեն ալ. չպիտի ներեն ալ որ տգէտ, փառասէր, ինքնակոչ եկեղեցականներ իրենց՝ Կիլիկեցիներուն՝ հետ խաղ խաղան. — նորեր կը թուլթեան հերոսներ պէտք է ըլլան: Մենք ասոր կը սպասենք:

Կիլիկիայի կաթողիկոսութեան թէմերուն սահմանը սեղմուած է հիմայ, (յառաջ մինչև Կ. Պօլիս, երուսաղէմ Կիպրոս կ'տարածուէր: Առաջին շրջանի կաթողիկոսութիւնը 5 հաստատուն արքեպիսկոպոսական կեդրոններ և 18 — 20 եպիսկոպոսարաններ՝ Առաջնորդութիւն՝ կ'հաշուէր. այդ թիւերը շատ չփոխուեցան գրեթէ մինչև երկրորդ շրջանին վերջերը. այժմ հազիւ 9 կամ 10 Առաջնորդութիւն ունի, որք Ատանայի և Հալէպի վիլայէթներում տարածուած են. այսինքն՝ Ատանայի վիլայէթը ամբողջ, Հալէպէն՝ բուն Հալէպ (Բերիա), Այնթապ և Անտիոք իրենց շրջականերով Կիլիկիայի արդի թէմական սահմանը կը կազմեն). լայն ասպարէզ մը կայ սակայն գործելու այդ սեղմ սահմանի մէջ և բեղմնաւոր ասպարէզ մը:

Կաթողիկոսութիւնը Կիլիկիայի մէջ այնչափ կարևոր է որչափ անոր՝ Կիլիկիայի ազգային նշանակութիւնը: Մեր ազգին համար Կիլիկիա միշտ իրական կեդրոն մ'է իւր համայնքով, պէտք է զարգացնել:

Աթոռներու համերաշխութիւնը, իրական օժանդակութիւնը և մէն մի հայու համակրանքը ամենէն ընտիր միջոց մ'է բարձրացնելու համար երկիր մը, ուր այժմ ամենէն յառաջ հայ ժողովուրդ մը կայ և այդ ժողովուրդը պէտքեր ունի...

ԲԱԿ

ԱՆԻ ԹԱՄԱՐ

(ԱՂԹԱՄԱՐ)

I.

Ծփում էր ծովակ յատակից ի վեր,
Ափից ափ զարնում յուզում տարուքեր,
Փրփրադէզ ալիք սաստիկ զոչումով
Խփում են իրար գալիս քովէ քով:

Փոխում էր իսպառ կապոյտն երկնագոյն
Աստղկայ արժան վճիտ հայելոյն,
Պղտորուն յատակ ջուրը սեւ կտրած
Սեւ սեւ ամպերից իւր վրայ կախւած:

Այնտեղ ծովափում կանգնած միայնակ
Դիտում էր ծովը պատանին Գուրգէն,
Եւ խառնաշփոթ ալեաց ձայնի տակ
«Ա՛խ Թամար» զոչում իւր սրտի խորքէն:

Հեռու ծովի մէջ մի կղզու վրայ
Փակուած մտում էր նորա անձկալին,
Որին կամ հասնել վճռել էր Գուրգէն
Կամ թէ կուր լինել կատաղի ծովին:

Այն ազատ ալեաց նա խիստ նախանձեց
Որք հեռու կղզուն ճղփում քարերին,
Թամարի անուն կրկին նա հնչեց,
Ու իրեն յանձնեց գոռ ալիքներին:

Բացուցան ալիք. հեռացան վէտ վէտ
Դարձան ծածկեցին Գուրգէնին անհետ

Նա կրկին ահա կոհակների մէջ
Սկսում կռիւ ալիքների հետ:

Դարձն' ի ընկղմեց դարձեալ երեսեց
Մէկ էլ նա կորաւ այլ եւս չերեսեց:

II.

Սիրուն է պատկեր գիշերաժամին
Երբ լուսւ ալիք դադրում է քամին
Եւ արծաթափայլ լուսնի շողերով
Փայլում է ցամաք եւ ուժաթափ ծով:

Եւ հէնց այս պահուն լուսնի շողքի տակ
Նստած հսկում էր Թամար միայնակ
Կողքին Գուրգէնի դրած էր մարմին
Ծովակից նորան մի նուէր անգին:

Եւ ամեն գիշեր տարաժամ պահում
Կապոյտ երկնքով երբ լուսին սահում
Թամարն շտապով ծովափ էր գալիս
Լուսնին է նայում ու իւր ըաղղ լալիս:

Նա երկար սգաց, ողբաց ու լացաւ
Մինչեւ որ մահուամբ նորան միացաւ:

III.

Ալեկոծ ժայռի սեւ գլխի վրան
Այսօր էլ դեռ կայ երկու գերեզման
Այնտեղ թաղուած կան Գուրգէն ու Թամար
Կղզու անունն էլ մնաց Աղթամար:

Ա. ԹԱՇՏԵԱՆ 1888 (+ 1893)

(Այս բանաստեղծութիւնը մենք ստացել ենք հանգ. հեղինակի ընկեր Պատրիկից):

Խմբ.

ՏՆՅՈՒ ՅՈՎԵՍԸ

Հօրիցս, մահտեսի Յովէսից, ինձ ժառանգութիւն մնացած կնիքի վերայ փորագրուած է 1802, այդ նրա ծննդեան տարին է:

Հայրս Հասան-ղալեցի էր, 1831 թուին նա գաղթել էր Գ. քաղաքը իւր կնոջ և ամուսնացած քրոջ ընտանիքի հետ:

Մահտեսի Յովէսը մի ինքնուս բժիշկ էր և վերաբոյժ: Նա այնքան հետամուտ էր իւր գործին, որ մագաղաթի վերայ արտագրած ժառանգական և անձամբ ձեռք բերած բժշկարաններից զատ Բեստինի հատորներն էլ ունէր և գաւառական բժշկի հետ մօտ ծանօթութիւն էր պահպանում: Բացի այդ՝ նա հռչակուած էր որպէս հմայող, թէպէտ նա այդ չէր խոստովանում, բայց ես գիտեմ, որ այդ բանը ճշմարտութիւնից զուրկ չէր, որովհետեւ իմ և քրոջս, Սօֆիայի, ջերմ հետաքրքրութեան մի առանձին գայթակղութիւն էր տացուի կապոյտ ներկած տօլաբը (պահարանը), ուր զետեղուած էին Սողոմօն իմաստունի գուշակութեան գործիքները և կաշեկազմ գրքեր:

Յիշում եմ իմ կարճիկ, նիհար տացուիս ալեխառն մաղերով, լայն և բարձր ճակատի տակ խոր ընկած կրակոտ, բայց մեղմ-բարութիւն արտայայտող սև աչերով, ածիլած սրածայր երեսով և երկար բեխերով: Յիշում եմ նրա մանուսա անթարին, լայն շալով գօտեորուած, մահուդէ կապտագոյն ջիւբբէն հնութիւնից տեղ կանաչ, տեղ դեղնած:

Մահտեսի Յովէսը թէպէտ յիսուն տարին արդէն բուրեղ էր, սակայն միշտ երիտասարդների հետ էր ընկերութիւն անում: Ձմրան երեկոները նրա շուրջը հաւաքուող մարդկանց մէջ չեմ յիշում ոչ միայն ծերունիներ, այլ և

իրան հասակակիցներ: Ամեն երեկոյ Սօֆի քոյրս, մեծ եղբայրս Յովհաննէսը, ես և իմ քոյր Տուտիկը առանց նրա հետ «եկեսցէ» ասելու տեղերս չէինք մտնում:

Բացի այդ՝ փոքր հասակից մենք տացուիս հետ ամեն կիւրակէ եկեղեցի էինք յաճախում և ես ու եղբայրս շապիկ էինք հագնում և պատարագի ժամանակ երգում: Հայրս էլ լաւ ձայն ունէր, մեծ տօներին ինքն էլ ժամերգութեան մասնակցում էր: Նորա համար մի տեսակ առանձին զուարճութիւն էր պարապ ժամերին մեզ հետ եկեղեցական և ժողովրդական երգեր երգել: Նա սիրում էր աւելի «Նայեաց սիրով», «Առաւօտ լուսոյ» և պատարագի արարողութիւնից նշանաւոր կտորներ: Այդ վարժութիւնները մանկական հասակից մեր սրտերի մէջ ջերմեռանդութիւն էին զարթեցնում: Այժմս էլ յիշում եմ, որ երբ եկեղեցում քաղցրաձայն, կանոնաւոր երգեցողութիւն էր լսում, տացուիս սիրտը հըրճւում էր, որքան էլ տխուր տրամադրութեան տակ լինէր, կարծես նրա ցաւերը փարատւում էին այնտեղ և անհետանում, նրա երեսի վերայ նկատելի էր, որ այդ բոլորներին վերանում էր շրջապատող կեանքից և մի այլ աշխարհ էր տեղափոխւում: Բայց եթէ, ընդհակառակը, պատահում էր նրան խառնուշիւթ, անճոռնի երգեցողութիւն լսել, որքան էր նա տանջւում և վերջապէս այլալուծած թողնում էր եկեղեցին ու հեռանում:

Ուրեմն հայրս եկեղեցաւէր էր: Մեր տան քահանայ, ծերունի տէր Սահակը, որ հռչակուած էր հիւանդների վերայ նարեկ կարգալով և իւր տան «կարմիր աւետարանի» ուխտատեղիով, մեզ մօտ միայն տօներին էր գալիս և հօրս ոչ միայն հոգեպէս մխիթարող, այլ և մտերիմ ընկերներն էին հայագէտ Տէր Յակովբը և նրա աշակերտ և իմ ուսուցիչ Պասպար Խալթէն: Քանի, քանի երկեր, ճառեր, բանաստեղծութիւններ գրել է Տէր-Յակովբը հօրս մօտ անշուք սեղանի առջ շատած:

Մենք մօրից որբ էինք. վեց տարեկան էի, երբ մայրս վախճանեցաւ փոքրիկ Տուտիկին ծնելիս: Ինչպէս ինձ պատմում էին ազգականներս, հայրս ջերմ սիրով կապուած է եղել մօրս հետ և նրա մահից յետ, որքան էլ քոյրը և մօտաւոր բարեկամները, նրա ընտանեւէր բնաւորութիւնը ճա-

նաչելով, համոզել են՝ երկրորդ անգամ ամուսնանալ, նա մերժել է միշտ: «Վոտրած սիրտը ապակու նման էլ չի ամբողջանար, ասել է նա ամենքին, կարկատելուց ի՞նչ օգուտ: Վերջապէս խղճիս ի՞նչ ըսեմ՝ ու որբերիս խորթ մօր ձեռքը տամ, չէ՛, վաղ արի՛ք, հիմիկուց յետոյ իմ մսիթարանքս որդիքս են»: Իմ սրտիս մէջ տպաւորուած է մօրս գեղեցկատես և հեզ կերպարանքը: Նա երբեմն ինձ գրկած վազվզում, ծիծաղում և ինձ էլ ծիծաղացնում էր, իսկ երբեմն էլ տան դրան շէմքին նստած, հիանալի կապոյտ աչերը երեսիս էր դարձնում և այդ աչերից կաթիլ կաթիլ արտասուքներ թափում: Ես յետոյ, հասակս արդէն առած, հասկացայ թէ այդ ինչ դառն կաթիլներ էին, դոքա խեղճ մարդու տանջուած սրտից բղխող արտասուքներ: Էին: Միտս է նոյնպէս եկեղեցուց բերած ծալովի մի երկար սեղան, ծայրերին պղնձէ մոմակալների մէջ վառած հաստ դեղին մոմեր, իսկ սեղանի վերայ ապիտակ ծածկոցի տակ գունաթափ, արիւնաքամ երեսով, աչքերը փակած-տարածուած խղճուկ մօրս և նրա կողքին գետնի վերայ կորագլուխ չորած տացուիս:

Երբ ես Սօֆի բրոջս հետ սկսեցի ընթերցանութիւն սովորել, մեծ եղբայրս արդէն Չամչեանի համառօտ բերականութիւնը անցել էր և նրա հարուստ բերականութիւնն էր գգում, այնպէս որ ես չեմ տեսել, թէ ինչ կերպ և ինչ ճանապարհով տացուս նրան կարգալ գրել էր սովորեցրել: Այստեղ կը պատմեմ միայն իմ և բրոջս աշակերտութիւնը: Երբ առաջին անգամ հայրս մի կտոր քառանկիւնի տախտակի վերայ թուղթ կպցրեց և վրան տպագիր տառերով այբբենը գրելուց յետոյ ինձ և Սօֆիին յայտնեց, որ միւս օրը մեզ պէտք է կարգալ սովորցնէ, բոլոր թէպէտ տարի ու կէս ինձանից փոքր էր, բայց շատ սրամիտ, նա ոչ միայն յետ չէր մնում ինձանից, այլ և շատ անգամ օգնում էր ինձ:

Երբ մեր տախտակը պատրաստ էր, մենք չկարողացանք մեզ զսպել և գնացինք դրացի ներկարար Սինասի որդուն Յակովբին պարծենալու, թէ մեր տախտակը իր տախտակից գեղեցիկ է: Յակովբը վեր առաւ մեր տախտակը և այս ու այն կողմը դարձնելուց յետոյ, հեգնաբար ժպտաց և արհամարհական ձայնով ասաց՝ «էս տախտակ չէ»:

— Ի՞նչ, ինչի՞ տախտակ չէ, ի՞նչն է պակաս:

—Այբ-ժէ-ճէ-ռա, գին վո-յի-բեն չկայ:

—Ի՞նչ, ի՞նչ:

—Զես իմանար, խո՛ւլ ես. այբ-ժէ-ճէ-ռա, գին վո-յի-բեն չկայ, կիսատ է: Ինի-մին-իմ Աստուած իմ էլ չկայ:

Սօֆին խլեց տախտակը Յակովբի ձեռքից և շունչը կտրած վալեց տուն: Ես էլ ամաչած, կորագլուխ, մտած-մունքի մէջ նրան հետեցի: Երբ տուն հասայ, տեսայ, որ Սօֆին արտասուք թափելով պատմում է հօրս Յակովբի վճիռը:

—Լացդ կտրէ, խելառ, ձեզի պետք չէ այբ-ժէ-ճէ-ռան:

—Ինչի՞, Յակովբին պետք է, մեզ պետք չէ:

—Երևի Յակովբի վարժապետը ինձնից խելօք է:

Սօֆին արտասուքը աչքերին ժպտաց. «Ո՞րտեղից խելօք է, ես չե՞մ գիտեր, Յակովբը կուսի մօտ կը կարգայր էն ի՞նչ է, որ քեզի չափ բան իմանայ:

—Ուրեմն հանգստացիր, ձեզի ինչ որ պետք է, ես էն կը գրեմ:

Հետեւեալ օրը, մենք մեր տան դրան մօտ տացուիս հետ նստած, երեսներս խաչակնքելուց յետոյ սկսեցինք տառերի անունները հին ձևով սովորել: Միայն մի զանազանութիւն կար հօրս ուսուցման եղանակի և նահապետական այբբեն սովորցնելու մէջ. մի բանի տառ սովորցնելուց յետոյ, նա հարկադրում էր մեզ կողքին դրած գրքի մէջ նոյն տառերը գտնել: Երկու շաբաթ չանցած մենք սովորեցինք թէ տառերի անունները և թէ ճանաչելը:

Հօրս ամէն բանի մէջ ինքնուրոյն գործելու յատկութիւնը այստեղ էլ երևաց: Փոխանակ այբնարան սովորցնելուց յետոյ, կանոն սաղմոս, սաղմոս, ժամագիրք, նարեկ ևն անցնելու, նա թղթի վերայ տպագիր տառերով իրար կապած խօսքեր էր գրում և մեզ վարժեցնում, յիշում եմ նրա գրածներից՝ «դուռ ու երգիկ», «տուն ու տեղ», «ոտ սւ գլուխ», «ներս ու դուրս» ևն. մեր կարդացածը հասկանալի բառերով մեզ աւանդելը մի ինքնուս բժշկի կողմից հիանալի էր, բայց գրանով մեր ընթերցանութիւն սովորելու տանջանքը չհեշտացաւ: Մեր մատղաշ ուղեղները պետք է այնու ամենայնիւ իւրացնէին այնպիսի խրթին բաներ, ինչպէս դա-վո-հիւն-ռայ, եչ-րէ-թո-ինի-բէ ևն: Ոչ հօրս համ-

գերութիւնը, ոչ իմ աշխատասիրութիւնը և ոչ Սօֆիի սրամտութիւնը չէին օգնում մեզ առաջ գնալու և մենք ի զուրքրտնատանը թափառում էինք մտքով՝ այն անպտուղ անապատի երեսին, որին հայերէն ընթերցանութիւն են ասում: Ես տանջուում էի, բայց Սօֆին հանգիստ քնում էր և, երբ միւս օրը հայրս համբերութիւնը կորցրած, ասում էր, թէ «Ե՛րբ պիտի բան սովորիք», Սօֆին կարծես իւր մէջ արդէն վճռած, յայտնում էր, թէ «ես չեմ սովորիւ» «Ի՛նչ, ի՛նչ»: Զեմ հասկնար, ի՛նչ սովորիւ: Վերջապէս մէկ օր Սօֆին դասից առաջ տացուին հարց տուեց՝ «Տացու ի՛նչ ըսել է. «տիւն-է-րէ, տիւն-է-րէ»: «Ի՛նչ, ի՛նչ»: «Տիւն-է-րէ, տիւն-է-րէ», կրկնեց Սօֆին արագ, արագ: Վեցիւր տեսնեմ և հայրս սկըսեց գրել: «Հա՛, դու պիտի գրես, որ կարգաս, մենք ի՛նչ էնենք, որ գրել չիտենք»: Հայրս նայեց Սօֆիի երեսին, գըլուխը թափ տուեց և ասաց. «Ի՛նչ յետ եկած աղջիկ ես», և տեղիցը վեր կացաւ. «Գնացէք, խաղացէք»: Մեր դասը վերջացաւ այս անգամ առանց աղօթքի:

Երկու օր հայրս մտածմունքի մէջ ընկղմած, մոլորուածի նման այս և այն կողմն էր շրջում: Հիւանդ գալիս կարծես, մի փոքր արթնանում էր, բայց նորան ճանապարհ դնելուց յետոյ, կրկին ձեռները գոտու տակը խրած, դրան առջևը յետ ու առաջ էր շարժում և երբեմն ճակատը շփում: Վերջապէս երրորդ օրը ճաշին մօտ տացուս մեզ ձայն տուեց. «Սմբատ, Սօֆի»: Մենք նստանք դասի. նկատելի էր, որ տացուի ճակատը պարզուել է, նա ուրախ է: «Տէ՛, ճուտիկներ, փորձենք» և նա գրեց տպագիր՝ «բար», «էս ի՛նչ է»: Ես սկսեցի «բէ-այբ-րէ» և կանգ առայ, այդ նոր խօսք էր: «Լսեցէ՛ք, ես որ «բէ-այբ-րէ» ի տեղ ըսեմ՝ բէ-ա-րէ, ի՛նչ դուրս կգայ: Սօֆին ասաց՝ «բէարէ»: «է ու էն էլ որ թողնենք»: Ես վրայ բերի «բար»: «Լա՛ւ, լա՛ւ, լա՛ւ, գտանք ճիճուներ, գտանք»: Այդ հնչական եղանակի սկզբնապատկերն էր և մենք թէպէտ կաղէկաղ, բայց արդէն գիտակցաբար և խրախուսուած առաջ էինք գնում, այնպէս որ շուտով երկուսս էլ վարժ կարգաւ սովորեցինք:

Ինչպէս ասացի մենք դեռ մատաղ հասակից որբացած էինք և որբան էլ հայրս քաղցրաբարոյ մարդ էր և իւր ժամանակի վերաբերութեամբ, երբ ճիպտոր մանկան բարոյա-

կանի միակ ղեկավարն էր, չափազանց զգայուն դէպի իւր զաւակների կրթութիւնը, բայց ո՞վ գիտէ, ե՞նչ ապագայ էր մեզ սպասում, եթէ զուրկ մնայինք կրթութիւնից:

Բարեբաղտբար մօրս փոխարինեց այրիացած հօրաբոլորս: Սանամ հօրքուրը: Այս կինը մի առանձին տիպար էր իւր շրջանի մէջ. սա իւր եղբօր հակապատկերն էր. բարձրահասակ, սուր հայեացքով և սուր լեզուի տէր, ոչ այնքան գեղեցիկ, որքան խելք և կամք արտայայտող դէմքով. նա իւր ձեռքն էր առել եղբօր ընտանիքի կեանքը և մենք փոքրներս գիտէինք և սովորած էինք, որ մեր դէմ տացուիս սպառնալիքները շուտանց որոտ էին, նա մի ըռպէին յայտնում էր, թէ «կրակդ կը հանեմ» (կ'ապտակեմ), բայց ըռպէն դեռ չ'անցած, յանցաւորին գրկում, վեր վեր էր թոցնում և դռում՝ «ա՛յ կիտի՛, ճիճու, սիլլէն որ ուտէի՛ր, ի՞նչ ճիճիդ դուրս կուգար», բայց Սանամ հօրքուրի սպառնալիքը մի դատաւորի պատժի վճիռ էր և պատժից փախչել անհրաժեշտ էր: Երբ մեզանից մէկն ու մէկը ծանր հիւանդ էր լինում, ինչպէս այդ պատահեց ինձ մի անգամ, խստասիրտ Սանամ հօրքուրը երեք շաբաթով զգեստը չը հանած, անկողին չէր մտնում, մինչև որ այնքան կազդուրուէինք, որ գիշերները այլ ևս իւր խնամքին կարօտ չլինէինք: Մենք այդ անյողդողդ կամքի տէր կնոջից թէպէտ վախում էինք, բայց վախում էինք յանցանք գործելիս, իսկ եթէ անմեղ էինք և ի՞նչուր մեղադրուած, համարձակ նրա թևի տակն էինք մըտնում և նա իհարկէ, գիտէր պաշտպանել անմեղին և սևացնել սուտ գանգատողին:

Ինչպէս ասի հայրս բժշկութիւն էր անում, բայց չը կարծէր, թէ խղճուկ հէքիմ Յովէսը, իբրև այցելութեան վարձ կանաչ և կապտագոյն թղթադրամներ էր հաւաքում, ո՛չ, նրա վարձը մի վառեկ էր, մի հաւ, մի բանի ձու և բացառիկ դէպքում, եթէ Զատիկը մօտ էր, մի գառն. այդ արդէն թէ նրա և թէ մեզ համար մի մեծ հրճուանքի առարկայ էր:

Հիւանդներին այցելելիս տացուն երբեմն ինձ կամ եղբօրս հետն էր տանում: Ահա մի օրինակ մեր տեսածից: Վաղ առաւօտ է, մի աղքատ կին ներս է մտնում մեր տուն, բարևում և հարցնում է Սանամ հօրքուրին՝ «Տացուն տո՞ւնն

է»։ — Տունն է, սանամէր, ի՞նչ է պատահեր։ — «Խեղճ մարդուն լաւ բան ինչի՞ պիտի պատահի, սանահօրդ իրիկունը անձաղ տուն հասցուցին, ոտը կոտրեր է, թէ դուրս ընկեր. ես ի՞նչ գիտեմ, անդամալուծ վար է ընկեր»։ Տունը հաց չկայ ուտելու, էդ ցաւն էր մեզի պակաս»։ Հայրս դուրս է գալիս, լսում է փայտհատի կնոջ պատմութիւնը և ինձ հետն առած գնում գիւղացոց թաղը։ Բանում ենք մի փեղկանի լայն ու ցածրիկ մի դուռ և երկու աստիճան ցած իջնելով, մտնում ենք մի փոքրիկ բակ, այնտեղից էլ տուն։ Տուն ասած բանը ամբողջ ընտանիքի միակ բնակարանն է, սա է և ննջարան և սեղանատուն և հիւրասենեակ, ինչ կամենաք։ Յատակը մերկ գետին է, տախտակի կամ սալի նշան անգամ չկայ, մի կողմում դրած են երկու երեք սնդուկներ, նրանցից բարձր պատին կպցրած են երկու կարգ դարակներ. մի քանի պղնձէ և կաւէ ամաններով զարդարուած։ Յարկի մէջ տեղից բառակուսի կտրած բացուածքի միջով աղօտ լոյս է իջնում և մի անկիւնում խոտի վերայ տարածուած անկողնի մէջ պարկած է փայտհատ Սբրահամը, շուրջը նստած են երեւի կարեկցութիւնից ու հետարքրութիւնից հիւանդի գլխին հաւաքուած մի քանի կանայք, իսկ մի փոքր հեռու տանտիկնոջ շուրջը կանգնած են պատառոտած հագուստով, մէկը միտից փոքրահասակ չորս, հինգ մոլորուած, նիհար երեխաներ։

— Բարով, սանահէր ջան, բարով, էս ի՞նչ բան է, ի՞նչ պառկելու ժամանակ գտար։

— Ի՞նչ էնեմ, բաւոր ջան, իմ կամբովս չեմ պառկեր, էս էլ իմ բաղլս էր, Հայրապետ աղոնց տունը փէտ կտրելիս փէտերը վար թափան, ոտս տակը մնաց։

— Այինչ, ոչինչ, փորձանք է, ամենիս կարող է պատահել։ Սանամէր, արի ոտը բաց։ Սանահէր, քիչմ պիտի բեզ չարչրեմ, ճա՛րս ինչ է, քիչ դիմացիր, տղամարդ ես։

Հայրս բնեց վնասուած ոտքը և ասաց՝ «բան չկայ, դուրս ընկած է, սանահէր ջան, աչքդ բանաս ու խփես, ոտդ էլի առաջուան ոտն է, իմացա՛ր»։

Հայրս հանեց պայուսակից մի քանի տախտակներ, կապոցներ և հիւանդին սիրտ տալով փորձառու ճարպիկու թեամբ դուրս ընկած ոտը ուղղելուց յետոյ, փաթաթեց ու

տեղից վեր կացաւ:

— Լաւ դիմացար, սանահէր, էլ բան չկայ, քանիմ օր պառկիր, ոտքդ կը բանամ, էլի կացինդ առած, Աստուած կանչելով բանի կերթաս: Մնաք բարով:

Մինչև հիւանդի մօտից դուրս գալը դրացի կանայք հաւաքուեցին հօրս գլխին. մէկի երեխէն էր հիւանդ, միւսը դողացնում էր: Հայրս համբերութիւնով ամէնքին ականջ էր դնում, մէկին խորհուրդ էր տալիս, միւսին պատուիրում էր գալ տնից դեղ տանել: Մի խօսքով, երեք ժամ աշխատելուց յետոյ, առանց մի կոպէկ վարձատրութեան, Աբրահամի մի երեխային հետներս առած, վերադարձանք տուն: «Սանամ, մէկ դաստա հաց տուր պղտկին տանի տուն, խեղճ Աբրահամը տունը աշխատաւոր չունի, մինչև ոտը լաւնայ պղտկները անօթի կը մեռնին»:

Երբ հիւանդը աղքատ էր և գաւառական բժշկին դիմելու միջոց չունէր, հայրս օգնում էր նրան իւր խելքը կտրածին չափ: Բայց եթէ հիւանդը կարողութեան տէր էր, հայրս պահանջում էր գաւառական բժշկին հրաւիրել և ինքը երկրորդական դեր էր յանձն առնում: Նրան կշտամբում էին, թէ իւր օգուտը չէ ճանաչում, բայց նա պատասխանում էր՝

— Բժիշկն էլ մարդ է և նրա ամէն մէկ օրը կրակ ու տանջանք է, լաւ սիրտ ունեցող բժշկի կեանքը Աստուած թշնամուս չկամենայ, և նա էլ ապրուստի կարօտ է, պէտք է վարձատրութիւն ստանայ, բայց ուղիղը ըսեմ, արծաթասէր բժիշկը լաւ բժիշկ չի կարող լինել:

— Լաւ, դու ինքդ էլ ամէն ցաւի դեղը գիտես, ինչի՞ օգուտը ուրիշին տալ:

— Ամէն ցաւի դեղ գիտեմ, բայց ամէն հիւանդի ցաւը չեմ հասկնար:

— Գաւառական բժիշկը մի՞թէ ամէն ցաւ հասկացող է:

— Իհարկէ, չէ, բայց նա մարդու կազմուածքը ինձանից լաւ գիտէ և ներքին հիւանդութիւնները ուսում առած բժշկի գործ է: Ես դահիճ չեմ, որ օգուտիս համար մարդու կեանքի հետ խաղամ:

Այդ սրտի տէր մարդուն՝ արուեստը, իհարկէ, հազիւ հազ էր միջոց տալիս իւր ընտանիքի ապրուստը հոգալու:

Սովորականից առատ տուրքի մի դէպք եմ յիշում միայն: Գիւղական մի մեծ ընտանիքի հայր ձիթահանքի մէջ թւի ոսկորները ջախջախել էր: Սալլի վերայ դրած նրան բերին մեր տուն, հօրաբորոջս հետ հայրս երկար խորհելուց յետոյ հիւանդին պառկացրեց քեռի պապի սենեակում: Երբ իշխում եմ հայրս գիշեր ցերեկ անդադար աշխատում էր և վերջապէս նրան յաջողեցաւ մի ամսում գիւղացու թւել լաւացնել: Քանի որ հիւանդը մեր տանը պառկած էր, ամէն օր կամ նրա որդիքը կամ կինը գիւղից հիւանդին այցելելու էին գալիս և միշտ մեզ բերում էին՝ հաւ, ձու, կարագ, սեր, մածուն, կաթ, մի խօսքով, այդ միջոցին մենք լւլուում էինք: Իսկ երբ առողջանալուց յետոյ գիւղացիք հիւանդին տուն տարան, մի քանի օր անցած մեծ եղբօրս հետ մեր տան առաջըն զԱլիկ — ՂՕԼԼԱՅ էինք խաղում, տեսնենք Վահոսենց տան մօտի նեղ փողոցից մի սև կով երևաց, նրա բամակից մեր հիւանդ գիւղացու որդին մի հորթի շէնքի թոկից բռնած և առաջն առած, երկար ճիպոտ ձեռքին ձորն իջաւ և դէպի մեր տունը ծռեց: Ես դեռ չհասկացած, թէ այս կովը, հորթը և նրանց բերողը ինչ դեր են խաղալու մեր կեանքի մէջ, լերդապատառ ներս վազեցի տուն, գոռալով՝ «Սանամ հօրք՜ուր, կով բերին»:

— Տղայ Խնչ կով:

— Սև կով, հօրքուր, սև կով:

Մինչև որ Սանամ հօրքուրը, ես և Սօֆի բոլոր դուրս եկանք դուռը, գիւղացին, կովը և հորթը կանգնած էին արդէն մեր շէմքի առաջ: Բարև, Աստու բարին, վերջապէս իրար առողջութիւն, տնեցոց մասին հարց ու փորձ անելուց յետոյ, Սանամ հօրքուրը, որ, իհարկէ, հասկացել և ըմբռնել էր եղելութիւնը, հարցրեց գիւղացուն՝ «Օհան աղբէր, կովը ծախելու ես բերեր»։— Զէ, Սանամ բաջի, հէրս իրան տունն ու արտը կը ծախէր սև կովը չէր ծախեր, ես հէքիմին փէշքեաշ եմ բերեր: Ես արդէն առանց այն էլ յուզուած էի, բայց գիւղացու խօսքերը լսելուց յետոյ, քիչ մնաց գոռում, լալագին ձայնով դիմեցի Օհանին «հորթն էլ» — Հորթն էլ, հորթն էլ, եւ հորթը մօրից ջոկելու տուն տանելու չեմ:

Կէս ժամ, համարեա՛, անցաւ մինչև մենք մեր փոքրիկ

խելքով կշռեցինք եղելութիւնը և այն միջոցին, երբ Սանամ Տօրքուրը գիւղացուն արգէն սաքիւի վերայ նստացրել և արաղով ու չարազով հիւրասիրում էր, մենք դերերը բաժանեցինք: Եղբայրս բուղէն առաւ գնաց աղբւրից ջուր բերելու, ես իջայ ձորը խոտ քաղելու, իսկ Սօֆիին պատուիրեցինք հորթին կարճ կապել դռան կողքի քարին, որ մօրը չը ծծէ:

Այն միջոցին, երբ մեր դռանը խմբուած դրացաց ներկայութեամբ, մենք կովի և հորթի հոգան էինք բաշում, Սօֆին ձայն տուեց՝ «տացուն եկաւ» Իսկ մի անկնթարթում վազէ վազ նրա գիրկը թռայ: «Հա՛, ինչ է՛, ճիճու,» հարցնում էր հայրս, ինձ համբուրելով: Թէպէտ ես նկատեցի, որ նա էլ մի կերպ յուզուած էր և ինձ լաւ չէր լսում, բայց մինչև նրա տուն հասնելը, ես կցկտուր խօսքերով հասկացրի մեր գլխին եկած անցքը: Հայրս շահասէր չէր, բայց այս դէպքը, ինչպէս երևում էր, նրա վերայ էլ ազդեց, նա, երևի մտածեց թէ ո՛րքան աննդի միջոց է աւելանում իւր փոքրիկների համար:

Մենք գոմ չունէինք, հայրս հասկացրեց մեզ թէ ինչ է հարկաւոր և մենք բոլորս ցրուեցինք ձորը և մի օրուայ մէջ այնքան քար կրեցինք, որ երկու օր չանցած, մեր տան դրսի պատի մօտ, դռան աջ կողմը հայրս մեր օգնութիւնով մի փոքրիկ գոմ շինեց մեր «սևուկի» համար, իսկ հորթին պահում էինք բակում:

Եղբայրս, Յովհաննէսը, հոգւոր դպրոցումն էր սովորում, հայրս նրա համար խնդիր էր ուղարկել Ներսիսեան դպրոցը ընդունելու, իսկ ինձ համար Լազարեան ճեմարանը: Որպէս զի, եթէ յաջողի այդ մտադրութիւնը, նա պատրաստ ունենայ մեր ճանապարհածախսը, Մուկուչի ձեռքով, հիւանդների բերածից ամէն աւելացած բան՝ հաւ ձու ևն բազար էր ուղարկում և ստացուած փողը Սանամ Տօրքուրին էր յանձնում: Այդ մենք գիտէինք և կոչն ու հորթը ստացած գիշերը ոչ եղբայրս և ոչ ես, համարեա՛, չը քնեցինք: Երկար միջոց մենք փսփսում էինք, թէ արդե՛օք կոչն ու հորթն է՛լ Մուկուչ ափին պէտք է բազարը տանի՞ ծախելու: Մեր բաղդից առաւօտեան հօրս և Սանամ Տօրքուրի խօսակցութիւնից հասկացանք, որ «սևուկը» և «չալիկը» մնալու են

տանը և պէտք է ծախեն միայն պաս օրերից և մեր բկերից աւելացած՝ կաթը, մածուկը, կարագը և թանը:

Բայց ի՞նչ էր ստանում հայրս գուշակութեան արուեստից: Գուցէ նա փողով էր վարձատրուում. որովհետեւ, ես չեմ յիշում, որ ըստ մեծի մասին երեկոյեան մթնին այցելող գործատէրերը հաւի, կովի և հորթի նման բան բերէին մեր տուն: Գուշակութիւն անելիս հայրս դուռը փակում էր և ոչ միայն մենք, այլ և Սանամ հօրքուրը, որ տան մէջ իշխող էր, իրաւունք չունէր իւր սուր քիթը այդ գործի մէջ խառնելու և միայն գործը վերջացնելուց յետոյ խեղճ տացուիս լուանում էր ինչ կէղնի մէկ թըլսում էլ բեզի հըմար գրես, ջիւբէդ թաժանայ, մարգարէիս տեսէք, հալլին մալ ու դովեաթ կուտայ, ինքը հողէ պլանի բօշէն անօթի կը կօնկոռայ:» Բայց հայրս իւր բանը գիտէր, առաջ ստացածը յանձնում էր Սանամ հօրքուրին, ասելով՝ «էս տղոց ղեալէն բցէ», յետոյ, երբ հօրքուրս այդ շօշափելի ընդդիմախօսութեան առաջ «տաղ» էր անում, հայրս շարունակում էր՝ «Սանամ, խելօք եղիր, իմ էրածս անմեղ բաներ են, ես չեմ յարգարանար՝ խաբբայութիւն է, բայց առանց գիր բանալու, ես որ էդ մարդոցը ըսեմ օգնեցէք տղոցս ուսման հմար, ժանկոտ գոռոյմ չեն տար: Քանի օր մեր շէնլիկը սընապաշտ է, ուսում չունի, առանց ֆալճու ու գրբացի չի մնար: Մէկ բանմ կայ կուզէ Աստուած ընձի դժողքը ղոկէ, տէյմօր տղոցը ճամբու չը դնեմ, վաղ չեմ գար, դու էլ ընձնից տէյ էն օրը վաղ արի:»

Ո՞վ երեխայ չէ եղել և չը գիտէ թէ ո՞ր աստիճանի լարուած է լինում նրա երեւակայութիւնը, երբ թագցնում են նրանից մի հետաքրքիր բան: Ն՛կ դու երեխայի առաջ դուռը փակէ և դռան ետեւ մի խորհրդաւոր, հետաքրքրութիւն շարժող գործ կատարէ: Յովհաննէսը հասակն էր առած, նա ի բնէ լուրջ էր և ինչ նրան չէր վերաբերում՝ քրքրել չը գիտէր, հօրս հմայութեան մասին խօսք բացուելիս նրանից լսում էինք՝ «Ձեր ի՞նչ բանն է, տացուն դուռը կողպել է, ինքը գիտէ իրան բանը, կորէք, թէ չէ դուրս կուգայ իրան կըսեմ:» Իհարկէ, Յովհաննէսը չէր ասում տացուին, թէ ես ու Սօֆին ականջներս դռանը դրած աշխատում էինք լսել թէ ի՞նչ են խօսում սենեակում, բայց և

այնպէս Յովհաննէսի բռնած դիրքը մեր հետաքրքրութիւնը չէր մարեցնում և մենք չափազանց ցաւում էինք, որ սենեակի դուռը շինուած էր հին ու հաստ տախտակից և իմ ու Սօֆիի սուր ականջները ոչինչ չէին լսում՝ թէ ինչ է կատարւում ներսը: Վերջապէս մի օր բացուեց մեզ հետաքրքրող գաղտնիքի մի մասը: Ուշ երեկոյ էր, մենք բրդեցինք «սևուկի» կաթը և կուշտ ուտելուց յետոյ, գնացինք տացուի հետ «Եկեսցէ» ասինք ու ցրուեցանք մեր տեղերը քնելու: Յովհաննէսը քեռի-պապի սենեակը, Տուտիկը Սանամ հօրքուրի անկողինը, իսկ Սօֆին և ես թնտրի կողքերին: Ես վաղուց արդէն քնել, երազներ էի տեսնում, երբ Սօֆին ինձ զարթեցրեց. աչքերս բացի և մի քիչ տրորելուց յետոյ հասկացայ, որ բան կայ: «Վեր ել, խելա՛ւ, յօգի դուռը բաց է»: Հայրս մօմը ձեռքին դուրս էր եկել ջուր տանելու և երևի համարելով թէ բոլորեքեան քնել են, զգուշութիւն չէր ունեցել դուռը կրկին փակելու:

Երկուսս էլ ոտաբոքիկ, մթնում, իրար ձեռք բռնած, պատէ պատ դիպչելով, մօտենում ենք հօրս դռան շէմքին և չորում դռան առջևի քարէ աստիճանի վերայ: Տան մէջ խոր լուութիւն է տիրում: Լսւում է միայն հօրս և մի կնոջ խօսակցութիւնը.

— Մղգսի ջան, դու հլը մէկ ճարմ ընձի էրա, ախր իբրը հէջ տունը չի մնար, գիշերները տղէբը քնին թէ չէ, կերթայ, լուսու գէմ տուն կուգայ:»

— Էդ ո՛ւր կերթայ:

— Էն անպամ լուացք էնող Ղումրիի բովը:

Կարճ լուութիւնից յետոյ լսում է հօրս ձայնը՝

— Գիտես ինչ էրա... հա, Սեղբօս աղէնտղոցը շա՛տ կուղէ:

— Ո՛ւ, ի՛նչ կըսես, խելքը կերթայ, մէկ օրմ կրնա՛յ առանց տղոցը ապրիլ:

— Լաւ, գնա՛ քան իմ օր հէրանցդ տուն, տղոցն էլ հետդ տար, հօրդ բան մի ըսեր, երբ օր Մարկոս աղէն կուգայ տղոցը տեսնելու, դու հետը մի խօսիթ, ի հարկէ խօսք կը բանայ, թէ Բ՛նչ է պատահեր, ըսայ. թէ էլ տուն չեմ գար տէյմօր Ղումրիից վաղ չը գաս:

— Կեղնի՞ օր:

— Ինչե՛հ՞ չի եղնիր, ես գիտեմ որ նա ամաշկոտ մարդ

է, կը վախճայ որ ուրիշները իմանան, էլ չի էներ:

— Մղտսի ջան, ահան բեզի մէկ ուռուբիէմ (տաճկական մանր ոսկի), ո՛ւր է, ըսածդ օր եղնի՝ ճակտիս ոսկոց թեաքերը ջոկեմ քեզի կուտամ: Մղտսի ոսկիքս գտայ, հմը բիլազուկներս կորան յէ՛:

— Ահա՛ բիլազուկներդ, առ թեւերդ դի՛ր:

— Մեղայ, մեղայ, էս ո՛ւրտից:

— Երէկ տէքրդ, Համբարձումը, եկեր էր քովս, թէ հարսս ոսկիք ու բիլազուկներ է կորցուցեր, ոսկիքը գտեր է, բիլազուկները չը կան, կրնամ իմանար ում բոյն է:» Մտածեցի, ես քեզի պատուիրեցի, որ մարդու չըսես, թէ ոսկիքը գտեր ես, Համբարձումը էդ ի՞նչ գիտէ, թէ վերցնողը ինքը չէ: Թատմ ջուր դրի մէջը աշեցի ու ըսի՝ «բիլազուկները քու բովդ են, Համբարձում:» Տեղն ու տեղը բռնուաւ, հըմը սատանայ է յէ, հնարը գտաւ:

— Լաւ իմացար, կըսէ, գողցողը բերեց ընձի տուեց:

— Ի՞նչ խելօք ես, Մղտսի, ահան բեզի ուռուբի թեաքմ էլ:

Ես ու Սոֆին իրար գրգեցինք, հասկանալով, որ գործի վերջն է, նոյնպէս գաղտ ու գողի վերադարձանք մեր տեղերը և հարեանցի քննելուց յետոյ, թէ ո՞վ է Սեղբոս աղէն, ի՞նչ ասել է Ղումրիի մօտ է գնում ևն մտանք մեր տեղերը, մանրամասնութիւնների զննութիւնը հետեւեալ օրուան թողնելով: Բայց հետեւեալ օրը ինձ համար չարաբաղդ օր էր: Հօրս սենեակի չէմքի մօտ չոգածս միջոցին, սաստիկ մրսել էի և ընկայ մի երկարատեւ հիւանդութեան մէջ, որի ժամանակ Սանամ հօրքուրը անկողնիցս չէր հեռանում: Առողջանալուցս յետոյ Սոֆին պատմում էր ինձ, թէ ինչպէս տաքութեան մէջ ես զառանցում էի՝ «բիլազուկները գտան», «Սեղբոս աղէն Ղումրիի քովը կերթայ», «Տացուն երկու ուռուբիա ունի» ևն, թէ այդ զառանցանքները լսող Սանամ հօրքուրը ի՞նչ էր մտածում և ինչ հասկացաւ, ինձ յայտնի չէ, ըստ որում նա ինձ հետ ոչինչ չէր խօսում դրա մասին: Միայն մի բան, որ առաջ հօրքուրս իրան երբէք թոյլ չէր տար, այդ պէս է, որ իմ առողջանալուց յետոյ, հմայութեան համար հօրս դիմողներին, Սանամ հօրքուրը անխնայ ճանապարհ էր գնում հօրիցս ծածուկ:

Բացի յիշածս «կապուտ» պահարանից հօրս սենեակի

մէջ կար և «Ճերմակ» անունով մի պահարան, որի բանալին միշտ հօրս մօտ էր և որի մէջ զետեղուած էին տացուի դեղօրայքը, գործիքները, կշեռքներ, մի խօսքով մի փոքրիկ դեղատուն: Հայրս, ինչպէս սովորական է ասիական հէքիմներին, միաժամանակ թէ բժիշկ էր և թէ դեղագործ: Նիւթերի մեծ մասը նա գնում էր տեղական մանրավաճառներէ, իսկ ինչ որ կարող էր նա գտնել քաղաքի շրջակայքում կամ մօտակոթ գիւղերի դաշտերում և լեռների վերայ, ինքն էր անձամբ հոգում, գարնան սկզբից մինչև ձմեռ շրջելով: Այդ շրջագայութեան միջոցին նրան անփոփոխ ուղեկից էինք ես և եղբայրս:

Երբ ինձ այժմ պատահում է լսել կամ կարդալ, թէ այս կամ այն ուսումնարանի աշակերտները իրանց ուսուցիչների առաջնորդութիւնով ուղևորւում են բնութիւնը իմաստասիրելու, յիշում եմ մեր ուսուցչապետ տացուին, որ առանց կանխակալ նպատակի և ծրագրի, միայն կարիքից ստիպուած, իւր որդոց հետ դաշտից դաշտ, սարից սար քաշ էր գալի և բոյսեր, արմատներ, ծաղիկներ ու տերւեր էր հաւաքում:

Ահա՛ շաբաթ երեկոյ է, հայրս եկեսցէն սովորականից վաղ է վերջացնում և երեսը խաչակնքելուց յետոյ ասում է՝ «Յովհաննէս, Սմբատ, առաւօտուն կանուխ պիտի վեր ելնէք, Ղանլիջա երթանք»: Մենք ուրախութիւնից վեր վեր հենք թռչում, իսկ Սօֆին, առաւել ևս Տուտիկը նախանձով լցուած մեր երեսներին են նայում: Տացուի գլխառատ հոգին փոքր ինչ չփութւում է, տեսնելով տղայոց բերկրութիւնը և աղջկերանց տխրած դէմքը: «Ո՛վ վէ, մեծ բան է, ի՛նչ վեր վեր կը թռնիք, եքուան իրիկուն դադրած տուն դառնալիս շան պէս լեզուներդ հեալապիմ պիտի կախէք, ի՛նչ զօրայ բան է ոտով Ղանլիջայ երթալ գալը: Արի՛ տեսեմ, Տուտիկ ջան, Վարդուորին ես ձեզի արաբով Զեաջուռ կը տանիմ, գառ կը մորթենք, գաթա, բաղաճ կը վերցնենք հետներս, երեք օր կը մնանք էնտեղ»... Եւ նա համբուրում է Տուտիկին, նրա սիրտը առնում, յետոյ ուղարկում է մեզ քնելու:

Դեռ չլուսացած ես ու Յովհաննէսը ոտքի ենք: Սա-նամ հօրքուրը մեզ «գիւահաքներ» անուանելով տեղից վեր է

կենում, մի պարկի մէջ պանիր ու կաթնահունց է դնում, մեզ համար երկար գուլբէք է հանում, տացուի համար մի փոքրիկ շշի մէջ փէլինի արաղ է լցնում և գնում է նրան ձէն տալու: Աղջկներին չը զարթեցնելու համար գողի նման լուռ դուրս ենք գալիս տնից և ճանապարհ ընկնում:

Քաղաքի միջով անցնելիս խանութների գիշերապահները ձայն են տալիս, պարկած տեղից գլխները վեր են բարձրացնում: Ցացուն բարեւում է նրանց, ամենքին ձայնից ճանաչելով՝ գիշերապահները բարի ճանապարհ են մաղթում, կրկին փաթաթւում են մուշտակների մէջ և խումփում:

Ահա՛ դուրս եկանք Վարմիր Ղուլի դաշտը: Արևելքից քաղաքը բոլորող սարերի գագաթները սկսում են շառագուռնուիլ, մի հով զեփիւռ երեսներիս է դիպչում և ցնցում է մեր մարմինը: Սկսում է լոյսի և խաւարի պատերազմը և, ինչպէս միշտ, խաւարը խոնարհում է լոյսի առաջ և արևի աղօտ լոյսը բաց է անում մեր աչքերին տաճկական սահմանի վերայ գծուած բարձրութիւնները, բայլ առ բայլ արշալոյսը պարզում է թևերը Շիրակի դաշտի վերայ և մի վարդագոյն ծածկոց փռում է սար ու ձորի, դաշտ ու արօտների երեսին: Մենք ծռւում ենք դէպի ձախ և հանում Արփաչայի ձորի ափին: Դեռ ձորը չիջած, հայրս կանգնում է, չորս կողմից բարձրանում է թռչնոց ճղղուներ, տացուն զմայլած իւր շուրջն է նսյում և յափշտակուած իւր այրական ձայնը մեր քնքոյշ ձայների հետ խառնած «Առաւօտ լուսոյ» է սկսում: Ո՛հ, որքան արագ են բաբախում մեր սրտերը, այս բաղցր փառաբանութիւնը, լոյսի ճառագայթներից նոր արթնացած բնութեան արձագանքն է թռւում, մենք ոգևորուած ենք: Նայում եմ հօրս երեսին, որքան զգացուած է նա, Յովհաննէսի կերպարանքը ցոյց է տալիս, որ բնութիւնը ամբողջովին սպունգի նման կուչ է եկել նրա փոքրիկ սրտի մէջ և այնտեղ եռացնում է նրա արիւնը:

Մեզ երկու կողմն առած հայրս նստում է մի ժայռի վերայ, լցնում է իւր ծխափողը, կուշտ ծծում և ոտքի է կանգնում: «Դէ՛ ձորն իջնենք»: Մենք կամաց կամաց, մեր շուրջը նայելով, իջնում ենք դէպի գետը: Հայրս կանգնում է այստեղ այնտեղ, սրած փայտով հանում է գետնից մի որևիցէ բոյս և կարծես, ինքն իրան հետ խօսելով, բոյսի

անունն է տալիս, պատմում է, թէ նա երբ է ծաղկում, ինչպէս է բազմանում, ինչպիսի արմատ ունի և վերջապէս թէ ինչ ցաւի դեղ է: Այդպէս՝ բոյսեր, ծաղիկներ, տերեւներ կամ արմատներ հաւաքելով մենք Արփաշայի հոսանքի դէմ շարժւում ենք ձորն 'ի վեր և վերջապէս հասնում Ղանլիջայ: 2ը նայելով մեր յոգնածութեանը մտնում ենք վանքը և պատարագը վերջանալուց յետոյ ծերունի քահանայի և մեր բարեկամ Սամսոն քէհի հետ ուղղւում ենք դէպի վերջինի տունը: Քահանան օրհնում է սեղանը և նստում ենք ճաշի: Հայրս հանում է գրպանից փեկնէ արաղի շիշը, մեծերը իրար երկար բարեմաղթութիւններ անելով, մի մի թաս արաղ են խմում, յետոյ, երկու եւեթ մեծ չանաղների մէջ լքցրած, թանով սպասի մէջ բրդում են լաւաշ հացը և սկսում են փայտէ դրգալներով ուտել. մենք հետեւում ենք նրանց օրինակին և սպասում ենք համեղ կերակուրին: Մինչև ձուածեղը կբերեն մենք ախորժակով ուտում ենք՝ սեղանի վերայ դրած պանիրը, սերը և ոչխարի մածունը, վերջապէս ահագին ձուածեղը կուտալուց յետոյ, մենք ոտնկայ լսում ենք սեղանի օրհնութիւնը և մեծերին թողնելով, տանտիրոջ մեղ հասակակից տղոց հետ շրջում ենք գիւղամիջին, խաղում և մի փոքր հանգստանալուց յետոյ ձորն իջնում: Գետի մէջ մի լաւ լող տալուց վերջը, զուարթացած, կազդուրուած վերադառնում ենք Սամսոն քէհի տունը: Տացուն մեղ է սպասում: Տան տիրոջը մնաս բարով ասինք և ճանապարհ ընկանք դէպի տուն: Մինչև ձորից դուրս գալը հայրս պատմում է մեղ վանքի անցեալը: 2որը վերջացաւ և մեր առաջ բացուեց Շիրակայ դաշտի մեծ մասը շրջապատուած լեռներով, հեռու-հարաւ արեւելքում բարձրանում է ծերունի Արագածը: Այս անգամ հայրս շրջապատող սարերի և երեւցող գիւղերի անունն է տալիս: Հասնում ենք Կարմիր Ղուլին, այնտեղից թեքւում ենք դէպի հարաւ և հասնում ենք տուն:

Սօֆին և Տուտիկը մեզ անհամբեր սպասում են և դեռ հեռուից՝ մեր դէմ են վազում: Նրանց համար մենք հետներս սեր և երիժնակ ենք բերել: Մեր տան դռան կողքի մի բարի վերայ Սանամ հօրքուն է նստած. իսկ միւսի վերայ, միշտ ժպիտն երեսին՝ Հոգեւոր Կառավարութեան բարտուղարը:

— Բարով, բարով, Սիմոն աղայ, էս ինչ է հրաշք է, որտեղից որտեղ միտքդ ընկանք, խէր է Աստուծով:

— Խէր է խէր, մահտեսի, տես իմ ոտովս եմ եկեր աչքի լուս տալու, է՛նքան ուրախացեր եմ, էնքան, որ էլ մի ըսեր:

— Էդ ինչ է, Սիմոն աղայ, ըսայ մենք էլ ուրախանանք:

— Կեցիր, ղուրբան քեզի, մէկ էգտեղ նստիր:

Հայրս նստեց Սանամ հօրքուրի կողքին: Սիմէոն աղէն մի լաւ ուռչտաց, ծոցից բլծախոտի տուփը հանեց, մի երկու անգամ ցուցամատով զարկեց, յետոյ մի սուր ճռռոցով բաց արաւ և մեկնեց հօրս:

— Մէկ բաշէ, տես ինչ բռնութի է, ձեռքովս եմ շիներ:

Ինքն էլ աչքերը ուշադրութիւնով տուփի մէջ չռեց և զգուշութիւնով մի պտղունց վեր առաւ, բաշեց պնչերը, բլծութով էլ քնթի մէկ և միւս կողմը սեղմելով քիթը լքցրած բլծախոտը ներս քաշեց և ծնօտները երկու անգամ բաց ու խուփ անելուց յետոյ՝ «յա՛ — հու, յա՛ — հու» արաւ և հօրըս փռշտոցը լսելով դարձաւ նրա կողմը:

— Օխա՛յ, օխա՛յ, առողջութիւն, մահտեսի, տեսա՛ր բռնութիւն, վարդի հօտը կիմանա՛ս: Յըպ՛ը, բռնութիւն մէկ ուրիշ բան է, գիտե՛ս. մարդու բէյնը կը բանայ, աչքի լուսը կաւելցնէ: Հմը, պէտք է հոտ էլ ունենայ, որ փռշտալիս պնչերէդ դուրս դայ:

— Է՛, էդ ո՛ւր էիք գնացեր:

— Տղոցը Ղանլիջայ էի տարեր:

— Լա՛ւ, լա՛ւ, շատ լաւ, ընդունական եղնի:

Նա հանեց գլանաձև կոլորած կապտագոյն թաշկինակը, կամաց բաց արաւ, քիթը սրբեց. կրկին առանց շտապելու նոյն կարգով կոլորեց.

— Է՛, է՛դպէս, Ղանլիջայ էիք գնացեր:

Սանամ հօրքուրը համբերութիւնը հատած, յուսափուր տեղից վեր կացաւ և ուզում էր հեռանալ:

— Կեցիր, կեցիր, Սանամ բաջի, ո՛ւր կերթաս, ախ՛ր լաւ խաբար եմ բերեր:

— Տէ՛ ըսայ իմանամ, սահաթմ է կը սպասեմ:

— Ամէն բանը իրան կարգով, որ շտապա՛ր ի՛նչդ պիտի աւելնայ: Չէ, նստիր, նստիր, տես ինչ պիտի ըսեմ:

Հա, մահտեսի ջան, էս օր առաւօտուան ժամէն դուրս կուգամ, տեսնիմ ժամկոչ Սէրոբը առաջս կտրեց՝ «Հայր սուրբը բեզի կը հարցնէր»։ Ի՞նչ կայ, կըսեմ։ Կըսէ. «չիտեմ ինչ կայ»։ Լա՛ւ, երթամ ըսի, հմը, ջանմ, բանիմ ոտ էն դին գնացի, տեսնիմ, Փայլվանենց հաջի նազարը առաջս կտրեց. «Ողորմի Աստուած, Սիմոն աղայ», — ողորմի ծնողացդ կըսեմ։ — «Ո՞ւր տաջ բարի»։ — Հայր սուրբը կանչեր է, կըսեմ։ — «Ի՞նչ կայ որ»։ — Չեմ գիտեր, կըսեմ։ — «Չեղնի՞ մեր Մկրտիչի պսակի հրամանն է ստացեր»։ — Չեմ գիտեր, կըսեմ։ — «Աստուած սիրես, թէ էն հրամանն է, յետևս ղըրկէ»։ — Լա՛ւ, կըսեմ։ — Քիչմ էլ գնացի.....

Հայրս էլ չը կարողացաւ համբերել։

— Սիմոն աղա, Հայր սուրբի բոլն որ եկար, ի՞նչ ըսաւ բեզի։

— Էդ ի՞նչ թէզ հասար Հայր սուրբի բովը։

— Գիտեմ, որ դու թէզ չը հասար, բայ խո՞ տեսա՞ր նրան։

— Իհարկէ, տեսայ.... կեցիր, ինչ պիտի ըսէի.... տես խօսքիս թելը կտրեցիր, հիմի պիտի յետ դառնամ, նորէն պատմեմ, որ բանը տեղը գայ։

Պէտք էր տեսնել տացուի և Սանաթ հօրքուրի սարսափը։

Հայրս տեղից վերկացաւ։

— Սիմոն աղա, ինչ թել կտրել, Հայր սուրբի ձեռքը որ համբուրեցիր ու նստար, չէ՞ որ թուղթը հանեց, բեզի տուեց։

Սիմոն աղէն տեղից վեր թռաւ և ձիշտ զարմացական նշան դարձաւ։

— Ո՞ր թուղթը, դու ի՞նչ գիտես, վէ՛վ ըսաւ, ես գիտեմ էդ էն անիծած գրագիր Թորոսի բանն է։ Չո՛ւղղ, փո՛ւշ։ Ինչքան աղաչեցի, թէ մարդու բան մի ըսեր, ես ինքս պիտի երթամ մահտեսուն աչքի լուս տամ։ Է՛հ, ի՞նչ էնէնք, եղածը օրհնած, էդ ո՞րն է Յովհաննէսդ։

Հայրս հասկացաւ և գունաթափուեց։

— Ո՞ւր է, ո՞ւր է թուղթը։

Սիմոն աղէն ձեռքը տարաւ ծոցը, թուղթը հանեց և ուղու՛մ էր թաշկինակի նման երկար ու բարակ բաց անել, բայց հայրս խլեց ձեռքից թուղթը, բաց արաւ, մի բանի

տող կարգաց և յետ յետ գնալով քարի վերայ նստեց, նրա աչքերից սկսեց արտասուք հոսել:

— Փառք բեզ Աստուած, փառք բեզ: Սանամ ջան, Յովհաննէսին ընդունե՛ր են ներսիսեան դպրոցը:

Այդ երեկոյ մի մեծ ուրախութիւն էր մեր տանը: Սիմոն աղին առօր փառօր ներս տարան, առաջին տեղը բազմեցրին: Մուկուչ ափուն ուղարկեցին որ գինի բերէ և Տէր Յակովբին ու Գասպար խալֆին հրաւիրէ: Երբ հիւրերը հաւաքուեցան, ուրախ, ուրախ գրկախառնեցին Յովհաննէսին և տացուիս հետ համբուրուելուց յետոյ սեղան նստան, հայրս դարձաւ Սիմէոն աղին:

— Սիմոն աղա, դու ինչպէս հաւատացիր, թէ ես գրագիր Թորոսին տեսեր եմ, չէ՞ որ ես էս օր Ղանլիջայ էի...

— Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, դ՛րդ, յէ՛, տե՛ս, ինչպէս ընձի խաբեց, է՛ լաւ չեղաւ, չը թողի՛ր բանը կարգով պատմեմ:

— Շատ լաւ եղաւ, Սիմոն աղի կենացը, տառոսը քու ներսէսիդ:

— Ամէ՛ն, ամէ՛ն: Բոլորեքեան բարձրացրին լիք լիք բաժակները և մինչև տակը բամբցին Սիմէոն աղի կենացը:

Օգոստոսի վերջին Յովհաննէսին ճանապարհ դրինք Տփլիս:

Մօրս մահից յետոյ, որ մեր փոքրերիս վերայ մեծ տըպաւորութիւն չէր կարող թողնել, Յովհաննէսի մեղանից հեռանալը մեր առաջին զգալի վիշտն էր: Երկար միջոց մեծ և փոքր մի տեսակ մոլորուածների նման էինք շրջում: Ամէնքից աւելի հայրս էր տխրած: Յաճախ կրկնում էր նա, որ դուն միտը բերելիս. «Էլ ես նրան չեմ տեսներ»: Սանամ հօրքուրը բարկանում էր այդ խօսքերի վերայ, բայց հայրս հեզ ձայնով կրկնում էր. «սիրտս վկայում է»:

Հասաւ և ձմեռը: Մենք փակեցինք դռները և մի տեսակ պատսպարւում էինք ցրտից: Փետրուար ամսին նոյն ձեւով հայրս մի թուզթ ստացաւ, թէ ես նշանակուած եմ կանդիդատ Լազարեան ճեմարանը ընդունուելու, ուրեմն երբ երկրորդ թուղթը ստացուէր, ես էլ հեռանալու էի տնից:

Ապրիլ ամիսն էր, հայրս հարինքով մի հիւանդ ունէր, հիւանդին նա օգնեց, բայց մի քանի օրից ինքն էլ անկողին մտաւ։ Արթնքս, զգում էր տացուս, որ իւր վերջին օրերը հասել են։ Մինչև ուշքը դեռ վերան էր, շարունակ պատուէրներ էր տալի Սանամ հօրքուրին, թէ ինչ պէտք է անէ իւր մահից յետոյ, յանձնարարում էր եղբոր՝ Մարկոս աղայի խորհրդով շարժուել և երբ մի օր Սանամ հօրքուրը յայտնեց նրան, թէ եղբայրը ուզում է իրան տեսնել՝ միանգամայն արգիլեց, ասելով. «Ի՞նչ օգուտ, Մարկոսն էլ կը հիւանդանայ, դու կուզե՞ս, որ երկուսս էլ մեռնենք»։ Թէ գաւառական և թէ բերդի բժիշկները ամեն ջանք գործ դրին հօրս փրկելու, բայց իզուր, նա շուտով կնքեց իւր մահկանացուն և մենք որբերս մնացինք Սանամ հօրքուրիս շէնքին մի ծանր լուծ։ Թէպէտ հօրեղբայրս օգնում էր մեզ, բայց առանց հօրքուրին մենք, իհարկէ, կորած էինք։ Այլու կիծը մեծ էր։ Անցել են արդէն շատ տարիներ, բայց առանց արտասուքի մինչև օրս էլ չեմ կարող հօրս մտաբերել։ Ուրեմն ինչքան մեծ ցաւ էինք զգում որբերս, երբ նրա կորուստը դեռ նոր էր։

Կ. Զ.

ԼՐՏԵՍ ՕՐԻՈՐԴ

Սառնաշունչ պարզկէկ գիշեր էր: Կապուտակ և ծիրանի գոյներով զարդարուած երկնքի երեսին լուսինը, ինչպէս մի արծաթեայ գունտ, Արրաս բաղաբի հրապարակների ու նեղ փողոցների վերայ ցերեկուայ նման լոյս էր արձակում և հանգէս էր բերում հրապարակների վերայ և նրանց անկիւններում խոնուած մարդկանց երեսների անհանգստութիւնը: Նրանք բնադատուած էին գերմանացւոց նախապէս անխուսափելի ու մբակոծութիւնը:

Բայց, բացի պատերազմի մասին խօսողներից, այդ գիշերը կային Արրասում և այլ անձինք, որոնք, ինչպէս երևում էր, շատ չէին վճարուած պատերազմի խառնաշփոթութիւններով: Մի մեծ ծառի հովանու տակ, բաղաբի շրջակայքում գտնուող հապճէպ և ժամանակաւոր պատրաստած անշուք մի շինութեան մօտ կանգնած էին մի երիտասարդ և մի կին ու տաք տաք խօսում իրար. հետ:

Երկուսն էլ երիտասարդ էին, երկուսն էլ հրաշալի գեղեցկութեան տէր, նոցանից Վիկտոր դը Վիլլարը իւր բարձր հասակով, լայն թիկունքներով, ամուր կազմուածքով, աղնիւ դէմքով օժտուած և ֆրանսիական սպայի նշանազգեստով զարդարուած հիացնում էր անցորդներին. այն ինչ նրա ընկերուհին, չնայելով իւր հասարակ սպիտակ հանդերձին, լայն ծածկոցին և փոքրիկ գլխարկին, կարող էր իւրաքանչիւրի ուշադրութիւնը իւր վերայ դարձնել:

«Ի՞նչո՞ւ ձեր դէմքը այդքան տխուր է, Անտուանէտ»,

հարցրեց Վիկտոր դը Վիլլարը, «գուցէ մի բան վշտացրել է ձեզ: Ես ոչինչ էի համարում կեանքը, դուք սովորցրիք ինձ, ասաց նա, զգալ նրա քաղցրութիւնը և ես օրհնում եմ բոլոր սրտով այն մահացու վերքը, որ ենթարկեց ինձ ձեր հոգատարութեանը: Բայց և այնպէս, ես չեմ կարողանում հասկանալ ձեզ, Անտուանէտ:»

Անտուանէտը փոքր ինչ հիասթափուեց, երբ Վիկտորի շրթուները արտասանեցին վերջին խօսքերը և նա ձեռքը բարձրացրեց նրա բերանը փակելու, բայց մի միտք նստափեցրեց նրան, նա իջեցրեց իւր ձեռքը և մի տեական դող ցնցեց նրա մարմինը:

«Ախ, երանի՜ թէ հաւատ չընծայէիք ինձ», շնչաց նա խեղտուած ձայնով և նախ քան Վիկտորը կբացագանչէր, «Անտուանէտ, վերջինս անհետացաւ:

Երիտասարդը մի քանի րոպէ կանգնած մնաց ձեռքերը կցած: Նա նայում էր դէպի առաջ և ըստ երևոյթին ոչինչ չէր տեսնում, բացի օրիորդի այնքան-խորը և թափանցիկ հայեացքից, նորա տխրալի և մտատանջ փայլուն մոխրագոյն աչերից: Անտուանէտի խօսքերը զարմացրին և տխրեցրին երիտասարդին:

Արդէն մի քանի ամիս էր, ինչ Վիկտոր դը Վիլլարը ճանաչում էր այս օրիորդին, որ զօրապետ Լափետի զօրքի մէջն էր և հէնց պատերազմի սկզբից ցոյց տուեց իրան գթառատ և հարազատ հիւանդապահ: Երբէք նա չէր զլանում ծառայել Քրանսիայի թշնամիներին, երբ նրանք ենթարկւում էին իւր հոգատարութեան. վարւում էր նրանց հետ խկապէս նոյնչափ մեղմութեամբ և կարեկցութեամբ, որքան և վիրաւորուած Քրանսիացի զինուորների հետ:

«Եթէ ես պետք է կորցնեմ նրան», շնչում էր երիտասարդ սպան, երբ լուռ ու մունջ հեռանում էր հիւանդանոցից, «աւելի լաւ է միջոց տամ անպիտան զերմանացիներին շուտով ազատել ինձ իմ տանջանքներից» և նա

այդ օրուայ նշանը տալով հիւսիսային պարիսպների մօտ գտնուող պահապան զինուորին, շտապով հեռացաւ դէպի իւր բնակարանը:

Բայց յանկարծ նա փոխեց իւր ճանապարհը և գնաց ուրիշ ուղղութեամբ, նա մտածեց թէ կարելի է անկողին մտնելուց առաջ յաջողուի տեսնել զօրապետին:

Երբ Վիկտորը ներս մտաւ, զօրապետ Լաժեօնը քննում էր մի քանի թղթեր և նրա կերպարանքը անհանգստութեան նշան էր կրում, բայց երբ երիտասարդը նստեց նրա մօտ, զօրապետը նրա վերայ նայեց մի ուրախալի ժպիտով:

Վիկտորի զարմանալի նմանութիւնը զօրապետի մի որդուն, որ սպանուած էր պատերազմի մէջ, ծերունու աչքին շատ սիրելի էր անում Վիկտորին, զօրապետը նրա հետ վարւում էր անփոփոխ բարութեամբ ու յարգանքով և բարձրացրեց նրան իւր զօրավարի մէջ ամենանշանաւոր դիրքի:

«Ոչինչ տխուր բան հօ չկայ, զօրապետ»:

«Ոչինչ, այնուամենայնիւ մի երկիւղալի զգացմունք ճշնշում է ինձ: Որքան փորձում եմ, չեմ կարող իսպառ հեռացնել նրան: Ի դէպ, դը-Վիլլար, լաւ կը լինէր, որ ինձ տայիք մեր ամրութիւնների մակարդակը, ուղղում եմ պահել միւս թղթերի հետ: Յոյս ունիմ, որ ուղղած կ'լինէք իմ ցուցման համեմատ»:

«Այո, ասաց Վիկտորը, հանելով մի ծալած թուղթ գրպանից: «Ես կ'ործում եմ, որ մի փոքր աւելի պարզ ձև տուի, քան թէ սա ունէր սկզբում, այժմ՝ կ'ործեմ կ'ըմբռնէք նկարը մի հայեացքով»:

«Մեր հիւսիսային ամրութիւնները յայտնի են միայն ձեզ և ինձ», ասաց զօրապետը, «ենթադրենք թէ՝ թշնամին իմանայ այդ բանը, եթէ նա կենդրոնացնէ իւր ղեկը այդ կողմը, նրան երկար դիմադրելու յոյս չենք կարող ունենալ»:

Երիտասարդ սպան կարմրեց զօրապետի խօսքերից, յիշելով, որ ինքը յայտնել է Անտուանէտին այդ գաղտնիքը:

Թէ ինչպէս պատահեց այդ՝ չէր յիշում, բայց փաստը մը-
նում էր փաստ, որ նա յայտնել էր հիւանդապահին ամ-
բողութիւնների այն թոյլ կողմերի դիրքը, որոնցից այնքան
երկիւղ էր կրում զօրապետը: Բայց ի՞նչ նշանակութիւն ու-
նի այդ բանը. մի՞թէ Անտուանէտը հաւատարիմ չէ: Մի՞թէ
նա չէ զոհել իւր երիտասարդութիւնը և ոյժը Քրանսիային:
Նա ասել էր օրիորդին, որ հաւատում է նրան լիովին և
անսահման և թէ ցանկանում է, որ այդ վարկը ընդմիշտ
հաստատ մնայ:

Բայց և այնպէս նրա ձայնը մի փոքր դողդողաց, երբ
ասաց. «Նրանք ի հարկէ ի վերջոյ յաղթող կը լինին, բայց
ես չեմ ուզում ձեր անհանգստութեանը մասնակից լինել,
զօրապետ: Ես չեմ կարծում, որ նրանք իմանան մեր գաղ-
տնիքը: Զօրապետը գլուխը շարժեց և հոգոց հանեց: Երի-
տասարդի խօսքերը ուրախացրին, բայց չհամոզեցին նորան:
Նա չէր կարող ազատել իրան իւր սրտի վերայ տիրող ծան-
րութիւնից. և երբ նա բարի գիշեր ցանկաբաւ Վիկտորին,
վերջինս մտածեց, որ իրանք կրկին կարող են իրար հանդի-
պել պատերազմի կրակի մէջ:

Վիկտորը անկողին մտաւ, բայց չէր կարողանում քնել,
Անտուանէտի վերջին խօսքերը հնչում էին նրա ականջին, հան-
գստութիւն չէին տալիս նրան և փախցնում էին նրա քու-
նը: Նա շուռ ու մուռ էր գալիս անդադար, 'ի զուր աշ-
խատելով մեկնել օրիորդի վերջին խօսքերը և ցաւում էր,
որ հետեւեալ երեկոյեան անկարելի պէտք է լինի նրան
տեսնել:

Եթէ Վիկտորը գուշակելու մի փոքր ընդունակութիւն
ունենար, օրիորդին այդ ժամանակ կտեսներ հիւանդանոցի մի
փոքր սենեակի մէջ ծնկաչոք ընկած անկողնի վերայ, որ չէր
աշխատում ճնշել իւր կրծքի մէջ ալեկոծուող, իրար հակա-
սող զգացմունքները և գուցէ աւելի խորը վիրաւորուած և
վշտացած զգար իրան, բայց օրիորդի ջերմ արտասուքը ան-

զուսպ և գրեթէ անկապ միմուռնը կը տային նրան մի բանալի պէն գաղտնիքին, որ պէտք է գնուէր սարսափելի գնով:

Առաւօտը լուսացաւ մշուշով և սառնաշունչ հողմով. քաղաքի փողոցները, շուկաները և սրճարանները լցուած էին աղամարդկանցով և կանանցով, նրանք խօսում, դատում և վիճում էին: Ի միջի այլոց նրանք բոլորեքնան մի սաստիկ ատելութիւն էին զգում դէպի գերմանացիք և յոյս ունէին, որ նրանք գերի կ'ընկնեն Արրացիների ձեռքը: Վիկտոր դը-Վիլլարի բարձր հասակը յաճախ երևում էր փողոցներում: Նա ունէր փաղաքշական, ուրախացնող խօսք մէկի համար, մի դուրեկան ողջոյն կամ ժպիտ ուրիշների համար և շատ օրիորդներ ժպտում և կարմրում էին նրա պարզ հայեացքին հանդիպելիս: Բայց Վիկտորի միտքը զբաղուած էր միայն Անտուանէտով և նա անհամբեր տենչանքով սպասում էր իւր ծառայական պարտաւորութիւնների վերջանալու ժամին, որ կարողանայ կրկին տեսնել նրան:

Բայց վերապէս, երբ հասաւ այդ ժամը, Անտուանէտը խուսափում էր նրա տեսակցութիւնից: «Միջոց չունիմ, Վիկտոր, ասաց նա, ես պէտք է իմ վերաւորուածներին այցելեմ և ինձ 'ի զուր մի սպասէք», նրա ձայնը կտրուեց և խեղդուեց կոկորդի մէջ:

«Անտուանէտ, ի՞նչ էք ուզում ասել, բացագանչեց երիտասարդ սպան, ես չեմ հասկանում ձեր վարմունքը: Վարելի է կարծել, թէ ես ձեր թշնամին եմ:»

Օրիորդի կերպարանքը փոխուեցաւ նկատելի կերպով, նրա երեսը սաստիկ գունաթափուեց:

«Թշնամի՛, կրկնեց նա մի տկար ժպիտով, կարո՞ղ էք դուք երբ և իցէ իմ թշնամին լինել, Վիկտոր:

«Ի՞նչո՞ւ էք այդ հարցը ինձ տալիս, ես կարծեմ ապացուցել եմ, որ ձեր բարեկամն եմ և ամենալաւ բարեկամը:

«Այո՛, ապացուցել էք այդ, միմնչաց նա, աչքերը խոնարհելով: Ո՛ղջ եղէք», ասաց օրիորդը հեկեկանքից կտրուող,

ցածր, լարուած ձայնով, «Ողջ եղէ՛ք և ինչ էլ պատահի, ինչ էլ որ դուք մտածելու լինիք իմ մասին, յիշեցէք այնուամենայնիւ, որ դա իմ հայրենիքիս պահանջն էր... Ո՛հ, ի՞նչ եմ ասում: Ես վաղը կը բացատրեմ ամեն բան: Հիմալ չեմ կարող, ժամանակ չունիմ գործի մասին խօսելու: Գնացէ՛ք աջո՛ւմ, Վիկտոր, վաղը ամեն ինչ կիմանաք:»

Նա ներս մտաւ հանդէպի դռնով և կանգնեց դրան ետեւը դիտելու, մինչդեռ Վիկտորը հեռացաւ շտապով և շատ լաւ արեց, որ նա չը նկատեց օրիորդի երեսի վերայ այն սարսափը, կամ չը լսեց այն յուսահատական ծիչը, որ դուրս թռաւ օրիորդի շրթունքներից, երբ Վիկտորը անհետացաւ նրա աչքից:

Քաղաքը շրջապատող գերմանացւոց կողմից այդ օրը յարձակումն չեղաւ, բայց երբ մուժն ու ամպամած գիշերը վրայ հասաւ, զօրապետ Լափեօնի սիրտը ճնշուում էր մի անորոշ վտանգի նախազգացումով, որ միայն օրուան զբաղմունքները թեթեւացնում էին, թէպէտ Վիկտորը կրկին և կրկին փորձում էր նրան հաւատացնել, թէ նրա երկիւղը անհիմն է:

«Ես պարտաւոր եմ մի խոստովանութիւն անել ձեզ, զօրապետ. մի մտերմական բոպէին, որ ես չեմ փորձի արդարացնել, հիւանդների հոգատար Անտուանէտին յայտնել եմ մեր հիւսիսային ամրութիւնների թուլութեանց մասին:»

«Յայտնե՛լ էք, բացափանչեց զօրապետը, ի՞նչպէս, ի՞նչպէս պատահեց այդ:»

«Հաղիւ թէ կարող եմ յիշել, պատասխանեց Վիկտորը, միայն գաղտնիքը դուրս է թռել իմ բերանից, բայց և այնպէս անհանգստանալու պատճառ չկայ, ես Անտուանէտի վերայ նշխարան վստահ եմ, որքան ինձ վերայ:»

«Մի փոքր վա՛ղ է դեռ» ասաց զօրապետը դառը ժպիտով, «այնու ամենայնիւ ես յոյս ունիմ, որ ձեր անզգոյշ հաւատընծայութիւնը վատ հետեանք չի ունենալ և ես բոլորովին համաձայն եմ ձեզ հետ, որ Անտուանէտը ար-

Ժանի է, որ նորան հաւատ ընծայեն: Նա հազարների մէջ աչքի ընկնող մի կին է, և մեր խեղճ զինուորների մեծագոյն մասը իւրեանց կեանքով նորա հոգատարութեանն են պարտական: Բայց ես ենթադրում եմ, ես յոյս ունեմ, որ այլ ևս ուրիշի չէք յայտնած այդ գաղտնիքը:»

«Բոլորովին ճիշտ է, պատասխանեց Վիկտորը և խնդրում եմ ներողամտութեամբ ընդունել այս իմ խոստովանութիւնը:»

«Այսպէս թէ այնպէս, ձեզ ինձանից պակաս սիրող մի ուրիշ զօրապետ շատ թանգ կարող էր նստեցնել այդ վամպիրը, ասաց ծերունին, բայց դուք գրեթէ իմ որդիս էք, Վիկտոր:»

Նրանք երկար ժամեր խօսակցում էին, առանց ուշք դարձնելու Անտուանէտի վերայ, որը դանդաղ քայլերով շարժւում էր հիւանդանոցի սենեակների մէջ, կարեկցելով վերաւորութեաններին, միեմարելով մեռնողներին և անհանգստութիւնով ալանջ էր դնում այն ձայնին, որ, ինչպէս գիտէր, լուսաբացին պէտք է արձակուէր երկիւղով լցուած հորիզոնի վերայ: Ռումբերի դղձգիւնը, նրանց պայթոցը և ռմբակոծութեան սարսափելի մեքենայագործութիւնը պէտք է ուղղուէին այն տեղի վերայ, ուր արդէն անհնար էր դիմադրութիւն անել հիւսիսային ամրութիւնների վերայ: Եւ այդ սկսուեց վերջապէս. դրսից լսելի եղաւ մեծ աղմուկ, թմբուկների ձայն և հրաւէր դէպի զէնք. փողոցները լցուած էին զինուորներով, կանայք և երեխաներ գոռալով, կոծելով, սարսափահար խելագարների նման վազվզում էին ապահով տեղ գտնելու: Բոլորեքեան վրդովուած և զարհուրած էին:

Ցանկալով աւելի բան իմանալ, բան այդ հնարաւոր էր հիւանդանոցի լուսամուտներից, Անտուանէտը փաթաթուեց շալի մէջ և դուրս ելաւ, բայց հաղիւ թէ մի փոքր առաջ էր գնացել, երբ իւր անունը լսեց մի հեծելալազօրից, ա-

մայացած փողոցներից մեկի մէջ: Նա յետ դարձաւ և նրա արիւնը սառեց երակներում, երբ տեսաւ Վիկտոր դը-Վիլլարին:

«Դուք երկիւղի մէջ էք, ասաց նա ձիւնց ցած իջնելով և օրիորդին մօտենալով, այդ ինձ չէ զարմացնում, գերմանացոց կողմից սա մի զարհուրելի պարգև էր մեզ: Դուք ո՛ւր էք գնում: Ես պէտք է ձեզ ասէի, որ ինչքան կարելի լինի հիւանդանոցի մէջ մնաք: Դա ամենապահով տեղն է ձեզ համար»:

«Սա նոր բան չէ ձեզ համար, Վիկտոր դը-Վիլլար, ասաց օրիորդը մի հաստատ սառը ձայնով: Մի՞թէ չէք հասկանում, թէ ում էք պարտական այս անսպասելի ումպկոծութեան համար: Դուք դեռ հաւատում էք ինձ, վստա՛հ էք լիովին ինձ վերայ և ձեր սրտում տատանման տեղիք չկայ: Այժմ թոյլ տուէք ինձ հանել դիմակս, որ կրում էի այսքան ծանր ամիսներ և ներկայանալ իմ իսկական դէմքով, իբրև մի գերմանական լրտես»:

«Անկարելի է, գոչեց Վիկտորը երկիւղած ձայնով, Անտուանէտ, դուք չգիտէք թէ ինչ էք ասում: Դո՛ւք լրտես, գերմանական լրտես»:

«Այո՛, պատասխանեց նա մի մռայլ, ատելութեան ձայնով և նրա գեղեցիկ երեսը բոլորովին կերպարանափոխուեցաւ: Մի շաբաթ առաջ արդէն ես յանձնեցի Արրասը հայրենակիցներին ձեռքը: Կարո՞ղ էք այժմ ասել, Վիկտոր դը-Վիլլար, որ ձեր սիրտը դէպի ինձ չէ փոխուում: Կան վայրկեաններ, երբ կեանքը սլանում է արագ քայլերով և երբ տարիների տանջանքները, կարծես, հաւաքւում են մի վայրկեանի մէջ և մեզ թւում է, թէ արիւնը դուրս է հոսում մեր սրտից կաթիլ առ կաթիլ: Այդպիսի մի վայրկեան էր երիտասարդ սպայի համար, երբ նա կանգնած էր իրան մատուցող այդ կնոջ առաջ:

«Եւ դուք երբէք չէ՞ք սիրիլ ինձ»:

Այդ խօսքերը արտասանուեցին այնքան ցածր և խեղտուած ձայնով, որ ոչ ոք մինչև այժմ չէր լսել Վիկտոր դը-Վիլլարի բերանից:

Օրիորդը պատասխան չտուեց, բայց նրա դէմքը ձիւնի նման սպիտակ գոյն ստացաւ և վզին մօտ շալը բռնած ձեռքը այն աստիճան դողդողում էր, որ շալը ձեռքից դուրս պրծաւ:

«Ես ձեզ հաւատում եմ, կսիրեմ ձեզ 'ի պատիւ այն տեղեկութեան, որ դուք կարողացաք իմանալ ինձանից, մի տեղեկութիւն, որ ձեր բարեկամութեան գինն էր ուրեմն, շարունակեց Վիկտորը հաստատ ձայնով. «Եւ դուք, Անտուանէտ, մատնեցի՛ք ինձ»:

Եւ առանց այլ ևս նայելու օրիորդի գեղեցիկ դէմքին՝ նա հասկացաւ իւր կորուստը, շտապ նստեց իւր ձին և հեռացաւ:

Անտուանէտը վերադարձաւ հիւանդանոց. երբ ներս գնաց իւր սենեակը՝ նա յետ դրեց դուռը և փակեց:

«Իմ հայրենի՛ք, իմ առաջին հայրենի՛ք, շնչում էր նա. «հայրենիք ամեն բանից առաջ», բայց երբ այդ խօսքերը դուրս էին թռչում շրթունքներից՝ նա ցնցուեց և մեղմ ձիչ արձակելով անզգայ փռուեցաւ յատակի վրայ:

Գերմանացիք յարձակուեցին ֆրանսիական բաղաբի վերայ: Տիրեց մի խստասիրտ և կատաղի պատերազմ, բայց ուր որ նա աւելի կատաղի էր մղում, այնտեղ ամենից առաջ անցած գտնուում էր երիտասարդ Վիկտոր դը-Վիլլարը. նա մահ էր խնդրում, բայց չէր գտնում: Դեռ վեցերորդ օրը նա ձի հեծած իւր զօրախմբի գլուխն էր կանգնած և ոգևորում էր նրան:

«Քաջացէ՛ք, քաջացէ՛ք», գոչում էր նա: Կէս օրից յետոյ նա տեսաւ, որ զօրքը նկատելի կերպով թուլանում է: «Հերոսների նման հանդիպեցէք թշնամուն, որդիք, կեցցէ՛ ֆրանսիան»:

Բայց ուշ էր արդէն: Ամբուծիչները վերջապէս թու-
լացան և գերմանացիք իբրև նուաճող վաակ կանգնեցին
նրանց առաջ: Սարսափ տիրեց ֆրանսիացւոց սրտին և գեր-
մանացիք պարծանքով տիրեցին քաղաքին: Շատերը կարողա-
ցան փախչել այնտեղից, նրանց մէջ էր և զօրապետը իւր
աւագամասն զօրականների հետ: Նա բաղտ ունեցաւ միանալ
գլխաւոր զօրքերին և կորուսած հանդերձներն ու զէնքերը
լրացնել:

Այսքան մատաղահաս, այսքան գեղեցիկ և այսպիսի
մահ և ինչ մահ, մի մատնիչի, մի լրտեսի մահ:

Անտուանէտը արտասուազուրկ, սառնասիրտ և հաստա-
տակամ էր, պատերազմի յաջողութիւնները նրան նորից
ֆրանսիացւոց բանակի մէջ էին գցել: Զօրապետ Լանժեսը
աղօթում էր շարունակ, որ նա ընկնի իւր ձեռքը և թանգ
նստեցնէ օրիորդին: Արրասը իւր հայրենակցաց ձեռքը մատ-
նելը: Նրա պղծ ցանկութիւնը կատարուեց մի ամիս սպասե-
լուց յետոյ: Գերմանացւոց զօրքի մի յանկարծակի յարձա-
կումը պսակուեց նրանով, որ ֆրանսիացւոց ձեռքն ընկան
նրանց դրօշակի դէմ պատերազմողներից տաս տասերկու գե-
լիներ և սպանուածներ, դոցա շարքում և հիւանդների հո-
գատար Անտուանէտը:

Նրա վատ յանցանքը կարող էր ներուիլ միայն կին լի-
նելու պատճառով, բայց այս գէպքում ներողամտութեան
մասին խօսք չէր կարող լինել: Մինչև կէս գիշեր օրիորդը
պէտք է պատրաստուէր մեռնելու: Նա ներուիմ չէր խնդրում,
նա բաւական դուռը էր, չէր կամենում կեանք հայցել իւր
թշնամիներից, մոպլուած զօրապետից և նրա աստիճանաւոր-
ներից, բացի մի անձից, որ բացակայ էր: Նա լսեց մահուան
վճիռը առանց մի խօսք արտասանելու: Վրանի մէջ նա միայ-
նակ էր և կաշկանդուած, կարծես, մոռացել էին նրան եւ
Աստուած եւ մարդիկ: Նրան լսելի էր այն զինուորների ոտ-
ների տոփիւնը, որոնք շրջում էին նրա բանտի առաջ, նրա
փախուստը արգելելու համար:

Մահուան կսկիծը և այն էլ այդպիսի անպատուաբեր, սարսափելի մահուան, արդեօք մի րոպե զարհուրեցրե՞ց նրան. դժուար էր ասել:

Օրիորդը կանգնած էր անշարժ, անխօս, կորագլուխ և ձեռքերը կրծքի վերայ ծալած. նրա երկար ոսկեգոյն մազերը բոլի նման փուռել էին նրա երեսի և ուսերի վերայ:

Դրան մի շարժումը հանեց նրան մտատանջութիւնից: Նա սպասում էր տեսնել կոպիտ զինուորներ, որոնք գուցէ ուղեկցելու էին նրան դէպի կառափնատեղը, բայց դրա փոխարէն մոմի աղօտ լուսի տակ նա տեսաւ վրանի մէջ նրան, որի սէրը նա մատնել էր՝ այն է Վիկտոր դը-Վիլլարին:

«Անտուանէտ»

Նա չպատասխանեց, գուցէ չէր կարող: Բայց նրա շրթունքները դողդողացին, նա բարձրացրեց մի կարճ ժամուայ մէջ գունաթափուած երեսը աղաչանքի արտայայտութիւնով:

«Անտուանէտ, ասաց Վիկտորը, ես եկել եմ ձեզ ազատելու, չպէտք է ժամանակ կորցնել, ես կաշառել եմ պահապաններին և իմ ձին պատրաստել ձեզ համար: Մի ժամից յետ դուք ձեր բարեկամների մօտ կը լինիք»

«Իսկ դո՞ւք, հարցրեց նա:

«Ինչ համար մի մտածէք, պատասխանեց Վիկտորը ուրախ ձայնով, ես կազատուեմ: Իսկ այժմ գնացէ՛ք, սիրելիս և ազատեցէք ձեր կեանքը»

Այս որ ասաց՝ նա քաշ տուեց օրիորդին դէպի վրանի դուռը, փաթաթեց նրան իւր վերարկուով, դրեց նրա գլուխին մի գլխարկ և մինչև անգամ ծիծաղում էր, որ օրիորդը նման է ֆրանսիական զինուորի: Մի ջերմագին հրաժեշտ և նրանք բաժանուեցան յաւիտեան:

Մի ժամից յետ, երբ պահապանները եկան լրտես օրիորդին կառափնատեղը տանելու, ուր մի խումբ զինուորներ և զօրսպետը իւր պահակ մասնախմբի հետ սպասում էին ար-

դէն դատապարտուածին, նրանք տեսան վրանի պահապան զինուորներին, իսկ վրանի մէջ Վիկտոր դը-Վիլլարին:

Թմբուկները հարին, շտապով լուսնի, բանակի մէջ վառուող խարոյկների և զինուորների բռնած կերոնների լոյսի տակ կազմուեց մի զինուորական դատ, որ Վիկտոր դը Վիլլարին մահուան դատապարտեց:

Նա չէր խնդրում ներումն, չէր խնդրում ողորմածութիւն: Այլ հանդարտ և լուռ ընթացաւ դէպի կառափնատեղը և ոչ մի խօսք չ'արտասանեց, երբ կապոււմ էին նրա աչքերը, շղթայում ձեռքերը: Երբ նրա դէմը կանգնեց հրացաններով զինուած մի զօրախումբ՝ նա կարծես չէր էլ զգում նրա ներկայութիւնը:

Տիրեց մի անշունչ լուութիւն և ահա՛ զօրապետի ձայնը պատուէր արձակեց.

«Մէկ, երկու, երեք չորս հինգ... վեց:»

Աերջին խօսքի վերայ ճունչաց օդի մէջ հրացանների ձայնը և Վիկտոր դը-Վիլլարը գնդակահարուած երեսի վերայ գետին գլորուեց:

Գերմանիայի մեկուսացած մի բաղաքի մենաստանի մէջ ապրում էր մի կոյս, որի գեղեցիկ դէմքը և նուրբ շարժումները հիացնում էր նրան հանդիպողներին: Ոչ որ չգիտէր նրա կեանքը և ոչ որ չէր խօսում նրա անցեալի մասին: Բայց նրա սիրտը ճնշուած էր մի ծանր ցաւով, նրա վշտալի աչերը տեսնելիս ոչ որ չէր հասկանում նրա կսկիծը: Նա կատարում էր իւր պաշտօնը, երբեք չէր տրտնջում, բայց գուցէ գիշերուան անքուն ժամերում նա աղօթում էր՝ մերձեցնել այն ժամը, երբ ինքը հանդերձեալ կեանքում պէտք է հանդիպէր նրան, ով իւր կեանքը զոհեց իրան մատնող մի կնոջ:

Անգղ. թարգմ. Կ. Ք.

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎԵԱՆ

Ա.

Ռուսահայոց գրականութիւնը մինչեւ Խաչատուր Աբովեան. գրականութեան սահմանափակ եւ նեղ շրջանը. միակողմանի ուղղութիւն. Աբովեանի նշանակութիւնը:

ԺԹ դարը ոչ միայն նշանաւոր է ամբողջ Եւրոպայի քաղաքակրթութեան, լուսաւորութեան և գրականութեան համար, ոչ միայն: փրկարար ազդեցութիւն արաւ ամբողջ հին և նոր աշխարհի յառաջդիմութեան վրայ, այլև իւր ազդու ներգործութիւնն ունեցաւ և Հայաստան աշխարհի վրայ, կտրուած Եւրոպայից, որտեղ գիտութիւնն ու ուսումը հսկայի քայլերին անգամ չէ հնազանդուում:

Որքան ուրախացուցիչ է ներկան, այնքան տխրեցուցիչ է անցեալը. որքան մխիթարական է ԺԹ դարու վերջը՝ այնքան անմխիթար է ԺԸ դարը և ԺԹ դարու սկիզբը:

Ի՞նչ էր մօտիկ անցեալում հայի մտաւոր անդաստանը. ի՞նչ պատկեր էր ներկայացնում ԺԸ և ԺԹ դարի սկզբում մեր գրականութիւնը. ո՞ր աստիճանի վրայ էր կանգնած նրա մտաւոր ստեղծագործութիւնը. արդեօք յառաջդիմութեան փառաւոր սանդուխտների վրայ կարողացել է բարձրանալ: Այս հարցերին պատասխանել ճշմտրտութեան ճանապարհով՝ բոլորովին վհատեցուցիչ է:

Բայց որքան տխուր էր, որքան սրտաճմրկ, այնքան ուրախալի է որ ազգի այդ խակ դրութեան ժամանակ, ագիտութեան թանձր խաւարի մէջ խարխափող ժողովուրդն ընդունակութիւն է ունենում ծնելու գաղափարի մարդիկ, տաղանդաւոր գործիչներ, որոնք իսպառ հեռանալով պապենական ագիտութիւնից, ընդհանրացած բիրտ ու կոպիտ դրութիւնից ուսման ու գիտութեան քաղցր համը ճաշակելով՝ ոտք են դնում հայրենի հողի վրայ լուսաւորութեան շողերը տարածելու իրենց երկրում, որտեղ թագաւորում էր ագիտութիւնը, որտեղ Աւետարանի լոյսը, քրիստոնէական ճշմարիտ գաղափարները մասնաւոր անհատներին էր միայն բաժին. ընդհանրութիւնը

խաւար, ամբոխը հեռու քաղաքակրթութիւնից և իւր վաղեմի աննախանձելի դրութեան հլու հնազանդ:

Ներուպան ոչ միայն պարծենում էր իւր գիտութեամբ, իւր համալսարաններով, ճեմարաններով, այլ նա խղճի, մտքի և հոգու ինքնուրոյնութիւնն-ազատութիւն էր պաշտպանում, մարդկային իրաւունքի սնունդով էր կուտում: Հանճարներն արդէն տուել էր, գրականութիւնն իւր փառաւորութեան բարձր աստիճանի վրայ էր կանգնել: Բայց ինչ էր անում հայր, արդեօք մի ներգործական թէ կրաւորական դեր կատարելու նշան ցոյց էր տալիս: Տեղեկութիւնները լուում են և չեն պատասխանում ժԸ դարու խղճալի դրութեան համար. տպագրութիւնն անգամ դեռ զօրեղ ներգործութիւն չէր ունեցել: Այն ծանր մեռելութիւնը, այն կաշկանդիչ չղթաները-որ դրել էր տիրող տարրը, այնքան խեղտել էր մի բազմաշարժար ժողովրդի, որ նա ժամանակ չունէր մտածելու իւր մտքի, իւր հոգեկան ընդունակութիւնների մասին: Հայ ժողովուրդն օտարացել էր հայի քանքարաւոր ձիւղբերից, հայի սիրտն այլ ևս չէր բարախում արեւմուտքի լուսաւորութեամբ. ընդհանուր ոգևորութիւն չկար—ամեն ինչ քնի էր դատապարտուած և սպասում էր մի զօրեղ ոյժի, որ զարկ տար. ահնապիչ դրութեամբ աչքերը յառել էր մի փրկարար հոգու, մի տաղանդաւոր մշակի, որ աստուածաին խօսքով «արիւք արտաքս» կոչէր:

Հայ ժողովրդի յոյսը միշտ իրագործուել է, արեւմուտքում աւելի շուտ քան արեւելքում: Ներուպական լուսաւորութիւնն աւելի շուտ իւր կողքերին օգնեց, քան հեռուին, Հայաստանի բնավայրին. գիտութեան, ուսման ծարաւն այնտեղ աւելի շուտ զգացին. ուստի և մի դար շուտ սկսեց իւր փայլուն դերը և մեզ համար ոչ միայն կարապետ հանդիսացաւ այլ և ուսուցիչ: Ինչ էր- Մխիթար Աբբան, Մխիթարեան միաբանութիւնը հայութեան համար՝ եթէ ոչ ուսուցիչ և դաստիարակ. ինչ էր Վենետիկը՝ եթէ ոչ մի գեղեցիկ կամուրջ խաբխափող հայ ժողովրդի խելքին և մտքին դէպի երոստակաւն լուսաւորութիւն:

Թէև աստղեր երևում էին հայի խաւար հորիզոնի վրայ, թէև փայլում էին լուսաւոր կէտեր մեր մուայլ երկնակամարի վրայ, բայց այնքան աննշան, այնքան աղօտ էին լոյս արձակում, որ ընդհանրութիւնը կրկին նոյն դրութեան մէջ, նոյն ծարաւով տապալկուելիս շարունակում էր մնալ շատ տարիներ:

Ռուսահայոց մթնացած ժԸ դարը գլորւում է տեղի տալով ժԹ դարի, որի հետ պիտի նա զարթնէր իւր դարեւոր քրնից, ոտի կանգնէր, չունչ քաշէր, չըջահայեացք ձգէր և ապա հեթարկուէր այն սրբազան ազդեցութեան, որը դեռ 14 դար առաջ Հայաստանի սեպհականութիւն կազմել տուին սուրբ Սահակ, Մեսրոպը և անմահ աշակերտներ:

Յկաւ այդ ուրախալի ժամանակն, այդ փրկութեան հե-

ըստը և իւր յայն թեւերը տարածեց ոչ միայն քաղաքների և աւանների վերայ, այլ և գիւղերի ու հեռաւոր մութ անկիւնների վերայ: Լուսաւորութիւնն երկար ժամանակ խոյս չտուեց, ազգային գիտակցութեան հոգին աչք դարձրեց դէպի մեզ և ժամանակը ծնեց իւր հարագօտ զաւակներին, որոնց սուրը ձեռքով իւր նեղ դրութիւնից պիտի ազատուէր, որոնց շնորհիւ ինքն էլ նորից պիտի ասպարէզ գար, որ մարդկութեան մի մասը լինելով կարող է ինքն էլ քաղաքակրթող գեր կատարել, կարող է ճնամարան, դպրոցներ ունենալ հարիւրաւոր աշակերտներով:

ԺԹ դարու առաջին և երկրորդ քառորդը մեր պատմութեան և գրականութեան համար նոր շրջանի հիմնաքար դարձան:

Բաւական չէր Եւրոպային չփուել, բաւական չէր նրանց գրականութիւնը սովորել, պատմութիւնն իմանալ, հեղինակներին կարդալ. դեռ մի ուրիշ գործ կար անելու, որ սպասոււմ էր մի մեծ մարդու, մի հրաշալի յանդգնութեան:

Գիտութիւնն, ուսումը միայն վանքերումն էին կենտրոնացել. գրաբար լեզուն էր թաղաւորում. կեղծ կլասիքական հոգին իշխում էր արեւմտաբլ Երզնա-Վանանդեցիներ, Բագրատունիներ տալով, իսկ արեւելքն աննշան մարդիկ:

Ժողովուրդը հեռու էր եղածից, նա միջոց չուներ հասկանալու տիրապետող գիտութիւնը, ամեն ինչ նրա համար խորթ էր: Նրկու լեզու միաժամանակ տիրապետում էին, խօսակցական և գրաւոր. վերջինս հասարակութեան համար մի մեռեալ գանձ էր: «Թէկուզ ուսերէն, նեմեցերէն, ես Ֆրանցուզերէն գրած, թէկուզ գրաբաւ՝ տասնը կըլի որ հասկանային, բայց հարկը հազարի համար՝ թէկուզ իմ պրածը թէկուզ մի քամու ջաղաց, Ախր որ ազգը էն լեզուով չի խօսում, էն լեզուն չի հասկանում, սաքի հէնց բերնիցդ էլ ոսկի վեր ածիր, ում պէտք է ասես»:

Ինչ անէր, ինչ միջոցով ինքն էլ ճաշակէր ուսման քաղցրութիւնը, գիտութեան ծարաւը յագեցնէր. ամեն միջոցներն իզուր, ամեն ջանքերն ապարդիւն. հասարակութիւնը հեռու և հեռու: Աշխարհիկ լեզուի սիրահարներն ամենայն իրաւամբ կարող էին կրկնել. «մեր գրքերը գրաբաւ, մեր նոր լեզուն անպատիւ, որ սրախ հասրաթը խօսքով յայտնէի»:

Մատենագրութիւնը բնական ընթացք չուներ, գրականութիւնը միայն մի ճիւղի էր ծառայում և դրան փառաբանում: Ամբողջ հայի լուսաւորութիւնն եկեղեցու պիտոյքին էր ներքողւում. եկեղեցականների սեպհականութիւն էր դարձել, ուստի բոլորովին միակողմանի, գրաբար:

Թարգմանականը թէև երբեմն երբեմն ծաղկում էր, ինքնուրոյն էլ վաղուց իւր գերից իջւել էր, սակայն եղածները բոլորն էլ եկեղեցին էին դրուատում:

Գրականութեան «վիպական բաժինը սրբերի վարքն էր (legenda)». քնարերգականը միատեսակ ներբող և զուրկ քնարերգական ազատ երգերից, երգիծաբանութիւնից, եղերգից, իսկ ամենաբարձր տեսակը բանաստեղծութիւնը, թատերգութիւնը դուրս լինելով եկեղեցու շրջանից ծնունդ անգամ չէ ստանում»¹⁾).

Աշխարհաբարն արդէն ծաղկել էր և տիրապետող լեզու էր դառել. սակայն դեռ քաղաքացիութիւն չէր ստացել. թէև նամակներ, պաշնագրեր, պայմանագրեր գրում էին այդ լեզուով, բայց պաշտօնական չէր ճանաչում: Վանքերը յետ էին մղում այդ նորութիւնը, ուստի և խիստ մաքառում էր երևան եկել մեր ժողովրդի մէջ: Չնայած որ արևմուտքն արդէն ըմբռնել էր խօսակցական լեզուի նշանակութիւնը, բայց արևելքը պատերազմ էր մղում:

Վերջապէս այդ աննկանելի դրութեան վանքը ժողովրդի հետ կապելու, գիտութիւնը ժողովրդի հետ հաշտեցնելու — Ռուսահայաստանից ներուպա կամուրջ ձգեց անմահ Սաչատուր Աբովեանը, որ իւր գիտութեամբ, բարձր զարգացմամբ, իւր հայրենասիրական բուռն զգացմամբ առաջին մարդն եղաւ Ռուսահայոց համար: Նա ըմբռնեց Կարամզինի խօսքը «գրէ այնպէս, ինչպէս որ խօսում են և խօսէ այնպէս ինչպէս որ գրում են»:

Բ.

Սաչատուր Աբովեանի տոհմը:

Սաչատուր Աբովեանը ծնունդ է «1804—1805 թ.,²⁾ Քա-

¹⁾ Ն. Քարաման. Մուրճ 1893 թ. 285 երես:

²⁾ Մինչև այսօր Աբովեանի ծննդեան թիւը ճիշտ յայտնի չէր, ոմանք 1806, ոմանք 1810 թ. էին համարում. սակայն իմ ձեռքս ընկաւ նորա մի փոքրիկ ինքնակենսագրութիւնը¹⁾, թերթ թղթի վրայ, որ բոլորովին նոյնը չէ ցոյց տալիս: Ինչպէս երևում է գրել է հայրենիքում իւր բարեկամներից մէկին առաջադրելով համար, սակայն չի տուել, մնացել է իւր թղթերի մէջ, որ մինչև այսօր պահւում է իւր որդի պ. Վարդանի մօտ:

Ահա պատճենը.

Ուր բաժանումն յայս աշխարհի	}	Գերմաներէն
Թէ սիրտ և միտք են մերձական,		
Որ ծագաւ երկրի և հեռանամ	}	նոյնը:
Մի հող և երկինք բաժին մեզ մնա:		

Այս յուսով իմ անգին բարեկամ ես միշտ և միշտ հայրեն-

նաքեռ ¹⁾ զուտ հայաբնակ գիւղում, Նրեանից 5 վերստ հեռաւորութեան վերայ դէպի հիւսիս, Աբովեան յայտնի գերդաստանից:

Խաչատուրի նախահայր Աբովը («Եօթներորդ ազդ»)¹⁾ Լազիստանի կողմերից էր. սակայն Կովկասի լեռնաբնակներին հաբըստահարութիւններին և նեղութիւններին դիմանալ չկարողանալով՝ թողնում է իւր բոլոր անշարժ կայքը, աւելորդ շարժականն, մի քանի ընտանիքներով և իրենց մարդկանցով գալիս է Նրեանի Սարգսրի մօտ պաշտպանութիւն և հովանաւորութիւն գտնելու: Սարգսրն ուրախութեամբ ընդունում է և բնակութեան տեղ տալիս Քանաքեռ գիւղում: Աբովն իշխանական ցեղից լինելով (մեկը)՝ արժանացաւ Սարգսրի առանձին հոգատարութեան և իրաւունքների, որոնց համար և ստացան հաստատման թղթեր:

Այն բոլոր վկայաթղթերը, որոնք հաստատում էին Աբովեան ցեղի մեղիքութիւնը, ենթարկուել են ժամանակի աւերիչ ժանիքներին: Թղթերը պահուել են մինչև 1825 թ. ռուս-պարս-

նիքումն հեռու քեզանից կը յիշեմ ընկերութեան և սիրոյ մասին, որ դուք ինձ այնչափ բաղմակողմանի ցոյց տուած կաք, ի հարկէ քչերը կը լինին, որոնց այս վերոյիշեալ ասածը կամ որոնց վիճակն այնչափ ներքին կապ ունենար ինչպէս իմս էր. 1804—5-ին ծնուեցայ ես Քանաքեռ գիւղում 5 վերստ հեռու Նրեանից (կարճ ճանապարհով) իմ հայրենական տունը պատկանում է մի նշանաւոր և ամենից յարգուածի այս երկրում, 10 տարեկան հասակում ուղարկեցին ինձ Էջմիածնայ վանքն ուսանելու, կատարելագործուելու համար 1821 թ. գնացի Տփլիս, իմ հայրենիքը նուաճելուց յետոյ ես կրկին վերադարձայ Էջմիածին, որպէս զի այնտեղ թարգմանի պաշտօն վարեմ պատրիարքի մօտ. 29 թ. բաբձրացայ ես Բարբօտի հետ Մասիս սարը, 30 թ. գնացի Դորպատ—մնացի մինչև 35 թ.

Իրական հայոց եկեղեցւոյ

Խաչատուր Աբովեանց.

¹⁾ «Բառդ՝ Քանաքեռ. թէև անյայտ է, ըստ իսկական նըշանակութեան, բայց կամելով քաղցր ծննդաբանի իմում տալ զանուն արժանաւոր, այնպէս մեկնեմ: Քա—նա—քեռն, Ք ա՛ ըստ աշխարհաբարին նշանակէ, ա հ ա տ ե ս: Այսպէս՝ որպէս թէ տեսեալ ուրուք գեղբայրն առ չիրմիւ քեռն նստեալ իսուգ կոչէ. Քա—նա—քեռն ողբայ զկորուստ. ընթերցողը ներողամիտ գտցին քաղցրութեամբ յայս իմ մտացածին կեղծիք, որ բարին է և քաղցր, ընդէր ոչ համարել հաւանական և հաճելի»:

Խ. Աբովեանի ձեռագիր յիշատակարանից պ. Յ. 2. Ղորդանեանի մօտ: Հ. Ալիշան «Այրաբատ»-ում ուրիշ տեսակ բացատրութիւն է տալիս:

կական պատերազմները: Այդ թուին հայազն գեներալ Սմբատեանը հաւաքում է հայերի իշխանական զովումներունը Պետերբուրգում կայսերական հրամանով հաստատել տալու համար, սակայն այդ թղթերի հետ իսպառ կորչում է Արովեան տոհմի մեկըութիւնը: Ինչպէս շատերն, այնպէս և Արովեանները սպասում են, որ յետ կը ստանան:

Արովեան ցեղի շառաւիղներն այժմ կան Թիֆլիզում, Ղաբարդում և Լօռում:

Մանրամասն տեղեկութիւններ Արովեանի ճիւղագրութեան համար պակասում են, միայն յայտնի է, որ Արովի որդին Վիրապն էր, Վիրապի որդին էլի Աբով, որից ծագել է մեր բանաստեղծը:

Արովեանի նախնիք նշանաւոր և յայտնի են եղել իրենց բարեգործութեամբ, առատաձեռնութեամբ և հիւրասիրութեամբ. իբրև հայ մարդ՝ սրանք պահպանել են հայի այդ դարևոր դեղեցիկ սովորութիւնը, որի համար Քսենոֆոնը Քրեստոսից առաջ շատ հրճուանքով է խօսում: Նոյն իսկ Խաչատուր Արովեանի վկայութեամբ իւր նախահայրը բարի, հիւրասէր և երեւելի է եղել: «Հարիւր տարի կըլի, որ լուսահոգի Ապովը մեռելա, էլի նրա ողորմին հա կայ, հա կայ: Թուրք ու հայ նրա գերեզմանովն են օրթում ուտում: Ճամփի վրի մեծ իբու անունը — Հնդաստան ա հասել, էն ջադգահ բաղը իւր ձեռովը տնկեց, որ անց կենողը գայ նրա բարութիւնը վայելի: Չորս կատէպան ամէն առաւօտ՝ ինչ ծառիցը վեր էր ընկնում, հաւաքում, քրթոցներով տանում էին ճամփին դնում ու անց կենողի ջէքն ու խուրջինը լցնում: Էն մեշայ իբուցը մէկ պտուղ, մէկ թաս գինի իրանց տանը չէին բանեցնիլ. ջոկ կը պահէին ու աղքատ գեղըցոցը կը բաժանէին»: (Վ. Հ. 32 երես):

Արովի մասին գերմանացի ճանապարհորդ Հակատհաուզենն աւելի մանրամասն է գրում.

«Քանաքեռի բոլոր հասակաւոր բնակիչները պարծանքով յիշում են իրենց համադիւղացի Արովեանի պտպին, որը մի բարձրահասակ, գեղեցկատեսիլ, ջանով, բարեգործ, մարդասէր, շատ կալուածների և կալքի տէր մարդ էր և յարգուած էր հայերից, թուրքերից և պարսիկ մեծամեծներից: Բացի բոլոր կալուածներից և այգիներից մի մեծ այգի էլ ունէր այն ճանապարհի վրայ, որ տանում է Նրեանից Թիֆլիս: Նրա մէջ կային երեք չորս այգեպաններ. այգու բոլոր պտուղները օտարներինն ու ճանապարհորդներինն էր. միշտ նրա զուռը բաց էր, որ ով որչափ ուզում է՝ ուտի, տանի. հազարաւոր մարդ էր մտնում ու զուրա գալիս: Բացի այն՝ որ տանում էին, այլ և քթոցների մէջ լցնում էին ու դնում ճանապարհի վրայ, որպէս զի մի որևէ օտարական, որ գուցէ բոլորովին տեղեկութիւն չունի այգուց և գալիս անցնում է, ուտի և վերցնի այնտեղից, որքան կարող է: Ինչպէս որ այգին, այնպէս էլ տունն

էր. շատ քիչ կը պատահէր, որ այդ ճանապարհով մէկն անցնէր ու չմտնէր նրա տունը: Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսի իշխանը, եպիսկոպոսների և հոգեւորականների կացարանն այստեղ էր: Աբովեանի պապը տարեց տարի ուխտի և երկրպագութեան էր գնում իւր բոլոր ընտանիքով Էջմիածնի սուրբ վայրերին¹:

Հակատհաուգէնը դէպքից օգուտ քաղելով Աբովեանի նախահօր գովքն անելուց՝ յիշում է այն գեղեցիկ սովորութիւնը, որ հայերն ամեն կողմերից հաւաքւում էին Ս. Էջմիածին Հայաստանի կրծքում տնկուած լուսատու Փարոսի ծոցում ուխտ անելու, մաղթանքներ վերառաքում առ Բարձրեալն և ի հաստատութիւն նրա հրաշակերտ փառքի նուէրներ բերում¹: Այսպէս էր անում և Աբովեանի նախահայրն իւր ընտանիքով ու դառնալով երկիւղածութեամբ, բարեպաշտութեամբ և արտասուքով պատմում էին, թէ ինչպէս տեսան սուրբ տաճարը, եկեղեցու կենտրոնը, իշման տեղը. թէ ինչպէս կաթողիկոսն օրհնեց նրանց իւր աջը դնելով նրանց գլխին, և իրենք էլ համբուրել են նրա ծունկը. թէ ինչպէս գինու օրհնած բաժակն ընդունեցին և սուրբ նշխարը վայելեցին:

Թէ յերաւի ինչ փառաւոր ուխտադնացութիւն էր Աբովեանի ծնողների երթը դէպի ս. Էջմիածին, կրկին պիտի դիմել գերմանացի ճանապարհորդին: Ջերմեռանդ սրտերի այգալիսի քաղցր արուսյայտութիւնը մի օրինակելի դաս լինելուց զատ՝ մի նշանաւոր իրողութիւն է, որ այնքան գեղեցիկ կերպով երևում է նրանց շառաւիղ հայ վիպագիր, մանկավարժ և մեծ հայրենասիրի մատաղ սրտի քնքոյշ զգացմունքների վրայ: «Ծառն ի պտղոյ իւրմէ ճանաչի» և, յիրաւի այսպիսի մի նշանաւոր խօսքի ճշմարտութիւնը պարզւում է, եթէ մինչև անգամ վկայութիւն չունենայինք, երբ տեսնում ենք մանուկ Խաչատուրին իդէալիստ երիտասարդ, արբունքին հասած ժամանակ—եռանգով լի, գործունէութեան դաշտում—անվհատ ուսուցիչ և արտակարգ աշխատասէր:

Աբովեանի նախահայրերը շատ մեծ շքով էին կատարում իրենց ուխտադնացութիւնը: Խաչատուր Աբովեանի ասութեամբ իւր պապն երկար ժամանակ պատրաստութիւն էր տեսնում ս. Էջմիածին գնալու համար, իւր որդոց (մէկն 7, միւսը՝ 9 տարեկան) համար իւրաքանչիւր տարի նոր շորեր էր պատրաստում մէկ տարի՝ ծիրանի, միւս տարին կանաչ, երրորդ տարին կապոյտ, չորրորդ տարի՝ դեղին և այլն: Նրանց ոտնամանները կանաչ էին, որ միայն մեծատան որդիներն էին

¹ Գիւլոյրիէն նոյնպէս զրուստում է հայ ազգի Ջերմեռանդ ուխտադնացութիւնը, Տիրամօր և սրբերին պաշտօններ մատուցանելը, կրօնի մեծամեծ հանդէսներ սիրելը, արարողութիւնները, եկեղեցիների վարդերի չքեղութիւնը, բարեպաշտութեան տրտաքին ձևերը:

հագնում, գօտիկից դաշոյն էին կապում, մէջքին՝ փոքրիկ սուսեր և նստեցնում էին նժոյգ ձիու վրայ: Նրկուերիք ձի էլ բեռնաւորուած՝ տանում էին զանազան տեսակ պարզկներ: Արովեանի պապը և տառը նստելով զարդարած ձիերի վրայ՝ առաջ էին գնում, իսկ նրանց ետևից՝ մեծ բազմութիւն: Գիւղերի ժողովրդականները նրանց տեսնելուց՝ ասում էին՝ «հա մի բարեպաշտ մարդ որ կրկին ուխտ է գնում, միթէ նրանից աւելի ուխտ սիրող մարդ կայ»: Նւ հէնց որ մօտենում էին վանքի դռներին, իսկոյն վանական եպիսկոպոսները, վարդապետներն առաջ գալով ընդունում էին նրանց: Կային այնպիսիները, որ կաթուղիկոսի կողմից էին գալիս ընդունելու համար: Նրանցից ոմանք հէնց ծանօթ էին լինում: Իւրաքանչիւրը կամենում էր տանել իւր սենեակը: Կաթողիկոսն էլ հրամայում էր իսկոյն իրեն մօտ բերել: Նրբոր սենեակ էին մտնում, սպիտակափառ արեգարդ ծերունի կաթողիկոսը վեր էր կենում տեղից, գիրկն էր առնում իւր վաղածանօթ հիւրին ասելով՝ «ողջոյն, որդեակդ իմ, պայծառութիւն եկեղեցւոյ մերոյ, և հաստատութիւն վանիցս, ողջոյն քեզ, քոյրիկ, հաւատարիմ դուստր եկեղեցւոյ, օրհնեսցէ զքեզ Տէր Աստուած և Լուսաւորիչն հոգւոց մերոց յամենայն ժամ օգնական և պահապան եղիցի ձեզ, զի ոչ մոռացայք զմեզ մեղաւորս. և գութ անմեղ մանկունք իմ, ծաղիկ գարնան, զօրացարուք շնորհիւ Տեառն եկայք նստիցուք և ուրախացուք, զի փափագելով փափագէի տեսութեան ձերոյ»: Յետոյ նրանց հետ միասին նստելով խօսում էին ազգի, եկեղեցւոյ և ընտանեկան—տնտեսական զանազան խնդիրների վրայ:

«Ծառ բարի պտուղ բարի սունէ» աստուածային խօսքն իւր ամբողջ էութեամբ թագաւորում է այստեղ: Այսպիսի ընտանիքից է ծնւում Խաչատուր Արովեանը, պապերը «պայծառութիւն եկեղեցւոյ և հաստատութիւն վանիցս (Էջմիածնի)», տատերը հաւատարիմ դուստր եկեղեցւոյ:

Բարեպաշտ ծնողների, ջերմեռանդ հօր և մօր միակ փափազն ինչ կլինի, եթէ ոչ կրթել քնքոյշ սիրով իրենց զաւակներին բարոյական և կրօնական ուղղութեան մէջ: Կրօնասէր ընտանիքի միակ ցանկութիւնն ինչ պիտի լինէր, եթէ ոչ նուիրել իրենց անդրանիկ զաւակն Աստուծոյ սեղանին, «բանի վարդապետութեան», ուստի սկզբից և եթ մձուում են մանուկ Խաչատուրին տալ կրօնաւորութեան:

Գ.

Խաչատուր Արովեանի մանկութիւնը:

Պարկեշտ ընտանիքի զաւակ Խաչատուրը սնւում և մեծանում է նահապետական պարզ կեանքով, հայրենիքի մաքուր

սիրով և անխարդախ հոգով, իւր հայրական անշուք, ծակծրկուած յարկի ¹⁾ տակ, հեռու պճնասիրութիւնից, օտար փարթամութիւնից:

Թէ արդեօք ինչ տեսակ կեանք անցկացրեց իւր հօր տանը Խաչատուրը՝ մեզ մանրամասնօրէն յայտնի չէ. միայն դիմելով նոյն ոտանաւորին, պիտի ասել, որ հայրը սաստիկ սիրում էր որդուն:

Մանուկ Խաչատուրն ենթարկւում է հայի բոլոր հաւատալիքներին և սնոտապաշտութիւններին ²⁾:

¹⁾ Նրա խղճուկ տնակի մասին՝ ահա թէ ինքն ինչպէս է խօսում իւր մի անտիպ ոտանաւորի մէջ: (Պ. Վարդանի մօտ):

«Խղճիկն այն խրճիթ, անգարդն այն սրահ
Երկերթեկ այն տուն, ծխածեփ քարեայ.

Լուսահատ անկիւնք, խոռոչք բազմաահ
Յատակ ի հողոյ, առաստաղ փայտեայ»...

«Ի տանեաց ի յորմոյ ի ճեղքաց լուսամտից
Աստ ի ներքս տեղային, հոսէին, թափէին,
Եւ կարկուտ և հեղեղ և անձրև և ռումբ ձիւնից,
Եւ մրրիկ և հոսան, փոթորիկ սարսուղին»...

«Տիւ, գիշեր՝ անծածկոյթ և անփակ անխափան,
Մղէին ի յարկ մեր սոսկադէմքն այն բնութեան
Գոռալով, վանելով, մռնչելով կատաղածայն
Խրոխտային, կռուէին, քանդէին զմեր կայան»...

Ահեղագոյ փոթորիկներից յետոյ, որ սպառնում էր խրճիթի գոյութիւնը, կապում է հրաշագեղ ծիածանը, պայծառ երկինքը պլպլում է բազմաթիւ աստղերով և ուրախութիւն ներշնչում Արեւիկանին. թէկուզ նա բնութեան այդ գեղեցկութեան վրայ նայէր տան ճեղքերից, սակայն հրճուանքով ասում է՝

«Յօթներանգ փայփայէր ցօղալից

Ծիածան չքնադատիպ խաղաղաբեր նշանն»:

²⁾ Այդպիսի հաւատալիքներից մի քանիսը նա յիշատակում է: Ծիածանի մասին ասում է՝

«Օրիորդք ցանկային տղայանալ ընդ նորա գեղ

Եւ տղայք աղջկնալ թէ անցցին ի ներքոյ»:

Կամ մեծ և փոքր աստղների համար զանազան ասացուածքները.

«Սէթէօրդ ի թռիչս մահ գուշակէին

Աստեղք ճաճանչօղք հզօր ոք իշխան,

Մանրահատ այն գիծք ի թիկունս երկնային

Մանկացս էին տուեալ խնամածու պաշտպան:

Ուր և ընթանամք մեզ առաջնորդեն

Թէ տխրեմք, տխրեն թէ խնդամք, խնդան,

Շատ կանուխ նրա մատաղ սրտի մէջ մացրել էին երկնաւոր լուսատուների հզօրութեան և նրանց կենդանացողիչ նշանակութեան մասին գիտակցութիւն: Ուստի ինչպէս շատերին պատահել է տեսնել իրենց ծնողներին հեթանոսական աստուածներին, լուսատու մարմիններին երկրպագութիւն տալիս, գթութիւն և շնորհք խնդրելիս, նոյնը տեսնում ենք և մանուկ Խաչատուրի հետ—ականապիշ կանգնած լուսնի ծագելուն սպասելիս, կամ ծունր իջած երկրպագութիւն տալիս¹⁾).

Արովեանը փոքրիկ մանկան յատուկ սովորութիւններով օժտուած է եղել. ծիծեռնակի զալստեան ժամանակ, թռչունների ծլլոցի ազդեցութեան տակ, նա միշտ իրեն ուրախ է զգացել և հրճուելով զուարճացել. ծիծեռնակի աշխատասիրութիւնը մանկութիւնից գերել է նրան, ուստի շատ անգամ ցանկացել է բռնել, իրեն մօտ ունենալ, նրա հետ սիրով ապրել:

Մերթ ի գոգս, մերթ ի բուսս, մերթ միայն գերեւօքս,
Անցանէր խայտալով ծիծեռնիկն հեզասիրտ,
Մերթ համբոյր, մերթ պաշար, մերթ միայն քաղցրհամբ
Բան ինչ նմա ճամբէաք կեալ ընդ մեզ ի սէր սիրտ: (Նոյն).

Խաչատուրը շատ չէր խաբուում, նա տեսնում էր, որ խոստումները, պաշարը—քաղցրհամ նիւթերը չեն զբաւում ծիծեռնակին. ուստի դիմում էր ուրիշ միջոցի: Թռչնի տուն մանրուց դուռը կողպում էր և հտեիցն էր ընկնում բռնելու համար:

„Վահանեալ կռուէաք արկանել ստորև

Կամ վանիլ ի տանէ, կամ առնուաք գփախուսա“:

Թռչուններից աւելի շատ զբաղեցրել է կռուակը, որ դարնան և աշնան սկզբներին թռչելով հիւսիսից հարաւ, հարաւից հիւսիս իրենց աններդաշնակ ձայնով մարդկանց հոգիները տեղահան էին անում և քաշում դէպի իրենց:

Յիշում եմ թէ ինչպէս Ղարաբաղի գիւղերում կռուակի ձայնից դուրս էին գալիս երիտասարդ տղայք ու ջահել աղջիկներ և նրանց ձայնին ունկն դրած ականապիշ նայում էին կռուակի գնացքին և ամեն մէկը նրանց թռչելու հետ, իւր հեռաւոր սիրելւոյն բարեններ ուղարկում. մանուկները չհասկանալով մեծերին՝ իրենց երեխայական անմեղ զուարճութիւններն էին անում „Խախալ-չուան“ երգելով:

Փակի ոք ի հող ի նոքա չիջանեն,

Դայ ոք յայս աշխարհ, նորոգ լուսանան»:

¹⁾ Որոնել, մաղթել զմեր ճակատ աստղ փայլ,

Անթարթ հայեցմամբ, անդուլ նայէաք,

Կաթոգին դիմօք, ականապիշ յառեալ

Մերադրեալ լուսին երկրպագէաք“:

(Նոյն ոտանաւոր).

Քանաքեռը, Հայաստանի սրտում գտնուած այս յայտնի գիւղը, կռուելի թուչելու ժամանակ նոյնպիսի դեր է խաղացել, նոյնպիսի ապաւորութիւնների ենթարկուել: Մանուկ Խաչատուրն էլ իւր ընկերակիցների հետ նրանց տխուր ձայնի կոչումով—գուրս է եկել և իրենց անշուք կտուրին նստելով՝ մըտիկ է տուել նրանց օգային արչաւանքներին և իւր մատաղ սիրտն էլ մելամաղձոտ ձայնի ազդեցութեան տակ, լոպէսապէս կորցրել է նախկին ուրախ բնաւորութիւնը ¹⁾:

Բազմաթիւ հաւատալիքների մէջ սնուած Խաչատուրը միշտ ենթակայ է եղել հօր գգուանքներին: Մնողական մաքուր սիրտը, հայրական անհուն սէրը, որ ստացել է Արոփեանը նոյն իսկ օրօրոցից, շատ գեղեցիկ արտայայտում է իւր քաղցր լեզուով:

Ի կոյտս արհաւրաց նանի ձայնելով
Զիս օրօրէիք, հայր գորովագութ
Նւ ի գիրկս անկեալ ծնողական գթով
Համբոյր բո կնքէր զիմ քուն քաղցրանիւթ:

Հազիւ շորչոփեալ ի լուսոյ աւուր,
Զքեզ տեսանէի յիս ընթերակայ
Լի պաղատանօք կամ արտասուածոր
Հայցել գերկնաւորսն լինել ինձ գթած:

Կամ ի գոգս առեալ՝ գգուէիր խանդավառ
Ամփոփել զիմ երես, գձեռս և զոտս ի Քո ծոց
Պաչէիր, հրճուէիր սեղմեալ զիս հայրաբար
Կամ պատել ի կուրծքս հանգչէի ի ցաւոց“:

Արփեանի գողտրիկ տողերն ո՛չ միայն նկարագրում են իւր մանկական անհուն գգուանքները իւր հօրից, ո՛չ միայն նրա անսահման սէրը, այլ և տալիս է իւր բարեպաշտ հօր գեղեցիկ արտաքինի նկարագրութիւնը ¹⁾:

¹⁾ „Ձայն բարձեալ ի հեռուստ օգապար ճիմելով
Պայր խմբեալ մեղմասիգ գումարտակ կռնկոց,
Ի տխուր նոցա ձայն ի նուագ անխռով
Աստ ամէնքս զգաստացեալք հայէաք ուշագնաց:
Կարօտեալ հարք և մալք, սիրահար տղայք, կուսանք
Կամէին աստ առնուլ զիւր սրտի իղձ, փափագ
Ուն թառաչ արձակեալ հարցանէր զիւր զաւակ՝
Տարակաց: Ուն ճամբէր ողջունիւ զիւր նամակ“:

(Անտիպոս ոտանաւոր):

¹⁾ „Կարմրաշուրթն, մրայօն, աղուակնեայ ծերունի
Թիկնաւէտ, հսկայաբարձ, ուղղաձիղ, յաղթանգտմ,
Ի յականց ի շրթանց տես և խօք հրաշալի.
Մեղուածօր կաթէին ի հոգիս իմ գեռ թարմ“:

(Անտիպոս ոտանաւոր):

Արովեանը շատ լաւ յիշում է իւր մանկական հասակում բոլոր տեղի ունեցած դէպքերը. օրինակ՝ երբ նրա մի որդէ տեղը ցաւել է, գնացել է հօր մօտ և վերջինս մանկան ցաւած տեղը պաշել է և դբանով բուժել:

Նեղեալ ի ցաւոց դու գորովասիրտ
Համբուրեալ զտեղիս չրթամբք բուժէիր,
Ի գայթեկս անգօր դեռ մատաղամիտ,
Բարձեալ զիս թիկամբք արգահատէիր“:

Նահապետական պարզութիւնը տիրում է Արովեանի տաճր. մի անկողնում էին քնում, կուրծք-կրծքի կպցրած ոչ թէ միայն հայր և որդի, եղբայր և քոյր—այլ և միւս աղգականները: Այսպէս էր անում և ինքը Սալատուրը ոչ թէ մանուկ հասակում, այլ և չափահաս, քսան տարեկան հասակում ¹⁾:

Գիւղական բազմանդամ ընտանիքի մէջ Սալատուրի հայրը—Յարութիւնն է եղել մեծը, ուստի և շատ անգամ հաւաքել է չորս կողմն իւր որդիներին, բարեկամներին և ազգականներին, խրատել և սովորեցրել է բարոյականութեան և առաքինութեան ճանապարհը:

«Տես և խօսք հրաշալի», «աղուակնեայ ծերունի»-ն շատ պարզ կերպով է ուսուցել իւր անմեղ չրջապատողներին. նա քաջ գիտէր, որ խրատելը միայն ուսումնական մարդուն չէ բաժին, այլ ամեն մի բանիմաց ծնողի: Այդ մաքուր խրատներն են, որ ապագայում Արովեանին ուղեցոյց են լինում, իւր գիւղացի հօր պարզ և անպաճոյճ զրոյցներն են, որ նա յիշում է հոգեզմայլութեամբ ²⁾:

¹⁾ Եւ դեռ քսանամեայ սիրտ իմ պատառէր

Փոխել զանկողին առանց քեզ ննջել,

Այս Քո չունչ Քո կեանք առաքինատէր

Ոչ ետուն և անդ բիծ ինչ ինչ յայտնել:

Մայր, որդի, քոյր, եղբայր, փեսայ, հարսն միտջար

Եւ ուստերք և դստերք քերց, տառից, հօրեղբարց

Միաշունչ, միակամ, միաբնակ հաւասար,

Ննջէին յառնէին գրկախառն ընդ միմեանց:

(Անտիպ ոտան.)

²⁾ «Շրջարկեալ գքն զուարթամիտ հոգւով,

Լսէաք ուշիւ խրատուցդ հոգելից,

Յարգել, մեծարել մշտեռանդն սիրով

Ջընտանիս, օտարս, զծնողս մերձակից,

Ի տան թէ յարտաքս ընդարձակ երկնաւ

Ուղղեալ Քո պատգամ առ էակս համայն,

Պաամել մեզ զիարդ հեշտաշունչ լեզուաւ

Պարզ էիր լինել նոցա յանձնական“:

(Անտիպ ոտան.)

Արժեանքի հօր խրատները լինում էին ամեն սեղ թէ խրճրթ-թում ¹⁾, թէ բաց օդի մէջ: Նա շատ անգամ իւր խօսքի նիւթը վերցնում էր Արարչի ստեղծագործութիւնից. նրա քարոզների նիւթը կազմում էին մերթ երկինքը, մերթ երկիրը, աստղերը և պայծառ լուսինը, մերթ արևն իւր կանաչ-կարմիր շողերով: Իւրաքանչիւր երկնային մարմնին իւր հասկացողութեան համեմատ մեկ-նութիւն, բացատրութիւն էր տալիս, ի հարկէ այնպէս, ինչպէս լսել էր իւր «պայծառութիւն եկեղեցւոյ» հօրից և «հաւատաւրիմ դուստր եկեղեցւոյ» մօրից ²⁾:

Այսպիսի նահապետական ընտաքիքում բոյ քաշեց մեր տաղանդաւոր գործիչ Արժեանը, այսպիսի չըջանում մեծացաւ անմահ բանաստեղծը և այսպիսի հօր զաւակ էր նա:

Դ.

Խաւտուր Արժեան Ա. Էջմիածնում:

Հայոց պատմութիւնը շատ օրինակներ ունի, թէ ինչպէս ծնողներն իրենց որդիներին կամ ուխտում են և կամ նուիրում Աստուծոյ սեղանի սպասաւորութեան. Շատերը բաղդաւորութիւն և երջանկութիւն միայն կրօնաւորութեան, հոգևորականութեան մէջ էին գտնում: Արժեանին ոչ շատ հեռու ժամանակակից Արարատեանի մայրը նոյն տոնչն ունէր ³⁾: Թէև բո-

¹⁾ Արժեանի ծնուած խրճիթն այժմ չկայ, քանդուած է, միայն տեղն է երևում, որի կողքով հիւսիսից հարաւ շինուած է երեք սենեակից և մի մառանից բաղկացած մի տուն, որտեղ ապրում են Արժեանի եղբօր թոռները: Արժեանի ժամանակուայ գինու կարասներից միայն մի քանիսը մնում է:

²⁾ Երկնականաբար համար հայ երկրագործն ասում է իւր չըջալատող ունկնդիրներին.

«Կապտագոյն, որդեակք իմ, այս կամար աստղալից,

Դադարի ի վերայ նուրբ քաղոյ թափանցիկ,

Նա պահէ, ըմբռնէ զանհուն չափ ջրալից

Առ ի տալ մեզ անձրև կամ գցօղ դալարիկ...»

(Անտիպ ոտան.)

³⁾ Անկարագրելի էր մօրս անտանելի դրութիւնը, բայց և այնպէս նա համբերութիւնով անտրտունջ կրում էր իւր ճակատագիրը և ուրիշ ցանկութիւն չունէր, միայն թէ իւր կրտսեր սիրելի որդին՝ այսինքն ես, իր կենդանութեան ժամանակ կարգալ, գրեթէ սովորէի Աստուծոյ տաճարի սպասաւորների չըջանը մտնէի: Ուստի և միշտ մըմնջում էր «Տէր Աստուած, իմ հոգին չառնես, մինչև տեսնեմ կրտսեր որդուս Փո սուրբ տաճարումը»:

լորին չէր յաջողում վանք մտնել, բայց այնուամենայնիւ ցանկութիւն միշտ յայտնում էին «մեզանում շատ դժուար է (էր), համարեա անկարելի է աղքատ մարդին վանք մտնել, այնտեղ ընդունում են հարուստներին կամ հարստի հովանաւորութիւնը վայելողներին» (Արարատ. ինքնակ.):

Խ. Արովհանի ծնողները դիրք ունէին և յայտնի էին ամբողջ միաբանութեան, ուստի և նա ուրախութեամբ ընդունուեց վանք: Տասը տարին հազիւ էր լրացել, որ մանուկ Խաչատուրին հայրը բերեց Եջմիածին: Կաթողիկոսն ուրախութեամբ ընդունեց բարեպաշտ ընտանիքի հեղաբաշտ զաւակին և ասաց՝ «հայր քո էր այր բարեգործ և ճշմարիտ քրիստոնեայ և ինձ ու Ուխտիս ոչ սակաւ բարիք ի նմանէ հասեալք են, ուստի ուրախութիւն է ինձ ցուցանել տան Բո զչնչին զայս բարեբարութիւն ընդունելով զՔեզ առ իս». ապա օրհնելով աւելացնում է «ուրախացիր որդեակ իմ, եթէ հայր Բո մեկնի ի Քէն և մայր Բո այլ ոչ տեսանէ զՔեզ, ես եղէց Քեզ ի հայր»:

Այսպիսի քաղցր ընդունելութիւնից յետոյ մանուկ Խաչատուրը կրթւում և դաստիարակւում է կաթողիկոսի անմիջական հսկողութեան տակ: Ի հարկէ Եջմիածնի պէս մի վանքում ապրել և անմիջապէս հայրապետի քաղցր գութը, հայրական խնամքը վայելել և ժառանգաւորաց դպրոցում ուսում ստանալը շատերի նախանձը պիտի գրգռէր:

Նրկար ժամանակ Խաչատուրը չէ մնում կաթողիկոսի հրակողութեան տակ, մի քանի ժամանակից յետոյ տեսնում ենք գլորուած իւր փառաւոր վիճակից «ծառայ և սղասաւոր այս և այն վարդապետին» (Նրից. Փորձ):

Տասն և հինգ տարեկան հասակում (1819—1820) Արովհանն զգում է իւր մէջ գործելու եռանդ, գիտակցում է իւր մէջ մի կայծ, որ առջորում է նրան, որ մղում է նրան դէպի առաջ օգնելու իւր արդին, հասնելու իւր ազգի կարիքներին, ցաւերին, իւր եղբայրակիցների անսահման դարդերին, որոնց ծանրութեան տակ խեղտում էր և մանուկ Արովհանի սիրտը:

«Մանկութիւնից դատապարտուած վանական կեանքին», փակ դրութիւնը, միապաղաղ և տխուր նիստ ու կացը—չեն կոտրում նրա անյազ ծարարը, նրա սրտում վառուած և բորբոքուած կայծի պոնգեւուն չեն կարողանում արգելք դնել. նրա կարդացած գրքերը, վարք սրբոցը—զարգացնում է մատաղ

կարդալիս և երգելիս, «Համբարձի զաչս իմ ի լերինս, ուստի եկեսցէ ինձ օգնութիւն. օգնութիւն ինձ ի Տեառնէ եկեսցէ, որ արար գերկինս և գերկիրս: Այն ժամանակ, Աստուած իմ, շարունակում է մայրս, իմ կրած նեղութիւնների փոխարէն մխիթարութիւն կը գտնեմ և ուրախութեամբ հոգիս Բո ձեռքը կաւանդեմ:

»Արարատեանի ինքնալինսագ. թարգ. Պ. Պ.)

սրտի մէջ «սէր առ եղբայր, սէր առ ընկեր» գաղափարը: Նա զգում է այդ և յայտնում իւր գողտրիկ խօսքերով իւր անմահ գրչով. «Ի 15 ամաց հասակի իմոյ ընթերցեալ զվարս Ղուկասայ Վանանդեցւոյ, Սիմէոն կաթողիկոսի, Մխիթարայ Աբբայի և այլոց նմանօրինակ հայր քննասիրաց, փափագէի և ես իմովսանն կարողութեամբ պիտանի լինել ազգին իմում սիրելոյ...»: (Ձեռագիր յիշատակ. պ. Ղորղանեանի մօտ):

Թէ արդեօք ինչ տեսակ ուսում ստացաւ վստեքում, Ս. Էջմիածնի պարսպապատում, մանրամասնութիւններ չկան. սակայն այն ուղղութիւնն, որ ընդհանրապէս տիրում էր մեր խաւար մթնոլորտում, համարեա նոյնն էր. ինչ է ներկայացնում յայտնի գործիչ և հեղինակ Թաղիադեանը մի քիչ յետոյ, ինչպէս է նկարագրում Էջմիածնի կրթական կամ ուսումնական վիճակը. Նոյն խափայական դրութիւնը, որ ամենիս յայտնի է, նոյն փալախաները, որոնց մէջ իւրաքանչիւր կարգացող ամենապակասը մի քանի անգամ բառաչած կը լինի: Մեր մանկավարժութիւնը, մեթոդիկան, պատմութիւնը, հոգեբանութիւնը և բոլոր առարկաները փալախաների շուանների մէջ էր:

Աւելի լաւ պարզելու համար Աբովեանի մօտիկ ժամանակի կրթութիւնը, դիմենք հանդուցեալ Թաղիադեանին (ճանապարհորդ. ի Հայաստան») «ուսման եղանակն երկու էր այդ ժամանակ՝ խցի և վարժատան: Այն որ խցի էր միանգամայն և սպասաւոր էր (ինչպէս և այժմ), ուսանում էր ինչ որ զիտէր իւր վարդապետը, ըստ մեծի մասին փոխեր, երգել, սաղմոս և շարական: Սակայն նրանցից աւելի մարդասէրները թէպէտ իրենք անտեղեակ էին ազատական արուեստներին, բայց եթէ գտանում էին մէկ մարդ, որ իմանում էր այդ արուեստները, ոչինչ խնայելով ծախսի համար, ուղարկում էր մանուկներին նրանց մօտ սովորելու: Եւ այսպէս նրանցից ոմանց ուսումն լինում էր շատերին նախանձելի և տկարներին ու աղքատներին յուսահատութեան հաւաստի պատճառ, (14) (տես 26 եր.)

Իսկ վարժատան ուսումն մէկ միջնաստիճան բանն էր այս ժամանակների մէջ, պատճառն որ հարիւրաւոր մեծամեծ և փոքր մանկունքներ խառն ու խուռն հաւաքուած մէկ տեղ մէկ ծերունի վարդապետի դաստիարակութեան ներքոյ, որ չէր բաւականանում գոնեա մէկ քանի բառ խօսել նրանց ամեն մէկի հետ, սա նրանցից, դա նրանցից քաջում էր, ինչ որ գտանում էր, հիւղ սարեկանից մինչև քսան տարեկանը պարտական էին միևնոյն պաշտօնը կատարել: Գիշերային երրորդը խփելու ժամանակը, որ սովորաբար հնչում էր հաւախօսից յետոյ, վեր էին կենում նրանցից մեծամեծները մի կամ երկու անգամ ազգարարութիւններից յետոյ, եթէ չէին զարթնում քնի միջի մատաղ երեխաները, ցպերը ձեռներն առած՝ ծեծում էին նրանց վեր կենալ աղօթք անելու համար դէպի Աստուած: Բացի սովորական աղօթքներից, իւրեանց պէս երկար սովոր էին միա-

բանները և առանձին աղօթքներ և սաղմոսների հրեք կանոնն ասել ամեն օր մինչև բոլոր տարին. մանկուկները դեռ մեր լեզուի աթուղթներին (տառերին կամ նրանց կապերուն) անծանօթ, պարտաւոր էին երբեմն երեք և չորս ժամ անզադար ոտքի վրայ կենալ և կրդիմանան հապա: Այստեղ սա յաղթահարուած քնիցը, մէջքի վրայ վեր էր ընկնում սաստիկ, այնտեղ նա քաշում էր սնատակի և սեղանատան մէկ անկիւն և խռռացնում էր քնի մէջ մեռածի պէս թաց ու ցրտասառոյց ոտայատակի վրայ: Այն ժամանակը վրայ էր հասնում բարեգունի վարժապետը և իւր արացովը հալածում նորա քունը, բռնցովը հեռու քշում սառնամանիքի (պաղած օդ և հող) սառնամանիքը: Նրանց ուսանելիքները առհասարակ փոխեր և եկեղեցու շարականներ էին, Նարեկի աղօթքներ, մասնաւորապէս աղօթքներ դէպի Սարիամ սուրբ Կոյսը և դէպի այն սուրբը, որի անունը ով որ կրում էր իւր վրայ: Բայց ամենից առաւել անցական արուեստներ էին խնդրում. դէպի որոնք մանկուկները դիմում էին, ինչպէս գառների դէպի սրբութեան աղբը, ուր գտանում էին: Բայց սուրբ Աթոռն ինչպէս մեծ և հասարակաց տուն, մեծ կարիք ունէր այնպիսի բաների համար, և որքան աւելի էր գտանում—այնքան աւելի էր կարօտում նրանց¹⁾:

Ահա վարժատան ուսումն, որը ստացել է Խաչատուրը. ահա այն կրթարանը, ուր մատաղ հասակում պարտաւոր էր շատ դառնութիւններ ճաշակել: Սակայն որքան վատ էր և հակամակաւարժական ուղղութիւնը, որքան կոպիտ և սարսափելի էր՝ այնքան պատանին զարգանում էր առաքինութեամբ, հայրենասիրութեամբ: Նրա գրութիւնների մէջ չկայ մի տող, որով յայտնէր իւր տրտունջը դէպի իւր բարբարոս ուսուցիչները և նրանց փալախները¹⁾:

¹⁾ Խցի ուսումն որ հաւանօրէն պէտք է և ստացած լինի Աբովեան—որոշ գոյներով է նկարագրում Արարատեանն երեք տասնեակ տարիներ առաջ:

«Այս ժամանակը վանքումն սկսեցին իմ ուսման մասին հոգս տանել, ինձ սովորեցրին երգեցողութիւն շարականի ութ ձայնի վրայ: «Գործք առաքելոցն» ես բերանացի կարդում էի: Հոգևորականներից շատերն աչքի առաջ ունենալով իմ յառաջադիմութիւնը, սաստիկ նեղանում էին, որ ես գտնւում եմ կարապետի մօտ, որը բացի իւր ճաշակին համեմատ կծու կերակուրներ եփել տալուց և ուրիշ ոչինչ չի կարող ինձ սովորեցնել...

1782 սեպտեմբերին վերացման տօնի նախընթաց շաբաթ օրը մի ամենացաւալի թշուառութիւն հասաւ իմ գլխին:

Նրեկոյեան ժամերգութեան ժամանակ ես չեմ նայած երբեք, որ այսօր ըստ կանոնի սուրիշ շարական պէտք է երգուի:

Թէև ընդհանրութիւնը տգէտ էր, թէև վանքում մատաղ սերնդի միաբն ու հոգին սաղմոսներից, աւետարանից, Նարեկի աղօթքներից դուրս այն կողմը չէին գնում, սակայն չի կարելի ասել, թէ մենք չունէինք այն ժամանակ գրաբարագէտներ, ճարտասան վարդապետներ, քերականներ: Թաղիադեանը մի քանի միաբաններին չսփազանց գովում է նոցա գիտնականութեան

Սա սխալմամբ սկսեցի սովորական շարականը և իմ սխալս հասկացայ երբ միւս դասից երգեցին:

Վարապետ վարդ. թէպէտ շատ հասկացողներից չէր, և անկարծիք ինքն էլ նոյնը կանէր, սակայն իմ արած սխալս նա իւր սրտին մօտ և վիրավորական համարեց իւր համար: Ժամից դուրս գալուց յետոյ՝ նա ետեիցս հասաւ կատաղութիւնով, կռնեւս բռնեց և ուսի վրայով շարտեց և զարկեց խուցը տանող սալայատակին:

Սա ուշագնաց եղայ:

Ինչպէս պատմեցին մօտ մի ժամ ընկած մնացել եմ, մինչև ուրիշներն իմանում են և վերցնում, տանում խուցը:

Աչքերս արիւնով լցուել էին, երեք օր—միանգամայն կոյր էի, բոլոր մատներս փչրուել էին, ինքս էլ ոտից գլուխ արիւնոտուած էի:

Մայրս լսում է այս անբաղդութիւնը չնայելով որ վանքական կանոնն արգելում էր կանանց—տարեկան երկու անգամ որոշակաւ օրերից աւելի—վանք մտնել, նա դուրս է ընկնում մեր խուցը և գտնելով ինձ բոլորովին անճանաչելի յուսահատում է:

Նա գոռում էր իւր աղետի վրայ, անուանում էր նրան և բոլոր վարդապետներին վագրներ, անգութ դազաններ, սուսում էր՝ ես նեղութիւն եմ քաշել, որդի եմ պահել, մեծացրել, որ դուք սպանէք, չուտով իմ գաւակիս յետ տուէք ինձ առողջ, ինչպէս ինձանից ստացել էք...

Այդ ժամանակ ես կիսաշունչ ընկած էի Վարապետ վ.-ի խցումը:

Երկու ամսաչափ անկողնից չվեր ելայ: Ինձ բժշկում էին մեծ խնամքով, աչքերս չուտով առողջացան. ձեռքերիս վրայ սպեղանի էին դնում, մատներս բացի մէկից իսպառ ուղղուեցին (55, 56 եր.)

Աղէտի մի այլ եղանակ:

«Նրանք հրամայեցին բարակ և ճկուն ճիպոտներով ինձ ծեծել»:

Այս պատիժը մեղանում սովորական է, երբեմն այնպէս անգթաբար է կատարւում, որ պատժուողը զրկւում է ձայնից, ուշքից և մտքից:

Այս պատժի գործիքը կոչւում է փալախայ և այսպէս է շինւում, պարանի երկու ծայրը ամրացնում են մի երկայն

համար, սուրբ գրոց և առհասարակ հայ մասնագրութեան խիստ հմուտ լինելուն համար, օրինակ Խոջեան Ստեփաննոս եպիսկ., Գուլասպեանց Զաքար եպ. Պողոս Ղարաբաղցի, Զաքարիա և Ահարոն վարդապետները:

Սրանցից Ահարոնի մասին յիշում է, թէ այնքան լաւ գիտէր սուրբ Գիրքը և այնպէս գեղեցիկ կասէր բերան, որ ոչ մի մոնթ այն տեսակ անգիր համբարձի՝ չէր կարող ասել. «Քերականութիւն, ճարտասանութիւն, տրամաբանութիւն անգիր էր ասում»:

Այս կրթութեան և զարգացման տէր էր այն շրջանը, որի մէջ մեծացաւ Խաչատուրը. այս ուղղութիւնն ու հոգին ունէր այն ժամանակի ս. Էջմիածնի միաբանութիւնը: Բնականաբար ուրիշ բարձր գիտութիւններ չպիտի սովորէր, բայց եթէ կարգաւ աւետարան, անգիր ասել սաղմոսը, Նարեկի աղօթքները և մի քիչ քերականութիւն: Եթէ հասակը ներէր կամ մոնթ լինելու պատուին արժանացած լինէր, նորան սովորեցրած կը լինէին ճարտասանութիւն և տրամաբանութիւն, բայց որքան տգէտ լինէին այն ժամանակի խալիֆայ վարդապետները, զժուար թէ նրան 15 կամ 16 տարեկան հասակում ծանրաբեռնէին այդ տեսակ զժուարամարս նիւթերով:

Ե.

Խաչատուր Արովեանը Թիֆլիսում.

Մօտ վեց տարի Էջմիածին մնալուց յետոյ Խաչատուրի հոգաբարձու Անտօն եպիսկոպոսը դնում է Հաղբաստ՝ տանելով իւր հետ և նրան: Թէ որքան ժամանակ մնաց նա այդ վանքում՝ ճիշտ յայտնի չէ. միայն ինչպէս երևում է իւր ինքնակենսագրութիւնից, 1821 թ. է գնացել Թիֆլիս «ես կատարելագործուելու համար գնացի 1821 թ. Տփլիս», հաւանօրէն յիշեալ եպիսկոպոսի հաշուով:

16—17 տարեկան հասակում Խաչատուրը մտաւ նոր կեանքի և նոր շրջանի մէջ: Այլ ևս Էջմիածնի տիտուր—միապաղաղ կեանքը չկար, այլ ևս նա չորս հսկայամարմին պատիւի մէջ չպիտի մնար:

Փայտի մէջ տեղումը և դառնում է օշակ: Օղի մէջ անց են կացնում պատժուողի ոտքերն ու փայտն ոլորում են այնպէս պիլիկ, որ այլ ևս անհնար է լինում ոտքերը չարժել և ի հարկէ անտանելի ցաւ է պատճառում: Նրկու հոգի բարձրացնում են փայտը մինչև կուրծքը, ծեծուողը յատակի կամ հողի վրայ գլխիկոր ընկած է, իսկ երրորդը ոտքերին թակում է ճիպտներով:

(Նոյն).

Թիֆլիզում նրան «կատարելագործուել» պէտք էր. նա ուսում պիտի ստանար: Նւ ահա այդ ժամանակ իւր ուսումնականութեամբ և գիտութեամբ հռչակուած էր դարաբաղցի Պօղոս վարդապետը ¹⁾: Տափի թաղում իւր խցի մէջ մանուկներին ժամանակի ուսումն էր աւանդում, ի հարկէ և ժամանակի մեթոդով: Սրան յանձնուեց Արովեանը, որի ստացած ուսման և Պօղոս վարդապետի դասատուութեան եղանակի համար Նազարեանն այսպէս է ասում. «Արովեանը ինչպէս միւս հայազգի պատանեակքը, որոնց մինն էր և այս բառերի գրողը, աշխատում էր օր ու ցերեկ գլուխ ջարդելով Չամչեանի քերականութեան, Ադոնց Ստեփաննոսի ճարտասանութեան և Թեսալոսի վրայ: Պօղոս վարդապետը կարող էր միայն մեքենաբար ուսուցանել, առանց կենդանացնելու իւր դասատուութիւնքը հին, մեռեալ հայկարանութեան մասին, որ միայնակ ուսանելիքներ նորա երկաթի վարժապետական գաւազանի տակ, և պիտոյ է ասել, որ այդ վարժապետը աւելի ծեծ քան ուսումն է տուել իւր աշակերտներին: Նւ այս բանի մէջ մեղաւոր չէ Պօղոս վարդապետը, այլ նորա կոպիտ և խաւար ժամանակը և խնցած օրերը չափել և կշռել մեր այժմեան—փառք Աւտուծոյ—յառաջագէմ և բանական օրերի կշռով, ի հարկէ անտեղի բան է»: (Հիւս. չ8 № 2). «Կոռնիկ»:

Արովեանը երկար չէ տանջւում քերականութեան, ճարտասանութեան և երկաթի գաւազանի տակ, որ թագաւորում էր մեր խալֆայական դպրոցներում: 1823 թ. երջ. Ներսէս Ն. ի նկատի առնելով Հայ ժողովրդի խաւար գրութիւնը, ի նկատի առնելով մեր հոգեւոր կրթութեան վատթար վիճակը ²⁾, տգիտութեան թանձր խաւարի մէջ թաղուած լինելը, և ի նկատի ունենալով, որ Թիֆլիզի պէս կեդրոնական հայաշատ քաղաքը մոռացել է իւր մայրենի լեզուն, ամեն տեսակ նեղութիւնների հանդիպելով՝ բաց արեց Ներսիսեան դպրոցը, որ մեր պատմութեան, մեր գրականութեան, մեր ժողովրդի լուսաւորութեան համար այնքան մեծ և բեղմնաւոր նշանակութիւն է ունեցել:

Ներսիսեան դպրոցի բացուելուն պէս Արովեանը մտաւ այդ տեղ, սրա համար հանգուցեալ Նազարեանն ասում է «1823 թ. բա-

¹⁾ Թաղիադեանի յիշած. Պօղոս վարդ. նոյն մարդը լինելու ճիշտ հաստատութիւն չկայ: Թաղիադեան և Նազարեան տարբեր կերպով են նկարագրում յիշեալ մարդուն:

²⁾ Ներսէս Ն. գրում է 27 թ. «Զի ի չլինել ուսմանց՝ ոչ ի նեն քարոզութիւնք և ի չլինել քարոզութեանց, ոչ լինել լուրբ և ոչ ևս հաւատ, զի արմատ հաւատոց են ուսմունք, որպէս և յայտ է, զի յԱզգի մերում իսկ՝ ընդ աճել ուսմանց՝ աճեցին հաւատք. և ի նուազել ուսմանց՝ դհաւատացեալսն իսկ գողացան ճարտարք»: № 72. 94 թ. Նոր-Դար. Ա. Տ. Մ.

ցուելով, Մոսկուայից հրաւիրուած Յարութիւն Ալամդարեանց քահանայի գործակցութեամբ փոխուելով Հայոց զաւակների դաստիարակութեան եղանակը Թիֆլիզի մէջ, ուր բացի մի կտոր հայերէնից կարելի էր ուսանել փոքր իշատէ ռուսերէն, պարսկերէն և վերջում ֆրանսերէն, երբ որ Յակովբ Շահանեան Ջրպետը հոգաբարձութեամբ Ներսէս վիճակաւոր արքեպիսկոպոսի բերել էր տուած Փարիզից ¹⁾։ Արովեան ուսանելով այստեղ մինչև 1828 թ. և լինելով չափազանց աշակերտներից մինը, գուցէ և աւելի մտախոհը իւր ընկերների մէջ, նշանաւոր էր մանաւանդ իւր շատ զօրաւոր յիշողութեամբ։ Արովեան մի մեծ ուսումն գուրս չտարաւ Ներսիսեան ուսումնարանից, (ինչպէս ոչ որ մեզանից) ²⁾ և անկարելի էր այդ բանը այն վայր ի վերոյ չքաւոր ուսումնասիրութեան մէջ, բայց պիտոյ է ասել արդարութեամբ, որ մի քանի կենդանի սերմեր, մի ազնիւ ձգտողութիւն դէպի ուսումն յառաջացան այդ ուսումնարանից մի քանի մասնաւորների մէջ»։ (Հիւսիսափայլ)։

Մի քանի տարի մնալով Ներսիսեան դպրոցում (ըստ Նազարեանի մինչև 28 թ.) և ուսանելով աւանդած ուսարկաները մօտաւորապէս 26 թ. դուրս է գալիս (երևի բ. և վերջին դասարանից) և գնում դէպի հայոց Հայրապետը, որ այդ ժամանակ Հաղբատ էր։ ³⁾ Արովեանի նպատակն էր թոյլտուութիւն խնդրել կաթողիկոսից Վենետիկ գնալու։

¹⁾ Այսու դիտմամբ Փարիզէն հրաւիրեց շատ ծախքով Շահան Ջրպետեան անուենով հայրենագէտը, Մոսքուայէն ալ Ալամդարեան Յարութիւն վարդ. որ Լազարեան ճամարանի դասատու էր և նոյն ճամարանին մէջ ուսում ստորած քանի մի երիտասարդներ (Իվան Զախարիչ Արդուտինսկի (աշխարհգ.), Զելինսկի, Առաքել Արարատեան, Ներսէս վարժապետ և այլն)։ Ուսումնարանին մէջ դաս տուած նիւթերը՝ այն ժամանակի միջոցներուն համեմատ էին հայերէն, ռուսերէն, գաղղիարէն, պարսկերէն ու մի քանի մը հասարակաց կրթութեանը հարկաւոր ուսմունքներ (Մաս. Աղաւնի)։

²⁾ Արովեանի ընկերակիցներից յայտնի են Նազարեան, Շիրմազանեան, Բունիաթեան, Մ. Զալայեան և այլք։

³⁾ Թէև Նազարեանը Թիֆլիսից Հաղբատ գնալը նշանակում է 28 թ., չի կարելի ընդունել. Երիցեանն ասում է. «անձամբ ծանօթ պարսկական բռնութեանց և հալածանքներին, ապա վկայ պարսկառուսական պատերազմին, Արարատեան դաշտերի աւերմունքներին և հայերի գաղթականութեան»։ Եթէ յիշուի նա վկայ է եղել ռուս պարսկական պատերազմներին, Արարատի աւերմունքներին, որ սկսուեց յուլիս ամսի 25-ից (Վ. Հ) և վերջանում է 27 թ. հոկ. 2. կը նշանակէ նա մինչև 28 թ. չէ մնացել Ներսիսեան դպրոցում։ Միւս կողմից (ըստ Վարդան Արովեանի) Երեանի պաշարման և պատերազմների

Թիֆլիսը թէև հայաշատ քաղաք էր, թէև շատ հեռու չէր քիւր ծննդավայր մայր աշխարհից, սակայն ջահիլ սիրտը շատ էր ցանկանում տեսնել իւր հայրենիքը, ուստի իւր աշակերտութեան ժամանակ 24 թ. գրիչ է առնում ձեռք և իւր զգացմունքները յայտնում: ¹⁾ Նրա բանաստեղծութիւններից առաջինը չէր այս, նա դեռ վաղ էր սկսել իւր ներքին աշխարհը արտայայտել:

Ներսիսեան դպրոցի ուսումը բաւականութիւն չտուեց երիտասարդի անյազ ծարաւին. նա 15 տարեկան հասակում կարդացել էր Մխիթար Աբբայի վարքը, որ և գերել էր նրա ուշադրութիւնը, Աբովեանը միշտ յիշում է արևմուտքը, դիտութեան և լուսաւորութեան այդ քաղցրահամ աղբիւրը, որ այնքան քչեջալով դուրս էր գալիս և ոռոգում ցամաք դաշտերը, անբերրի հողերը. նրա մէջ բորբոքուած հայրենասիրական կայծը, որ դեռ շատ վաղուց էր հրեան եկել և այրում ու մաշում նրան, այժմ միացել էր ուսման և կրթութեան ունեցած անսահման սիրոյն: Երկու զօրեղ տարրեր, կենդանի հոսանքներ խառնուելով իրար, առաջ քշեցին երիտասարդին—բաղխելու

խիստ ժամանակ Աբովեանը թողեց էջմիածինը և փախաւ դէպի հիւսիս Հաղբատ, Սանահին, Սղնախ և ապա դաշնադրութիւնից յետոյ վերադարձաւ էջմիածին: Բացի արանից մի ոտանաւոր էլ ունի՝ գրած Երևան 26 թ. «Խնդամիտ զգացմունք երախտագէտ Հայկազին յազատութեան հայրենեաց իւրոյ, ասացեալ յԵրևան ի 1826-ին»: Ինքը սինոդին գրած խնդրում 26-ին է յիշում:

¹⁾ Ահա մի քանի տուն, որտեղ ցոլանում է նրա զգայուն հոգին, վառ հայրենասիրութիւնը.

Նրբ տեսից զքեզ՝ քաղցր իմ Հայրենի,
Անցեալ ի հին դարս հաւուց մեր նախնի.
Գալարին աղիքս, միտք իմ ցնորի,
Մինչ նախնի վիճակ քոյ յուչ իմ ածի...
Մեռանիմ ի քեզ, ժամանակ անցեալ,
Ժամանակ չբոյ իմոյ դիւցազանց
Ո՛հ ո՛ տայր և ինձ, անդ զիմ ջերմ արին
Հեղուլ ի յերկրի Վարդանայ յանուն:

Մասիս, հին աւուրց կենդանի արձան,
Ծերացեալ վարսիւք քովք ապիտակահեր,
Յոր որդուց զրկեալ, ո՛ւմ այժմ դու պաշտպան,
Անդ լեռուն պարարտ, այժմ լեռուն տրտմարեր:

Այլ դուք կացէք ինձ, դաշտք Հայաստանի
Քաղցր, ուր ամփոփի նախնեաց իմ փոշի
Սա և անդ տաց զիմ քաղցրութեամբ զհոգի,
Մինչ ի քիմս նոցա ըստ հետոց բուրի:

(Ձեռագ. յիշատակ. պ. Ղորղանեանի մօտ):

փրկութեան և լուսաւորութեան դռները: Նա Հաղթատում դիմեց Հայրապետին և յայտնելով իւր միտքը իրաւունք ստացաւ:

Նա թողեց Վրաստանը և «հրաժարուելով Թիֆլիզից դէպի Էջմիածին տարաւ իւր սրտի մէջ մի վառ ուսումնասիրութեան կրակ» (Հիւսիսի. Նաղարեան):

Բաղդը սկզբում ժպտում էր երիտասարդին, հանգամանքները լաւ էին դասաւորում, ճանապարհորդակից էլ արդէն կար: Էս ժամանակին վարժաւորից դուռ եկայ և Թիֆլիզուցը գնացի Հախապատ Նփրեմ կաթողիկոսի մօտ, որ թուղթ առնեմ, գնամ, իմ ծնողացը հասնեմ, նրանց հետ քօչիմ ու գնամ Վ.հ. նետիկ: Ամէն բանս հազիր էր, Օսմանլիցն էլ մէկ տէրտէր էր էկել իր որդովը, ուզում էր ետ դառնար: Սրանց հետ էի ուզում ճամփու ընկնիմ, բայց գերձիկը-գեռ չորս չէր հասցրի: Որքան նեղացայ, որ նրանք գնացին, ես մնացի» (161 եր. Վ. Հ.):

Այսպէս՝ չյաջողուեց Աբովեանին Վենետիկ գնալ, թէև ինքը իր մէջ շատ վշտացած և նեղացած, սակայն մեղ համար նրա անյաջողութիւնը մեծ յաջողութիւն պատրաստելով և վիշտը մեծ ուրախութեան դուռ բանալով:

Աբովեանը ծանր խոցուած, երկարատեղ գեղեցումից յետոյ իւր հայրենի տնից գնում է Էջմիածին, որտեղ եկել էր և հայոց կաթողիկոսը: Այժմ այս և այն կողմը փախչելու կարիք չկալ, Հայաստանում խաղաղութիւն էր տիրում:

Աբովեանը քիչ թէ շատ տեղեակ լինելով ռուսերէն լեզուին, տիրացու Խաչատրին միաբաններն այժմ ընդունում են իբրև ուսումնական և ակնածութեամբ էին նայում, իսկ շուտով ստանում է և թարգմանի ու գրագրի պաշտօնը, «թարգման և գրագիր նորին վեհափառութեան» (Աբովեանի խնդիրը Սինօդին):

2.

Խ. Աբովեանի՝ ճանապարհորդութիւնը.

1829 թ. լուսանում է Ռուսա-հայոցս համար մի գեղեցիկ առաւօտ, նշանաւոր օր: Այս թուականի ամրան օրերից մէկում Հայաստան ճանապարհորդութեան է դալիս Դորպատի համալսարանի երեւելի ուսուցչապետ Բարբոտը մի քանի ընկերներով:

Հայաստանի սիրտը, Մասիս սարը, մարդկութիւնը, որ առանց հետեանքի չէր մնում, իսկ այս անգամ մի այնպիսի հետք թողեց, որի նմանը պատմութիւնը միշտ հանդէս չէ բերում:

Բարբոտն եկաւ Էջմիածին, յայտնեց կաթողիկոսին իւր դիտաւորութիւնը Մասիսի զագաթը բարձրանալու և խնդրեց մի ուղեկից, որ ռուսերէն հասկանար:

Կաթողիկոսը տալիս է նրան իբրև ուղեկից և թարգման ե-

բիտասարդ Արտվանին, ուրարակիր սարկաւագին:

Արտվանը շատ գեղեցիկ է նկարագրում իւր ճանապարհորդութիւնը. «ճանապարհորդութիւն Պարոն Պրոֆէսոր Պարրոտի և Խաչատուր դպրի Արտվան... 29 ամի ի սեպ. 9-ի Ս. Էջմիածին:

1. Թէոդորոս Պարրոտ Պրոֆէսոր ճանապարհորդ գերմանացի ի սահմանացն Լիֆլանդիոյ, այլ անուանի յամենայն յԵւրոպիա, երևեցաւ յաշխարհս Արարատեան յաւուրս Եփրեմայ առաջնոյ կաթողիկոսի ամենայն հայոց 1829 թ. և յամենան սեպտեմբերի 7: Սորա էին ընկերք հինգ որոց անուանքն էին Բասիլիոս, Թէոդորոս, Մաքսիմոս, Բէհաջէլ, Կարրոս Շիման, Յուլիոս Պէք և Իվան Շելց: Սկեալ սոցա ի սուրբ Էջմիածին կացին անդէն զաւուրս երկու, որք ոչ սակաւ յարգութիւնս ընկալան ի մեծամեծաց տեղւոյն, լցուցանելով զինքեանս ըստ ամենայնի ի գեղեցիկ կրթութիւնս գերահանդիսացեալ: Հետամտութիւն սոցա առաւել երեէր—յայնս, առ ի տեսանիլ կամ գտանիլ անթմանօթ իրս ինչ, ոյր վասն և զհետ էին ի նախնեաց անտիգրեալ մատենից: Նրեան ձեռագործաց, թանկագին քարանց և այլ զանազան անթիգայից խնդրէին մանաւանդ զլիակատար պատմութիւն ինչ յաղագս Արարատեան լիւրին, թագուցանելով զլիսխճանաւոր նպատակ իւրեանց, զորմէ և նոյն ինքն պրոֆէսորն ասէր, թէ ես ի բազում ճանապարհորդաց գիրս ընթերցեալ իմ յաղագս այդորիկ պատմութեան՝ թէ գոյ աստ ի գրքատան ձեռում, զոր թէ և որոնեցաք, այլ ոչ գտաք: Մտին նոքա և յեկեղեցի մեր ի տեսանիլ զհանդէս պատարագի, բայց խաչ ոչ հանէին յերեսս, և յաւարտիլ սուրբ խորհրդոյն ետուն բանալ և զամենայն սրբազան մասունս որոց ոչ թէ ուխտ կամ երկրպագութիւն կտանելով տունել, այլ զննել և գրել զանուանս. յետ որոց գնացին և ի տեսութիւն սրբազան պատարագին: Յայսմ ամենայնի հրամանաւ կառավարչաց տեղացի էին կարգեալ խօսակից ընդ նոսա և պատասխանատու, յորոց գտի բազում սէր և մարդասիրութիւն, և հարցեալ տեղեկացայ զխորհուրդ գալստեան նոցա: Յետ երկուց աւուրց իբրև պատրաստեցաւ ելանել անտի, խնդրեցին և զիս տանել ընդ ինքեանս, իբրև թարգման և ձեռընտու գործառնութեանց իւրեանց: Ի սեպ. 9-ուղևորեցաք ի վանս սրբոյն Յակովբայ և զայն օր ոչ ժամանեալ անդ, գիշերեցաք առ եղերք Սեաւ ջրոյ, որ ելանէ ի ներքին կողմանցն Մասսայ և խառնի ի գետն Նրախս, որ և կոչի սև ջուր և ըստ տաճկաց դարայասու յաղագս սեագոյն լինելոյն: Այս ջուր է ի վերուստէ ի վայր իսպառ. չամբախիտ, ուր գտանի և բազմութիւն որսոց վայրենի կենդանեաց: Սգիրք սուրա և ամենայն մերձակայ չըջակալքն լի են յոյովութեամբ կարմրագոյն որդանց (որ է զրմզին):

Յառաւօտուն զարթուցեալ երկոքին յընկերացն նոցա սկսան որոշակի կազմել զգործիս իւրեանց և նկարել զձեակերպութիւն

լերինն Մասսայի ի հարաւային կողմանէ և մի ոմն ի նոցանէ ժողովէր զամենայն բոյսս և զծաղիկս և զխոտս և այլ ոմն զճհիս, զցամաքային և զջրային—կենդանիս: Ոչ երկարեալ այս գործ աւելի քան զժամս երկուս, յետ աւարտին գնացաք ի նախայիշատակեալ վանս, որ է մերձ Արկուռի գեղջ առ ստորոտովք Մասսայի ի մէջ փոքրագոյն լեռանց. բնակիչք գեղջն ընդ որս և վանահայր Մենաստանին Կարապետ անուն վարդապետ ոմն՝ ընկալաւ բազում սիրով, ուրանօր կալան նոքա զօթեանս և զբնակութիւնս մինչև ցվախճան գործոց իւրեանց: Ի հետեւեալ օրն առանց սակաւ ինչ հանդարտելոյ. պարոն պրօֆէսորն առեալ ընդ իւր զմինն յընկերաց իւրոց, որ էր կենդանաբան և քաջ որսկան և ի չինականաց անտի զայր մի Սահակ անուն, որ տեղեակն էր ամենայն տեղեաց և անցիք լերինն ելին ի վեր յարևելիան կուսէ: Մնացեալ անդէն զաւուրս երիս, յետ բազմադիմի տարժամացն և նեղսակրութեանց՝ հասեալ նոցա մինչև ց 13,000 ոտնաչափ բարձրութիւնս և ոչ կարացեալ ևս այլ բարձրանալ ընդ զառ ի վերս, զարձան յետս առ մեզ, ուր խօթութիւն ինչ ևս պատահեալ պարոն պրօֆէսորին, որով և ի սակաւ միջոցս մնաց արգելեալ:

Ճանապարհորդութիւն 2.

Այս դիպուած անակնունելի իմն լինելով պատճառս ետ նոցա ի գործ դնել զամենայն հնարաւոր հմտութիւնս և փոխել զփորձառութիւնս իւրեանց ընդ այլ ճանապարհ, հարցանէին մանաւանդ ցչինականսն՝ որք չըջեալ էին յամենայն տեղիս և չըջակայս լերինն թէ՛՝ որ կողմն առաւել զիւրաձեռն իցէ հեշտեաւ երանել անդ: Պարոն Ստեփանն Խօջեանց, որ իշխանն էր Արկուռոյ, խորհուրդ տուեալ նոցա զարևմտեանն ցուցանէր զիպաւորս որոյ և առաջնորդութեամբն կարի յաջողապէս գլխաւորեցաւ յառաջ տանել զայս գործ: Ի հոգալ նոցա զամենայն պատրաստութիւնս իւրեանց ցանկալի լինէր ամենայն տեսանողաց տեսանել և ի գննին կալ թէ զինչ ունէին նոքա գործել անդէն, առ այս ոչ սակաւ եռայր և հոգի իմ ընդ նոսա, այլ պարոն պրօֆէսորն խնայէր յիս, այլ անսովոր ևս, ասէ և համբերել ոչ կարես գժուարութեանցն որոց մեք հանդերձեալ եմք զդէմ ունել: Եւ զի ունէին նոքա ընդ իւրեանս նաև զսրածայր գաւազանս և կօշիկս երկաթեայ, որոց պակասութիւնն ըստ ամենայնի խափան լինէր ինձ: Այլ ի բազում թախանձիւն իմ հաւանեցուցանել զբարեհաճ կամս նորա հանդերձեաց և ես գնալ ընդ նոսա, յորս էր նա ինքն պարոն պրօֆէսորն, պարոն Բէհագիլն և Շիմանն, Ստեփանն Խօջեանց, վեց հոգի զիւղական վարձկանք և երկու սաղաւտ (այսինքն զօրականք): Ի 18 սեպտեմբերի ճանապարհ կալեալ մեր յարևմտեան կողմանէ ընդ անսովոր առապարս լերին և հասեալ ի ներքոյ փոքր բլրակին,

որ անկանի ի վեր Գիր դեօլ ասացեալ տեղւոջ, տարածմեալ աւուրն այլ ոչ կարացաք յառաջ խաղալ, ուրանօր գիշերեցաք անհնարին տառապանօք, թէ և հանդերձք բաւականք էին առ մեզ, այլ դժուրակութիւն սառնամանեաց տեղւոյն անդր քան զամենայն պահպանութիւնս անցեալ, վտանգաւոր էր զմեզ առաւել քան զառաւել: Ի հետեւեալօրն առեալ ընդ մեզ միմիայն զհանդերձս կարեորս և հաց սակաւ, սկսաք ի վեր ելանել: Ի հարուստ միջոցս տարժանէաք գլխովին ի պատճառս անմատչելի դժուարից լերինն, որ քարակոյտն էր իսպառ և զառ ի վեր, յետ ուրոյ իբրև մերձեցաք յերակս ձիւնաթաղ տեղեացն, ապա այնուհետև հեղտացեալ մեզ անցիցն, անարգել կատարէաք զընթացս: Յերկրտասաներորդում ժամու չե ևս ժամանեալ ի կատարն, պատահեցաւ մեզ անյաջողութիւն անտանելի ի խռնիլ անդ տարերաց և ամպոց ի մթագնիլ բոլոր լերինն յերեսաց աղմբկալից հողմոց և ի պակասիլ աւուրն, մինչև պաշարել մեզ յերկիւղ անհնարին և ի վարանի ըմբռնել. անյուսացեալ յամենայն հնարից, ստիպէսք անդէն յետս դառնալ և ապրեցուցանել զանձն ի վտանգէ: Յայսմ վայրի յետ չափելոյ պարոն պրօֆէսորին զորքանութիւն տեղւոյն հրամայեաց ընդ մեզ եկելոց շինականաց փորել անդէն խորաքիտս ինչ, ուր և կառուցաք զփայտեայ խաչ ի տասն ոտնաչափ բարձրութեամբ և ամրացուցեալ ի թևամէջս նորա աղիւսեակ կապարեայ, փորադրեալ այսու հատուածով լատինական բանից «ի ժամանակս թագաւորութեան Ն. Պ. ինքնակալին ամենայն ռուսաց սրբազան տեղիս այս տիրեալ եղև հզօր ձեռամբ Գրիստոսադաւան Իվան Ֆէօդորովիչ Պասկևիչի Նրևանու: Յամի տեառն 1827»: Ձայս խաչ տուաք բերիլ յէջմիածնայ և խնդրանօք պարոն պրօֆէսորին օծեալ եղև ի վանահօրէ սուրբ ուխտին Յակովբայ: Տեղին ուստի վերադարձաք, չէ ինչ աւելի հեռի ի գագաթէն, և էր ընդարձակ և հարթ և բարձրութիւն նորա ձգի մինչև ցոտսն և հինգ հազար ոտնաչափս գաղիական:

Հանապարհորդութիւն 3.

Իժուարութիւնքն և այսօրինակ անյաջողութիւնքն, որք յաջորդաբար դիպան մեզ՝ առաւել ևս բորբոքէին զպարոն պրօֆէսորս ի լրացուցանել զնպատակեալ յառաջադրութիւն իւր, վասն որոյ և եղեալ զանձն ի վտանգի, ջանահնար լինէր ի գլուխ տանել զնոյն: Այլ զի որքան նա յայս խորհուրդ մտաւանջութեան տագնապիւր, այնքան օր ըստ օրէ չըջապատեալ լինէր լեառն ի խռովութեանց անտի հողմոց և չամպոց բազմացելոց և մառախուղ և մէզ դիզացեալ տեսանիւր ի գագաթան նորա իսկ: Մնացեալ ընկերք նորա, ոմն յաստղաբաշխութեան, ոմն ի տնկաբանութեան և այլն ոմն ի նկարիւր և ի չափ ի զանազան տեղիս չըջակայ սահմանացն՝ պարապէին:

Յետ բազում աւուրց իբրև սակաւ առ սակաւ դադարիլ սկսան տարերբ, նուազեցան այնուհետև և ամպոց թանձրութիւնք և օդք և եղանակք պարզեալք ի քաղցրութիւն յեղափոխէին և Մասիս անցեալ ի չքնաղ դէրս մաքրութեան փայփայիլով փայփայիւր, ծամ բարեպատեհ երևեալ պարոն պրօֆէսորին յաջողակ զիպուած, սկիզբն էառ միւս անգամ ճանապարհորդել, բայց ընկերք նորա, որ յառաջնմէ իսկ զփորձ առեալ էին դիւրափոփոխ չփոթմանց լեռնային եղանակին և ազգի ազգի դըժուարութեանցն երկուցեալ յայսպիսի վտանգաբեր պատահմանց հրաժեշտ ետուն անձանց չգալ ընդ մեզ: Ի վախճանի վարձեալ մեր ի գիւղականաց անտի զարս վեց և առեալ գերկու սալգաթ զօրականս յուղի անկաք ի նոյն կողմանէ յարևմտից կուսէ ի 21 սեպ.: Այս ճանապարհորդութիւն այո քաղցր էր մեզ, զի ի Մասիս կամէաք ելանել, բայց անհնարին նեղստեղութիւնքն և կասկածք՝ զորս երևակայէաքն ամենեկին խռովէին զոգիս մեր, մինչև առ ճանապարհայն բազմիցս հարցանել ի միմեանց թէ՛ արդեօք արժանանալք միւս անգամ ողջ անգամ վերադարձի. և այսպէս յաճախէին ի մեզ հեծեծմունք և հոգք վշտամբերք, քաղցրանային մեզ անցք ճանապարհացն, ընդ որ անցանէաք, ոչ յուսալով թէ անգէն տեսանելոց եմք զայնս, ոտք մեր յառաջ ընթանային, այլ սիրտք և միտք ի տազնապի մաշէին:

Քաղցր է ասեմք զՄասիս տեսանել, բայց երբ իցէ արդեօք զի անվնաս դարձ արասցուք անտի, Յայսմ ամենայնի քաջաւերէր զմեզ պարոն պրօֆէսորն, որ յեցեալ յարիութիւն սրտի իւրոյ, յաղթողս հանգիստնայր յամենայնի ի նոյն և զմեզ խրախուսելով անկասկած դիմագրաւել: Այսօրինակ ճանապարհորդեալ մինչև էին դարձեալ ի մէջ քաղցրագին հայեցուածք արեգական, և ջերմագին ընթացք աւուրն տակաւին ի թիկունս նպաստաւորէր, անցեալ ընդ մեզ ուս արևմտեան բլրոյ, յորոյ ստորս գիշերեալն էաք յառաջնում նուագի, մերձեցաք ի սահմանս ձիւնասաստ եզեր լերին, ուր դիզացեալ մնայ անպակաս ձիւնն և սառոյցն: Այս տեղի փոքր ինչ ցած գոլով յամառայնի ի սակաւ ժամանակս մնայ անձիւն, ուր ապաստանելով մեր ի ծածուկս մեծամեծ քարանց անձնապահ լինէաք ի գիշերային բացակայութենէ: Նրբեմն ևս առ հրով ջեռնուաք ունելով ընդ մեզ սակաւ ինչ փայտս: Բայց այսու ամենայնիւ ոչինչ մեղմանային դառնութիւնք ցրտութեանց դժոխասաստ սառնամանեացն որ չուրջ զմեօք պատեալ տեսանիւր:

Յառաւօտուն պահու մինչ իսպառ երկուցեալ յերեսաց անազնատեսիլ լերինն, խռովէաք յանձին և տաքակուսեալ վարանէաք ի միտս, երաց մեզ պրանչելի բնութիւն գնազելի դէմս իւր, քաղցր ակամբ հայեցեալ ի մեզ ածեալ համբարձեալ ի թևս մարմանդաբեր Ձեփիւռոսին, արահետ իմն ի վեր տանէք զմեզ ի վայրս հանգստեան նախահարց մերոց: Անդ և լուսա-

սփիւս ճառագայթք արեգական զվարն ամենայն հրազարդէին և Մասիս իւրով մայրինի գթութեամբ ի թիկնամէջս իւր ընկալեալ ի վեր հանէր մեզ ընդ ամպաշու զաւրի վերս լերին: Ընդ այս ներգործութիւն անակնկալ խնկամատեալ և մեր թուիչս արագասլացս առեալ խուճապէաք ի վեր և ի հասարակել աւուրն հասեալ ի տեղին, ուր զխաչն կանգնեցաք, չորեքինն ի շինական ճանապարհորդակցաց մերոց անկեալ ի ծանրածանր վատութիւնս, անդէն կացին մնացին առ ի տեղը, ոչ կարացեալ չարժիլ յաջ կամ յահեակ, իսկ որք ընդ մեզն երթային, նորին ևս խոնջեալ յանընդհատ կացնահարութենէ որով հառանչէին զսառուոյցն ի նստատ ոտնատեղաց, ոչինչ պակաս քան զմնացեալսն լքանէին և այս վաստակ յառաջ եկն ի պակասութենէ նորեկ ձեանն և ի սողոսկութենէ տեղւոյն: Յետ այսոցիկ ամենայնի ազգի ազգի չարակերութեանց, իբրև ոչ աւելի ինչ հեռի երևեցաւ մեզ ծագ լերինն, այր իւրաքանչիւր գելեկս զմիմեամբք առնելով՝ դիմէաք անդ, այլ ոչ հայէաք յայնժամ ի նեղութիւնս և ոչ յուշ բերէաք զսառապանսն, աճալարէաք, փութացաք զցանկալին տեսանել տեղի, զբազմաց փափագելին: Նշանէաք ընդ բլուրն, որ գագաթ էր լերին, իբրև թէ յերկինս ուրեմն վերաթեկ մեզ, ոտք լքեալք և ծունկ կթուցեալք վազս առեալ վերածնմէին ՚ի սքանչելի դիտարանն: Նտես զսխրալին, ետես և հրճուեցաւ ցանկութիւնն, որ ածեալ տանէր զմեզ ի հանդէս բերկրաւոյն, ի ծննդատեղին ամենայն աշխարհի: Զգեցան հոգիք մեր զուրախութիւն և ի բազում խնդութենէ այսր անդր ընթացեալ զստորոտս և զեզերս նորին նշմարէաք. ոմն ի բարձրութիւն նորա ապշեալ և այլ ոմն զհեռաւորս ջանայր ընդ ակամբ ածել. և ամենեցուն մեր բարբառ յաւետիս և ի շնորհաւորութիւն միմեանց առատանայր: Անդանօր զուարճանայր սիրտ իմ յերկեղալից ցնծութեան և ամենայն սակերք իմ ի խնդութեան պարարելին, համբուրել զտեղի հայրենի գաւառին: Անդ սաստկանայր ի միտս իմ խորին մտահոգութիւն եւ աչք իմ ի ներքին յուզմանց խորհրդոց յարտասուս համակեալ՝ զբարձրեալն Աստուած օրհնէին:

Նւ իբրեւ այս ամենայն ընդ չափ տնճառելեացն անցանէին եւ չըջան աւուրն ի գագաթ հորիզոնին անցեալ, ակնկալէր մերս վերադարձի եւ պակասէին ժամք եւ արշաւէր արեւն ի մուտ մինչև մնալ երկուց ժամուց ցերեկոյն: Մինչ ձեռն էարկ պարոն պրօֆեսսրն ի ձեռն օգաչափական գործեաց իւրոց չափել զբարձրութիւն լերին, ես ամենայն ջանադրութեամբ այսր անդր յածէի ի ձեռս բերել զիր ինչ ի նշան ապաւնեաց, բայց յահագին կուտակութենէ ձիւնաչեղջ սառուցաց ոչինչ կուրացի գտանել: Հուսկ ուրեմն ի վերադառնալն՝ տուեալ զփոքրիկ խաչն, զոր բերեալն էաք ընդ մեզ ի վանացն սրբոյն Յակովբայ, կառուցի ձեռամբ իմով ի վերայ գագաթան անդր ի հիւսիսային կողմանէ: Առ ի ընդ իս եւ զկտոր մի ձեան, որ թէ

և և հարեցաւ, բայց զջուրն յետ քանի մի աւուրց հասուցի ի սուրբ աթոռն մեր: Անհնարին իմն է պատկերացուցանել զաղէտս սրտի մերոյ, զորս յիջանելն և ի զրկիլն յայնպիսի տեղ-ւոյէ բերէաք յանձին, մերձեցեալ էր գիշեր եւ մեք փոքր առ փոքր հեռանայաք ի նմանէ, եւ որքան փղձկասիրտ խանդա-զատանօք ի նա հայէաք, այնքան մթնոլորտս գիշերոյն խլեալ յափշտակէր զտեսութիւն նորա ի մէնջ, ի գիշերատեղին մեր հասեալ փառս մատուցանէաք բարձրելոյն, որ անվնաս փըր կեաց զմեզ: Զայն օր ևս սնդէն գիշերեալ յայգուցն դարձաք ի վանս բնակութեան մերոյ, ուր մեծ ուրախութիւն կատարեցին մնացեալ ընկերք մեր, մինչև և փքինս արձակել և զազգի ազգի բարեկենդանութիւնս կատարել: Այս ճանապարհորդու-թիւն մեր յառաւօտէ մինչև ցհասանելն ի դագաթ լերինն եր-կարեցաւ ցժամս տասն. զկէս ժամս մնացաք անդէն, զօրն ող-ջոյն գետին ուրեք այլ ոչ պատահեցաւ մեզ և լեռն համայն թուէր մեզ չեղջ իմն սառուցի: Բոլոր ընթացք մեր լինէր ի վերայ անհնարին թանձրութեանց ձեանց և սառուցաց, զորս հատանելով ելանէաք, չինելով մեզ ոտնատեղիս: Մեղմութիւն օդոյն առաւել քան զսովորականն օգտամատոյց լինէր մեզ: Ըստ որոշելոյ նոցա Մասիս յարաբնութենէ աշխարհի ի սակաւ ժամանակս մնացեալ է անձիւն և զայս իմանային նոքա ի քա-րանց անկերոց առ սոորոտօք լերին, բեկանելով զայնս և նըշ-մարելով զներքոյն: Զափ բարձրութեան լերին հասանի մինչև 516,200 գաղղիական ոտնաչափս ի մակերևոյթէ Սեաւ ծովու, այս է 2470 գաղ ուսաց՝ որ և հինգ վերստ: Իսկ ի մակերևոյթէ սրբոյ Էջմիածնի 2050 գաղ ուսաց կամ չորս վերստ լայնու-թիւն նորա տարածեալ յոյժ:

Հեռաւորութիւն պատրեալ զտեսանելիս երևեցուցանէ զսա- ինել երեք գագաթան, բայց ըստ ճշգրիտ տեսութեան մերոյ՝ երկու ծայրք ևն ի նմա վերամբարձք ի բոլոր մակերևոյթէ լերին և բարձր քան զամենայն մասունս ձգեալք յարեկից յա-րեմուտս, սոքա չեն այնքան հեռի ի միմեանց: Արեւելեան ուղ-ղաբերձ գոլով և մերձաւոր տեսութեան, թուի լինել բարձր քան զարեւմտեանն, բայց ընդ հակառակն արեւմտեանն կատար, որ անկանի ի միջակիտի բովանդակութեանց լերին, փոքր ինչ ան-հուպ լինելով աչաց, այնպէս երևի, ապա թէ ոչ նա բարձր է քան զմիւսն: Թէև գոյ ցածագոյն բլրակ մի ընդ հաւասարու-թեամբ երկոցունց ձգեալ, բայց նա տարածուն գոլով, ամենե-ւին որոշի ի հաւասարութենէ նոցա. ևն եւ յարեւմտից եւ է՝ որ ի հիւսիսոյ եւ ի հարաւոյ, բայց նոքին չեն այնչափ բարձր: Գտանին եւ տափարակ տեղիք եւս, բայց ոչ որքան զառի վերք ևն և դժուարինքն: Երկու մեծամեծ պատառուածք երեւեցան ի վերայ լերին, յորս ահագին էր հայիլն, բայց թէ որքան խո-րութեամբ, ժամանակն ոչ ներէր մեզ իմանալ: Յստորոտս նո-րա գոն լեռնանման չեղջք սառուցաց, որք ամ յամէ հատեալ

ի բարձանց դիզանան առ նորօք եւ կազմեն զկարծրագոյն թանձրութիւնս, որք եւ ի բնակչաց սառուցատուն կոչին, մակերևոյթ նոցա երեւի մոխրագոյն: Յամառայնի ելանեն ի սոցունց յորդագոյն հոսանք ջուրց, որք գետանան.....“ („Արձաղանք“ համար 16 94 թ., Գիւտ ք. Աղանեանի յօդ.):

Այսպէս ամեն տեսակ նեղութիւնների հանդիպելով Արովեանը վերադարձաւ ս. Էջմիածին:

Է.

Արովեանի որդեկրօնը եւ հրաժեշտը:

Արովեանի անհուն եռանդն, առողջ յատուցութիւնը եւ անյազ ծարաւը դէպի ուսումը, աննկատելի չէ մնում հուշակաւոր ճանապարհորդից, այն մեծ մարդուց՝ որ հայի երկնակամարի վերայ լուսաւոր աստղ ստեղծեց: Բարբոտը ոչ միայն խորհուրդ է տալիս իւր ուսումը շարունակել, այլ եւ խոստանում է հոգատարութիւն եւ միջնորդել ուր հարկն է ընդունել տալու նրան Դորպատի համալսարանում արքունի հաշուով:

Բարբոտը վերադառնալով Պետերբուրգ՝ բարեխօս է լինում երիտասարդ Արովեանի ընդունակութեան համար լուսաւորութեան մինիստր Լեվինի առջև: Բաղդը ժպտում է Արովեանին եւ նա խոստանում է տալ ճանապարհածախս եւ 3 տարուայ ապրուստի փող:

Արովեանի ուրախութեանը չափ չկար, երբ լսում է որ իրեն համար արդէն ճանապարհ է հարթուած: Ամեն տեսակ նեղութիւն, գրկանք, ոչնչանում են նրա համար, նրա զօրեղ կամքի առջև փշրուեց կաթողիկոսի ընդդիմութիւնը, ծնողաց հակառակութիւնը:

Եւ յիւրաւի ինչպէս չհակառակէին, քանի որ Նւրոպան, Գորպատը այնքան աղօս էին երևում, որ հայը չատ վատ էր վերաբերում դէպի այդ երկիրը, որտեղ չնայած լուսաւորութեան բորբոքման, բոյն էր գրել լութերականութիւնը եւ զանազան կրօններ, որոնք հեռուից սպառնում էին մեր հայրենի եկեղեցու թանկագին գոյութեան:

Հայը հաւատում էր այնտեղի վարակիչ մթնոլորտին եւ համոզուած էր, որ ու էլ գնայ այնտեղ իւր դաւանանքը փոխած, մայրենի եկեցու ծոցից հրաժարուած կը գայ: Նւրոպացւոց մըտաւոր կրթութիւնն էր պէտք, նրանց ուսումն ու գիտութիւնն ընդունեց եւ ոչ նրանց կրօնը եւ իւր հագուազիւտ կեանքով մի գեղեցիկ օրինակ թողեց ապագայ հայ սերնդին, որի աչքում ազգայինը, հայրենի արիւնով գնուածը ոչինչ է, գին չունի...

Արովեանը հիմնայատակ կործանեց ժողովրդի թիւր եւ գէմ կարծիքները. իւր փայլուն ապագայով իւր եկեղեցապաշտպան

գործնէութեամբ, իւր խիստ լուսաւորչական դաւանութեամբ՝ առաջնորդեց հայի առողջ միտքը, կենդանի հաւատը:

Որքան մեծ էին հայ իդեալիստի չըջապատող խոչնդոտներն, այնքան մեծ էր նրա հաւատը. այնքան նրա սիրտը-լի էր եռանդով: Աթողիկոսը զիջաւ պատանու թախանձանքներին, ծնողները նրա ուսման և կրթութեան անհուն սէրը տեսնելով՝ մեղմացրին իրանց խնդիրները:

Հասաւ հրաժեշտի ժամը, «մնաք բարև» պիտի ասէր Աբովեանն իւր վեհին և Մայր Աթոռի միաբաններին: Նա ծունը իջաւ ալեգարդ Նփրեմ կաթողիկոսի առաջ նրա օրհնութիւնը ստանալու և երբ արտասուալից աչքերով վերջին համբոյրը դրոշմեց հայրապետի աջին՝ ազնիւ ծերունին շարժուեց երիտասարդի սիրուց, առաւ նրան իւր գիրկը, համբուրեց դալկացած ճակատը և իւր վերջին հայրական խրատը տուեց, որն եղաւ նրա գործունէութեան այն կարմիր թիւը, որ այնքան գեղեցիկ կերպով անցնում է նրա կարճատև սակայն թանկագին կեանքի միջով: «Որդեակդ իմ ի Քրիստոս, խօսեց վեհ. հայրապետը, եթէ կամիս զհայրենիդ քո մոռանալ եկեղեցի և զիս զհոգևոր հայրդ, խոյս տալ յերկրէդ և ի ծնողացդ և մերժել զհաւատդ նախկին, գիտեա զի ոչ գտցես բարի ի կեանս Քու: Նթէ յանձն առնուս գուղեւորութիւնդ ի նպատակ կամ ի խորհաւորդ որեիցէ, յայտնեա ինձ, և ես հոգացից ըստ քոց կամաց, դու ինքնին գիտես զի ես ընդ քեզ մինչ ցարդ նոյն հայրական գթով վարեցայ, որպէս Տօբիթ ընդ որդւոյ իւրում, այլ արդ դու կամիս թողուլ լքանել զմեզ, և զայդ մանկութիւնդ քո տայ առնել. ասես եթէ երթամ վասն օգտի հայրենեաց մեծի, լիցի ըստ ըում ցանկութեան. եթէ յօտարութիւնդ վիշտք և տրտմութիւնք ընդ առաջ ելանեն քեզ, պարտիս զամենայն տանել հեղութեամբ և ոչ տրտունջս բառնալ կամ զերկնից կամ զմէնջ. եթէ ոչ մոռացիս զհայրենիս քո և զկրօնդ, և կացցես որպէս ասեսդ անդդողելի ի դմին, սիրեսցուք զքեզ ի դարձիդ որպէս սիրէաք մինչ ցարդ. թերևս ոչ գտցես զիս ի կեանս օրհնեա յայնժամ զչիրիմն իմ, ուր ոսկերքս դնին խաղաղիկ, ես յերկնուստ օրհնեցից զքեզ»:

Այս դասը տուեց վեհ ծերունին: Այսպիսի մի գեղեցիկ խօսք ամեն ժամանակ և ամեն օրկարող է մեզ օրինակ լինել: Եւ յիրաւի ինչ աւելի հիանալի միտք քան «եթէ կամիս զհայրենիդ Քս մոռանալ եկեղեցի և զիս զհոգևոր հայրդ, խոյս տալ յերկրէդ և ի ծնողացդ, և մերժել զհաւատդ նախկին, գիտեա զի ոչ գտցես բարիս ի կեանս քո»:

Նթէ իւրաքանչիւրը թռչէ մաքով մի քանի տասնեակ տարիներ առաջ, հոգով սլանայ դէպի էջմիածին և ծունկ չոքէ անմահ Աբովեանի հետ և լսէ մարգարէական աչքով տեսնող հայոց հովուապետի այդ քաղցր խօսքը, կը լցուի արտասուքներով, սիրտը կը փռձկի՝ երբ նա թափանցէ նրա վեհ և իմաստալից

խօսքի էութեան մէջ: Նա կը զգայ մի վեհ ճշմարտութիւն և կը դրոշմէ այն իւր գործնէութեան գրոշակի ճակատին:

Արովեանը լսեց այս խօսքերը, տպաւորեց իւր սրտում ազգային եկեղեցու, քաղցր հայրենիքի վսեմ նշանակութիւնը և „արտասուած աչօք մեկնեցաւ յԱթոռոյ այտի եւ մէնջ, եւ արկեալ զանձն իւր ի պանդխտութիւն ի սէր Հայրենեաց“... (Մսեր Սագիստրոսի նամակից):

Ը.

Արովեանը Պետերբուրգում.

Բազմաթիւ խոչնդոտներ ոտի տակ տալով, հազարաւոր նեղութիւնների հանդիպելով, Արովեանը ոգևորուած ուղևորուեց զէպի Ռուսաստան: Նոր երկիրը, նոր մարդիկը, նրա հետաքրքրութեան բաւականութիւն էին տալիս:

Ռուսական մայրաքաղաքը՝ չափ խիստ տպաւորութիւն է անում երիտասարդի վերայ և նա զգացուած 30 թ. օգոստոսի 25-ին այս նամակն է ուղղում իւր բարեկամին.

„Սիրելի իմ Առաքել“.

Տ-երբորդում ժամու առաւօտուն ներկայացաւ ինձ կայսերանիստ քաղաքն իբրև տեսարան իմն նորասքանչ: Հոյակապ շինուածք, բազմամարդ քաղաք և ի վեր անցին քան զամենայն առարկայս, յորս աչք իմ ստացեալ էր մինչև ցարդ իմ զբաւականութիւն, ի կղզին Վասիլի (Վասիլի օստրով) ընկալաւ զիս բարի ճանապարհորդակիցն իմ ի տուն իւր, որոյ ընտանիք նոյնպէս բնակէին ի Պ.: Նա կոչիւր Պետր Պրախորովիչ: Դու գիտես, սիրելի իմ, թէ օտարին ուր և էցէ զառաջինն դժուարինէ սպահովանալ ուրէք. այլ ինձ գլխովին ընդհակառակն, յառաջին անգամ ի կեանս իմ պատահեցաւ ինձ այրն այն լի մարդասիրութեամբ, որպէս և բարեպաշտ ընտանիք իւր: Յետ երից ժամուց ազգային սէրն ստիպէր զիս գտանել զազգակիցս իմ. առ բազում խնդութեան սրտիս գտի զառաջինն զՍտեփաննոս ¹⁾ սիրելին իմ՝ որ բարեկամ ինձ ի մանկութենէ, այլ նա ծառայելով ի կորպուսի իւրում ի Միխայիլով զամկէն ոչ կարաց առ ժամայն ընկալնուլ զիս, այլ խնդութեան անչափ կարօտեալ սրտից մերոց զմիմեանս տեսանել: Յերեկոյին խոստացաք զմիմեանս կրկին տեսանել: Նա բնակի ընդ ծերունի տիրացու Յովսէփ աւագ սարկաւագին: Այսօր ես գնացի նոյնպէս ի տեսութիւն ծերունի հօր իմոյս բարեբարի պարոն Բարբօտի, որ է անդամ ճեմարանին մակացութեանց (Ակադէմիի նաուկ), անակնունելի մարդասիրութեամբ ընկալաւ զիս ծե-

¹⁾ Նազարեանցի մասին է խօսքը:

րունագարդ այրն, բազում շնորհակալութիւն նորա և գոհութիւն վասն օգնելոյ իմ որդւոյ իւրոյ ի լինելն իւր ի Հայաստան, գերազանց եղէք ինձ, քան զիմ իսկական պաշտօնադրութիւն: Նա հրաւիրեաց զիս առ իւր իջևանել, ի մնալն իմ ի Պետերբուրգ, այլ իմ հիւրընկալ ճանապարհորդակից ոչ թուլատրեաց ինձ գայն: Մեծ եւ ցուցանել զսէր իւր առ իս, ներկայացոյց զիս պարոն Բարբօտն Մինխտրին ազգային լուսաւորութեանց կենեզ Լեւինայ: Լուսաւորայ Մինխտրն բաց ի բազում մարդասիրութեանց և անակնունելի սիրոյ առ իս հրաւիրեաց զիս ի հետեւեալ օրն առ ինքն ճաշել:

Մերազնեայ յոյժ սակաւ են աստ, ունին զեկեղեցի մի, բայց և որպէս ի լուսաւոր քաղաքիս նոքա ի նոյն մնան սովորութեան և յանկիրթ վարս իւրեանց գիշերեն. երկիցս պատահեցաւ ինձ զնալ ի տեսութիւն ոմանց, մանաւանդ աւագ քահանային մերոյ, այլ յերկոսին անգամս եւս գտի խրախճանս գինւոյ, տաղի, փիլաւի և այլն, յերեկոյին սպասէր ինձ բարի հոգի Պրոխորովիչն իմ, տուն նորա լի եղև խնդութեամբ ի լսելն նոցա զբարեհաճ ընդունելութիւն պաշտօնաւորայ Մինխտրին, այլ մերազնեայց թուէր այս խաղական իմն լինել: Մինչև ոչ հանգուցեալ զիս յանկողնի իմում, ոչ հեռացան յինէն հիւրընկալութիւն իմ: Քաղցրիկ բարի գիշերն այնօր բաժանեաց տեղ քաղցրութեան:

26. Հիւրընկալութիւն իմ այսօր տարան զիս ի բաղանիս, զարմանալի յոյժ, զի ամենեքեան ջանային ցուցանել զծառայութիւն իւրեանց: Այսօր եւս զնացի ի տեսութիւն սիրելի Գերարդոյ Պարբօտին, նա թէև զնացեալ էր ի քաղաքէն, այլ պատուիրեալ, ծառային իւրում յամենայնի սիրաշահել զիս: Անհնարին ցեխն և ապականութիւն անձրեւին յամենայն փողոցս քաղաքին ոչ թողին զիս ի լինելն իմ ի Պետր. զարժանաւոր ինչ տեսանել: Ի չորրորդում ժամու զկնի կէսօրին ներկայացայ կրկին նորին լուսաւորայութեան: Նա ինքնին լի բարեհաճութեամբ յանդիման արար զիս ամենայն մերձակից աստիճանաւորաց, որք կային առնմա «գիտես ուսուերէն, էհարց ցիս լուս. Մինխտր».—«Գիտեմ, ողորմած Տէր իմ, եղև պատասխանի իմ».—«հաւատարիմ ծառայութիւն ձեր տէրութեան, ուսումնասիրութիւն ձեր և ազգասիրութիւն արժան է մեծ շնորհակալութեան, զայս աստուծով (ամենայն) ստաջիք, եթէ այժմ որպէս ցանկացեալդ էք, յաջողութեամբ ի գիտութիւն տարջիք». Յերեսս բոլոր աստիճանաւորաց և նորին լուսաւորայ. իսկ և ի սիրտս իմ բազում խնդութիւն ծփայր, զայր ոմն տարաւոր ի հանդիսի իւրեանց տեսանել: Մեք բազմեցաք յուտել: Սեղան նորա էր զարդարեալ ամենայն վայելչութեամբ, որպէս վայելն էր: Առ հարցումն նորին լուսաւորայթ. «զիարդ կարացեն սիրելի իմ ընտանիք և ծնօղբ ուղարկել զձեզ աստ ի հեռաւորս»,—«պատասխանեցի ծնողաց իմոց խնդութիւն է մեծ եթէ եւս միմիայն շնորհիւ ձե-

րով ազգին իմոյ պիտանաւոր դտայց՝.—«գովելի, գովելի, խընդ-
րեմ ճաշեր, մեծաւ յուսադրութեամբ յուղարկեաց զիս լուսա-
փայլ. Մինիստրն յինքենէ, նա գրեաց կրկին վասն իմ առ-
բարեւարն իմ պարոն Պարթոն զյանձնարարութիւն: Սիրելին
իմ Ստեփաննոս տարաւ զիս նոյնպէս ի թէատրոն, մեծ ներ-
գործութիւն եւ սրտի իմոյ տեսարան...:

Թ.

Խ. Արովեանը Դորպատում.

Ա. Դորպատի կեանքի տալան տարին.—Արովեանը Թո-
ղեց Էջմիածինը, Կովկասը և Պետերբուրգի վրայով ուղևորուեց
գէպի Դորպատ, ուր եւրոպական կրթութիւնը, լուսաւոր գա-
ղափարները չունէ և հոգի են տալիս հայրենասիրական բուռն
ձգտումներով ոգևորուած պատանուն:

1830 թ. օգոստոսի 26-ին Արովեանը թողնում է Պետեր-
բուրգը. «ցաւալից բաժանեցայ ի բարի հիւրընկալուաց իմոց
և ՚ի սիրելւոյն իմոյ Ստեփաննոսէ. այլ յիշատակք զբարեւարն
իմ կրկին տեսանել ետուն ինձ մոռանալ զամենայն»:

Արովեանը պիտի մտնէր Դորպատ, նրա ուղախուժեան
չափ չկար. նրան ճանապարհորդակից էին «երկու տիկնայք
գերմանացիք և մէկ աշակերտ համալսարանին Դերպատոյ»: Իր-
րև Ասիայից գնացած երիտասարդ, իրրեւ կոչու ու կոպիտ աշ-
խարհի գաւաղ, անծանօթ լուսաւոր աշխարհի քաղաքաւարա-
կան ձեւերին, Արովեանը շատ էլ չպէտքէ զարմացնէր բարի
տիկնաներին. նրանք մի տեսակ յարգանք էին տաժում գէպի
բնութեան այդ հարազատ գաւաղը, ուստի ճանապարհին սկը-
սեցին սովորցնել նրան վարուողութեան մի քանի տարրական
ձեւեր (խօսում էին ռուսերէն): «Նա ուսայ ի համեստափայլ
Տիկնայիցս յայցցանէ զքանի մի բառս գերմաներէն. նոքա բա-
րեմտութեամբ ուսուցանէին ինձ զայն, այլ իմն է խնդութիւն
մեծ յոյժ սրտի մարդկան»: Արովեանն որքան ուրախ էր զգում
իրեն «համեստափայլ» չըջապատողների մէջ, այնքան էլ՝ տը-
խուր, որ եղանակն անձրևային էր, իրենց սայլն էլ ծածկուած
լինելով չի կարողանում չորս կողմը դիտել, զննել և տպաւո-
րութիւններ ստանալ այդ օտար երկրի բնութեան տեսարան-
ներից. «Առարկայք նորանորք և սակաւք երևեցան ինձ»: Արո-
վեանի սայլը գլորւում է գէպի նորա իղձերի և փափագների
կեդրոնը, ուղախուժեան և զուարճութեան նշաններ են երևում
նրա վերայ. սակայն որքան ապագան զուարթ էր երևում, այն-
քան անցեալի յիշատակը թախծի մէջ էր գլորւում նրան, «եր-
թամ ի Դերպատ խնդութեամբ ներկայ և տրտմութեամբ անցեալ»:

Հոգեկան այսպիսի փոփոխութիւնների մէջ, յոյզերի այսպիսի կուտակումների ժամանակ, նրա բանաստեղծական աւիւնը գրգռւում է, եռում է. չնայած իւր յոգնածութեանը, չնայած օտար երկրի և օդի ազդեցութեան և ճանապարհորդակից «համեստափայլ»-ների քաղցր զրոյցներին, նա հոգով ու մտքով թռչում է Մասիսի կատարը, Հայոց Ոլիմպոսի բարձունքը և իւր վառ երևակայութեամբ պատկերացնում հայոց նախահայր Հայկին, նրա աղեղնաւորներին, տիգաւորներին, պարսաւորներին ու նրա գոռ բանակը. այդ ժամանակն էր, որ նա շարադրում է «մուտ Հայկայ և արհաւիրք երևակայութեան և նորա պատերազմին» ոտանաւորը:

Ինն օրուայ ճանապարհորդութիւնից յետոյ սեպտեմբերի 3-ին երեկոյեան մտնում է Դորպատ: Քաղաքն իւր տեսարաններով, բնակիչներն իրենց սաքազով խռովում էին նրա հոգին: Համալսարանական ուսանող և ճանապարհորդակից Շուտցը «տարաւ զիս առ եղբայր իւր. նոքա թէև սիրով ընկալան զիս, այլ ոչ գերմանական հոգւով: Յերկար կարելի էր թէ խօսակցէի ընդ նոսա, այլ հարցուածք նոցա Վեդեցիկը են օրիորդը հայոց, յաշխարհի ձերում դժուարին է ի ձեռս բերել զաղջիկ մի և այլն և այլն ստիպեցին զիս փութով կնքել զընկերութիւն մեր: Ծերունի դարբին ոմն՝ որ և այնպէս ճանապարհորդակից էր մեզ ընկալաւ զիս յետ այսորիկ ի տուն իւր, նա հրամայեաց վասն իմ հաֆայ բերեր: Դարբնի մէջ Արովեանը նկատում է քաղցրութիւն, բարութիւն և «զազնուական հոգի գերմանացւոց, իբրև ընտանեոյ ուրեմն և առաւել և քան ընտանեոյ ցուցին նոքա զսէր»:

Առաջին գիշերը նա ոչ մի տեղ չի մնում, այլ միայն իւր սայլապանի մօտ, որ շատ բարի էր երևացել նրան: «Անհամբեր կարօտութիւն իմ զբարերարն իմ տեսանել ոչ ետուն ինձ յայսմ գիշերի հանգչիլ. խնդաբեր առաւօտն խլեաց զքուն անցեալ գիշերոյս և անձն իմ վաստակեալ զցանկացեալն իմ (Պարրոդ) կրրկին տեսանել» աւելի և աւելի են խլում նրա աչքերից քունը եւ մարմնից հանգստութիւնը:

Վերջապէս երկար մտաւտանջութիւնից ու անհանգստութիւնից յետոյ, լուսանում է սեպտեմբերի 4 ի առաւօտը: Ինչպիսի ուրախութիւն պիտի զգար Արովեանը եւ ինչպիսի ցնծութեամբ պիտի ընդունէր նրա բարերար Պարրոտը, որ այնքան ջերմ սիրով սիրել էր իւր հայ բարեկամին:

Արովեանն իւր սայլապանի միջոցով ներկայացաւ բարերարին, «յրեկալութիւնն նորա զիս բազում մարդասիրութեամբ, համբուրելն, ածելն զիս առ ամուսին իւր, գլխաւորութիւն նորա առիւս, հարցումն վասն ամենայն ընտանեաց իմոց: Նա տանի զիս առ քահանայն ռուսաց՝ առ որ վաղուց օրէն վարձեալ էր վասն իմ զսենեակն իմ»: Արովեանի բարերարը մինչեւ նրա Դորպատ ոտ դնելը. արգէն պատրաստութիւններ էր տեսել ըն-

դուներու իւր նախկին օգնականին եւ ճանապարհորդակից երիտասարդ ընկերին: Այժմ էլ իւր ծառաները դրկում է «վասն հոգալոյ զպիտոյս իմ, պահարան, կառաւաթ»:

Պարրոտն իւր նոր հիւրի համար ճաշկերոյթ է սարքում (պաս օր լինելով Պարրոտի ամուսինը Արուիեանի համար պատուայ կերակուրներ է պատրաստում), հրաւիրում է համալսարանի ռեկտորին, քաղաքավարութեամբ ընդունում է Արուիեանին եւ շատ խոստումներ անում նրան:

«Ի մատուցանելն իմ զընծայս» — խօսքերից երևում է, որ Արուիեանը հայրենիքից զանազան ընծաներ է տարել Պարրոտի եւ նրա ամուսնու համար:

Պարրոտն «ազգի ազգի խոստումներ է անում նրա կըրթութեան, ապրուստի եւ ապագայի համար:

Երեկոյեան Պարրոտը կրկին հրաւիրում է Արուիեանին այս անգամ թէյի եւ ապա նրան թանաք ու գրիչ տալով՝ առաջարկում է գրել իւր ճանապարհորդութիւնը:

Բոպէական ուրախութիւնն անցնում է. զգայուն երիտասարդն անձկութեամբ յիշում է իւր հայրենիքը, ծնողները. տեսնում է իրեն օտար հասարակութեան մէջ, ուստի «արտնդութիւնք» սկսում են ճնշել նրան:

Միւս օրը, սեպտեմբերի 5-ին, գալիս է Արուիեանի մօտ Բէհադէին, (Պարրոտի հետ Հայաստան եկողներից մէկը), որ գնում է Արուիեանի համար զանազան պիտոյքներ, տանում է նրան «առ Ֆէոգոր Իդօմ»:

Մի օր յետոյ Պարրոտը սկսում է իւր բարեկամի հետ պարապել, սակայն շատ տարբականից սկսելով. «Յուսուցանելն ինձ բարեբարին իմոյ թէ զիմրդ պարտէ գործադրել զչանգեալ զանակ, ուտել զկարտօֆիլս» եւ այլն: Պարրոտի ամուսինը խոստանում է ամեն չորեքշաբաթ եւ ուրբաթ օրերը նրա համար պահոց կերակուր պատրաստել: Հեղաբարոյ գերմանուհու համար ուրախութիւն էր, որ մի հայ իրենց երկրում ապրէր հայկական սովորութիւններով եւ բոլոր ազգային առանձնայատկութիւններով: Ուստի եւ խրատում է «վասն ամուր մնալոյ հայրենի կրօնից իմոց»:

Սեպտեմբերի 5-ին առաջին գերմաներէն դասն է առնում Արուիեանը Պարրոտի պէս՝ երևելի ուսուցչապետից:

Դասի համար տետրակներ պէտք էր, կարում է եւ կըտրում է ինքը Պարրոտը, միևնոյն ժամանակ սովորցնելով Արուիեանին կտրելու եւ կտրելու ձևը, որ նա էլ առաջադրում իւր աշակերտներին համար անէ:

Ինչպէս կարում է եւ պատրաստում, նոյնպէս իւր ձեռքով գրում է Պարրոտը «գօրինակ մի ուղղագրութեան»:

Պարրոտը ներկայացնում է Արուիեանին իր ծանօթ պրօֆէսորներին, որոնք շատ լաւ ընդունում են եւ ցոյց են տալիս

իրենց «բարեկամական սիրահարութիւն ամենից և խոստումն գասատու լինել ինձ»:

Որքան բարի էին Աբովեանի բարերարը և սրա ամուսինը, որքան դրանք սիրալիր ընդունելութիւն և յարգանք էին ցոյց տալիս նրան, այնքան էլ լաւ էին վերաբերում դէպի հայ եւրիտասարդը ռուս քահանայ Սերգէյը և ռուս սարկաւազ Վասիլ Սերգէյիչը, որոնց տանն ապրում էր նա:

Վերջիններս ամեն երեկոյ հրաւիրում էին նրան թէյի: Մի օր էլ «անկեալ գոլով իմ տրտմալից յանկողնի գալն առ իս ռուս սարկաւազին և տանելն առ իւր»։ սարկաւազի կինը, Մարիա Աֆանասովնան, զանազան խօսակցութիւններով հեռացնում է իւր հիւրից տխրութիւնը և վերջապէս իւր ամուսնու հետ աշխատում է համոզել Աբովեանին, որ տասնամեայ Օլգա աղջկան առնէ:

Աբովեանը, իբրեւ զգայուն և միամիտ երիտասարդ, մի քանի անգամ Օլգայի հետ խօսակցութիւն ունենալուց զգում է իւր մէջ «սիրահարութիւն առ սոյն օրիորդ»։ Առաջին սէրը, որ նա տածում է Գորպատում դէպի մի կոյս, այդ ռուս աղջիկ Օլգայի սիրն է, որ չնայելով իւր մանուկ հասակին, կարողացել է տիրել նրա սրտին:

Գորպատում Աբովեանը դեռ չէր անցկացրել չաբաթներ, դեռ նոր էր ծանօթանում գերմանական քաղաքին, բայց նրանով հետաքրքրուողների թիւը օրէցօր չաւանդում, նրա ծանօթների չրջանն աւելի ու աւելի ընդարձակւում էր. սեպտեմբեր ամսին նա ծանօթանում է Բլումբերգի հետ. սրա եղբայրաբար ընդունելութիւնն ու սէրը դէպի մի օտարական զարմացնում է Աբովեանին. Բարի գերմանացին շատ ուրախանում է նրա գերմաներէնի մէջ գործած առաջագիմութեան համար և խոստանում է նրան մի օր և է առարկայից պատրաստել Բլումբերգին վիճակւում է պատրաստել թուաբանութիւնից, որի մէջ Աբովեանն այնքան թոյլ է զգում իրեն, որ նրա որդու, Վարդանի ասելով, շատ անգամ նեղսրտութիւնից մազերը փետում էր, երեսը ճանկւում: Բլումբերգի խորհրդով Աբովեանը պիտի ապրէր ոչ թէ մենակ, այլ ընկերի հետ, որի մասին Բլումբերգը խօսում է Պարրոտի հետ:

Այս ժամանակներում գալիս է Աբովեանի մօտ իւր ծանօթ և «սիրելի» Գրասը, որին շատ անգամ պատահել էր իւր բարերարի մօտ: Գրասը պիտի պարապէր աշխարհագրութիւնից: Աբովեանի մտքին անմերձեանլի էր գերմաներէնն, ուստի ուսուցիչը ռուսերէն էր պատմում: Թէև գերմանացու համար մեծ ցաւ էր այդ, բայց և այսպէս չէր վհատւում: Գրասը թարգմանութեամբ սովորցնելն աւելի նպատակայարմար գըտնելով խորհուրդ է տալիս Պարրոտին նոյն մեթոդին հետեւելու: Երիտասարդ գերմանացին շատ մեծ տպււնւորութիւն է անում Աբովեանի վրայ, ուստի վերջինս այդ օրուանից իւր մէջ ան-

հուն սէր է տածում դէպի նա, և զգում է շնորհին կապակցութիւն ընդ այսմ Գրասի»:

Արտիկանը հետզհետէ առաջ է գնում, երբեմն մոռանում է իւր կրաւորական դեր կատարելը, երբեմն վիճաբանութեան մէջ է մտնում իւր ուսուցիչների հետ: Բլումբերգի հետ մի անգամ խօսում և վիճում է «վասն յոլով լեզուաց՝ որք գտանին յաշխարհի»։ Ըլլոր վիճաբանութեան ժամանակ ուսուցիչները միջոց էին տալիս նրան իւր խօսքերը, իւր ասածները տրամաբանօրէն պաշտպանելու և իրենց համեստութեամբ, գեղեցիկ օրինակով յափշտակում էին Արտիկանի միտքն ու հոգին, որի համար և իրաւամբ «համեստ օրինակ վիճելոյ» խօսքով է դառնում դէպի նրանց:

Պարրոտն Արտիկանին ծանօթացնում է իւր բարեկամներին. շատերի մօտ ինքն էր ուղարկում, որ նրանց հետ յարաբերութիւն ունենալով բացուի իւր բարեկամը: Դրասը, որ այնքան մօտիկ էր Արտիկանին, Պարրոտի կամքով տանում է սրահ անկի «Բլում-Քրաուպէ»ի մօտ:

Այսպիսի ծանօթութիւնները շատ դուր են գալիս գերմանացիներին, որոնք և իրենց հերթին գալիս են Արտիկանի մօտ, խօսում են, ուրախացնում են նրան: Արտիկանի ընկերների թիւը հետզհետէ գոռաւարանում է: Հէյնէն մեծ դեր է խաղում նրա ծանօթութիւնների մէջ, ուստի և Արտիկանը սիրով է յիշում նրան:

Պարրոտն անձամբ տանում է Խաչատուրին իւր ընկերակից պրօֆէսսորների մօտ: Սրանցից մէկը, Էրզմանը, շատ սիրով է ընդունում Արտիկանին, խօսում է նրա ճանապարհորդութեան մասին, գովում նրա Արարոտի գլուխ բարձրանալը ու առհասարակ խօսում է ճանապարհորդութեան բարերար ազդեցութեան վրայ: Պրօֆ. Էրզմանի հետ Արտիկանը մի կերպով խօսում է գերմաներէն, հասկացնում է իւր մտքերը: Սակայն բոլորովին անփորձ է կնոջ հետ խօսակցելու: Այդ խկոյն աչքի է զարնւում, ուստի Պարրոտի բարի աները Արտիկանի առաջին այցելութեան ժամանակ սովորցնում է նրան ընդունուած քաղաքավարական ձևերը: Գերմանուհին, որ սիրով և ուրախութիւնով էր լսում Արտիկանին, իւր աղջկայ հետ միասին քաղցր խօսքերով է ճանապարհ գնում Խաչատուրին, Պարրոտին և այլոց դէպի իրենց տուն: Էրզմանը ներողութիւն է խնդրում Արտիկանից, որ շատ քիչ պատրաստութեամբ ընդունեց իւր յարկի տակ և առաջարկում է նրան իւր յօժարակամ դասատուութիւնը:

Քաղաքում երբեմն պատահում են հանգէսներ, ճեմիլիներում նուագում էր երաժշտական խումբը: Արտիկանը դուրս էր գալիս այդ տեղերում գոլարճանալու: Մի օր երեկոյան 6 ժամին «Թղթեայ երկրագունդ» պիտի արձակէին, ուր մեծ բազմութիւն էր դուրս եկել հանդիսատես լինելու: Խաչատուրը

պատահում է իւր ճանապարհորդակից համախարանական ուսանողին ու խօսում նրա հետ: Այդ միջոցին հանդիպում է նրան իւր բարեբարը, որ շտապով մօտենում է նրան և ասում. «ես եկի, բարեկամ իմ սիրելի, բերել ընդ իս, այլ դու աստ ես, բարեք է յոյժ»: Հետեւեալ առաւօտ Պարրոտը խոստանում է նրան սովորցնել «երկրագունդ» չինելը:

Պարրոտն սկզբից և եթ աշխատում էր Արովեանի մտաւոր և բարոյական կրթութեան վրայ: Մի օր տանում է նրան մի ապակեգործ անգլիացու մօտ, վարձ է տալիս նրան, որ թոյլ տայ Արովեանին մտնել նրա գործարանը, տեսնել և զննել: Անգլիացին լսելով ուսուցչապետի «ի Հայաստանէ եկեալ այս բարեկամն իմ» խօսքերը, առանձին հետաքրքրութեամբ է ընդունում և եռանդով պատմում է, ցոյց է տալիս Արովեանին «զանազան տեսարան և ձեակերպութիւն»:

Լուսացաւ սեպտեմբերի 27-ի առաւօտը: Այդ օրը պիտի կատարուէր Արարատի գլուխ բարձրանալու տարեդարձը, որի առթիւ պիտի լինէր «մեծ խրախճանութիւն առ բարերարին իմոյ»: Ըստ խնդրանաց շատ պրօֆէսորների, այդ օրը Պարրոտը պիտի պատրաստել տար արեւելեան հռչակաւոր կերուկուրը՝ փլաւ և լաւաշ ի յիշատակ իրենց վերելքի և Հայաստանում լինելուն:

Ճաշի ժամանակ Պարրոտը ներկայացնում է Խաչատուրին անծանօթ պրօֆէսորներին, որոնք գերմանացու յատուկ քաղաքավարութեամբ ընդունում են նրան սիրով, խօսում են նրա հետ: Պարրոտի ցանկութեամբ Արովեանը իւր ոտանաւորներից մէկը կարգում է ուսուցչապետների առաջ, որոնք իրենց սրտագին շնորհակալութիւններն են անում: Այդ օրը հանդիսաւոր օր լինելով, Արովեանը հագնում է իւր սարկաւազութեան զգեստը, որ այնքան մեծ հետաքրքրութիւն և զուարճութիւն է պատճառում:

Պարրոտը լսելով իւր մերձաւորների խորհուրդը, Արովեանի զարդացումն ու վիճակը հեշտացնելու համար տալիս է նրան մի աստուածաբանի մօտ բնակուելու: Բարեբարը ինքն անձամբ տանում է Արովեանին նրա մօտ և հարկաւոր խօսակցութիւններն է ունենում:

Բարեբաղդաբար իւր սիրելի Գրաւը մօտիկ էր ապրում, որ ամեն ժամանակ մտնում է նրա մօտ, կամ տանում է նրան ծանօթացնում այս ու այն բարեկամի հետ: Այս նոր ծանօթներից Արովեանին ամենից աւելի դիւր է գալիս Հագին անունով մէկի ընտանիքը, որի սիրալիր ընդունելութիւնը մեծ տրպաւորութիւն է անում նրա վերայ: Հագինը և իւր ամուսինը խնդրում են Արովեանին, որ չուտ-չուտ այցելէ իրենց: Երկուսսարգ հայը այստեղ ևս դժուարանում է, թէ կնչպէս վարուի Հագինի ամուսնու հետ: Որքան ծանր լինէր Խաչատուրի համար իւր անշնորհք վարմունքը և որքան նկատելի լինէր այդ

գերմանուհի տիկնոջ կողմից, սակայն օրերն անցնում էին ուրախ, Արովեանին սիրում էին և այդ սէրն էր, որ ծածկում էր Արովեանի բոլոր պակասութիւնները: Հագինը հարցնում է պարսից վարժ ու բարձր, կենցաղավարութեան մասին: Արեւելեան ժողովրդների նիստ ու կացի մասին Արովեանի արած մանրամասն նկարագրութիւնը ծիծաղ էր յարուցանում Հագինի ընտանիքում:

Արովեանի կրթութեան գործում Պարրոտին եւանդով աշակցում էր Գրասը, որը և իւր կողմից աշխատում էր, որ նա գերմաներէնի և աշխարհագրութեան մէջ առաջադիմէ: Շատ անգամ Գրասը բերանացի փոքրիկ զրոյցներ էր անում, պատմութիւններ պատմում, նրա միտքը և լեզուն վարժեցնելու համար: Ամեն երեկոյ Գրասը Արովեանին տանում էր իւր մօտ թէյի և ապա դուրս էին գալիս զբօսնելու: Շատ անգամ կարդում էր նրա մօտ գանազան գեղեցիկ և յուսադրական բանաստեղծութիւններ, խրատում էր և սովորեցնում նրան թէ «գիտարդ պարտ է որ սիրել գհայրենիս»:

Արովեանի թարգմանութիւնների մէջ շատ սխալներ Գրասը չէր ուղղում, իբրեւ թէ չէր նկատում, նրա սիրտը չ'կոտրելու համար: Ամեն րոպէ բարի գերմանացին օգնութեան էր հասնում, հարկաւոր գրքերը և պիտոյքները հոգում:

Գրասի մայրը որդու նամակներից իմացել էր, որ Դորպատ է եկած մի հայ՝ եւրոպական ուսում և գիտութիւն ստանալու նպատակով. այդ հանգամանքից ուրախացած և առանց ծանօթ լինելու Արովեանին, նամակ է գրում նրան, դրուատում է նրան հայրենիքի ապագայ կրթութեան և լուսաւորութեան համար ստացած նեղութիւնների և տարեգիր լինելուն համար, գովում է նրա եւանդը և յայտնում է թէ իւր որդի Գրասին գրել է, որ ամեն տեսակ օգնութիւն անպակաս անէ, այլ և ջերմ ուրախութիւն է յայտնում գերմաներէնի մէջ յառաջադիմելու համար և խնդրում ամառուայ արձակուրդներին իւր մօտ գնալ: Արովեանի ցնծութեան չափ չ'կար, որ մի անծանօթ տիկնոջից այդպիսի խրախուսական նամակ է ստանում, նա մի նամակ է գրում, որի մէջ իւր տխրութիւնն է յայտնում իւր ընտանիքից լուր չառնելուն համար:

Գրասը, տեսնելով իւր բարեկամի տխրութիւնը, ամեն միջոց ձեռք է առնում, որ նա ընտանիքից լուր ստանայ: Արովեանը լալիս է դառնագին «ի տեսանելն զայնպիսի ջերմ սիրակցութիւն, նա փարի զինեւ տանէ զիս արտաքս առ ի մխրթարել զիս»: Գրասը միայն նրա տխուր ժամերը չէր սփոփում, բարի գերմանացին ամեն մի նեղութեան օգնութեան էր հասնում. եթէ Արովեանը թէյ չէր խմել, իսկոյն թէյ էր բերել տալիս, եթէ կերակուր՝ կը գրէր «առ ժամայն զթասկերայ առ կերակրատուն»:

Նրա մօտիկ բարեկամներին աւելանում է և Հագինը և

միշտ սէր էր վայելում, «ընտանիք նորա սիրեն զիս, երեք ուստերը նորա Կարլ, Վիլհելմ, Ալեքսանդեր, երկու դստերը նորա Յիւլիէ, Միցին», եւրոպացու զաւակները շատ էին յարգում Արտվեանին, որից և փոխադարձաբար յարգւում:

Գերմանական քաղաքում պակաս չէին զուարճութեան տեղեր, Պարբօտը իւր բարեկամին միշտ ուղարկում էր թատրոն կամ կոնցերտ, առաջին անգամները իւր կնոջ հետ, իսկ վերջում առանձին, երբ նա արդէն ծանօթացիլ էր հանդիսատես-դերի հետ:

Ամէն մի ժամը, ամէն մի րոպէն անօգուտ չէր անցկացնում. կարգում էր կամ խօսում, լսում էր կամ վիճում: Վերջինիս համար նա քիչ ու շատ պատրաստ էր, ուստի և ասպարեղից չէր փախչում:

Շաբաթ երեկոները նա լինում էր իրեն հարևան աստուածաբան ուսանողների մօտ, որտեղ զանազան հարցեր էին արծարծւում և քննւում:

Ծանօթների և բարեկամների մօտ զնալիս միշտ ուշադրութեամբ դիտում էր նրանց նիստ ու կացը, կրօնական արարողութիւնը: Քիչներդ, որ Արտվեանին սիրով էր ընդունում իր մօտ, չէր քաշւում իւր կրօնական սովորութիւնը կատարելուց, օրինակ թէյից յետոյ «աղօթք ծնրադրութեամբ և արտասուօք, մեծ ներդրութիւն այսր աղօթից յիս»:

Գրասը ամէն մի նշանաւոր մարդու մօտ տանում էր իւր բարեկամին և ծանօթացնում. այդպիսիների թուին է պատկանում և պրօֆէսօր Ֆրիդլենդեր ¹⁾ «մշտատե սէր նորա և իւրոյ ամուսնոյ առ իս: Յառաջի երեկոյի ամաչիլն իմ, և քաջալիւրէն նորա զիս, զրոյց վասն օգտի հայրենեաց՝ կուռն կռան տուեալ, երթալն և գալն մեր ի սենեակն նորա և խօսելն վասն ամենայն բարեաց և որպիսութիւն աշխարհի մերոյ, նա խօսի ընդ իս ամենեկին ծանր, զի հասկացայց, առաջի նուագի կին նորա հիւանդ, հրաւիրելն նորա բազմիցս ի սեղան իւր, ցուցանելն ինձ զզանազան պատկերս և պարգևելն ինձ զպատկեր մի և զգրամ մի ի յիշատակ: Խնդակցութիւն նոցա՝ վասն յառաջադիմութեան իմոյ, ծանօթութիւն իմ ի տեսարանի միում, ուր անասունք և թռչունք էին»:

Սոյնպիսի սէր և համակրութիւն է գտնում Հէյինի մօր մօտ, որ Արտվեանի մասին նամակ է գրում Գերմանիա իւր ամուսնուն. վերջինս ուրախացած այդպիսի մի հայի յառաջադիմութեան յամար, առանց անձամբ ծանօթ լինելու նամակներ է գրում, յուսադրում երիտասարդին: Շատ գիշերներ է Արտվեանը անցկացնում բարի գերմանուհու մօտ և այդ ժամանակ-

¹⁾ Այս հանդիպումն այնքան պարզօրէն է յիշում Արտվեանը, որ չի կարելի առանց իւր խօսքերի անցնել:

ները տանտիկինը միշտ աշխատում էր ուրախացնել իւր պանդուխտ բարեկամին: Այս զուարճալի ժամերն երկար չեն տևում, որովհետև Տ. Հէյնին իւր մարդու գրութեան համաձայն պիտի թողնէր Դորպատը և գնար Գերմանիա: Ուստի և նախօրօք կանչում է Արովեանին իւր մօտ մնաս բարեաւ ասելու. Այստեղ նա պատահում է գերմանուհու բարեկամներին, աստուածաբաններին, որոնք ժողոված խօսում են, քարոզ են ասում-օրինակ այս խնդրի վերայ «Միմօն Յօնանու սիրես զիս»: Ապա երգում են գերմանական երգեր, ,գինի, լաց, համբոյր»: Շատ ցաւելով բաժանում է այդպիսի մի սիրելի յատկութիւններով օժտուած տիկնոջից: Համակրութիւնն այնքան զօրեղ և ազդու էր, որ երկու տարբեր ազգի, տարբեր կլիմայի զաւակներ իրենց մնաս բարեաւի հետ և համբուրում են:

Մի անգամ Արովեանը խնդրում է Պարրօտից ,զօրինակ ինչ թղթագրութեան առ ընտանիս«. երեկ պրօֆ. այնքան յուզիչ նամակ է գրում, որ երիտասարդ Խաչատուրը կարդալուց անմիջապէս լաց է լինում:

Հայրենի երկրի կարօտը հալումաչ էր անում նրան, գիշեր ցերեկ մտքից չէր ձգում իւր ծնողները, ազգականները, սիրելիները և յիշուի ինչպիսի ուրախութիւն կը լինէր նրա համար ընտանիքից նամակ ստանալը: Արովեանն այդ դէպքերում իրեն կորցնում էր և առանց նամակը բացանելու վազում բտրերարի մօտ: Պարրօտն և իւր ամուսինը տեսնելով նրան այդքան ուրախ, իրանք էլ էին հրճւում և շնորհաւորում:

Պարրօտը ոչ մի յարմար բոլէ բաց չէր թողնում բարոյական խրատ կարգաւ նրան աւետարանից կամ մի ուրիշ տեղից. ,Ի դասաստութեան իմում յաւուր միում եկն տեղին ուր ոռսերէն ,КЛЯНУСЬ ВАМЪ ЖИЗНЬЮ“, ասէ բարեբարն իմ, զայս չէ պարտ ի կիր առնուլ, զի տէրն մեր հրամայէ ,եղիցի ձեր այոն-այո և ոչն ոչ“. Այս ցնորական իմն երեի զառաջինն, բայց յետոյ փորձիւ տեսանեմ զիսկութիւն“. կամ երբեմն պատահում էր դասի ժամանակ Արովեանը անզգոյ խօսք կ'ուղղէր բարեբարին, կամ հէնց դասի մէջ կը պատահէր. ,նա բարեմտութեամբ ունկն դնէ“:

ձանապարհ գնալուց, կամ մանգալուց Արովեանն ,լըստ սովորութեան մերոյ առ ի յարգել զնա“ ծանր էր գնում, սակայն բարեբարը ստիպում էր նրան արագ-արագ գնալ:

Մի կողմից Գրասը, միւս կողմից Պարրօտը ծանօթացնում էին նրան այս կամ այն անձնաւորութեան. արքայական պալատի բժիշկ Ադրիկասին և Բուշը շատ սիրով ընդունում են ,նոքախնդան ի տեսանելն զիս, հարցանելն զվիճակէ իմմէ, երկար զրոյց իմ ընդ պր. Ադրիկասին վասն Աթոռոյն մերոյ, ցաւիլն նորա: Ի ձմեռան գնէ վասն իմ կինն նորա զչապկացու, զգիւլբայս և աներ նորա գայ և գնէ վասն իմ զբրդաւոր վեր-

նակոչիկս, ի նեղ լինելն կոչկին ինքնին ջանայ, կարացեալ ագուցանել զիս»:

Բժշկի մօտ ապրում էր մի գեղեցիկ օրիորդ «Յուլիէ» անունով: Նա իսկոյն ազգում է դերաբորբոք Արովեանի վերայ, որ աշխատում է խօսել նրա հետ. սակայն ասիական հոգին այնպէս խոր թափանցել էր Արովեանի մէջ, որ նա միշտ կասկածելով էր խօսում, կարծելով թէ «խուկեն զիս նոքա ի տանէ, այլ ընդհակառակն, ... ես միշտ կամ ի կասկածանա թէ այսօր կամ վաղիւն եղիցի վախճան իմ»:

Ծննդեան տօներին Արովեանը գնում էր իւր բոլոր ծանօթներին շնորհաւորելու և ամեն տեղ լաւ ընդունելութիւն գտնում: Բարեբարը համբուրում է նրան և ասում «բազում ամա այսպէս բաղդաւոր տեսցուք զօրս զայս»: Այսպիսի տօներին գերմանացիք սովորութիւն ունէին՝ նուէրներ տալ իրենց սիրելի անձերին. Արովեանը ստանում է իւր բարեբարից «կամ-զօլացու մի մահուդեայ. բայտ սովորութեան մերոյ կամելով զայս ձեզ ընծայել, ոչ կամեցայ, զի դուք գիտիցէք զայսմանէ, վասնորոյ և ոչ ետու կարել, այլ զկարելաւարձն ես հատուցից»:

Ծանօթներին նա այցելում էր ոչ իբրեւ օտար, այլ իբրեւ տանու մարդ: Հագին կնոջ ծնունդը կատարելիս ներկայ էր և Արովեանը, որտեղ շատ քաղցր ժամեր է անցկացնում: Նրանց երեխաներն այնքան սիրելի են դառնում Խաչատուրին, որ իւր այցելութիւններն աւելի յաճախ է անում:

Պարրոտի կամ միւս պրօֆէսսորների իւրաքանչիւր խրատը, ամեն մի խօսքը նա ընդունում էր և մտքում պահում, լինէր այդ բժշկական, թէ մանկավարժական, միևնոյն էր: Բոլորը հաւասարապէս զբաղեցրել են նրան: Այսպիսի խօսքերը չմոռանալու համար նա նշանակում էր իւր յիշատակարանում. օրինակ Պարրոտի այս խրատը թէ «սուրճից յետոյ չպէտք է խնձոր ուտել»:

31 թ. օգոստոսի 22-ին Պարրոտի կինը մի օրդի է ծնում. այս դէպքը շատ ուրախացնում է Արովեանին, այնպէս որ համալսարանում լսելուց յետոյ չտապում է բարեբարին իւր սրտի ուրախութիւնը յայտնել: Կեռ նախասննակ չմտած գիտնականը բարեկամի ձայնը լսելով ընդառաջ է դուրսգալիս, հրաւիրում դահլիճ, քաղցրաւենիք բերում «պէտք է մեզ քաղցրանալ և օրհնել նրա պարգևողին»: Փոքրիկ Պարրոտի ծննդեան հանգէսը կատարում են համալսարանի դահլիճում: Այս դէպքից յետոյ Արովեանը շատ չէր յաճախում բարեբարի մօտ, որովհետև կինը պարկած է և իրեն համար պատուայ կերակուր պատրաստող չկար: Պարրոտը նկատում էր այդ. վարժում էր ես չեմ կարող պատուիրել ծառային, որ պատրաստէ պատուան կերակուրներ». թէև շատ է խնդրում նեղութիւն չբաշխել իր

համար, բայց պատասխան է ստանում «ես անում եմ այդ և շատ ուրախ եմ»:

Ուսուցչապետների մօտ դաս առնելուց յետոյ նրան իսկոյն բաց չէին թողնում, այլ խօսում, ասում և ծիծաղում էին և ապա մրգով, թէյով, կամ մի ուրիշ բանով հիւրասիրում: Օգոստոսի 24-ին Ֆրիդլենդերի մօտ դաս առնելուց յետոյ կինը խնձոր է բերում և համեցէք անում: Արովեանը ամօթ համարելով չէ ուզում առնել, սակայն մարդ և կին սկսում են ուժով մէկը ծոցը—միւսը գրպանը լցնել:

Այսպէս է անցնում Արովեանի պանդխտութեան առաջին տարին:

Մի Հայաստանցի, եկած Արարատեան երկրի սուրբ ծոցից և ընկած մի բարի հասարակութեան մէջ, չմնաց թշուառ և տխուր: Ամեն անգամ իւր հայրենեաց կարօտը քաշելիս նա տեսնում է իւր առաջ օրինակելի մարդկանց մի չրջան, քնքոյշ կանանց մի խումբ, որոնք պատրաստ են իրենց բոլոր կարողութեամբ օգնելու, մխիթարելու նրան ի սէր պանդխտութեան, ի սէր այն ազգի, որ մի ժամանակ արևմուտքին մեծ ծառայութիւն է մատուցել և վերջապէս մի բազմաչարչար ժողովրդի ¹⁾:

Բ.—Դորպատի կեանքի երկրորդ տարին:

1831 թ. սեպտեմբերի 4-ին լրանում է Արովեանի Դորպատ գալու տարին, ուստի և նրա բարեկամ պրօֆէսորները շնորհաւորում են և նոցանից մէկը ասում է. «իմ սիրելի, ահա լրացաւ մի տարին այստեղ գալուդ, փառք Աստուծոյ մինչև այժմ շատ լաւ եղաք, այժմ կարող էք ձեր մէջ փոփոխութիւն տեսնել: Շատ էի տարակուսում՝ մի գուցէ չկարողանաք տանել այստեղի օդը և ջուրը. բարեբար Աստուածն անփորձ պահպանեց ձեզ»: Արովեանը սրտի ուրախութիւնը չկարողանալով

¹⁾ Առաջին տարուայ յիշատակարանը Խորենացու պէս է գրած, տեղ տեղ դիմում էր Առաքել անունով մէկին: Պարզ և համառօտ կերպով նկարագրել է իւր կեանքը, գլխով անցած նշանաւոր դէպքերը, ընդունելութիւնները և վերջապէս առաջին սէրը:

Մինչև այստեղ յիշատակարանից հանած վկայութիւնները լեզուն չփոխեցի-ի միամտութիւն ընթերցողաց. իսկ միւս տարիների յիշատակարանների լեզուն մասամբ աշխարհաբարի դարձնելով կ'ամփոփեմ:

Թէ որքան մեծ նշանակութիւն կունենայ մեր արգի գրականութեան հիմնադրի յիշատակարանների հրատարակելը՝ ապացուցանելու կարիք չկայ: Ով որ գիտէ, թէ ով է Արովեանը և ինչ արւաւ մեզ համար, նրա համար սուրբ պիտի լինի անմահ բանաստեղծի իւրաքանչիւր տողը:

զսպել, մի քանի խօսքով յայտնում է իւր շնորհակալութիւնը, որի փոխարէն համեստ գիտնականն աւելացնում է ինձնից շնորհակալ մի լինիլ, այլ դու յիշիր քո հայրենիքը, ծրարիր քո սովորած գրքերից այն, թէ ինչպէս պիտի օգտակար լինիս քո հայրենիքին: Հայերը մի պատուական ազգ են, դու կարող ես միշտ օգնել քո ազգին, և իմ խորհուրդս է, որ դու ստանաս հեզ հագի, բոլորի հետ սիրով վերաբերուես, Քրիստոսի օրինակից օգտուես, այս քեզ կարևոր են՝ օգնելու մի ազգի, սակայն միևնոյն ժամանակ կը ցանկայի ունենաս սրտակից բարեկամ, որ կարողանաս քո բոլոր ձեռնարկութիւնները կատարել:

Այս խօսքերը շատ խիստ են ներգործում Աբովեանի վերայ, մի ամբողջ տարի գլորուել էր պանդխտութեան օրից, այդքան ժամանակ նա հեռացել է իւր հայրենիքից, յիշեց այս և աչքերից արտասուքների չիթեր գլորեց դալկացած այտերի վրայով:

Թէև առանձին բնակարան ունէր, սակայն ըստ ցանկութեան բարերարի և նրա ամուսնու, նա յաճախ ճաշին և ընթրիքին նրանց մօտ էր լինում և ամեն անգամ իրան ուրախ և զուարթ էր գգում: Նրանց լուրջ խօսակցութիւններին յաջորդում էին կատակներ, որպէսզի պանդխտ բարեկամն ուրախտայ, մոռանայ առժամանակ իւր ընտանիքը, հայրենիքը...

Աբովեանի ցանկութիւնները շատ բազմակողմանի էին, ուստի բաւական չէր, որ գիտութիւնները հետաքրքրում էին, բաւական չէր որ ամեն առարկայ նրան զբաղեցնում էր. նա հակումն ունէր և երաժշտութեան, ուստի և 31 թ. սեպ. 4-ից սկսում է երգ սովորել:

Աբովեանը մի օր, ըստ սովորութեան, գնալով բարերարի մօտ, տեսաւ, որ նրա ամուսինը նոր էր վերկացել անկողնից և երեսան գիրկն առած հետը խաղում էր. Աբովեանի այս այցը առաջին անգամ լինելով նրա ծննդականութիւնից յետո՝ յայտնում է տիկնոջ իւր անսահման ուրախութիւնը, իսկ բարերարն առնելով երեսային իւր գիրկը՝ ասում է. «տեսնում ես քո բարեկամին (Աբով. ցոյց տալով), քաղցրիկ գաւակ իմ, այս քո բարեկամն է, մեծ բարեկամ, սիրիւր նրան, որ նա էլ քեզ սիրէ»: Այսպիսի խօսքերով էր փոխադարձ ոէր հաստատում նա իւր ընտանիքի և Աբովեանի միջև:

Հագինը, որ ուրիշ տեղ էր գնացել, վերադառնալով Դորպատ, անմիջապէս կանչել է տալիս Աբովեանին, փարում է նրա վզին և համբոյրներ տալիս. կինը ևս ողջունում է նրան սիրալիւր կերպով: Շատ հետաքրքրութեամբ հարցնում են Աբովեանի նիստ ու կացի և ամեն հանգամանքի մասին, ապա տալիս են նրան անթիւ ողջոյններ այն բարեկամներից, «որոնք այնքան փափագում էին տեսնել նրան և որոնցից ոչ մինը նման չէր նրան»:

Արտվանը իւր համեատութեամբ, հեզ բնաւորութեամբ, խոնարհ հոգով, վառ եռանդով այնպիսի ազդեցութիւն է թողել իւր ուսուցիչներին վրայ, որ նրանք ամեն տեղ, ամեն շրջանում յիշում են նրան իբրեւ մի ընդունակ հայ երիտասարդի և ամեն տեղահետաքրքրութիւն զարթեցնել տալիս:

Պարբօտը, որ երբեմն ծառայի միջոցով կանչում էր Արտվանին, սեպ. 10-ին երեկոյեան հրաւիրում է նրան իւր մօտ: Ժամի 10-ին, երբ Արտվանը մտնում է դահլիճ, տեսնում է շատ հիւրեր. Պրօֆ. Իսկոյն ոտի է կանգնում, ծանօթացնում է բոլորի հետ, երկու յոյն եղբայրներ, որ Յունաստանից եկել էին սովորելու և մի անգղիացի շատ են հետաքրքրում, որովհետեւ Պարբօտը հէնց սկզբից պատմում է նրա մասին, գովում նրա ընդունակութիւնները և թէ ինչպէս „8 ամսուայ ընթացքում կարողացել է գերմաներէն իւրացնել. նրա շրջանը հետզհետէ ընդլայնւում է և մի բարոյախօս գերմանացու շնորհիւ Արտվանը քաղաքացիութիւն է ստանում:

Սեպտեմբերի 27-ին Մասիսի գլուխ բարձրանալու առաջին տարեշրջանը փառաւոր հանդէսով կատարում են Պարբօտի մօտ: Հրաւիրուած է լինում և Արտվանը:

Որքան իւր բարեկամների թիւը շատանում էր, այնքան նա իւր սէրը բազմապատկում էր, աւելի յարգանք էր տածում դէպի այդ մարդիկ: Նիէ մէկին տխրած տեսնէր, նա ինքն էլ տըխրում էր նրա հետ: Իսկ նրա ցաւը աննկարագրելի էր, երբ լըսում էր մէկի մահը: Շատ է վշտանում, երբ սեպ. 31-ին լըսում է իւր սիրելի բարեկամ և դասատու Վալտերի մահը, այդ կսկիծը նա այսպէս է նկարագրում. „հատին զջիւ ոսկերաց իմոց“: Արտվանը շտապում է Վալտերի տուն իւր սրտի դառն վիշտը մխախտենելու անշունչ դիակի վրայ արտասուք թափող սգազգեստ քրոջ և եղբօր վշտերին ¹⁾:

Նրա վիշտը շատ չէ տևում, մի քանի օրից դէպքերն իրենք սփոփում են երիտասարդին. Պարբօտից մի հրաւիրատու ²⁾ է ստանում և գնում նրանց մօտ:

¹⁾ Իէպքից օգուտ քաղելով նա իւր յիշատակարանում նկարագրում է գերմանական թաղման սովորութիւնը:

²⁾ Այս տոմսակի պատճէնը (հայերէն և գերմաներէն) պահուած կայ և հետեւեալին է. «Նորին ազնուութեան Տեառն Տիրացու Արտվանի»:

Խոնարհագոյն խնդիր:

Ի 14-ին ամսոյս նախ քան գճաչն ի մեռաւան երրորդ ժա-

Որոշեալ ժամին Արովեանը գնում է հանդիսին և տեսնում հաւաքուած պարոնների և տիկիներին մեծ բազմութիւն: 1) Նրկար ժամանակ զուարճանում և ուրախանում է այնտեղ, որոնք այնքան սիրով են վերաբերում դէպի մի աւիացի, որ Խաշատուրը մնացել էր զմայլած: Նրեկոյեան երբ պիտի թողնէր իւր բարերարին, ձեռքը սեղմելիս՝ բարերարն ստում է. «չնորհակալ եմ վասն բարեկամական հաղորդակցութեան ձեր առ ուրախութիւն տան իմոյ և առ մկրտութիւն որդեկի իմոյ»:

Սեպտեմբերի 4-ից նա սկսել էր երգեցողութիւն և երաժշտութիւն սովորել: Բրօկ. պրօֆ. տեսնելով նրա մէջ ջերմ հակում հրաւիրում է իրեն մօտ սովորելու:

Բացի մասնաւոր դասերից Պարբօտը մտցրել էր նրան համալսարան դասեր լսելու, ինքն էլ առանձնապէս էր պարապում. և ամեն օր դէպքից օգուտ քաղելով նրա միտքը վարժեցնում էր զանազան գիտելիքներով. օրինակ լուսնեակ գիշերը բարձրանալով նրա հետ համալսարանի բարձր աշտարակի վրայ, հեռագրիտակով դիտել էր տալիս լուսնի, աստղերի, մոլորակների շարժողութիւնները, պատմում էր ամենի մասին, այսպիսով տիեզերագրութիւնը բաց օգում էր անցնում-աւելի հիմնաւոր և հաստատուն: Արովեանը շատ անգամ խնդրում էր Պարբօտին թոյլ տալ օգնել դիտակի վերաբերեալ զանազան գործիքներ բարձրացնել, տանել. սակայն գիտնականը իւր «մեծ բարեկամին» նեղութիւն չէր ուզում տալ, այլ ծանրութիւնն ինքն էր կրում:

Պարբօտի օրինակին էին հետևում և միւս ուսուցիչները. նոքա շատ անգամ իրենց խիստ հիւանդութեան ժամանակ էլ ընդունում էին և դառ տալիս.—Մի օր գնում է նա պրօֆ. Փրիդլենդերի մօտ և տեսնելով ատամնացաւով բռնուած, կամեւում է անհանգիստ չանել, սակայն նա ընդունում է այնքան քաղցր և քնքոյշ-որպէս յատուկ էր Պարբօտի ազնիւ հոգուն: Չնայելով իւր հիւանդութեան, պարապում է և հօտաբրքութեամբ լսում Արովեանի պատմութիւնները «վասն միաբանից մերոց, Արաբատայ, վասն նշխարաց, Գեղարդայ, կաթողիկոսին և երկպա-

մու լինել վկայ ի տան մերում սրբազան մկրտութեան որդեկի մերում:

Բարեկամ ձեր անձնուէր Պարբօտ.

Դեբրպտ. 1831 թ.

1) Մկրտութեան հանդէսը կատարելուց յետոյ պատուորը բացատրում է մկրտութեան նշանակութիւնը և նրա էութիւնը. խօսում է մկրտածի ապագայ դաստիարակութեան, ուսման մասին: Արովեանը դէպքից օգուտ քաղելով նկարագրում է գերմանացոց մկրտութեան հանդէսը:

ուսուցիչական Դասիթ և Դասիթէ կաթողիկոսաց՝:

Միայն ինքը չէր այցելում ծանօթ ուսուցչապետներին. մարդասէր բարեկամներն առանց հրաւիրելու և առանց նուաժանութիւն համարելու գալիս էին այցելութիւն Աբովեանին և անձամբ խնդրում իրանց տուն, ինչպէս յաճախ վարւում էր «ալեգարդ ծերունին պր. Աղէրկաս»:

Մի անգամ Աբովեանը վերաւորանք է ստանում մի սպաշից: Ձինուորականն Աբովեանի հետ խօսելիս պարսիկ է կախ ծուռնրան, որ շատ խիստ վշտացնում է նրան. նոր ծանօթն այդ նկատելով ասում է «պարսիկ անունով ուսանելն ինձ համար փառք կը համարէի». «ընդհակառակն, ողորմած տէր, պատասխանում է Աբովեանը, հայ անուամբ պարծանք է ինձ, ես չեմ փոխիլ հայ ազգի անունը աշխարհի բոլոր փառքերի հետ. սպան ճնշուելով այդ քաղաքավարի խօսքերից, ներողութիւն է խնդրում:

Աբովեանը թոյլ է եղել թուաբանութիւնից, այդ խոստովանում է և ինքը «այլ ինձ ամենեւին անյաջող երեխն և դժուարին հարց թուաբանական դասուց իմոց, բազմիցս կրկնէ նա զմի և զնոյն բան առանց խռովութեան». կամ «հարկանիմ յարտասուս ի մասին այսր մտածմանց և ի մասին վասն աշխատ լինելոյ նորա և իմ ոչ հասկանալոյ»:

Այս մասին ուսուցիչն ինքը պատմել է պ. Վարդան Աբովեանին, բայց և այնպէս Աբովեանն այնքան խիստ ուշադրութիւն է դարձրել այդ առարկայի վրայ և այնքան յառաջադիմիլ որ թուաբանական խնդրագիր անգամ յօրինել է: (Ըստ Վ. Աբովեանի):

Աբովեանի վարկը շատ բարձր էր թէ ուսուցչապետների և թէ ծանօթների շրջանում. և այդ բացատրւում է նրա ազնիւ հոգով, փայլուն իդէալներով. Փրիզլենդեր ուսուցչապետը լեզեալ զերեսս ի վերայ երեսաց իմոց ասէ, դու գիտես թէ սիրեմ գըեզ, և նոյնպէս դուք սիրէք զիս, մխիթարիչ բարեկամ, որքան աստ էք մեզ պարտ է շահել զպանդխտութիւն ամենայն քո սիրել գըեզ, և մինչ բաժանիս, դու գիտես թէ մոռանաս զմեզ: Վերջին խօսքը խիստ տխրեցնում է նրան, բայց ուսուցիչը կատակ էր անում նրա հետ:

Աբովեանի ծանօթները սրտանց սիրում և յարգում էին նրան: Քիչ էր պատահում որ նա առանձին իւր հաշուով ճաչէր. երբեմն այս պրոֆէսսորը, երբեմն այն բարեկամը հրաւիրում էին իրենց մօտ ճաչելու: Ամեն մէկը պատիւ էր համարում եթէ Աբովեանը մտնէր նրա յարկի տակ: Շվաքս ազնուական գերմանացին «տուն իմ տուն ձեր ասէ, իբրեւ եկեսցես, քաղցր է մեզ, եթէ և ես ոչ պտանիցիմ ի տան, այլ դուք համարձակ կարէք գալ ի տուն իմ»:

Գերմանացիք ընդունելով նրան իրենց տները, ամեն կերպ

աշխատում էին կապել հայ պատանուն իրենց հետ: Բացի քաղցր վերաբերությունց նորա խօսում էին հայոց վիճակի վրայ. լսում էին Արուիեանի դառն պատմությունները և սրտանց կարեկցում էին. Հայաստանի պատկերները, լուսանկարները պահպանում էին սրբութեամբ և մխիթարելու համար երբեմն երբեմն նուէրներ էին տալիս նրան:

Սէր, յարգանք միշտ վայելում էր, որտեղ էլ լինէր: Տանտիկինն անգամ—երբ նկատում էր, որ Արուիեանի սենեակի կահ կարասիքը մի քիչ անկարգ էր դասաւորած, կամ ծառայի անհոգութեան պատճառով յատակն անմաքուր է,—կը բերէր իւր աղախնին և իւր հսկողութեամբ սրբել կըտար: Շատ անգամ էլ ճաշի և ընթրիքի կը հրաւիրէր:

1831 թ. հոկտեմբեր ամսին Գորպատում խորհրայ է երևում. Արուիեանը շատ է երկիւղ կրում ¹⁾, սակայն տղամարդու նման ասպարէզից չի փախչում. մասնակցում է Պարբոտի Բեկտորի ժողովարարութեան, որոնք աշխատում էին աղքատ ուսանողների կարիքները լրացնել և ապահովել վերահաս վճարանգից: Իւր սիրելի բարեկամները միշտ գովում էին նրա մասնակցութիւնը բարի նպատակին:

Երբեմն տեղի էին ունենում կրօնական վիճարանութիւններ, Արուիեանը աներկիւղ մասնակցում էր իբրեւ Հայաստանեայց առաքելական եկեղեցու սպասաւոր և նրա շահերին նախանձախնդիր: Սարսափելի էր նրա կատաղութիւնը, երբ մի թերուս գերմանացի թոյլ էր տալիս իրեն հայերին մոնոֆիզիտ (միաբնակ) անուանել: Նա ոչ միայն բարկութեամբ էր յայտնում իւր վերաւորանքը, այլ և խիստ հակառակում էր նրան հիմնուելով առաքելական ժողովների կանոնների վերայ:

Հոկտեմբերի 14-ին Պարբոտի ծննդեան տարեդարձն էր: Փառաւոր հանդիսին կանչուած էր և Արուիեանը: Ճաշից յետոյ բարերարը իւր անսահման սէրը դէպի իւր սանը յայտնում է համբոյրներով և նուէրներով. մինչև իսկ թաշկինակի մէջ գաթաներ է կապում և տալիս միւս օրուայ համար:

Սկզբներում Արուիեանին շատ խիստ զբաղեցնում էր մի գունդ չինելը, սրա համար նա շատ նեղութիւն է քաշել: Պարբոտը չինելու ժամանակ միշտ օգնում էր և խորհուրդ էր տալիս ապագայում հայ երեխաներին այսպիսի օգտակար բաներով զբաղեցնել և ոչ այնպիսի բաներով, որոնք մեռեալ գանձ են լինում:

Նէրսէս Տէր Կարապետեանց.

(կը շարունակուի)

¹⁾ Շատ խիստ է նկարագրում նա իւր տազնապը Մսեր Մագիստրոսին զբաժնաւորում: Տես Փարոս. (պատկերազարդ):

ԵՐԿՈՒ ԸՄԻՍ ԸՂՈՒՆԻՅ ԵՒ ՍԻՒՆԵԱՅ ԱԶ- ԽԱՐՀՆԵՐՈՒՄ

Դ.

Գուլիստանի կամ Իգիրմի դօրդի մահալը:—Մեղիք-Բեգլարովների ու Մեղիք-Իւսուփովների պատմական անցեալը: ¹⁾ —Մեղիք Բեգլարովների գիւղական տնտեսութիւնը:—Գիւղական տնտեսութիւնը առհասարակ Գանձակի գաւառում:—Կալուածական վէճեր:—Հին մէլիքների սերունդի այժմեան ազնուապետական նշանակութիւնը:—Ազնուապետութիւնը առհասարակ Գանձակի և Ղարաբաղի գաւառներում:

Գուլիստանի մահալը կոչւում է և Թալիշի մահալ, նա կոչւում է և Խզիրմիդորդ (24), որովհետեւ բաղկացած է քսան և չորս գիւղերից: Նրա սահմաններն են հիւսիսից Քիւրակ գետը, հարաւից Թարթար գետը, արեւելքից այժմեան փոստի ճանապարհը, իսկ արեւմուտքից Մուս սարը: Այդ մահալը նախ քան ռուսաց տիրապետութիւնը էր Ղարաբաղի հինգ զաշնակցական մէլիքութիւնների (Խամսայի) մասերից մէկը: Այստեղ իշխում էին Թալիշի հայ մէլիքները, և ամբողջ մահալը

1) Խամսայ արաբ. նշանակում է հինգ. այսպէս կոչվում էին հինգ զաշնակցական մէլիքութիւնների երկրները, որ հետեւեալներն էին՝ 1. Գիւլիստան, 2. Զրաբերդ, 3. Խաչեն, 4. Վարանդայ, 5. Դուղախ:

նրանց սեպհականութիւնն էր, թէ երկիրը և թէ իշխանութիւնը անցնում էր սերունդից սերունդ:

Դիտաւորութիւն ունենալով առանձին գրքով հրատարակել Ղարաբաղի մէլիքների պատմութիւնը, որոնց թւում և կը լինի Գուլիստանի մէլիքների պատմութիւնը, այժմ այսքանը միայն կասեմ, որ Գիւլիստանի մահալի այժմեան տիրապետողները միակ են Ղարաբաղի բոլոր մէլիքներից, որ կարողացել են ամբողջապէս պահպանել իրանց հայրական ժառանգութիւնը: Հին Գիւլիստանը իր սահմաններով այժմ որպէս կալուածք և սեպհականութիւն գտնւում է այդ երկրի նախկին տիրապետողների ժառանգների ձեռքում, որ բաժանուած են երկու ճիւղերի, մէկը՝ Մէլիք-Բէգլարովները, միւսը Մէլիք-Իւսուփովները:

Մէլիք-Բէգլարովների տոհմի ձեռքում կայ մինչև 70 հազար զեսեատին հող, իր դաշտերով, լեռներով, անտառներով և արօտամարգերով: Այդ տարածութեան վրայ կայ 15 գիւղ, չը հաշուելով ձմերոցները: Մէլիք-Իւսուփովների ձեռքում կայ 20 հազար զեսեատին հող, երեք գիւղերով:

Գալով Կարաչինար, կամ Աղջակալայ ¹⁾ գիւղը, ես իջայ Մէլիք-Բէգլարովների տանը: Ինչ առաջին անգամ պատահում էր տեսնել մի հայ մեծ կալուածատիրոջ տնտեսութիւնը:

Կալուածատիրոջ տունը համարեա մի ամրոց է. նրա մօտով խոր ձորի միջով անցնում է Գօրան գետը: Ահագին դարվազայից ներս մտնելով, ձեր առջև բացւում է մի ընդարձակ բակ: Նրա մի կողմում շինուած են

¹⁾ Այդ գիւղը կոչւում է և Աղջայ-կալայ նրա համար որ երբ Գիւլիստանի մելիքները գաղթեցին Բօլնիս, այնտեղ բռնակուեցան Աղջայ կալայ գիւղում և այն:

ցորենի և այլ բերքերի պահելու համար ամբարներ, միևս կողմում գինի պահելու մառաններ և զանազան ծածկոցներ երկրագործական անօթներ պահելու համար. մի կողմում ձիաների ախոռատունն է. մի կողմում կալուածատիրոջ բնակարանն է զանազան վայելուչ սենեակներով: Սենեակների մի երեսը նայում է դէպի բակը, իսկ միևս երեսը դէպի գեղեցիկ պարտէզը: Տունը ունի բոլոր յարմարութիւնները կանոնաւոր գիւղատնտեսութեան համար:

Կանոնաւոր գիւղատնտեսութիւն ասելով, չը պէտք է հասկանալ ևրոպական գիւղատնտեսութիւն, այլ մեր տեսած, մեր ունեցած գիւղական տնտեսութիւններից ամենակատարելը:

Սելիք Բէգլարովները առաջինը եղան Գանձակի գաւառի կալուածատէրների մէջ, որ բերել տուեցին ևրոպական գութան և հնձելու մեքենայ: Այդ փորձից յայտնուում է, որ ևրոպական երկրագործական մեքենաները չեն կարող մի առանձին օգուտ տալ, եթէ յարմարացրած չը լինեն մեր երկրի տեղական պայմաններին: Ահա ինչ պատճառով.

Այս կողմերում հողի պարարտութիւնը բուսցնում է շատ բարձրահասակ հունձք. գիւղացիք հնձում են հասկերը միայն մի երկու կամ աւել թգաչափ ձողի հետ. իսկ ձողի մնացած մասը մէկ արշինի չափ մնում է գետնի վրայ: Այդ նրա համար է, որ կարճ հնձելով, աւելի հեշտութեամբ է ծեծւում, բացի զրանից ձողի վերին մասը աւելի նուրբ լինելով, յարգը աւելի փափուկ և աւելի նուրբ է լինում, անասունները ախորժակով են ուտում:

Եւրոպական հնձելու մեքենան չէ համապատասխանում այդ պայմաններին: Նա բոլորովին տակիցն է հնձում, այսպիսի հունձքի խուրձերը համ երկար են

լինում, համ դժուարութեամբ են կալսում համ յարգը կոշտ է լինում, անասունները չեն ուտում: Շատ հասկանալի է, որ հնձելու մեքենաները պատրաստուած են այն երկրների համար, ուր յարգը չեն ուտացնում անասուններին:

Գութանի անյարմարութիւնը նրանումն է, որ նա թէև համեմատաբար սակաւ զոյգ անասուններ է պահանջում բանեցնելու համար, բայց այնքան խոր ակօսներ չէ ձգում, որպէս մեր գութանները: Իսկ խոր ակօսները հարկաւոր է մեր երկրի հողի համար, մանաւանդ արաւի տեղերի ջրային ցանքերի համար: Եթէ ակօսը խոր չէ, ցանքը շուտով է ծարաւում, և եթէ շուտով ջուր չեն հասցնում՝ այրւում է: Մինչդեռ խոր ակօսը կարող է խոնաւութիւն պահպանել և ցանքը շուտ չէ ծարաւում: Այդ աւելի նպաստաւոր է, որովհետև ջուրը այս կողմերում սակաւ է:

Կան և տեխնիքական անյարմարութիւններ, յանկարծ մեքենայի մէկ վինտը կամ մի ուրիշ տեղը կոտրւում է, ամբողջ մեքենան դադարում է, ով պիտի շինի. մի կալուածատէր չէ կարող մի երկու մեքենայի համար մի մեխանիկ պահել իւր մօտ: Մինչև գրեն, մինչև Եւրոպայից բերել տան կոտրուած մասը, ժամանակներ կանցկենայ. բայց մշակութեան գործը չէ սպասում, նա պէտք է իւր ժամանակին կատարուի:

Այդ բոլոր անյարմարութիւնները կը վերջանան այն ժամանակ միայն, երբ երկրագործական անօթները թէև ւերոպական սիստեմով, բայց մեր երկրի պահանջներին յարմարեցրած, մեզ մօտ կը պատրաստուին և վնասուած ժամանակ դիւրին կը լինի նրանց նորոգել տալ: Այդ կարող է լինել այն ժամանակ միայն, երբ մի քանի կալուածատէր, կամ մի քանի դիւղերի հասարակութիւնը միանալով, ընդհանուր ծախքով բերել կը

տան մեխանիկներ և բաց անել կը տան անօթներ պատ-
րաստելու գործարաններ:

Աւելորդ չեմ համարում համառօտ կերպով մի քա-
նի տեղեկութիւններ տալ այդ կողմերի երկրագործու-
թեան վրայ: Ժամանակի վերաբերութեամբ ցանքը լինում
է երկու տեսակ. գարունցան և աշունցան, այսինքն մէ-
կը գարնան են ցանում, միւսը աշնանը: Պարնան ցան-
քի սերմը պէտք է գարնան ցանքից ստացած հունձքից
լինի, իսկ աշնան ցանքի սերմը պէտք է աշնան ցան-
քից ստացած հունձքից լինի: Պարնան ցանքերը անուում
են ըստ մեծի մասին սարոտ և ցուրտ տեղերում, ուր
չեն ջրում, ջրվում է անձրևով և ցողով: Իսկ աշնան
ցանքը անուում են ըստ մեծի մասին օրում տեղերում,
ուր պէտք է ջրել:

Մի քանի խօսք էլ կալուածական իրաւունքների
մասին:

Պանձակի գաւառում կան երեք տեսակ հողեր. 1.
աղալարների հողերը, որ 47 թուի հողային պալաժե-
նիայի զօրութեամբ, տրուեցաւ աղալարներին վայելելու
համար, նրանց իրաւունք տալով ստանալ գիւղացինե-
րից բերքի տասն մասնից մէկ մասը: 2. Կալուածատէր-
ների հողերը, զրանք հողի սեպհականատէրեր են, կամ
ժառանգութեամբ ստացած, կամ փողով գնած, իրա-
ւունք ունին կապել գիւղացիների հետ ամեն տեսակ
պայմաններ, որ իրանց շահաւէտ է, կամ տասանորդ
ստանալու, կամ տասնից երկու մասը և կամ տասնից
երեք մասը և այլն: Երրորդ տեսակը արքունի հողերն
են, որոնց մշակող գիւղացիները վճարում են հարկ միայն,
բայց բերքից մաս չեն վճարում:

(Որքան ես տեղեկացայ Մելիք Բէգլարովները իրանց
բոլոր գիւղացիներից ստանում են տասանորդ միայն):

Արքունի հողերի վրայ բնակուող գիւղացիների վի-

ճակը աւելի թեթեւ լինելով, գիւղացիները ոչ միայն ցանկանում են, այլ աշխատում էլ են, որ հողերը կառավարութեան ձեռքը անցնեն: Կառավարութեան և կալուածատէրերի մէջ եղած վէճերի ժամանակ, գիւղացիները աշխատում են պաշտպանել կառավարութեան շահերը: Մի քանի գիւղերում, օրինակ Գիւլիստան գիւղում, իրանք գիւղացիները խնդիրք են տուել, թէ գիւղը կառավարութեան է պատկանում և ոչ Մելիք Բէգլարովներին:

Գիւղացիների այդ ջանքը առաջ է գալիս և այն հանգամանքից, որ այս կողմերում ևս սահմանուել են հողային հաշտարար միջնորդներ, որոնք գնահատում են հողը և գիւղացիներին իրաւունք են տալիս մի որոշ գնով գնելու կալուածատէրից: Այժմ գիւղացիները, կամ այնքան հասկացողութիւն չունենալով, որ կալուածատէրից գնեն և իրանք կալուածատէր դառնան, և մի կողմից էլ ցանկանալով ազատուել կալուածատէրից, աշխատում են վկայութիւններ տալ, որ գիւղը թագաւորական է:

Առ հասարակ կալուածական վէճերը, թէ կառավարութեան և կալուածատէրների մէջ, թէ կալուածատէրների միմեանց մէջ, և թէ կալուածատէրների և գիւղացիների մէջ. — այս կողմերում շատ զարգացած է:

Կալուածատէրների միմեանց հետ ունեցած վէճերի ժամանակ, երբ մի կողմը թուրք է, իսկ միւս կողմը հայ, ասում էին որ ըստ մեծի մասին թուրքերն են տանում գործը: Պատճառները՝ 1. թուրքերի ընդունակութիւնը հաճոյանալու պաշտօնատարներին. 2. մահմեդական օրէնքի ոգին վկայութեան մէջ, մահմեդականի շահերը պաշտպանելու համար:

Մելիք-Բէգլարովները բացի երկրագործութիւնից,

պահում են ձիաների զաւօդ: Ղարաբաղի հռչակուած ձիաների ցեղը վերջին ժամանակներում բոլորովին այլասեռուել էր: Յայտնի է, որ Ղարաբաղի ձիաների ցեղը մի խառնուրդ էր տեղական և պարսկական (արաբական) ձիաների: Նախ քան ռուսաց տիրապետութիւնը Ղարաբաղի խաները Պարսկաստանի հետ յարաբերութիւններ ունենալով, այնտեղից կամ բերել էին տալիս կամ ընծայ էին ստանում ազնիւ նժուգներ և իրանց ձիաների ցեղը միշտ նորոգում էին: Բայց ռուսների տիրելուց յետոյ նրանց յարաբերութիւնները Պարսկաստանի հետ կտրուեցաւ և ձիաների սերմը չը նորոգուելով, այլասեռուեցան: Այժմ Մելիք Բէգլարովները կազմելով մի թաբուն երկրի ընտիր մատակներից, Թէհրանից ստացել են երկու պարսկական նժուգներ, մէկը ուղարկել է Սաղրազամը, միւսը Շահի փեսայ մի խան: Տարակոյս չը կայ, որ այդ հոգածութիւններով Մելիք-Բէգլարովները կարող են վերանորոգել Ղարաբաղի ձիաների ցեղը, որ հռչակուած էր մեր կողմերում:

Ե.

Գիւլիստան գիւղը:—Ամենափրկչի անապատը:—Գիւլիստանի բերդը:—Մուաւ լեռը:—Թօռուտ կամ Իւղակեր:—Հօռեկ և Թալիշի մելիքների պալատը:—Թալիշ գիւղը:

Օգոստոսի 4-ին գուրս եկայ Կարա Ձինարից: Անցնելով Գօրանի գետը, մի վերստ առաջ գալով, հասայ Խարխափուտ կոչուած հայաբնակ գիւղը, որ զարդարուած էր գեղեցիկ այգիներով: Այդ գիւղը գտնուած է նոյն անունով ձորի բերանում, որի միջով ճանապարհը խարխափելով տանում է դէպի Գիւլիստան գիւղը: Այդ ձո-

րը ձգւում է անտառոտ երկու լեռնային գօտիների միջով, որ բարձրանում են ճանապարհի աջ և ձախ կողմից: Զորի միջով վազում է մի վտակ, որ գնալով խառնւում է Գօրանի գետակին: Ճանապարհին պատահեց ինձ տեսնել Մելիք Բէգլարի այգու տեղը: Հնձանի տեղը, դարաւոր թթենիները, ընկուզենիները, տանձենիները, և այլ պտղատու ծառեր, ծերացած, վայրենացած, դեռ մնում են: Այդ այգին ունի մի ուսանական նշանակութիւն, երևելի մելիքի կեանքից, որովհետև այդ այգու մէջ էր պահում նա իւր Բալա անունով խասային:

Շարունակելով ճանապարհը նոյն ձորի միջով և կէս ժամի չափ առաջ գնալով, անտառը վերջանում է, և ճանապարհը ընկնում է հարթ բարձրաւանդակների վրայ, որ զուրկ են անտառից: Այստեղ կան արօտատեղիներ և մշակած դաշտեր: Խաչի գատուկից անցնելով, ճանապարհը հետզհետէ ցածանում է դէպի մի խոր ձոր, որի մէջ գտնւում է Գիւլիստան գիւղը:

Գիւլիստան գիւղը, որի անունով կոչւում է Գիւլիստանի մահալը, գտնւում է, կարծես, մի խոր կաթսայի մէջ, որի չորս կողմից բարձրանում են անտառապատ լեռներ, որպիսի են՝ Գօգթափայ, Կարմիր-խաչ լեռը, Ղազուն տուրմաշ և Մուաւի շարունակութիւնը կազմող սարերը:

Գիւլիստան գիւղը հայաբնակ է, գտնւում է Ինջայ կոչուած գետակի մօտ: Ունի մի եկեղեցի, որ շատ հին չէ: Հին եկեղեցին աւերակ է, այժմ նոյն գիւղացիները, որ նրա մէջ մկրտուել են, նրա սերունդը հազար անգամ համբուրել են, նրա մէջ պահում են իրանց ոչխարները: Զարմանալի մարդիկ են այդ գիւղացիները, նրանց մէջ կայ և ծայրայեղ մոլեռանդութիւն և ծայ-

ռայեղ անկրօնութիւն, իսկ հաստատ ոչինչ չկայ նրանց մէջ:

Գիւլիստանի եկեղեցում գտնուում է մի հռչակաւոր գրչագիր աւետարան, որ պաշտուում է ամբողջ գաւառի ժողովրդից: Սկսեալ Գանձակից և ամեն կողմերից քաջում է նա իւր մօտ ուխտաւորների բազմութիւն, և նրան վերաբերում են բազմաթիւ հրաշագործութիւններ:

Գիւլիստանում իջևանած լինելով գիւղի քահանայի տանը, ես խնդրեցի, որ ինձ տանէ եկեղեցին և ցոյց տայ լիշեալ աւետարանը: Նա մեծ ուրախութեամբ կատարեց իմ խնդիրքը, կարծելով, թէ ես էլ ուխտաւոր եմ: Մտանք եկեղեցին, նա իսկոյն ծածկուեցաւ շուռջառով և մի շարական երգելով մի արկղի միջից դուրս հանեց մի ահագին կապոց և զրեց գրքակալի վրայ: Այդ կապոցը ուրիշ ոչինչ չէր, եթէ ոչ գոյնզգոյն թաշկինակներ մինը միւսի վրայ փաթաթած: Քահանան շարունակելով շարականը, մէկ մէկ բաց էր անում թաշկինակները, որոնցից շատերը մետաքսից էին: Վերջապէս, այդ բոլոր փաթաթների միջից յայտնուեցաւ աւետարանը: Ես մօտեցայ և համբուրեցի նրա կազմը: Յետոյ կամեցայ բաց անել, որ նայեմ: Քահանան արգելեց, կիսաքաղաքավարի կերպով հասկացնելով որ ինքը միայն կարող էր նրան բաց անել, իսկ մի աշխարհական մարդու մատները չը պիտի շօշափէին այդ սրբութիւնը: Ես չը հակառակուեցայ, ասելով, որ նա բաց անէ, ես միայն հեռուից կը նայեմ: Քահանան իւր ձեռքով, որ շատ էլ մաքուր չէր, բաց արեց սուրբ գիրքը: Դա մի հասարակ գրչագիր աւետարան էր, հաստ թղթի վրայ գրուած, ոչ Գետաշէնի աւետարանի գեղեցկութիւնն ունէր և ոչ նրա գրչութեան ու արհեստը: Պատկերները շատ տգեղ էին, այնու ամենայնիւ

Ժողովրդի մէջ աւելի համարում և համբաւ ստացած էր քան թէ Գետաշէնի աւետարանը: Իմ որոնածը էր նրա լիշատակարանների մէջ մի պատմական տեղեկութիւն գտնել, այն ևս չը գտայ, որովհետեւ վերջին թերթերը քրքրուած և պակաս էին:

Միւս օրը վաղ առաւօտեան ես ցանկացայ տեսնել երկու հնութիւններ, որ Գիւլիստանի գիւղից շատ հեռու չեն: Դրանցից մէկն էր ս. Ամենափրկչի անպատը, իսկ միւսը Գիւլիստանի բերդը:

Իմ հիւրընկալ քահանան թէև մօտ եօթնասուն տարեկան մարդ էր, իւր ձեռքով ձին թամբելով, մի ձի էլ ինձ համար պատրաստելով, հրացանը ձգեց ուսին, ծոխ նման թռաւ նրա վրայ և իմ առջևը ընկնելով, սկսեց առաջնորդել ինձ:

Առաւօտեան զով ժամանակն էր: Մենք գնում էինք ձորի միջով, որտեղից անցնում է արծաթի նրման սպիտակ Աղ-սու կոչուած գետակը: Այդ գետակի վրայ պէտք է գտնէինք Ամենափրկչի անպատը: Նա Գիւլիստանից մի և կէս ժամու չափ հեռաւորութիւն ունէր, այդ պատճառով ես չէի շտապում. հետաքրքրուեցայ իմ տէրտէրիցս մի քանի տեղեկութիւններ հաւաքել:

—Տէր հայր, այս անտառում պտղատու ծառեր կան:

Նա գլուխը բացասական կերպով շարժում է, պատասխանաւորով, — օրհնած ոչինչ չը կայ:

Մի փոքր անցնում ենք, տեսնում եմ լոնի, զկեռի, կաղիների, տանձենու և այլ պտղատու ծառեր:

—Տէր հայր, դու ասում էիր, որ պտղատու ծառեր չը կան, այդ թէն է. տես, լոնի, զկեռի:

—Վոնց չը կան, կան, հաճար կայ:

Հաճարն էլ ես նոր լսեցի: — Հաճարը թէն են անում:

—Խոզերին են ուտացնում:

Այդ խօսակցութեան միջոցին տէրտէրը ինձ հեռուից ցոյց տուեց Ամենափրկչի անապատը: Նա մանր առարկաների վրայ, որպէս էին պտուղները, ուշադրութիւն չէր դարձնում, խոշոր բաները աւելի շուտ էր տեսնում:

Ամենափրկչի անապատը, ինչպէս ասացի, գտնուում է Ադ-սու կոչուած գետակի մօտ, ոչ այնքան հեռու Մուա լեռից, մի անտառապատ ձորակի մէջ: Անապատի տաճարի շինուածքը կանգնած է չորս բոլորակ սիւների վրայ, որ շինուած են խամկուր քարից: Այդ տաճարը այժմ ամալի է. խաշնարած թուրքերը անասուններ են լցնում նրա մէջ. անասունների աղբը թանձրացած էր յատակի վրայ: Տաճարից ոչ այնքան հեռու կայ մի այլ շինուածք, ուր ապրում էր մի ժամանակ այնտեղի միաբանութիւնը: Դա էլ նոյնպէս անասնանոց է դարձել: Թէ տաճարի և թէ միաբանութեան բնակարանի բոլոր շինութիւնները դեռ մնացել են ամբողջ. կտուրների վրայ բուսել են մացառներ և աճել են ահագին ծառեր: Անապատից մի քսան քայլ հեռաւորութեան վրայ գտնուում է մի փոքրիկ մատուռ, որ ուխտատեղի է. այստեղ դեռ թուրքերի անասունները մուտք չեն գործել, որովհետեւ դուռ ունի: Զարմանալի անհոգութիւն թէ ժողովրդի և թէ մեր հոգեւոր կառավարութեան կողմից. ահագին ծախքեր անելով, նախնիքը թողել են այդ սրբավայրերը, այժմ նրանց որդիքը գոնէ դռները քարով ամուր կպցնէին, բաց չը թողնէին, որ թուրքերի անասնանոց դառնար: Անապատի ջրաղացի աւերակները դեռ մնում են:

Այդ անապատի գաւթում թաղուած կան զանազան անձանց գերեզմաններ, որոնց թւումն է Աբրահամ իւզբաշու գերեզմանը (որ զնաց Պետրոս մեծի մօտ):

Ես շտապում էի տեսնել Գիւլիստանի բերդը, որի մէջ ամրացած, հայոց մելիքները մինչև վերջին ժամանակները սարսափեցնում էին մահմեդականներին: Ամենափրկչի անապատից մի նեղ ճանապարհ, անտառների միջով ուղիղ տանում էր դէպի բերդը: Ես շատ հեռու չէի, ընդամենը պէտք էր գնալ մի երեք վերստ: Երբ հեռուից տեսայ, իմ սիրտը սկսեց բաբախել: Ես տեսնում էի այն բերդերից մէկը, որի մէջ իմ վէպի ¹⁾ հերոսները գործել էին:

Այդ բերդի տեղը բնութեան հրաշալիքներից մէկն է: Մի ահագին ռեպացած քարաժայռ բարձրանում է խոր ձորի միջից և այդ քարաժայռի գլխին շինուած է բերդը: Որպէս խրամատ ծառայում է նրան խոր անդունդը, որի միջով հոսող գետակը պտոյտներ է գործում և այդ քարաժայռի երեք կողմից ոլորուելով, նրան թերակղզու ձև է տալիս: Մի կողմից միայն բարձր քարաժայռի ստորոտը միանում է ցամաքի հետ:

Մուռ լեռը այստեղից ընդամենը մի երկու վերստ ճանապարհ է, բայց ես նրա գագաթը բարձրանալու բազմ չունեցայ: Զը նայելով իմ բոլոր թախանձանքին ինձ առաջնորդող քահանան չը կամեցաւ ինձ հետ գալ, անդադար կրկնելով թէ մեզ կոպանեն: Եւ ոչ մի Գիւլիստանցի չը ցանկացաւ ինձ հետ ուղեկցել, միևնորս կրկնելով: Բանից դուրս եկաւ, որ այդ բոլոր երկիւղը խաշնարած թուրքերիցն էր, որ այդ լեռան ստորոտներում ցրուած են: Զարմանալի բան է, Աֆրիկայում ճանապարհորդը աւելի ապահով է իրան զգում, քան թէ այստեղ:

Բայց որքան ես տեղեկացայ ականատեսներից, թէև Մուռը հեռուից խիստ սրածայր է երևում, բայց նրա

¹⁾ «Դաւիթ-բէկի»:

գազաթը բոլորովին տափարակ է, և բաւական տարածութիւն ունի: Նրա գազաթի վրայ կան երկու գերեզմաններ, որ հայոց ուխտատեղի է: Այդ գերեզմանները պատկանում են ճգնաւորների, որոնք բնակւում էին այդ լեռան գազաթի վրայ: Մինչև այսօր ցոյց են տալիս նրանց ճգնարանները, որոնք ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ երեք ահագին քարեր միմեանց մօտ դրած և մի քար ևս դրած նրանց վրայ որպէս ծածկոց: Միջում մի մարդ միայն կարող է բռնակուիլ: Այդ ահագին քարերի այսպէս միմեանց վրայ դրուիլը միայն հսկանների գործ կարող է համարուել:

Գիւլիստանից դուրս գալով, բարձրացանք Թօռուտ ¹⁾ կոչուած անտառապատ լեռների վրայ: Այդ լեռները արժանի են իրանց անուանը, որովհետև օդը մէջ, կարծես, մի տեսակ նուրբ անձրև աննկատելի կերպով թորում է: Երկու ժամից յետոյ հասանք Թօռուտ գիւղը, որ կոչւում է նաև *Դուղակեր*: Այստեղ բնակւում են ոչ աւելի քան 15 հայ ընտանիք, որ գաղթական են Շուշուայ կողմերից: Այդ գիւղը առաջ հայոց բազմամարդ գիւղերից մէկն է եղել, յետոյ աւերակ է դարձել, այժմ նորից այնտեղ բնակութիւն են հաստատել:

Յիշեալ գիւղում փոքր ինչ հանգստանալով, երբ նկատեցի տեղային անպիտան տանուտէրը ձին ուշացնում է, ստիպուեցայ այդ գիւղի մօտ իջևանած Քօլանիներից մի ձի վարձել և շարունակել իմ ճանապարհը:

Թօռուտից դուրս գալով, դարձեալ անտառների միջով շարունակելով մեր ճանապարհը, մէկ ժամ առաջ գնալուց յետոյ, իմ առաջնորդ Քօլանին, դարձեալ ընդհատեց տիրող լռութիւնը, ասելով. — Հիմա կը տեսնենք այն տունը, որ տսում էինք:

¹⁾ Թօռ սիւնեցոց բարբառով նշանակում է անձրև, Թօռուտ նշանակում է անձրևոտ: Թորել բառիցն է:

Իմ սիրտը թնդաց ուրախութիւնից, ես պիտի տեսնէի Գիւլիստանի հին մէլիքների պալատները: Ճանապարհը սկսեց ցած իջնել, դեռ ոչինչ չէր երևում. անտառի ծառերը արգելում էին հեռուից մի բան տեսնել: Երբ բոլորովին մօտեցանք, երևաց սպիտակ պալատը:

Պալատը շինուած է ամբողջապէս սպիտակ քարերից: Նա բաժանւում է երկու շինուածքների, մինը միւսի հանդէպ. մէջ տեղից ճանապարհ է աւելնում: Հօսեկի բլուրի ստորոտում գտնւում է բուն պալատը, Ամբողջութիւնը քառակուսի ձև ունի. շրջապատի չորս անկիւնները ամրացրած են չորս աշտարակներով: Գլխաւոր դռնից ներս մտնելով բակը. դէպի աջ կողմը բոլորովին ողջ կանգնած են մի կարգ ընդարձակ սենեակներ. նրանց թիւը ութն է: Սենեակների առաստաղը կամարակապ է և զմբէթաձև. զմբէթի գազաթից բոլորաձև երգիկ է բացուած, որտեղից լոյս է թափւում: Սենեակները ուրիշ լուսամուտներ չունին: Դրանց ձևը սիւնեցու տան կատարելագործուած ձևն է: Այդ մի կարգ սենեակների առջևը կայ երկայն պատշգամբ, որ ծածկուած է կամարներով, որոնք ամրանում են ութը հաստ սիւնների վրայ: Սիւնները քառակուսի են, շինուած քարից, որպէս ամբողջ շինուածքը:

Պալատի այդ կարգի սենեակները յարմարեցրած են բնակիչների բոլոր պահանջներին, բոլորի մէջ կան բուխարիներ. կայ առանձին խոհանոց, նրա մօտ ստորերկրեայ մառան, զանազան պահեստի տեղեր և այլն: Սենեակների դռները եկեղեցու դռների ձև ունին, քարէ կշտանոցներով: Այդ կարգի սենեակները բոլորը մի յարկանի են, և պահպանել են իրանց ամբողջութիւնը: Քարն ու կիրը, — այդ է նրանց բաղադրութիւնը. փայտի մի կտոր անգամ չը կայ նրանց շինուածքի մէջ:

Այդ մի կարգ սենեակների հանդէպ կառուցուած

է պալատի միւս մասը, որ բաժանուում է առաջինից երկայնաձև, քառակուսի բակով: Դա բաղկանում է մի ընդարձակ սրահից, որի երեսը բաց է և որը ծառայելիս է եղել ամառուայ բնակութեան համար: Ըստ մեծի մասին այս տեսակ սրահներ ունենում են իշխանները, որոնք պարսից սովորութեան համեմատ, այնտեղ նստելով, դատաւորութիւն են անում: Ժողովուրդը բակում, բաց օդի մէջ կանգնած է լինում. իշխանը սրահում նստած, լսում է նրանց խօսքը և վճիռներ է տալիս: Սրահի երկու կողմերում կան գեղեցիկ սենեակներ, որոնք երեք յարկանի են եղել: Վերին յարկը քանդուած է:

Այդ պալատի հանդէպ, ճանապարհի միւս կողմում, կայ մի այլ առանձին շինուածք, որը իւր ընդարձակութեամբ աւելի մեծ է քան առաջինը: Որպէս երևում է դա ծառայելիս է եղել յիշեալ պալատում բնակուող իշխանի ծառաների, հիւրերի և պահապանների բնակութեան համար: Այստեղ կայ ախոռատուն, ստորերկրեայ ներքնատներ, որոնք բանտի համար են եղել և այլ զանազան ծածկոցներ: Այդ շինուածքի ամբողջութիւնը նոյնպէս քառակուսի ձև ունի. անկիւնները ամրացած են ահագին աշտարակներով: Բայց մի քանի շինուածքներ միայն այստեղ պահպանել են իրանց ամբողջութիւնը. մնացածը քայքայուած է, անտառը մասամբ պատել է, սենեակների միջից ծառեր են բուսել:

Այդ մասնում մի դահլճի դրան կամարի վրայ կարգացուում է հետևեալ արձանագրութիւնը. «Յիշատակ է Ոհան բարուն ¹⁾ տէրին Մէլիք թամրազ թ. ռճհզ (1176):

Յիշեալ երկու շինուածքներից փոքր ինչ հեռու,

¹⁾ Բարուն կամ պարոն բառը Սիւնեաց և Աղուանից յիշատակարանների մէջ գործ է ածւում նոյն մտքով, որպէս Նիկկեցւոց ժամանակ, այսինքն իշխան:

մի աղբիւրի մօտ, գտնուում են բաղանիքները, որոնց առաստաղի գմբէթները քանդուած են, իսկ մնացածը ողջ է:

Առ հասարակ հնութեան այդ գեղեցիկ յիշատակարանները, որ կառուցուած են քարով և կրով միայն, ոչ այնքան տրորւում են ժամանակից, որքան ժողովրդի բարբարոս ձեռքերից: Թալիշցի հայերը զրանց մօտ ունին կիր այրելու քուրաներ. քանդում են պալատների քարերը և քուրաների մէջ այրելով, կիր են պատրաստում: Թէև շրջակայ լեռները կազմուած են կրային քարերից, բայց ծովը գիւղացու համար աւելի հեշտ է քանդել պալատի արդէն պատրաստի քարերը:

Տեղացիք այդ պալատները ընծայում են մէլիք Թամրազին և նրա եղբայր Աբով իւզբաշուն: Բայց այդ շինուածքների գոյութիւնը պէտք է աւելի հին համարել, քան լիշեալ երկու իշխանների ժամանակները ¹⁾: Դրանք, անտարակոյս, Աղուանից վաղեմի իշխանների կամ Թագաւորների ամարանոցներ են:

Բարտաւ քաղաքի Աղուանից իշխանները սովորութիւն ունէին ամառը այդ կողմերի անտառապատ լեռների վրայ անցկացնել, որովհետև ամառուայ տօթը Բարտաւի մէջ անտանելի է լինում:

Յիշեալ պալատներից բարձրանում է զէպի Հոռեկ գիւղը, որ գտնուում է մի անտառապատ սարի լանջքի վրայ: Հօռիկը հին Թառիջն է, որ հիմնեց ուտիացոց աշխարհից գաղթական Թարիջ իշխանը, որ Գիւլիստանի կամ Թարիջի (Թալիշի) մահալին տիրող իշխանների

¹⁾ Պալատի հին արձանագրութիւնը, որպէս երևում է, դիտմամբ եղծուած է, նրա նախկին տիրապետողի յիշատակը կորցնելու համար:

նախապապն է։ Այդ գիւղի մէջ այժմ բնակութիւն չը կայ, շինուածքները բոլորը կորած են անտառի տակ։ Որովհետեւ, երբ բնակիչները գաղթեցին Վրաստան, այդ գիւղը աւերակ դարձաւ, այնտեղից վերադառնալով 4 վերստ հեռաւորութեան վրայ հիմնեցին նոր Թարիջ կամ Թալիշ գիւղը։

Հօռեկում կամ հին Թալիշում այժմ շէն է մնացել միայն մի եկեղեցի, որ ուխտատեղի է։ Դա շինուած է չիւր (728) թուին, 602 տարուալ հնութիւն ունի։ Եկեղեցին բաղկացած է երկու մասնից՝ գաւթից և տաճարից։ Եկեղեցու շուրջը, անտառի մէջ, պատած մացառնեւրով, ցրուած են Թալիշի մահալի վաղեմի տիրապետողների մամուլատ շիրիմները։ Ինձ յաջողուեց մացառների միջից գտնել մի քանի մէլիքների, իւզբաշիների և բէկերի գերեզմաններ, որոնք մեծ դեր են խաղացել այդ երկրի պատմութեան մէջ։ Թալիշի մէլիքների այժմեան ներկայացուցիչների՝ Մէլիք-Բէգլարովների տոհմային գերեզմանատունը նոյնպէս այստեղ է։ Հօռեկի եկեղեցին ուխտատեղի է, գտնւում է մի հիանալի անտառապատ սարի լանջքի վրայ, որի բարձրութիւնից ելնում է Կուր գետը, Թարթար գետը և Զուանշիրի մահալի հարթ տափարակները։

Արեւ մայր էր մտել, երեկոյեան մութը բաւական թանձրացել էր, ես տատասկների մէջ տակաւին որոնում էի նոր գերեզմաններ։ Այն տապանաքարերը, որոնք բաց էին մնացած, զոռարութեամբ էին կարդացւում, ժամանակը մաշել էր արձանագրութիւնները։ Իսկ նրանք, որ պատած էին մամուռով, կամ ծածկուած էին հողով, պահպանուել էին։ Շատ տեղ առանձին պատրաստութիւններ էին հարկաւոր տապանաքարերը բաց անելու համար, պէտք էր բահ հողը փորելու, պէտք էր տապար թուփերը կամ ծառերը կտրատելու,

որոնք խիտ կերպով աճել էին նրանց շուրջը: Թէև վերջին դէպքում ինձ օգնում էր իմ առաջնորդ քոլանին, իր խենջարով կտրատելով թփերը, բայց այդ մի մարդու գործ չէր:

Երբ խաւարը բոլորովին պատեց, պատանի քոլանին սասց ինձ.

—Աղայ, դուք չէ՞ք վախենում:

—Ինչէ՞ց:

—Այդ լեռների վրայ մի սոխի համար մարդու գլուխը կը կտրեն:—Երկու օր չկայ, աւելացրեց նա, ահա այնտեղ մի մարդ սպանեցին. նա ցոյց տուեց դէպի Թալիշ տանող ճանապարհը:

Ոչ այնքան պատանի քոլանիի զգուշացնող խօսքերը, որքան գիշերային մութը ստիպեց ինձ թողնել հայոց վաղեմի հերոսների հանգստարանը. ես նստեցի ձին և իմ ուղեկիցը առաջնորդեց ինձ դէպի Թալիշ գիւղը, որ այստեղից երկու ժամուայ հեռավորութեան վրայ էր գտնւում:

Բոլորովին մութն էր, երբ ես հասայ Թալիշ գիւղը և իջևանեցի տեղային իւղբաշու տանը: Այդ գիւղը, որպէս վերևում յիշեցի, հիմնել են հին թալիշեցիք, երբ նրանք վերադարձան գաղթականութիւնից: Հնութեան արժանաւոր մի բան չը գտայ այստեղ: Գիւղը դեռ նոր է, ոչ եկեղեցի ունին և ոչ գերեզմանատուն. իրանց ննջեցեալները թաղում են հին Թալիշում, Հօռեկի եկեղեցու շրջակայքում:

Միւս օրը ինձ առաջին, որ այստեղ մի մարդու տանը, մի սուրբ գիրք կայ, որով բժշկութիւններ են լինում: Իսկոյն հասկացայ, որ Աւետարան կը լինի. ինձ այնքան չէր հետաքրքրում գրքի հրաշագործութիւնը, որքան այն միտքը, թէ կարելի է նրա յիշատակարանների մէջ մի պատմական տեղեկութիւն գտնել. այդ

պատճառով ինձ հետ առնելով գիւղի երիտասարդ քահանային, գնացինք այդ գիրքը տեսնելու: Նա գտնուում էր մի հասարակ գիւղացու մօտ և այդ գրքի պատճառով գիւղացին իր տունը ուխտատեղի էր շինել: Ամեն կողմից թափուում էին այնտեղ հիւանդներ և զանազան ցաւագարներ, որոնցից, ի հարկէ, գիւղացին շահուում էր: Ինձ ևս ուխտաւոր համարելով, տան տէրը մեծ ուրախութեամբ ընդունեց: Իսկոյն առաջարկեց նա մօմեր գնել, որ իւր մօտ պատրաստի պահում էր:

Գիրքը դրած էր մի մութ, խոնաւ խորանում, որի գուռը բացուում էր տան մէջ: Այստեղ այնքան մութն էր, որ չը նայելով մենք մեր գնած մօմերը վառեցինք, բայց դարձեալ դժուար էր կարգաւ հին գրչագիրը, որի տառերը ժամանակի հնութիւնից մոյգ-գեղին գոյն էին ստացել: Ես խնդրեցի, որ գիրքը դուրս տանեն, տան տէրը ընդդիմացաւ, ասելով, որ «աղան» կը բարկանայ, եթէ տեղից շարժեն նրան: Ով էր այդ «աղան» ես հասկանալ չը կարողացայ: Միայն, եթէ «աղայ» համարում էր նա Յիսուս Քրիստոսին, կարծեմ աւելի պիտի բարկանար տան տիրոջ վրայ, որ իւր հեղինակութիւնը՝ սուրբ Աւետարանը, բանտարկել էր մի մթին խորանում և անմատչելի էր դարձրել հասարակութեանը, — այն Յիսուս Քրիստոսը, որ ասում էր, թէ ճրագը չեն դնում ամանի տակ, այլ աշտանակի վրայ, որ լոյս տայ ամենին:

Այս քարոզները թէև ես կարդացի տան տիրոջը, բայց նրա ականջը չը մտաւ. նա թույլ չը տուեց սուրբ աւետարանը իւր մթին խորշից դուրս հանել, որ կարողանայի հետազօտել նրան, թէև երիտասարդ քահանան ևս աշխատում էր համոզել նրան, որ դրանում ոչինչ մեղք բան չը կայ: Ես կարողացայ կարգաւ նրա թուականը միայն. 821 տարուայ հնութիւն ունի, գրուած

է հայոց ՇԹ (509) թուականին, բաւական հաստ մագաղաթի վրայ, խոշոր և գեղեցիկ երկաթագրերով: Այդ պատճառով գիրքը բաւական հաստ ծաւալ է ստացել, թէև նա բովանդակում է իր մէջ չորս աւետարանիչները միայն ¹⁾:

Կրօնը և սնահաւատութիւնը աւելի քան ութն հարիւր տարի պահպանեցին մեր նախնեաց գրչի այդ սուրբ լիշատակարանը: Բայց այն գրքերը, որ նրանց հանճարի ծնունդն էին, ոչնչացան: Գիւղացիների խրճիթներում, եկեղեցիների, վանքերի պահարաններում ես չէի տեսնում և ոչ մէկը նրանցից: Այդ աւետարանը, ինչպէս և Գետաշէն գիւղի աւետարանը, գերի ընկած է լինում այլազգիների ձեռքում, բարեպաշտ անձինք փող են տալիս և ազատում են նրանց, գրել տալով վերջին թերթերի վրայ իրանց ամբողջ ազգատոհմի անունները, որ սպազալ սերունդը «Աստուած ողորմի» ասէ նրանց հոգուն: Բայց ինձ չը պատահեց տեսնել և ոչ մի Խորենացի և ոչ մի Եղիշէ, որ թափուած լինէր բարբարոսի ձեռքից, որ ունենար այսպիսի լիշատակարան: Դրանք անհետացան, ոչ գիւղացու խրճիթը և ոչ էկեղեցին չը պահպանեցին նրանց:

1) Ինձ որքան պատահել է տեսնել հայոց գրչագիր աւետարաններ, բացի չորս աւետարաններից, նոր կտակարանի մասները՝ որպէս են Գործք Առաքելոցը, Առաքեալների թղթերը, Յովհաննու յայտնութիւնը, — կցած չեն Աւետարանի հետ:

Զ.

Թարթար գետը, Գիւլիստանի և Չարաբ. սահ.—Գօլանիններ:—Մատաղիս գիւղ:—Եղիշէ Աւաքելոյ վանքը:—Դաստակերտ գիւղի աւերակները:—Տօնաշէն գիւղ:—Կաթղկասար:—Չարդախլու կամ Մղաւուղ:—Քաղաքատեղի:—Չարաբերդ.—Երկից մանկանց վանքը.—Տօնի ապէրը և Տէր-Սարգիսը.—Սուրբ Գորոս մատուռը.—Չալաղան իւզբաշու բերդի աւերակները:

Թալիշ գիւղից սկսած դէպի արևելք բնութիւնը բոլորովին փոխուում է. բարձր ժողովրդագրական լեռները հետզհետէ փոքրանում են, վերջը մերկ, փոքրիկ բլուրների ձև են ստանում: Հսկայ ծառերի փոխարէն լեռնադաշտերը ծածկւում են թփերով: Վերջապէս ճանապարհորդի առջև բացւում է մի լայնածաւալ, հարթ տարածութիւն, որի միջև հեռուից անցնում է Կուր գետը, սեղմուած իր կանաչագարդ ավերի մէջ, և կատաղի Թարթարը, որ անձուկ ձորերի միջից դուրս գալուց յետոյ, հէնց որ անցնում է լայնարձակ դաշտերի վրայ, ճիւղաւորւում է, բազմաթիւ գետակներ է կազմում:

Ճանապարհը գնում էր Խանաբազի տափարակների վրայով. դէպի աջ կողմը վերջանում էին Թալիշի մահալի լեռների ծայրերը, իսկ դէպի ձախ տարածւում էր ընդարձակ, ցամաք անապատը: Մի ժամու չափ առաջ գնալուց յետոյ, մտանք մի գեղեցիկ ձոր, որ զարդարած էր նռնների և թզենի ծառերով, որոնք աճել էին վայրենի դրութեան մէջ: Այստեղ բնութիւնը դարձեալ կենդանացաւ: Այդ ձորը տանում է դէպի Թարթար գետը, որի ավերի վրայ, խլուրդների բուռնի նման, ցրուած են գօլանիների ձմերոցները: Իրանք ոչ թէ մարդկանց

բնակութիւններ, այլ գաղանների որջեր են: Դրանց մէջ բնակուում է մի վայրենի ժողովուրդ, որ ոչ երկրագործութիւն ունի և ոչ արհեստ, այլ տարուայ տաք եղանակներում տարածուում է Մաւ լեռան բարձրաւանդակների վրայ, այնտեղ արածացնում է իր անասունները, և միայն սաստիկ ցուրտը և ձիւնը կարողանում են նրան յետ մղել իր գետնափոր որջի մէջ, որտեղից նա սարսափ է տարածում դէպի իր շրջակայքը:

Գօլանին Ջուանշիրի խաշնարած թափառական ցեղերից մէկն է: Նա երկրի ցեցն է, որ լցնելով անտառները, գողանում է հայ գիւղացիների կովը, եզը, ոչխարը, ձին և այլն: Դա մի աւազակ ժողովուրդ է, որ երկրի պատուհասն է դարձել: Ոչ օրէնքը, ոչ իշխանութեան հսկողութիւնը չէ կարողանում զսպել այդ աւազակների վայրագութիւնը: Նա մի չնչին առիթով մարդ կսպանէ, կը վիրաւորէ, միայն թէ մի բան լինէր յափշտակելու: Յերեկները նա դարանամուտ է լինում անտառների խլութեան մէջ, որպէս սարդը իւր ոստախում, սպասում է իր որսին: Հենց որ մի անասուն վրէպելով հսկողի տեսութիւնից մտաւ անտառը, նա խկոյն իր դարանից դուրս կը գայ, կը քշէ ու կը տանէ: Իսկ գիշերները նա շրջապատում է հայոց գիւղերը, ինչպէս մի աղուէս, մի չախկալ, որ ժայռերի միջից իջնելով, մօտենում է քնած գիւղացու ախոռին հաւեր գողանալու:

Այդ պատճառով մեծ եղաւ իմ երկիւղը, երբ իմ առաջնորդը յայտնեց, թէ այստեղ պէտք է պատրաստ լինել, մօտենում ենք գօլանիների բնակարաններին:

— Ես մի զոյգ գոմէշ էի առած հարիւր և քսան ռուբլով, ասաց նա. մինչև այսօր երեք անգամ գողացել են և բերել են գոմէշը ինձ վրայ վաճառել:

— Ի՞նչպէս:

—Ո՞նց թէ ինչպէս, պատասխանեց նա, զարմանալով, որ ես չը հասկացայ նրա ասածը: —Գոմէշը գողանում է, տանում է, և ինքը գողը գալիս է քեզ մօտ, ասում է, ես գիտեմ քո գոմէշը ով է տարել, եթէ ինձ կը տաս 20 — 30 ըուբլի, ես կը գնամ կը բերեմ: Ի՞նչ պիտի անես, ճարահատեալ խոստանում ես տալ նրա պահանջած փողը, որ նա գնայ բերէ: Եւ իրաւ միւս օրը բերում է և քեզ է տալիս միւս անգամ գողանալու և նոր փող ստանալու համար:

—Ի՞նչու չէք միանգամ վախեցնում այդ աւագակներին, որ էլ չը համարձակուեն ձեր ապրանքը գողանալ:

—Ի՞նչով վախեցնենք:

—Գատաստանով. զանգատուեցէք, որ կառավարութիւնը պատժէ նրանց:

—Վկաների առջև գողը գողութիւն չի անի: Բայց մի մարդ էլ եթէ հէնց իր աչքով տեսած լինի, վկալութիւն չի տալ, որովհետեւ կը վախենայ, գողը նրան անպատիժ չի թողնի. կամ դէզը կրակ կտայ, կամ տանը նստած ժամանակ երգիկից հրացանի գնդակով կը զարկէ, կամ ծմակի մօտով անցնելիս, թփերի միջից կը յարձակուի նրա վրայ, իր խէնջարը կը խրէ նրա փորը:

—Այն ժամանակ դուք էլ նոյնը արեցէք, ինչ որ նրանք են ձեզ հետ անում:

—Մենք կանենք, մենք աւելի լաւ կանենք, մեր մէջ այնպիսի տղերք կան, որ մէկը տասը քօլանի ջուաք կը տալ, բայց մեր մէջ յանցանքը չի թագնւում. եթէ մէկը մի յանցանք գործեց, նրա զբաղիներին հարիւր մարդիկ կը գտնուեն, որ կը մատնեն, որ կը գնան վրկալութիւն կը տան: Բայց քօլանին մեզ մնան չէ. նրանց մէջ միաբանութիւն կայ. նրանք բոլորն էլ գո-

ղեր են, ի հարկէ գողը գողին կը պաշտպանէ, որ իր գողութիւնն էլ չը յայտնուի:

Մի ուրիշ բան էլ կայ, այդ անիրաւները հայերի նման մի տեղում խմբուած չեն, մեծ շէներ չունին, որ հեշտ լինի նրանց վրայ հսկելը, ցրուած են ամեն տեղ, հինգ—վեց ընտանիքով, որ մէկի վրայ կարելի է հսկել:

Իմ առաջնորդի վերջին խօսքերը շատ հաւանական էին. երկիրը այդ աւազակների յափշտակութիւններից ազատելու միակ ճարն այն է, իմ կարծիքով, այդ թափառական ժողովուրդը հաւաքել և բոլորին բնակեցնել Մուղանի անապատներում: Իրանք խաշնարածներ են և Մուղանի անապատները առատ սնունդ կը տան նրանց անասուններին:

Այսպէս խօսելով, մենք մտանք Թարթար գետի ձորը, և նրա հակառակ ընթացքով կէս ժամուայ չափ առաջ գնալով, հասանք Մատաղիս գիւղը, որ գտնուում է Կարա-քօրփի կոչուած կամրջի մօտ, որ հին ժամանակներից շինուած է Թարթար գետի վրայ:

Մատաղիս գիւղում ես իջևանեցի տեղային տանուտէրի տանը: Մատաղիս գիւղը, ժողովրդի աւանդութեան համեմատ, շինուած է եղել Վաչական թագաւորի Մադա-գըզ աղջկայ անունով: Արդեօք ունեցել է Վաչականը այդ անունով մի աղջիկ, — ինձ յայտնի չէ:

Յիւս օրը վաղ առաւօտեան տանուտէրի որդիներից մէկը ինձ հետ առնելով, սկսեցի գնալ գէպի Եղիշէ առաքելոյ վանքը: Մեր նախնիքը մի առանձին հանձար են ունեցել վանքերը կառուցանել այնպիսի խուլ, գթուարամատչելի տեղերում, որ համ ժամանակի ասպատակութիւններից ազատ պահեն, համ ուխտաւորներին տանջեն, որ նրանց հոգիներին տպաշխարութիւն լինի:

Մատաղիս գիւղից մինչև Եղիշէ առաքելոյ վանքը

ընդամենը 4—5 վերստ հազիւ կը լինի, բայց ես այդ հինգ վերստը անցայ հինգ ժամուայ մէջ, այն ևս ոտքով, որովհետեւ ձիով անհնարին է գնալ: Թէեւ մեզ հետ ձիաներ էինք վեր առած, բայց նրանց քարշ էինք տալիս մեր հտուից և աւելի մենք էինք նրանց տանում, քան թէ նրանք էին մեզ տանում:

ձանապարհ չը կար. նեղ շուիղը, որ ոլորւում էր խիտ անտառի միջով, սարսափելի ելևէջներ ունէր: Մի մարդկային շունչ անգամ չէր երևում լեռների ամայութեան մէջ: Բարեբախտաբար իմ առաջնորդը այժեամի նման ճանաչում էր բոլոր անցքերը, եթէ ոչ կարելի էր ամենայն հեշտութեամբ մոլորուել:

Այս կողմերում քոլանիներ չէն հանդիպում, հարցրի նրանից:

—Ումը պիտի կողոպտեն այստեղ քոլանիները, ոչ մարդ է լինում այդ ծմակներում և ոչ անասուն:

Այդ միջոցին ծառերի միջից մի բարձրաւանդակի վրայ երևացին մի խումբ սպիտակ շինուածքներ:

—Դա Եղիշէ առաքելովանքն է, ասաց իմ առաջնորդը:

Եւ իրաւ այդ վանքը մատուռների և տաճարների մի խումբ է, առանձին-առանձին շինուած միմեանց մօտ և այնքան մօտ, որ մի մարդ հազիւ կարող է նրանց միջից անցնել: Բուն Եղիշէ առաքելոյ անունով շինուած տաճարի գաւիթը միայն ողջ է մնացել, իսկ դարպասը կիսով չափ կործանուած է: Երևում է, որ այդ աւերմունքը պատահել է մի քանի տարի առաջ և ոչ աւելի: Այդ տաճարի իւրաքանչիւր կողմում, կարգով շարուած են երեք—երեք առանձին մատուռներ, որոնց մէջ թաղուած են զանազան իշխանների և եպիսկոպոսների շիրիմներ ¹⁾: Այդ մատուռներից մէկի մէջ

¹⁾ Այդ մատուռների թիւը վեց է և բոլորն էլ շէն են մնացել:

գտնուում է Վաչական թագաւորի շիրիմը: Տապանաքարը տակնուվրայ է դրած, այնպէս որ արձանագրութիւնը չէ երևում: Դա սև գունով, ահագին քար է: Նոյն մատուռի հանդէպ գտնուում է Մելիք-Աթամի շիրիմը. ահագին տապանաքարի ճակատից դուրս է հանած մարմարեայ տախտակը, որի վրայ գրուած է եղել տապանագիրը: Այժմ նրա տեղ մնացել է մի քառակուսի փոս տեղ միայն:

Միաբանութեան կացարանները, խուցերը և վանքի տնտեսութեան համար կառուցուած բոլոր շինուածքները ողջ են մնացել, բայց ամայի: Իսկ այդ բոլոր սրբարանների մէջ ինձ հետաքրքրում էր տեսնել կացարանը այն քաջ աբեղայի, որ ամբողջ Սիւնեաց աշխարհում Քօրօղլուի նման անուն է թողել: Թէ ծեր և թէ մանուկ գիտեն նրա քաջագործութիւնների պատմութիւնը, մինչև այսօր ժողովրդի բերանում դեռ երգւում են այն երգերը, որ նուիրուած էին այդ հսկայ աբեղայի սիրագործութիւններին: Դա այդ վանքի միաբան Մեծշենացի Աւագ վարդապետն էր, որ թէ հայ և թէ թուրք ժողովրդի մէջ յայտնի է անունովս Դալի-Մահրասայ ¹⁾:

Դալի-Մահրասայի գերեզմանը գտնուում է Դան-ձակի սուրբ Յովհաննէս մայր եկեղեցու գաւթում:

Կացարանը, ուր բնակւում էր Դալի-Մահրասան, վանական աբեղայի խուցի նմանութիւն չունի, որտեղ Սաղմոս և եկեսցէ է կարդացւում: Նրա կացարանը մի

¹⁾ Դալի-Մահրասայն շանակում է խենթ վարդապետ: Այդ տիտղոսը «Դալի» այսինքն, խենթ, ժողովուրդը տալիս է այն տղամարդերին, որ յայտնւում են իրանց արտակարգ քաջագործութիւններով: Քօրօղլուի երգերի մէջ, նրա նշանաւոր զինակիցները «գալի» են կոչւում:

երեքյարկանի աշտարակ է, որ կառուցուած է ապառա-
 ժի վրայ և նայում է դէպի խորին, անտառապատ ան-
 դունդը, որ բացուում է նրա ստորոտում և որի միջով
 անցնում է Եղիշէ առաքելոյ գետակը: Աշտարակի վե-
 րին յարկը կործանուած է: Այնտեղ աճել է այժմ մի
 կանաչազարդ կաղնի ծառ, այնքան ամուր, այնքան ան-
 խորտակելի, որպէս եղել է այդ աշտարակի մէջ բնա-
 կուող մարդը: Նա լեզգիների հոգէառ հրեշտակն էր,
 իսկ թուրքերի սարսափը: Նրա որոտալից ձայնը լսելիս
 ամեն մարդ փախչում էր կռուի դաշտից: Մինչև այսօր
 երևում են աշտարակի պատերի մէջ բացուած ծակերը,
 որտեղից նա դիտում էր իր շուրջը, որտեղից նա հրա-
 ցաններ էր արձակում:

Չը գիտեմ Էջմիածնի ո՞ր մոլեռանդ կաթողիկոսնե-
 րից մէկը, լսելով, որ Դալի-Մահրաւան շատ կոտորած-
 ներ և արիւնհեղութիւններ է անում, նրան տանել
 տուաւ Էջմիածին, ձգեց սառցատան մէջ, որ ապաշխարէ:

Մի անգամ նա իր բանտի մէջ լսում է, որ վանքում
 ինչ որ աղմուկ և խռովութիւն է տիրում. երբ հարց-
 նում է պատճառը, նրան ասում են, որ Ջալալի քրդե-
 րը եկել վանքի անասունները թալանում են:

— Ինչ կարո՞ղ ես տալ մի ձի և մի ուր և իցէ զէնք,
 ասում է նա իւր բանտապետին:

— Ինչ կանես, հարցնում է նրանից բանտապետը:

— Ես աւարը յետ կը դարձնեմ:

Այդ յայտնում են կաթողիկոսին, ապաշխարողը
 զինուորում է, նստում է ձին, և մի քանի ժամից յե-
 տոյ խլում է աւարը սոսպատակների ձեռքից:

Եղիշէ առաքելոյ վանքը գտնվում է մի անմատչե-
 լի ձորի մէջ, որի չորս կողմից բարձրանում են սեպացած,
 անտառապատ գագաթներ:

Այդ վանքը այժմ բոլորովին ամալի է. ոչ մի մարդ

չէ բնակվում այնտեղ, թէև տարին մի անգամ ուխտաւորների մեծ բազմութիւն է գալիս այնտեղ:

Պատմում էին, որ մի մղդսի մի քանի տարի առաջ Նուխուայ կողմերից եկաւ և այդ վանքում բնակութիւն հաստատեց միայնակ իր մի հատիկ աւանակի հետ: Նա արհեստով կաշեգործ էր, գործերը վատ գնացին, կամեցաւ իր բախտը փորձել վանքի մէջ: Այստեղ յաջողուեցաւ նրան. ուխտաւորների մատաղների մորթիներից կաշի էր պատրաստում և դրանով փող էր շահում: Բայց այդ բախտը երկար չը տևեց, որովհետև մի գիշեր թուրքերը սպանեցին նրան և ինչ որ ունէր կողոպտեցին:

Երևում է, որ Էջմիածինը այդ վանքի գոյութեան մասին ամենևին տեղեկութիւն չունի. Էջմիածնի անհոգութիւնից նա կորցրել է ահագին տարածութեամբ հողեր, անտառներ, արօտատեղիներ, որ գտնուում են նրա շրջակայքում: Վերջին երկրաչափութեան ժամանակ, որ կատարուեցաւ այս տարի, Շուշիի կօնսիստօրիայի ներկայացուցչին յաջողուեցաւ միայն 3500 դեսեատին տարածութիւն գրել տալ վանքի անունով, այն ևս վէճի ենթակայ: Արդեօք կը յաջողուի՞ առնել զոնէ այդքանը, — դա ևս մի հարց է:

Դառն զգացմունքներով թողի այդ վանքը, իմ սրբտում անիծելով այն անհոգութիւնը, որ եթէ չեն յարգում մեր ազգային արհեստի պատմական յիշատակարանները, գոնէ աշխատեն պահպանել այն հարստութիւնը, որ կապուած է այդ յիշատակարանների հետ: Իմ խօսքը վանքային կալուածների մասին է, որ ժամանակով կարող են միլիոններ շահել:

Թողնելով Եղիշէ առաքելոյ վանքը, իմ առաջնորդը ինձ տարաւ մի այնպիսի ճանապարհով, որտեղից սատանաները միայն կարող էին անց կենալ: «Դա որսորդների ճանապարհ է», ասաց նա: Անտառը միանգա-

մայն իր ամուլ դրութեան մէջ էր մնացած. դարևոր ծառերը, խորտակուած, արմատախիլ եղած փոթորիկներից ցած էին գլորուել և ամեն քայլում կտրում էին մեր անցքը: Բարձրացաւ թեթև քամի:

— Այդ վատ է, ասաց իմ առաջնորդը:

— Ինչո՞ւ:

— Քամու ժամանակ շատ վատ է այդ ծմակներում, տեսար մի ահագին ծառ ցած գլորուեցաւ, կամ վերևից մի ժայռ պոկ եկաւ և դու տակը մնացիր:

Անտառը այստեղ իր կուսական դրութեան մէջն էր. և այս պատճառով ծառերը շատ խոշորացել էին: Մի ամբողջ ժամ տևեց մինչև դուրս եկանք Եղիշէ առաքելոյ վանքի ձորից դէպի Դաստակիրի բարձրաւանդակները, ուր գտնուում են նոյն անունով գիւղի աւերակները: Գիւղից մնացել է կիսաւեր եկեղեցին միայն, և գերեզմանատունը, որ պատած է անտառով: Ժողովրդի մէջ դեռ պահպանուել է հին աւանդութիւնը, թէ այդ եկեղեցին շինել է Վաչական թագաւորի աղջիկը, որի գերեզմանը նրա մէջ է, և թէ այդ գիւղը Վաչական թագաւորի աղջիկներից մէկի ամարանոցն էր, որի անունը Դաստա-գիւլ էր. և գիւղը նրա անունով կոչուեցաւ Դաստա-գիւլ, և ժողովրդի բերանում աղճատուելով դարձաւ Դաստակիր: Այժմ ամբողջ գիւղը և նրա շրջակայքը մի թուրք աւազակապետի ձեռքումն է, որը տարեկան 12 բուլբուլ վճարելով տիրում է այդ ընդարձակ տարածութեանը:

Դաստակիրից մինչև Տօնաշէն մէկ ժամու ճանապարհ է: Այստեղից ես իմ ձին պիտի փոխէի: Իջևանելով գիւղի նշանաւոր անձինքներից մէկի տանը լուր տուի տանուտէրին, որ նոր ձի պատրաստէ: Այստեղ դարձեալ լսեցի սովորական խօսակցութիւնները գողութիւնների և թուրքերի բարբարոսութիւնների մասին:

Տօնաշէնից ճանապարհ ընկնելով, եսանցայ Կաթող-
կասարի (կաթողիկոսաց սարի) մօտով, որ ձգւում է
Թարթար գետի աջ ափի երկարութեամբ: Այդ սարի վրայ
էր Աղուանից կաթողիկոսների ամրանոցը, մի վանքում,
որ այժմ կործանուած է: Այդ հոյակապ վանքի կործա-
նումը ժողովրդական աւանդութիւնը Լէնգ-թէմուրին է
վերաբերում, իբր թէ նա վառօդով յօգս է պայ-
թուցել նրան: Մինչև այսօր երևում է Թարթար գետի
ափին վանքի պարիսպների ահագին փլատակները, որ
իրաւ, շատ հեռու են ընկած վանքի բուն տեղից: Այժմ
վանքի տեղում կայ մի մատուռ միայն:

Երեկոյեան դեռ արևը մայր չը մտած, հասայ Զար-
դախլու հայաբնակ գիւղը: Օրը կիւրակէ էր. գիւղացիներ-
ը դադարել էին գործից: Մի կալատեղում զուռնայ և
նաղարայ էին ածում, գիւղական աղջիկները հաւաքուած
պար էին գալիս: Ես հետաքրքրուեցայ տեսնել սիւնեցի
աղջկայ պարը, հէնց որ վեր եկայ ձիուց տանուտէրի
տանը, գնացի նրանց պարին նայելու: Ոչ մի տղամարդ
չը կար այնտեղ, բոլորը աղջիկներ էին, հէնց որ ինձ
տեսան, մի աղմկալի ճիչ բարձրացրին և բոլորը փա-
խան: Զը կամենալով խանգարել նրանց ուրախութիւնը,
ես իսկոյն հեռացայ:

Զարդախլուն կոչւում է և Մղաւուզ, նա նրա հին
անունն է. այդ գիւղի մօտ գտնւում են քաղաքատեղի
նշանաւոր աւերակները:

Է.

Մեծ շէն կամ Ուլուկարա բէկ:—Քալբայի-բէկ:—Հին և նոր Մոխրաթաղը:—Մէլիք Ադամի պալատը:—Ինն մասանց մատուռը:—Կսապատ:—Մէլիք-Վանի:—Մարդակերտ:—Միրզայ Արի:—Գիւլ-եաթաղ:—Մէլիք-Ալահվերտովների ամրոցը:—Ջանեաթաղ:—Չիաների զաւօղը:—Մէհմանայի հանքերը:

Երիցմանկանց վանքից շարունակելով իմ ճանապարհը, եկայ Մեծ—շէն, որ թուրքերը կոչում են Ուլուկարաբէկ: Այդ գիւղը այժմ ունի մօտ յիսուն տուն հայ բնակիչներ, իսկ առաջ շատ բազմամարդ է եղել և իր բնակիչների քաջութեամբ մեծ դեր է խաղացել Չարաբերդի մէլիքների պատմութեան մէջ: Այդ գիւղացին էր Դալի—Մահրասան և նրա տոհմի ներկայացուցիչները մինչև այսօր յայտնի են իրանց քաջութիւններով: Այդ գիւղիցն էր Չոլաղան—իւզբաշին և այստեղացի էր Երիցմանկանց վանքի կառուցանող կաթողիկոսը:

Մեծ շէնը իր բարձր դիրքով մի գեղեցիկ ամարանոց է, ամառը այստեղ է անցկացնում ուեղդնի նաչալնիկը, հաշտարար դատարանը և այլ պաշտօնական անձինք:

Մեծ շէնից ես ճանապարհ ընկայ դէպի հին—Մոխրաթաղ. այդ գիւղի աւերակները և գերեզմանատուներ այժմ ծածկուած են թփերի ու անտառի տակ, իսկ նրանից ոչ այնքան հեռու շինուած է նոյն անուանով նոր Մոխրաթաղ գիւղը, որ թուրքերը կոչում են Քեչիկ-դարաբէկ: Այստեղ ինձ հետաքրքիր էր տեսնել Մելիք-Աթամի ապարանքը, որի մէջ բնակւում էր Չարաբերդի հօր իշխանը և որը նրա շինել տուածն է: Այդ ապարանքը գտնւում է Ինն մասանց անապատի մօտ, մի փոքրիկ դաշտավայրի վրայ, ուր դեռ մնում

են հին այգու ծառերից շատերը, որ զարդարում էին նրա շրջակայքը: Ապարանքի շրջապարիսպը, սենեակներից և դահլիճներից շատերը դեռ ողջ են. այստեղու այնտեղ երևում են խորտակուած սիւների և հոյակապ կամարների փշրանքներ: Դահլիճներից երկուսի ճակատին կարդացւում է արձանագրութիւն, որից երևում է այդ պալատի Մելիք-Աթամից շինուած լինելը: Այստեղ էր բնակւում այն մարդը, որ սարսափեցնում էր լեզգիներին ու թուրքերին, իսկ այժմ դատարկ է նա, երբեմն խաշնարած թարաքամաները լքցնում են այնտեղ իրանց անասուններին:

Ինձ պատահեց տեսնել Մելիք-Աթամի տոհմի միակ ներկայացուցիչն, մի երիտասարդի, որ բնակւում է Մոխրաթաղ գիւղում և տեղային հարուստ կալուածատէրներից մէկն է: Ես նրանից հարցրի, թէ ինչու է այսպէս անտէր ու անխնամ թողել իր նախահարց տունը, որը մի պատկառելի հնութիւն է: Իմ հարցին նա պատասխանեց, որ այնքան զբաղուած է, որ այդ մասին մտածելու ժամանակ չունի: Եւ իրաւ, երիտասարդից շատ ժամանակ էին խլում որսորդական շները, իր ձիաները, բազէն, որոնց վրայ սիրահարուած էր. իսկ իր նախնեաց յիշատակարանը պահպանելու ժամանակ չունէր:

— Գոնէ որպէս կալուածք պահպանեցէք նրան, կարող է ձեզ օգուտ բերել:

— Հա, ասաց նա ձանձրանալով իմ թախանձելուց. — մի անգամ ուեզղնի նաչալնիկը ասաց, եթէ մի քանի նորոգութիւններ անէք, մենք կը վարձենք վիճակի բոլոր ծառայողներով ամառը այնտեղ անց կացնելու համար:

— Ի հարկէ դուք նորոգութիւններ չարեցիք:

Նա ոչինչ չը պատասխանեց:

— Ես ձեզ խորհուրդ կը տայի, որ նրա դուռը քարով մուր կերպով փակէիք, որ ոչ ոք ներս չը մտնէր մնացածը քանդելու համար. այդ ձեզ ծախք կ'արժէ մի քանի ըուրլի միայն:

— Ի՞նչ ծախք, երբ ուզենամ, ծառաներիս կը հրամայեմ, որ գնան դուռը քարով փակեն, ասաց նա և խոստացաւ, որ կանէ այդ. բայց ես այնքան վստահ չեմ իր խոստմունքը կատարելու մասին:

Իմ հարցին, արդեօք մնացել են նրա նախնիքից որ և իցէ թղթեր, որ ծառայէին նրանց պատմութեանը, նա պատասխանեց, թէ ոչինչ չը գիտէ: Այդ իդիոտը մինչև անգամ նրանց անունները չը գիտէր, միայն լսել էր, որ մեծ մարդիկ են եղել:

Մելիք-Աթամի ապարանքին մօտ է Խնմասանց անապատը, որ ուխտատեղի է: Այդ անապատը աւերակ էր. այժմ յայտնուել է մի վարդապետ, որ գիւղերից նուէրներ հաւաքելով սկսել է շինել անապատը: Այդ վարդապետի հսկողութեանը յանձնուած է մի քանի ուրիշ վանքեր ևս, որոնց թողել է անտէր, իսկ այստեղ նոր վանք է շինում: Շատ հասկանալի է, որ նորը շինել աւելի ձեռնտու է նրան, քան հները պահպանելը: Նորի համար առիթ ունի նուիրատուութիւններ հաւաքելու. և թուրքի առածի համեմատ. «միշտ հաւաքողը մատնե-
րը կը լիզէ»...

Խնմասանց անապատից ճանապարհը տանում է ուղիղ դէպի Կսապատ աւանը: Դա հայոց մեծ գիւղերից մէկն է. նրա բնակիչները այնքան բազմացել են, որ մօտումը հիմնել են մի այլ գիւղ Մարտակերտ անունով: Կսապատ գիւղիցն էր նշանաւոր Մելիք-Վասին:

Մարտակերտ գիւղում ես տեսնուեցայ Միրզայ Ասրու հետ. այդ իննսունամեայ ծերունին Ղարաբաղում պատահած անցքերի կենդանի արխիւն է: Նա

գիտէ հայերէն, ռուսերէն և պարսկերէն, ուսել է Շուշի քաղաքում մի ժամանակ եղած գերմանացի միսսիոնարների մօտ. յետոյ Մեհտի-խանի մօտ գրագրի պաշտօն է կատարել և այնուհետև երկար ծառայել է Մելիք Վանիի մօտ որպէս քարտուղար:

Յաւուժ եմ, որ այդ մարդուն ես պատահեցայ նրա ծերութեան այն տարիներում, երբ ուղեղը դադարում է առողջ գործունէութիւնից և երևակայութեան մէջ մնում են անցեալի աղօտ և խառնաշփոթ տպաւորութիւնները միայն... Այսուամենայնիւ նա ինձ պատմեց շատ բան, թէև կցկտուր ու անկապ կերպով: Նա ունէր մի քանի գրաւոր աշխատութիւններ ևս, զանազան թերթերի վրայ գրած, բայց երեխաները բոլորը պաշտօնոտել էին:

Մարտակերտից ճանապարհ ընկնելով, երեկոյեան հասայ Գիւլ-եաթաղ գիւղը, իջևանեցի բժիշկ Ա.-ի մօտ, որ ժամանակաւոր կերպով բնակւում էր այդ գիւղում ամառը անցկացնելու համար: Ոչ ոք այժմ ճիշտ տեղեկութիւններ չէր կարող հաղորդել ինձ տեղային ժողովրդի գրութեան մասին, որպէս մի մարդ, որ գաւառական բժիշկ է և շատ առիթներ ունի անդադար այս գիւղից այն գիւղ գնալ հիւանդներին, վիրաւորներին օգնելու համար:

Գիւլ-եաթաղ գիւղում, մի բարձրաւանդակի վրայ, գտնւում է Մելիք-Ալահվերդեանների ամրոցը: Նա, ինչպէս բոլոր հայ մելիքների հին ամրոցները, քառակուսի ձև ունի, շրջապատած է ամուր պարիսպներով և աշտարակներով: Մի մասը աւերակ է. ողջ մնացել են մի քանի կամարակապ սենեակներ միայն, որոնց մէջ բնակւում են այդ տոհմի աղքատ ներկայացուցիչները, որոնք ոչնչով չեն զանազանւում հասարակ գիւղացիներից:

Այդ գիւղի մէջ կայ մի հանք, որ մնացել է անգործադրելի:

Գիւլ-եաթաղ գիւղից մի քանի վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնուում է Ջան-եաթաղ հայաբնակ գիւղը, որը այժմ նշանաւոր է նրանով, որ այստեղ է գտնուում արքունի ձիաների զաւօդը, որ կոչւում է ЕЛИСАВЕТО-ПОЛЬСКИЙ КОНСКИЙ ДЕПО: Այդ զաւօդը հիմնուել է 1871 թուից ու տասն տարուայ ընթացքում իւրաքանչիւր ամի միջին թուով 50 հազար ըուբլի ծախք է ունեցել:

Ղարաբաղը յայտնի է Հայաստանի մէջ, որպէս արդիւնաբերող ընտիր նժուգների: Յիշեալ զաւօդի նպատակն է պահպանել տեղային նժուգների ցեղը, հետզհետէ ազնուացնել և թույլ չը տալ, որ ալլասեռուին: Այդ կէտից նայելով, զաւօդը մասնաւոր շահատակութեան հիմնարկութիւն չէ, այլ նա պիտի նպաստէ ամբողջ գաւառի ձիաների ցեղի բարելաւութիւնը: Իրա համար էլ սահմանուած է, որ գիւղացիները իրաւունք ունենան իրանց մատակները մի մասնաւոր վճարով (50-կոպէկից մինչև 1 ըուբլ) զաւօդի նժուգներից քաշել տալ, իրաւունք ունենան իրանց մատակները յղանալու համար առ ժամանակ թողնել զաւօդի նժուգների մէջ, վճարելով 3-ից մինչև 5 ըուբլ. և վերջապէս իրաւունք ունենան մատակները պահել տալ զաւօդի մէջ, ծնունդների կէսը իրանք վեր առնելով, իսկ կէս զաւօդի օգտին թողնելով: Բացի դրանցից, զաւօդը պարտաւոր է իւրաքանչիւր տարի նժուգների ընտիր տեսակներից երկու երկու հատ ուղարկել գաւառի զանազան կազմերում, ուեղդի նաչալնիկների միջոցով նախապէս իմացում տալով գիւղացիներին, որ իրանց մատակները բերեն այնտեղ և քաշել տան:

Գիւլ-եաթաղ գիւղում ես մնացի մի քանի օր, յետոյ բժշկի եղբայր Ն. Ա. ինձ առաջնորդեց շարունակելու իմ ճանապարհորդութիւնը: Մեր առջևում ճանապարհները շատ երկիւղալի էին, նա չը թողեց ինձ

միայնակ լինելու Այդ երիտասարդը մի քաջ տղայ էր և ճանապարհին արկածներ էր որոնում, որ ինձ ցոյց տայ, թէ իսկապէս ինքը կարող է աւագակների գէմ կռուել: Բայց ոչինչ չը պատահեց: Ճանապարհը տարածւում էր խիտ անտառների միջով. գնում էինք, գընում առանց արեգակի ճառագայթներ տեսնելու: Վերջապէս հասանք Մէհմանայի հանքերին: Այդ հարուստ հանքերը գտնւում են հայոց Մէհմանայ գիւղի աւերակներից $\frac{3}{4}$ վերստ հեռաւորութեան վրայ: Երևում է, մի ժամանակ հանքերի մերձակայքում եղել է հայոց խիտ ազգաբնակչութիւն, որպէս ցոյց են տալիս Սովուկ-Բուլաղ և Սամբաղ գիւղերի աւերակները, որոնք ծածկուած են անտառի տակ: Աւերակ եկեղեցիների մէջ ահագին ծառեր են աճել:

Հանքերը բովազործում են յոյներ, որոնք ընտանիքով բնակւում են անտառի խլովթեան մէջ փոքրիկ փայտաշէն խրճիթներում. ինձ շատ բարի մարդիկ երևացին այդ գործաւորները. մէկը համարեա ուժով մեզ տարաւ իր խրճիթը և հիւրասիրեց թէյով: Նրա կինը ազգով հայ էր, բոլոր երեխաները խօսում էին հայերէն:

Հանքը պղնձի է, բովազործում են բոլորովին նահապետական ձևով, այսու ամենայնիւ, մէկ պուղից ստացւում է 7 ֆունտ զուտ պղինձ: Պղնձի հանքին շատ մօտ գտնւում է մի արճիճի հանք, որ խառն է արծաթի հետ, բայց վարպետները այնքան անհմուտ են, որ չեն կարողանում արծաթը բաժանել արճիճից: Վարձը ցոյց է տուել, որ մէկ պուղից ստացւում է 24 ֆունտ զուտ արճիճ: Հանքերը գտել են լիշեալ յոյները, մի մասը վաճառել են մի շուշեցի վաճառականի և նրա փողով բովազործում են:

ՐԱՖՖԻ

Կ Ա Պ Բ Ռ Ն Ո Ղ Ը

Յուլիսի սկզբներին Կաթնաշէն գիւղը մեռելային կերպարանք է ստանում. փողոցներում բացի հաւից-ձիւից ուրիշ ոչ մի կենդանի արարած չի երևում. կանայք շուաքի տակ քաշուած գործում են կամ մանում, իսկ երեխաները լողանում են գետի մէջ: Ամեն ինչ խոյս է տալիս արեգակի պրոդ ճառագայթներից, ամեն ինչ օթեւան է փնտռում փոքր ինչ զովանալու համար: Գիւղում տղամարդ չի երեւում: Դուլունց պատի տակի շուաքում միայն շարուած են մի քանի անգործ ծերունիներ, որոնք սովորաբար խօսում են վերջին հեղեղների կամ քաղաքից ստացուած նոր լուրերի մասին:

Գիւղը դատարկ է. գիւղում «փափախաւոր» չի երևում:

—Ո՞ր է ձեր տղամարդը,—կը հարցնես մի որ և իցէ Մարիամ արօր:

—Սարին է,—կը լինի նրա պատասխանը,—ի՞նչ ես հարցնում. մի՞թէ այսօրուայ օրը տղամարդը տանը կը նըստի,—կաւելացնի նա:

Եւ իրաւ գիւղացին տարուայ այդ միջոցին «հարամ» կը համարի իր կերածը, եթէ պարապ տանը նստի: Նա դուրս է գալիս դաշտը. նրա գործունէութեան ասպարէզը այդ ժամանակ տանից դուրս հեռու դաշտումը կամ սարին է:

Ամբողջ գիւղը բարձրանում է կանաչադարդ լեռները, սարը. այնտեղ խոտի հունձ է: Իւրաքանչիւր գիւղացի շտապում է հայթայթել իր «աչքի լիս» ու հաւատարիմ ընկեր անասունի ամբողջ տարուայ ապրուստը:

Անցնենք սարը:

Այստեղ ասեղ գցելու տեղ չը կայ. գիւղի թէ մեծ, թէ փոքր իրանց բռնակիր ձիաների ու ջորիների հետ միասին այստեղ են ժողովուած: Վերջիններիս բազմաթիւ երամ-

ները ծածկել են լայնածաւալ արօտատեղերը: Սրանց խոր-
խնջոցը, միանալով հարիւրաւոր գեղջուկների բարձրաձայն
աղաղակների հետ, ականջ է խլացնում: Գիւղացիները, գե-
րանդիկներով զինաւորուած, այս ու այն բլուրի գլխին
խմբուած, տաք վիճաբանութիւններ են բանում իրար մէջ
խոտի բաժանման մասին: Աւելորդ է ասել, որ նրանց վի-
ճաբանութիւնները համեմուտ են ամենընտիր յիշոցներով:
Պատահում է, որ միմեանց վրայ գերանդի են բարձրացնում,
բայց դրա հեաւանքը հեռու չի անցնում: Յիշոցները գլը-
խաւորապէս ուղղուած են լինում խոտերը բաժանողի հաս-
ցէին: Աերջինս խոտի հնձից մի շաբաթ առաջ «ընտրւում»
է ամբողջ համայնքից, — ընտրողները իսկապէս տանուէրն
ու մի քանի աղսախկալներ են լինում, — ու մի որ և է գրա-
գէտի ուղեկցութեամբ գնում է սարը խոտատեղերը գիւղի
ծխերի մէջ բաժանելու: Սարի այն մասը, որը յատկացրած
է լինում խոտերին և որն անարատ է մնում մինչև խոտի
հունձը, բաժանւում է մի քանի գլխաւոր մասերի: Բաժին-
ների թուին համեմատ կազմւում են բաժանաթղթեր, որոնց
մէջ որոշւում են իւրաքանչիւր բաժնի սահմաններն ու տա-
րածութիւնը: Բաժանաթղթերի թուի համեմատ կազմւում
են ծխերի, այսինքն տների, ցուցակներ ու այրպիսով իւ-
րաքանչիւր խոտաբաժին ընկնում է տասը կամ քսան տան:
Աերջիններս կամ միասին հնձում են խոտը ու հնձածը բա-
ժանում, կամ բաժանում են իրար մէջ ընդհանուր խոտաբա-
ժինը ու առանձին հնձում: Ընդհանուր բաժինները վիճակ
են գցւում տների մէջ, կամ թէ, ինչպէս գիւղացիներն են
ասում, ծեղ են գցւում, այդ պատճառով էլ բաժանաթուղ-
թը կոչւում է «ծեղ»:

Աթնաշէնում խոտերի բաժանող համարեա ամեն տա-
րի սովորաբար ընտրւում է Սեւոնց Եղին: Սրան ի պատիւ
ժերութեան բոլորն էլ Եղի ամի են ասում: Գիւղացիները
թէ և մի առանձին համակրանք չեն զգում դէպի նա, բայց
այնուամենայնիւ էլ գործ չի լինում, որ Եղի ամու ձեռքովը
չանցնի, էլ բան չի մնում, որ նրա մատը խպուր չը լինի
մէջը: Պիտտաւ կամ գաւառապետ եկած ժամանակ Եղի ա-
մին է գիւղացիներին «պարզ երես անում» աղի առաջին շը-
նորհիւ իւր ճարտարախօսութեան, մի որ և է խաթա (աղէտ)

է պատահում, Եղի ամին է նրանց կապը բռնում ու ուղիղ ճանապարհ դուրս բերում: Շատ եռանդուն ու փորձուած «կապ բռնող»¹⁾ է Եղի ամին և հէնց շնորհիւ իր այդ փորձառութեան է կարողանում կաթնշէնցող պէս ինքնագլուխ ու անհնազանդ մարդկանց կապը իր ձեռքում պահել միշտ: Խոտերը բաժանելիս Եղի ամին իրան մի առանձին ձանձրութիւն չի պատճառում երբեք. նա այնքան փորձուած մարդ է այդ բանում, որ բոլորովին աւելորդ է համարում խոտատեղերը շրջելու վատից ջոկելու համար: Սովորաբար բարձրանում է մի որ և է լեռան գագաթ, այնտեղից դիտում խոտերի ամբողջ տարածութիւնը ու որոշում բաժինների սահմանները: «Գրի, ագա», — ասում է նա գրագրին ու սկսում թելագրել բաժանաթղթերը, ծեղերը: Երբեմն պատահում է, որ գրագիրը մի որ և իցէ նկատողութիւն է անում Եղի ամուն, ասելով, որ այս ինչ բաժինը շատ փոքր է, կամ թէ այնտեղ խոտ քիչ կայ:

— Ե՛, հա՛ երանի իմ էս կատարիս, որ դու պտես ինձ խելք սովորեցնիլ, — պատասխանում է նրան արհամարհանքով Եղի ամին, — դու գրի, ինչ որ ես ասում եմ, քո բանը զալամի²⁾ ճոմուցն է: Երեկ-մէկէլ օրը դու այսքան փոքր երեխայ էիր, հիմա մի-երկու ալիւ-բէն ես սովորել, գիտես, թէ մեծ մարդ ես դարձել, որ իմ խելքի կտրածին հաւան չես կենում:

— Եղի ամի, ահր անցեալ տարի այդ բաժինը մեզ ընկաւ, խոտ չի կար, բոլորովին մաղբուն մնացինք³⁾: Հիմա էլ մի որ և իցէ խեղճի կընկնի, ճարը կտրած խոտ բաժանողին ուշունց կը տայ: Մեծ մարդ ես, արի այդպէս մի անիւր. հոգիդ խեղճ ա, այսօր-վաղը մեռնելու ես, հէնց արա, որ քեզ ողորմի ասող լինի: Եկ ինձ լսիր, այն երեւացող ձորամէջն էլ այդ բաժնի հետ գցիր. այնտեղ լաւ խոտ կայ. այնցեալ շաբաթ ես ինքս այնտեղ եղել եմ ու բոլոր խոտերը լաւ զննել:

— Ձէնդ կտրի, խէվ հարամ զադա⁴⁾. գնա այդ քո

¹⁾ Հասարակական գործիչ, ղեկավար:

²⁾ Գրչի:

³⁾ Զրկուեցինք:

⁴⁾ Յիմարի որդի:

վարժապետին սովորացրու: Դէ՛ Տէր-Պետրոս, եկ ամեն օր մեզ եխծումը ¹⁾ բարոզ տուր,—ասում է նա ինքն իրան,— թէ շէօլ բաց արէք, վարժապետ բերել տուէք: Երէցին լըսում ենք, շէօլ բաց անում, վարժապետ բերել տալի, ջա-հիլ-ջհուլը գնում է պիւր-բէնի հոան առնում ու գալի մեզ խելք սովորացնում: Ահր ըսէնց բան կը լինե՞, երկիր-աշխարհ ըսէնց բան տեսել ա՞: Սրա չափ վախտս (ցոյց է տալիս նա դէպի գրագիրը) ո՞վ կը համարձակուէր իրանից մեծին ասել, թէ աչքիդ վերնն ունք կայ: Ինչ հողը գլխիդ տաս, որ հիմա բոլորն էլ Տէր-Պետրոսի խօսքովն են բան բռնում ու իրանց տներն իրանց ձեռքով քանդում: Գրի, ադա, գրի,—դառնում է նա դէպի գրագիրը,—քեզ ինչ ասեմ: Դու մեղաւոր չես: Աստուած Տէր-Պետրոսի ու քո վարժապետի տները քանդի: Գրի,—կրկնում է Եղի ամին ու բըռնոթին ախորժակով վեր ծծում:

—Եղի ամի, հիմա ինչ որ է, այդ թող իրան կենայ. ա-ի՛ այս մի բանումն ինձ լսիր, ձորամէջը այս բաժնի հետ գցի: Խեղճ ա դորա տէրը, նա էլ քեզ պէս թագաւորին հարկ ա տալիս, նա էլ քեզ պէս առանց հայվան ²⁾ ապրել չի կարող, նրան էլ հարկաւոր է խոտ:

—Ադա՛, ա թուրքի հանք, ահր բաւական է, ինչքան զահէս աարար, ասելը մին կը լինի, երկու կը լինի. հոգիս թող հանգիստ իր տեղը կենայ, ինձ մեղքի տակ մի գցի՛ր, Վարդափառին պիտի հաղորդուեմ, ա՛ բո . . . Տէր, մեղայ քեզ Աստուած, բերանս ինչ ա գալիս . . . :

—Ահր ձորամէջն ինչու ես զրաղ ³⁾ դնում, պատճառն ինչ ա, միթէ նա գիւղին չի պատկանում,—տաքանում է գրագիրը, Եղի ամուց իր մօր հասցէին մի ոչ այնքան դիւրեկան հաճոյախօսութիւն լսելով,—ի՛նչու համար ես ուզում դու այդ ձորամէջը ուրիշ բաժնի վրայ դնել, քանի որ նա այդ բաժնին է կպած:

—Չորամէջը ոչ մի բաժնի վրայ չեմ դնում,—պատասխանում է համբերութիւնը հաւած Եղի ամին,—այդ ըն-

¹⁾ Եկեղեցում:

²⁾ Անասուն:

³⁾ Մի կողմ:

Հէնց իմ յօժար կամքով ղըաղ եմ դնում միայն Սարգիս-բէ-գի ու ստարշինի ¹⁾ համար: Ըինիս աչքը, լոյսն ու զարդարանքը նրանք են, ա՛ որդի. պէտք ա մեծից սկսած մինչև փոքր ամեն բանում նրանց շահենք, նրանց խաթրն առնենք: Դու դեռ երեկ-մէկէլ օրուայ երեխան ես, դեռ քեօրփա ²⁾ ու ջահիլ ես, սէն ու սպիտակը դեռ իրարից չես ջոկում. դու ինչպէս կարող ես իմանալ այդ մարդկանց շարքը ³⁾: Քո վարժապետը թող գայ դեռ առաջ ինձանից դաս առնի ու յետոյ ձեզ բէն-այիւ-բա, բէն-եչ-բէ սովորեցնի:

Խեղճ գրագիրը, լսելով Եղի ամուսուլած անուները, երկիւղածութեամբ կծում է պոօշը ու կրկին շարունակում սուս ու փուս «ճամնացնել» գրիչը:

Բլուրներն աւելի ու աւելի են սևանում. գիւղից նոր և նոր խմբեր են գալիս: Սարը կեանք ու կենդանութիւն է ստանում. ուր դարձնես հայեացքդ, ամեն տեղ գիւղացիների ստուար խմբեր կը նկատես: Մի տեղ շարունակում են ապք վիճաբանութիւնները, մի ուրիշ տեղ կէսօրելու են ժողովուրդը: Սրանցից որը քնած է, որը գերանդին է սարքում, սրում, որը Եղի մոռն է բամբասում: Խոտ հնձող դեռ ոչ մի տեղ չի երևում. հնձի առաջին օրը սովորաբար անց է կենում այդ վիճաբանութիւնների, բամբասանքների, կամ ըստ գիւղացոց «ղորոցի» մէջ:

— Եարաբ ⁴⁾, մենք այդ քեօփակից ⁵⁾ ե՞րբ պէտք է պրծնենք, — ասում է Բաղունց Վարապետը, — շէնս դա քանդեց, քարուքանդ արաւ: Բա մենք խեղճ չենք, մեղք չենք, մեզ Աստուած չի ստեղծել, մենք թագաւորի ըռհաթ ⁶⁾ չենք: Ե՛րբ պտի շէնս այդ մարդակերների ճանկերից դուրս գայ, ե՛րբ պտի մեր հացը հալալուի: Կալի հողումը խոտ կայ, որ այնտեղը Սևունց Եղին տասնութ տան է տուել, թէ գնացէք, հնձեցէք: Ահր ես ընտեղ ինչ հնձեմ, ուր մի

¹⁾ Տանուտերի:

²⁾ Կաթնակեր:

³⁾ Պատիւը:

⁴⁾ Արդեօք:

⁵⁾ Ծերունուց:

⁶⁾ Հարկատու հրատակ:

ծեղ, մի չոփ չես գտնիլ, թէ աչբդ կոխես: Ը՞սէնց բան կը լինի, ա՛յ խալիւր (ժողովուրդ), ըսէնց օյին ու մասխարութիւն կը լինի: Կալի հողը ե՞րբ է ղուրուղչի ¹⁾ երես տեսել: Չատկիցն սկսած մինչև օրս այնտեղ Սարգիս-բէգի ոչխարներն ու ձիաներն են արածելիս ըլել, իսկ հիմա Սեւունց Եղին Ցուրա աղբրի ձորամէջի կառաղած խոտերը նըրան ու ստարշինին է տուել ու ինձ տասնութ տան հետ ուղարկել Կալի հողը, թէ՛ Կարապետ, գնա՛ւ ընտել խոտ հնձի: Ահա Կարապետը բեղ թաղի, Սևունց Եղի, Կալի հողումը խոտ կայ, որ նա գնայ հնձի՞. մարդ անաստուած կը լինի, այդքան էլ կը լինի: Չեմ իմանում այդ քեօփակին ով ա վաբիլ ²⁾ ջոկում, թէ՛ գնա՛ խոտերը բաժանի: Էսօր քսան—երեսուն տարի է, ինչ աչքս բաց եմ արել. ամեն տարի այս բանը դրա ձեռքովն է անց կենում ու ամեն տարի միջի մաղբունը ինձ պէս բեասիրն ³⁾ է մնում:

—Ո՞նց թա ով ա դրան ջոկում, մի՞թէ չես իմանում,—խօսում է Վտրանանց Թունին:—Երբ մենք դէս ու դէն ցըրուած ամենքս մեր բեասիրութիւնին ենք գնում, Սարգիս-բէգն ու ստարշինը Եղինն աչքով-ունքով են անում ու դէպի սարը ճանապարհ գցում. յետոյ մի քանի իրանց իմացած մարդկանց ասում են, թէ Սևունց Եղինն ուղարկել ենք սարը խոտերը բաժանելու: Այդ մարդիկն էլ, որոնք սաղ տարին շինիս մեծերի չորս կողմն են շուռ գալիս, ասում են. «չատ լաւ էք արել. Եղին է, որ խոտերի ժամանակ կարդ, կանոն է պահպանում. եթէ նա չը լինի, իւրաքանչիւր տարի արիւնհեղութիւն կը պատահի սարին»: Եւ այդպիսով Եղին դառնում ամբողջ շինի վաբիլ, հասարակի ⁴⁾ կողմից ընտրուած ու յետոյ իր խելքի կտրածն է անում. այդպիսով Սևունց Եղին մեզ էլ շինած, մեր կապը միշտ իր ձեռքումն է պահում:

—Դրուստ ես ասում, ա՛յ Թուն, դրուստ, — մէջ է մըտնում Խալիանց Դաւիթը, — շինիս ո՞ր բանը չի ընդհանց

¹⁾ Խոտերի պահպան:

²⁾ Լիազօր:

³⁾ Աղքատ:

⁴⁾ Հասարակութեան, համայնքի:

անցնում: Որ մենակ խոտերի բաժանելը լինի, դա գլուխը քարը, եօլա կը գնայ: Թէ խոտ, թէ հանդ, ամեն բան այդ մարդկանց ձեռովն է անցկենում, իսկ մէջ տեղը մեր տունն է քանդուում, մենք ենք զրկւում, կուժն ու կուլէն վերջը մեր գլխին է կոտորւում: Ի՞նչ անես, ձեռուքդ ի՞նչ է գալիս: ոչ գիր ենք գիտում, ոչ ղալամ: Հայփան մարդիկ ենք: Որ շլապկաւորի հետ խօսում ենք, ձեռաց ¹⁾ զակւօնից ու մեծաւորից է խաբար տալիս ու աչքերնիս կապում: Շինիս սուղիբքն ու իշխաններն էլ հօ մեր միսն է մնացել, որ ուտեն: Էլի մեղայ շլապկաւորներին, ոչ մեղայ դրանց: Սովի տարին ամբողջ երկու ամիս տանով-տեղով չարչարուեցի, շան օր, շան հալ քաշեցի, Լալուկ քարի գլխին մի հողխում-հատ ²⁾ արի ու վարեցի: Առաջի տարին այնքան էլ չեկաւ, բայց երկրորդ տարին հոգս կատաղեց: Էն տարին իմ տունը համարեա թէ նա պահեց: Էս որ տեսաւ Շարմաղանց Ստեփանը, ատամները սրեց: Ինքը սուղիա լինելով, ստարշնի հետ խօսքը մին արաւ ու մի կիրակի օր եխծի դռանը յայտնեց խալխին, թէ Խալփանց Դաւթի Լալուկ քարի գլխի հողն էլ պէտք ա ուրիշ վարելահողերի հետ բաժին դնուի ու ծեղ գցուի, ում որ ընկնի, թող նա գնայ վարի:—Ադա՛, Ստեփան, այդ ո՞նց հող ա, որ դու ուզում ես բաժին դրնել,—ասացի ես,—ո՞վ է ինձանից առաջ այնտեղ վար արել, ո՞վ է սերմ գցել: Անվերի քօլ ³⁾ ա ըլել, ես եմ խմհատ արել: տանով—տեղով, սոված-ծարաւ արին քրտինք եմ թափել վրան, իսկ հիմա դու ուզում ես ձեռքիցս խլել: Բա քեզ Աստուած չունե՞ս, խեղճ չեն իմ խիզանը՞ ⁴⁾, էս եխծէն էլա վախում չե՞ս:—Ո՞վ ա ասում խմհատ ես արել, ո՞ւմ գլուխ ես ուզում կապել,—պատասխանեց Ստեփանը,—երկու քար ես դէն ձգել ու մի արմատ պոկել—խմհատ ես

¹⁾ Իսկայն:

²⁾ Խմհատ անել՝ կը նշանակի հողը մաքրել թփերից, արմատներից ու այդպիսով պիտանի դարձնել վարելու համար: Խմհատը մնում է միշտ տիրոջ սեպհականութիւն ու երբեք ուրիշ հայնական վարելահողերի հետ բաժին չի դնում:

³⁾ Վայրենի անտառ:

⁴⁾ Երեխաները:

արե՞լ: Որ ըտհէնց ա՛, ես էլ կը գնամ Չոփուրանց երկու-
թևի ¹⁾ հաչա-կաղնին պոկեմ ու հողը վարեմ և յետոյ
ասեմ, թէ նա իմ խմհատն ա, թող չեմ անիլ, որ հասա-
րակի հողերի հետ բաժին դնուի:» Խալիւր ծիծաղեց: Ստե-
փանը ինքնաբաւականութեամբ դարձաւ դէպի գրագիրը, ա-
սելով. «ա՛րա՛, գրի՛, գրի՛ Խալիանց Դաւթի Լալուկ բարի
գլխի հողը:»—Ի՛նչ,—հարցրեց գրագիրը,—հողը, թէ խմ-
հատը:—Հողը,—պատասխանեց բարկութեամբ Ստեփանը,—
խուլ ե՛ր, լսեցիր ոչ, որ ասացինք, թէ նա ընտել խմհատ
չի արե՞լ: Գրագիրը գրեց սուգիի ասածը: Մի շարժից յե-
տոյ Սևունց Եղին բարձրացաւ սարը հողերը բաժանելու.
ծեղ գցեց,—Աստուած ինքն այն ծեղ համարի,—ու խմ-
հատս ընկաւ Շարմաղանց Ստեփանին: Էս օր թամամ երեք
տարի ա, ինչ նա խմհատս վարում ա, ինչ նրա հացն ա
ուտում: Իսկ ես փափախս աչքերս գցած, ձեռս ծոցումս
դրած ամեն կիրակի գնում եմ եխծի դռանը կանգնում, թէ
տեսնեմ երբ է Սևունց Եղին հողերը բաժանելու և ինձ
ինչ բաժին է տալու, որ գնամ վարեմ:

—Սևունց Եղին.... Աստուած Սևունց Եղիի տունը
բանդի,—խօսում է կրկին Բաղունց Կարապետը,—այդ քե-
փակը որ Աստուածանից չը վախի, մեզի եսիր ²⁾ կը տանի,
դուք ի՛նչ էք գիտում: Լաւ դա ու Տէր-Մսէսանց Մինասը
չէին, որ կուռի տարին Աւագանց Մաթոսի թևի տակը մը-
տած ուզում էին նրան էր եղբորտանցով բէգութիւն տան,
չինիս վրայ տէր շինին:

—Կարապետ, դու լաւ կիմանաս, Մաթոսը դրանց ի՛նչ
էր տուել, որ այդ քեփակները նրա համար այնքան տա-
փերը պոկում էին ³⁾,—հարցնում է Վարանանց Թունին:

—Անց թա ինչ էր տուել, խի գիտում չե՛ս: Մաթոսը
ակռօժնի սուղումը զուլլուղ ⁴⁾ էր անում, Եղին ու Մի-
նասն էլ նազար-բէգի հետ տափի դաւի ⁵⁾ ունէին. Աստու-

¹⁾ Երկու թևի-երկու կողմից վարուող հող:

²⁾ Գերի:

³⁾ Աշխատում էին:

⁴⁾ Ծառայում էր:

⁵⁾ Վէճ:

ծուօրն ակոծնումն էին մթնացնում ու Մաթոսի տանը։ Շէնս որ քանդէիր, ոչ Մինաս կը գտնէիր, ոչ Եղի, — հարիրդա շհարներում ¹⁾ կորած էին լինում։ Մաթոսը դրանցից կերաւ, կերաւ, յետոյ միտք արաւ՝ «այս մարդիկը շինի իշխաններ են, ինձ մօտ գործ ունին, սրանցով կարելի է մեծ բան ձեռք բերել»։ Ասելն ու սկսելը մին արաւ. սկըսեց ինքը նրանց ուտացնել, խմացնել, նրանց համար մուհտայ աստվատութիւն անել ու ըտհէնց անելով մեր պարուն Մաթոսը կամաց-կամաց իր միտքը նրանց բաց արաւ։ Թէև դժուար էր նրանց համար այդ բանը գլուխ բերել, բայց ճար չի կար, վիզ կալան։ Էն տարին էլ հօ, ա՛ թուռն, շէնս կամորան էին գրում, այդ գու գիտես։

— Բա, ոնց չեմ գիտում. էն որ հաջա-սախկալը եկաւ շէնս, սուգիաներին թակեց, ստարշինին տուն գցեց, Եալ-ղշլաղեցի հասան-բէգին բխովեց ²⁾ թա գող ա պահում։

— Հա՛, հա՛. ապրես, ըղորմի բո հօրը, հէնց էն տարին։ Մեծաւորը երբ եկաւ աները գրելու, Եղին ու Մինասը, իբրև շինի իշխաններ, կանգնեցին, թէ Աւագանք տէրտէրի թոռներ են. նրանք պէտք ա ըոհաթի շարքէն հանուեն ու ազնուականների շարքումը գրուեն։ Մեծաւորը, Աստուած նրա որդիքը պահի, մի լաւ, հալալ բրիստոնեայ մարդ էր, ասաց, որ միայն իշխանների խօսքով ես այդպիսի բան չեմ անիլ. թող գիւղացիք բոլորն էլ իրանցից մի պրիգօվօր ³⁾ տան, թէ իրանք համաձայն են նրանց բէգութեանը։ Այս որ լսեց Մաթոսը, Եղիի ու Մինասի հետ միասին ընկաւ շէնս, որ ոնց որի ա պրիգօվօրը շինի։ Մինին խաբելով, միւսին մի զատ տալով, մէկալին վախեցնելով, Մաթոսը վերջապէս պրիգօվօրը շինեց։

— Խափել ես ասում, բաց թողնում, — ընդհատում է նրան Խալիանց Դաւիթը, — ինձ եկաւ ասեց. «Դաւիթ, թուղթ ենք շինում առաջնորդին ուղարկենք, որ մեր չկուլի համար վարժապետ նշանակի. եկ սրան գու էլ ձեռք բաշի»։ Չեռքը քաշեցի, բայց մի շաբթից յետոյ իմացայ

¹⁾ Քաղաքում։

²⁾ Շղթայակապ։

³⁾ Համախօսական։

բանն ինչու՞մն ա. գլուխ թակեցի, բայց էլ ինչ կարող էի անել:

— Դէ էլ գլուխներդ ինչ ցաւացնեմ, — շարունակում է Վարապետը, — դուք ինքներդ էլ գիտէք, որ յետոյ Մաթոսը ուզեց մինչև անգամ շէնս իր վրայ հաստատի. ոնց մենք տանով, խիզանով գնացինք գբունտի ոտներն ընկանք, լաց եղանք, աղաչեցինք, պաղատեցինք, որ մեզ մի կերպ Մաթոսիցն ազատի: Ետնայ գբունտը ոնց մեր իշխաններին հաւաքեց, ուղարկեց քաղաք ¹⁾ սարգարի կուշտը, որ գոնեա նա մեզ մի ճար անի: Դէ էլի սարդարն ապրած կենայ, տեսաք, որ նա մեզ եսիրութիւնից ազատեց:

— Բա՛, Աստուած սարգարին հաստատ պահի իր թախտի վրայ. նա մեզ Մաթոսից թափեց, թէ չէ մենք հիմա վաղ էինք կորել, — պատասխանում է Դաւիթը:

— Էլի մեղայ Մաթոսին, — կրկին շարունակում է Վարապետը, — նրանից մի անգամից պրծանք, ահանջնիս դինջացաւ, իսկ տեսնում էք, որ Սևուռնց Եղին շարունակում է մեր աները քանդել ու մեր ծուխը կտրել: Սարխն ինչքան խոտ կայ բոլորը մի քանի մարդակերերի ա տուել ու մեզ պէս քեասիր-քսուրին զրկել. ըտհէնց ա անում և հողերը բաժանելիս, և հանդը ծախելիս, իսկ մենք հայվանի պէս մնում ենք էն կողմին կանգնած: Հիմա էլ էս ա օրս՝ միջնում ա. տեսնում էք նա լիս աշխարհ չի դուրս գալիս, թէ հետը խօսանք, մի բան մասլահաթ անենք. կորած ա, ով ա գիտում որ սև ատակի ա:

— Ո՛նց թա որ սև ատակի ա, — խօսում է Վտրանանց Թունին, — նա հիմա ստարշինի հետ միասին Սարգիս-բեգի ալաչուխում ոչխարի խորովածը գցած լաւ բէֆի վրայ ա: Նա որ այսօր եօթանասուն տարեկան պառաւ մարդ ա, շէնամիջից դուրս չի գալիս, հազար ու մի կեղտոտ բան ա բռնում ստարշինի ու շինի մեծերի խաթրն առնելու համար, հազար ու մի ուշուռնց ու ղէյբաթ ²⁾ ա լսում գիւղացոնց ահից, պատճառ նրա, որ պրիստաւ եկած ժամանակ ոչխարի համ ա տեսնում, սարին խոտերը կամ հողերը բաժանելիս էլի ոչխար ա ճանգ գցում. կենդ-կենդ էլ, եթէ

¹⁾ Թիֆլիս:

²⁾ Բամբասանք:

այդ ձեռուքը գալիս է, շէնամիջի բաղի ¹⁾ ա կուլ տալի ու այդպիսով պորտը հաստացնում,—մի խօսքով այդ մարդը միշտ իր մեռել-կենդանը բաշել ա տալիս միայն լափել ու լափելու համար:

—Այ նա օձի միս լափի ու զահրումար լափի, բալքի նրան սպանի հա՛, — զայրացած ասում է Դաւիթը:

—Հրէս էգուց ոնց որի ա էստեղերը կերեայ,—շարունակում է Թունին,—որ շատ էստեղից, էնտեղից սկեցին նախատել, էլի կը սկսի ինքն իրան հայհոյել ու ասել, թէ միչեւ մահս սհէ բանի էլ ես ձեռք չեմ տալ, իսկ եկող տարին մէկէլ տեսար Եղին կրկին սարը խոտ բաժանելու ա եկել: Ե՛հ հա դրա որն ասեմ, որը խոստովանեմ. դա չէ՞ր որ մէկէլ տարին հազար ու մի փանդուփունդով սուտ պրի-գովօր շինեց ու Պողոսանց Ջաքարին, որ ստարշին վախտը երեք հազար մանէթ շէնամիջի փող էր կերել, պրծացրեց: Դեռ վերջը, դուք ինքներդ էլ այդ լաւ գիտէք, որ Ջաքարը քիչ մնաց Եղիի գլուխը թակի, 13 մանէթ միայն ընկաւ այդ քեօփակի ճանկը: Ահր այդպիսի անաստուածութիւն կը լինի. ես տղիս նոքար ²⁾ տամ, ինքս գնամ հեռու արանումը չոր բարին կրակ անեմ, փող աշխատեմ, որ յետոյ այդ արին քրտինքով աշխատած փողերը Պողոսանց Ջաքարը ասնի իրա համար շհարումը ³⁾ տներ շինի, իսկ ես մնամ սոված էն ղողին կանգնած: Ահր էդ Աստուած վեր կունի՞, էդ բոլորը Եղիի արարմունքը չի: Ադա՛, ադա՛,—գառնում է նա իր փոքրիկ տղային,—գնա՛ մի կուլէն աղբից ջրով լցրու, բեր խմենք, ծարաւ մեռայ:

—Լաւ էդ խեղճ երեխին ուր ես սարը բերել, միթէ՛ դա բան անող ա,—նկատում է Դաւիթը Թունիին:

—Ե՛հ, տնը շինի մարդ, ինչ ես ասում,—պատասխանում է Թունին,—էս օր էն օրն ա, որ փետին փալատ են փաթաթում ու բանեցնում, նաքի թա երեխին ուր ես բերել:

Միւս օրը վաղ առաւօտեան գիւղացիների մեծամասնութիւնը իր «ղոբուոցը» վերջացրած սովորաբար սկսում է խո-

¹⁾ Փող:

²⁾ Ծառայ:

³⁾ Բաղաբում:

տի հունձը: Սարն այդ միջոցին մի առանձին կերպարանք է ստանում: Առաւօտեան արեգակը մի նոր կեանք ու կենդանութիւն է ներշնչում գործունեայ ու եռանդուն շինականին: Սար ու ձոր թնդացնում է նա իր երգերով, «հաղով»: Նրա գերանդիի զննգոցն ու թրընփոցը «ասմանն է» գնում: «Եսալիս Ինգլիզ ա, Ինգլիզ, ¹⁾ սրա նանը մեռնի, — ասում է նա իր գերանդիի մասին ու շարունակում եռանդով շարժել իր հալալ աշխատանքի այդ անմեղ զէնքը: Թէ բլուր, թէ ձոր ծածկուած են աշխատաւորների բազմութեամբ: Մի տեղ երեք-չորս ջանաթաթախ ջահիլներ բաս մաած ²⁾, թւբերը մինչև արմուկները վեր բաշած, ոտքերն ամուր գետնին յենած ու միաշար կանգնած ամենայն արագութեամբ շարժում են գերանդիները մի աջ, մի ձախ ու ամեն մի շարժումով «աշխարհ են տեղը նստացնում»:

— Նազար, հա, անունդ տափը չի գցես, հերդ ու մէրդ ³⁾ խեղճ են: Նրանց ճարն ու իլլաջը դու ես, հէնց արա, որ Սողոմոնը առաջ չի ընկնի, — նկատում է նրանցից մինը իր ընկերին:

— Արա, ա Չատ, ի՞նչ ես ասում: Մգամ Նազարը հնց ա մեռել, որ Սողոմոնը նրա առաջն ընկնի: Էս փափախը գլխիս հարամ չի ըլիլ, որ ըտհէ բան պատահի, — պատասխանում է հպարտութեամբ Նազարը, շարունակելով եռանդով շարժել գերանդին: — Զ'ը, հ'ը, ե' ջան ե' քե մատաղ, Ինգլիզ, — անդադար կրկնում է նա:

— Նազար, հաւա մի վեր ունիր ⁴⁾, — նկատում է նրան Սողոմոնը, — Չատին քեզ աչքով-ունքով արաւ, ամա դա զառ չի շինիլ: Դու աղայ ես, մարդ ու մարդանայ հետս եկ: Բա իմ կերածը հարամ չի լինիլ, որ քեզ պէսը առաջս կտրի:

— Է՛ս ա հրէս կերևայ, կերևա՛, ա՛ Սող, մէջ է մտնում Չատին, — դու ըտհէնց պեծի՛ն-կրակին մի անիր: Դեռ նոր ենք սկսել, ղոչաղ ես դուրուր գալիս: հրէս միսհաթից

¹⁾ Անգլիացու շէնք:

²⁾ Բաս մտնել—մրցել:

³⁾ Հայրդ ու մայրդ:

⁴⁾ Մի պարծենար:

ետը կերևայ, թէ ում մէր տղայ կը բերի: Նազար, հա-
քե մատաղ հա, Նազար, Ինգլիզիւ լաւ ածոց արա, հա, ա-
ջան հա, ըտհէնց, ապրես,—քաջալերում է նա Նազարին:

Ջահիլները շարունակում են եռանդով առաջ գնալ
ու իրար «ըռեխ կրծել» Արեգակը կամաց-կամաց բարձ-
րանում է հորիզոնի վրայ, ձգելով իր ոսկեփայլ ճառա-
գայթիները դէպի կանաչազարդ հովիտներն ու մարգագետին-
ները: Աերջիներս ծածկուած են առաւօտեան թանձր մա-
ռախուղով, որն արեգակի ազդեցութեան տակ, մաս-մաս
կծկուելով, այս կողմն այն կողմն է անհետանում: Չորերի
խորքերից երբեմն-երբեմն լսելի է լինում հովուի սրնգի կամ
նախըջու պիուի ձայնը, որը, միախառնուելով հարկաւոր
հնձողների աղաղակների ու երգեցողութեան հետ, լցնում
է օդը սքանչելի մեղեդիով:

Քիլիսադարի ¹⁾ առուի ափին նստած է մեր ծանօթ
Ատրանանց Թունին: Գերանդին մի կողմ ձգած, ոտաբոբիկ
ու գլխաբաց, նա զբաղուած է տրեխ կարկատելով:

—Ա՛, Թուն, հէ՛ ա Թուն, Թունի,—կանչում է նրան
ձորի միւս կողմից Բազունց Վարապետը:

—Հէ՛յ, ի՛նչ կայ, խէր ըլի,—ձայն է տալիս Թունին:

—Ո՛նց թա ինչ կայ,— հարցնում է նրան զարմա-
ցած Վարապետը,—խի՞ ես ըտհէնց անմեղացել. մաջալ ²⁾
ես գտեւ, որ նստեւ ես տրեխ կարկատում, էս օր որ օր
ա՛: Ընկեր ես, դու էլ ինձ պէս բաժնիցը մաղբուն ես մնա-
ցել, եկ գնանք խոտ բաժանողի եախիցը կախ լինենք, աչ-
քը հանենք ու խոտ պոկենք նրանից: Բա չուա որ օր պտի
նա մեր արինը ծծիլ, մենք խի իսան չե՞նք:

—Արա, Վարապետ, գիժ չես, պել չես, եկ ինձ լսիր,
էդ զալմաղալէն հեռու կաց: Սևունց Եղին մեզ խոտ չի տալ
նհախ տեղայ մեր մեռելներն էլ քաշիլ կը տանք, էդ կը
լինի մեր աշխատանքը:

—Ո՛վ ա ասում, թա մեռելները քաշիլ կը տանք. դու
վեր կաց, չեմ-չեմ մի անի՛ր, տրեխներդ կեց: Էսօր որ ես
արին չանեմ, մգամ սիրտս կը հովանայ,—պատասխանում է

¹⁾ Եկեղեցաձոր:

²⁾ Ժամանակ:

բարկութեամբ Կարապետը ու շարունակում շտապեցնել Թու-
նիին: Խեղճ Թունին ճարը կտրած տրեխները մի հանգա-
լոտներն է գցում ու Կարապետի հետ ճանապարհ է ընկնում
դէպի Գեօլի ղրաղը, որտեղ այդ առաւօտ «Լիս աշխարհ»
է դուրս եկել Սևունց Եղին: Գեօլի ղրաղին անբաւականե-
րի մի մեծ խումբ շրջապատել է Եղի ամուսնու Վերջինս գըլ-
խաբաց, փափախը կոնատակին դրած, կաշուէ բռնութեամբ
ձեռքին վիթխարի սեան պէս կանգնած է նրանց մէջ: Բո-
լորն էլ ձգձգում են նրա շորերը, բոլորն էլ խոտ ու բա-
ժին են պահանջում: Խեղճ Եղի ամին էլ չի իմանում, որին
պատասխանի, որին «բարսաղի»¹⁾ անի. բայց նա այդպիսի
ղալմաղալներում այնքան փորձուած է, այնքան ընկած-դուրս
եկած մարդ է, որ ոչ թէ միայն գլուխ չի կորցնում, այլ
դեռ «ըռելս էլ է ձղում»: Գիւղացիք տաքացած սաստիկ
բարձրաձէնում են, բայց Եղի ամին նրանց գերազանցում է:
Կարելի է ասել, որ նա շնորհիւ իր այդ ընդունակութեան
է այնպիսի նշանաւոր դեր խաղում Կաթնաշէնցոց «շէնա-
միջի» գործերում: Նրա ձայնը անհամեմատ հեռու է գնում:
Հնձողները, հեռուից լսելով Եղի ամուսնու որոտոցը, երբեմն
ասում են՝ «չոռ, չոռ աս Եղ, ըշտա երբ պիտի քո ձայնը
այս սարէն կտրուի»: Բայց, չը նայելով գիւղացոց այդ չոռ
ու ցաւին, իւրաքանչիւր տարի այդ ժամանակ Եղի ամու-
հգոր ձայնը էլի իւր նախկին վեհութեամբ «գրըմբում է»
Գեօլի ղրաղին: Տարուայ ընթացքում Եղի ամին շէնամիջում
շատ է զալմաղալի ճանկ ընկնում, շատ է սրա, նրա հետ
«դաւի-դրաբայ» անում, բայց երբեք նա այնքան «բողաղ չի
ձղում», որքան խոտերի ժամանակ սարին:

— Ախպերք, դուք ինձանից ի՞նչ էք, — ասում է նա գիւ-
ղացիներին, — ես էլ ձեզ պէս մի ըռհաթ մարդ ըստեղ իմ
քեասիբութիւնին եմ եկել. գանգատ ունէք, գնացէք ձեր
ստարշինին ըրէք, ձեր սուգին ասացէք: Եկել էք պկիս չո-
քել, ուզում էք հոգիս առնել. ես կամ ի՞նչ իրաւունքի
տէր եմ ես, որ ձեզ քարսազի անեմ: Ոնց մեծը նշանց է
տալիս, ես ընհէնց եմ բան բռնում, ընհէնց եմ բաժին
անում: Մեծի խօսքէն դուրս չեմ գալիս. ստարշինն ասում

¹⁾ Բաւականութիւն տայ:

ա. «ա՛յ Եղ, էս բանն էսհէնց արա՛ն», ես էլ վեր եմ ունում նրա ըսածին անում: Դէ հմի դուք ի՞նչ էք երեսս կտրել. ի՞նչ էք հոգիս բողազս հաքել:

— Հա՛ ես էդ անմեղ ջանիդ մատաղ, — հեգնութեամբ նկատում է նրան Բաղունց Կարապետը, — մեծի խօսքաւն ես գնում: Լաւ մեծը բեղ թաղի, մեծը բեղ ասել ա, թա գընա՛ բոլոր խոտերը շէնամիջի զուրդերին տուր ու խեղճ, անճար, անիլլաջ ըռհաթին մաղբուն արա՛ն: Խի՞ չես հանգո՛ն բան բռնում, խի՞ չես մեղ հետ էլ մասլահաթ անում:

— Ի՛նչ, ի՛նչ, բեղ հետ մասլահաթ անեմ, բեղ հետ չէնս խի քանդուել ա, էլ մարդ չի կա՛յ:

— Բա ո՛ւմ հետ անես. եկ ինձ հարցրու, գնա Խալփանց Դաւթին հարցրու: Էն խի բա խարջը վեր դնելիս լուխից առաջ՝ մեղ պէս բեասիւններին ես վեր դնում, պրիստաւ եկած ժամանակ զազախին իր ձիով իմ տունս ես ղոնաղ տալիս: Որ սովիստաւ բան բռնէիր, էսօր Սարգիս-բէգի թուրբերը խեղճ Դաւթին թակիլ-կտրատիլ չէին, նրա գլուխն ու շորերը պատռոտիլ չէին:

— Հա հէ սպանած պտին, — պատասխանում է Եղի ամին, — նա խի ա գնում ծուրտ աղբրի ձորը, քանի որ ընտեղ բաժին չունի: Որ հախը հարցանես, նա իսկի մի ծեղ էլա չը պիտի ստանայ էս սարէն. նա քանի գլխանի ա, որ գնում ա Սարգիս-բէգի մարդկանց հետ հուջաթ ¹⁾ անո՛ւմ:

— Ո՞նց չի պիտի մի ծեղ էլա ստանալ, տնաքանդ, — երեսը արնաթաթախ ու պատռոտած շորերով առաջ է դուրս գալիս Խալփանց Դաւիթը, — խի՞ ես թագաւորի ըռհաթ չեմ, ես թագաւորին խարջ չեմ տալի՛: Ա՛ խախը, — դառնում է նա գիւղացիներին, — բա էս Աստուած վեր կունի՞, էս տեսնուած ու լսուած բան ա՛, ձիւն ձմեռուանիս Յիրաւովի հանդին սոված-ծարաւ անծող ես արել, վայ էն հալին քսան մանէթ սաղացրել ու խարջս տուել: Հեռու ամառ էլ էս բեօփալն ու ստարշինը եկան պկիս չորեցին, թա ըլիլ չի, որ պէտք ա հէնց հիմա խարջը տաս ու տաս. աղաչեցի պաղատեցի, որ մի բիչ ժամանակ տան, տեսնամ ինչ հողն եմ գլխիս տալի, — զատ չի դառաւ. ճարս կտրեց, իմ աչքի

¹⁾ Վիճում:

լիս Ջէյրան կովը հէնց էս քեօփակի վրայ կիսագնով ծախեցի ու խարջս տուայ. հմի Սեռունց Եղին ասում ա, թադեռ սպանած պտին:

— Սպանած պտին մի տակաւը, մին գլխաւը, — կրկնում է զայրացած Եղի ամին, — ես քեզ Յուրտ աղբրի ձոր եմ նշանց տուել, որ գնեւէ ես ընտեղ խոտ հնձելո՞ւ, հը՞:

— Բա ինչ ես արել, բա ինչ ես արել. էս ինչ ա, — ցոյց է տալիս նա Եղի ամուն ծեղը, բաժանաթուղթը, — էս ինչ ես ձեռիս դրել: Ծեղումը Յուրտ աղբրի ճանպիտակը մեր բաժնի վրայ ես դնում, ճանպի գլխի ձորամիջի կատաղած խոտերը քո գիտացած մարդկանցը տալիս ու յետոյ նրանց սովոցնում, որ գան գլուխներս թակեն ու ճանպիտակն էլ ձեռներիցս խլեն:

— Սուտ ա, խաչաւաւեատարանաւ որդիմ կուտեմ, որ սուտ ա. ճնպի տակն էլ, գլուխն էլ նրանց ա տուած, աչքերս կապիր մի, — ասում է Եղի ամին:

— Ո՞նց ա սուտ. ես չեմ գիր գիտում, տէր-Պետրոսի տղէն էլ չի գիտում, նա չի երէկ կշտրներիս կարգաց: Դէ հմի էլ հաղուր հրէս Արշակն ա ըստեղ, թող սա էլ կարգայ. — ասում է Դաւիթը, դուրս քաշելով խմբից Արշակին:

— Արշակ, կարգա՛, Արշակ, կարգա՛, — ձայն են տալիս այս ու այն կողմից գիւղացիները:

Արշակը վերցնում է բաժանաթուղթը. «Աղաջանի տափերը, — կարգում է նա, — Այթալէն, Փխակի աղբիւրը, Աէնդ-գուժի ձորի բողաղը, Հանէսի տղի խմհատը, Բարսեղի իւրդը, Վանունց ծրըհափան հողի նիւնիլի ըռեվելը, Գիքունց խմհատի դուրս գցիլի ըռեվելը, դէնը հարերգայ չուայ Թրոսանց երկութևի ներքե եզնածիրը, Սերոբի կլատեղը ու ընտղա բռնած չուա Սահակի խոթարըը, Յուրտ աղբրի ճընպի տակը...»

— Ճնպի տակը, ճնպի տակը, — կրկնում են գիւղացիները, ընդհատելով Արշակի ընթերցանութիւնը: Բաղունց Արապետը բարկացած մօտենում է Եղիին:

— Ա՛ քեօփակ, դու մեր տները խի՞ ես քանդում, — ասում է նա, — մեզ քսան տանով Ալիի հողումն ես մաղբուն արել, ըստեղ էլ էս խեղճին երեսուն տան հետ ես գցել ու ոչ թա մենակ առանց խոտ թող արել, այլ դեռ

Թակիլ էլ տուել: Ծեղումը մի բան ես գրում, Սարգիս-բեգի թուրքերին ուրիշ բան սովորացնում ու գալիս մեր կշտին էլ դամմիշ ¹⁾ ըլում, թա տեղովը սուտ ա. բա քեզ Աստուած չունիս, բա էն կապիտիցն ²⁾ էլա վախում չե՞ս:

— Ատա՛ կապիտը քու գլխին փուլ գայ, — բարկացած գոռում է Եղի ամին, — նա խի էր ճնալի տակը գնում, որ թահուկի էն եքայ աշխարհը դրանց բաժնումը, դա կարաց ոչ ուրիշ տեղ վեր ունի՞:

— Ահա՛ էն եքայ աշխարհը երեսունն տան ես տուել, մենակ նրանը չի էլ ախիրը նրա պէս մի խեղճը ճնալի տակը չը պիտի գնար, էլ ախիրը նրա պէս մի խեղճը թակուիլ չի պտէր: Դաւիթը ոնց անի, որ դու Սարգիս բեգի թուրքերին ասում ես. «Ծեղումը ճնալի տակը նրանց եմ տուել, ամա ով գայ, տաղ արած ³⁾ գլուխը թակեցէք. Յուդա աղբրի ձորը հարերդա Սարգիս-բեգինն ու ստարշինինն ա»:

— Ատա թուրքերը դեռ քեզ էլ պտին թակած, քեզ էգ ի՞նչ ես խօսում. ո՞ւմ վրայ ես ըռելս բաց անում: Դեռ եկ ձեռքս պաչի, որ քեզ կալի հոյն եմ ուղարկել:

— Ո՞ւմ ձեռ պաչեմ. քու ձե՞ռը: Դու ոչ ըլես, ո՛չ դու մեր շինէն իբի բաշը ¹⁾ վերանաս. քու անունը միանգամից Աստուածանից կտրուի, քու:

— Ամէն, — վրայ են բերում գիւղացիները:

— Ամէն ցաւա գաք դուք, — բարկացած դառնում է դէպի նրանց Եղի ամին, — դեռ ամէն էլ ասում էք. էդա ձեր շնորհակալութիւնը: Ես տարին բութիւն ձեզ համար պրիստաւի, նաչալնիկի ու մրովի սուդի դռներն ընկնեմ, գրռնա-

1) Ուրանում:

2) Երկնքից:

3) Սուա կացած:

1) Յաւիտեանս:

տի ու ակոժմի սուղի առաջին չքոք անեմ, յօգուտ հասարակաց երբեմն գլուխս թակել տամ, ետնայ դուք ինձ ըստհէնց էլ ասէ՛ք:

—Ա՛յ ոչ ընկես, փուչ ընկես, — խօսում է Վարանանց Թուռին. — Խի՞ ես ընկնում, բեզ ով ա խնդրում, թա սրա-նրա դռներն ընկի: Որ դու ըլես ոչ մեր շէնը կը դինջանայ, բեասիբի բեռը կը թեթեանայ. լաւ խեղճ ըռհա-թի տունը դու չես բանդո՞ւմ, հը՞:

—Այ իմ խէվ խելքէն, իմ խէվ խելքէն, որ ձեզ հետի բաշքաշ եմ ըլում: Էս էլ մի զալաթ էր, որ այս տարի արի, Սարգիս բէգի ու ստարշինի խաթրը չը կոտրեցի: Ես խի ձեզ հետի խոտ բաժանեմ, խի հանդ բաժանեմ, խի մեծաւորների դռներն ընկնեմ: Ախպերք, բոլ էր, հերիք էր. օր էս ետը դուք ձեր եարին ¹⁾ դարման արէք. հօ՛, հօ՛. ես էլ շէնամէջ չեմ կոխիլ, եախես իբի բաշը ձեզանից թափում եմ, եախի, — ասում է Եղի ամին ու թքոտելով հեռանում գիւղացիներից:

Վերջիններս այս այն կողմն են ցրւում: Նրանք դարձեալ անբաւական են: Եղի ամու փառաւոր հրաժարականը նրանց չուրախացրեց. այդ խօսքերը Եղի ամուց նրանք առաջին անգամը չեն լսում: Եղի ամին տարուայ ընթացքում մի քանի անգամ թքոտում է ու զգուանքով «եախկ» անում, բայց էլի պրիստաւ եկած ժամանակը «ձեռաց աղի առաջին բռնում է» իբրեւ շինի իշխան, ու այդպիսով միամիտ տրեսաւորի կապը երբէք նրա ձեռքից չի ընկնում, էլի թէ խոտ, թէ հանդ Եղի ամու ձեռքովն է անց կենում, էլի ամեն բանում նրա մատն խառն է լինում:

Օրը շաբաթ է: Գիւղացիներից շատերը վերջացրել են խոտի հունձը, շատերը դեռ կիսել էլ չեն, նայած Եղի ամին ում ինչ բաժին է տուել: Իրիկնագէմին սարի ճանապարհ-

¹⁾ Վէրքին:

հը «լլլում է», թէ մեծ, թէ փոքր իրանց «ալուխ-չուլուխը» հաւաքած շտապում են տուն: Խոտ բարձած ձիաների ու ջորինների քարաւաններին վերջ հը կայ: 2ը նայած որ գիւղացին միշտ մեծ սիրով ու խնամքով է վերաբերում գէպի իւր ամենահաւատարիմ օգնականը, անասունը, բայց այդ օրը նա ուշ չէ դարձնում նրա ծանր բեռան, շտապեցնում է, ծեծում է մինչեւ անգամ խեղճին, որպէս զի «հրէտին ժամին վրայ հասնի, հրէտին Լուսաւորչի պատկերի առաջին լիս կպցնի»¹⁾ ու հրէտին խաչ-աւետարան համբուրի»:

Օրհնելի սուի ²⁾ զառիվայրում ջորուն խոտ բարձած, գերանդին ուսին դրած, գլուխը քաշ գցած դանդաղ քայլերով գնում է ջորու ետևից մեր ծանօթ Խալիթը: Երբեմն-երբեմն միայն բարձրացնում է գլուխը, «թոշ» անում ջորուն ու կրկին, ընկղմուելով իր մտքերի մէջ, շարունակում լուռ ու մունջ քայլել: Նրա ետևից ոչ այնքան հեռու մի փայտ ձեռքին, մի ինչ որ եղանակ շվշուացնելով, բոլորովին մենակ գնում տիրացու Արշակը: Նկատելով Դաւիթին, նա աւելացնում է քայլերը:

— Բարի երեկոյ, Դաւիթ ամի, — ասում է Արշակը, հասնելով նրան:

— Այ՛ Աստուծու բարին բեզ, — պատասխանում է Դաւիթը:

— Հը խոտ շատ հնձեցի՞ր:

— Է՛, որտեղից հնձեցի, տնաշէն: Էն օրը հու գուինքդ տեսար, ինչ հալի էի ես: Զարդուած, կտրատուած սաղ օրը էլ կարացի ոչ մատս բանի նի տամ: Էքսի օրը վայ էն հալին գնացի Այթալէն: Էնտեղ սրա, նրա աղաչանք անելով կէնդ երկու բեռը խոտ հաւաքեցի:

¹⁾ Մոմ փռի:

²⁾ Սեռ-լեռնագագաթ:

— Երկու բեռը, — հարցնում է զարմացմամբ Արշակը:

— Երկու բեռը, հս'• մինն երէկի եմ տուն տարել, մինն էլ էս ա հմի եմ տանում:

— Բա ձմեռս առանց խոտի էդ ո՞նց պտես անի՞լ:

— Ոնց թա ոնց պտիմ անիլ. մի ջորի ունիմ, մնել մի կով. ընել Սևունց Եղին կիսադնով ծախել կը տայ ու ետես կը թափի նրանցից, ոնց պտեմ անիլ, ա՛քե մատաղ, — պատասխանում է Գաւիթը ու կրկին լռութեան մէջ ընկղմւում: — Թո՛շ, Թո՛շ, — երբեմն միայն ձայն է տալիս նա:

Ստեփան Առետիքեան.

ԱՆժԱՄԱՆԱԿ ԹԱՏՐՈՆ ԵՒ ԸՆԹԵՐՅԱՆՈՒԹԻՒՆ ¹⁾

1

1833 թուականին Բոննի ուսանողների մէջ առանձին հաճութեամբ նկատուում էր մի 17 տարեկան պատանի, որ իւր գեղեցիկ և յաղթապինդ կերպարանքով գերազանցում էր իւր ընկերներից: Նա բարձրահասակ էր և վայելչակազմ: Նւ թէպէտ հիւսիսային գերմանացի էր, սակայն նորա երեսի մաքուր և վճիտ գոյնը գրեթէ իտալական տիպար էր տալիս նորան. երկար սև արտևանունքներով ստուերացած նորա մոյգ փալլուն աչքերը, նոյնպէս և այտերի մշտափթիթ վարդերը՝ կարծեցնել էին տալիս, թէ դա հարաւային Նւրոպայի ծրնունդ է: Նորա գանգուր խիտ մազերը խարտեաշ էին կամ շէկ և մուգ. գեղեցկապէս կամարացած ճակատի շարունակութիւնն էր յօրինում՝ իւր բարեկազմ, ուղիղ և փոքր ինչ ծայրարձակ քիթը, որ նորա խելօք և նուրբ դէմքին տալիս էր համարձակութեան զրոշմ: Բերանն ու ծնոտը ծածկուած էր հազիւ նշմարող աղուամագով, մինչդեռ նորա ձայնը անոյշ խոր բամբ էր հնչում:

¹⁾ «Գաստիարակութեան արդիւնքներ» գրքից դարձեալ մի պատմութիւն (Տես «Աւամայ» գրական հանդեսի Ա. գիրք, երես 183, ծանօթութիւն):

Թէպէտ «Բազմավէպ»-ը կասկած է յայտնել, բայց մենք կրկնում ենք, որ յիշեալ գրքի հեղինակը անյայտ է:

Ծան. Թարգմանչի

Ով որ ի մօտոյ ճանաչում էր Կարլ Փօն Հոհենհա-
ուզէնին, նորա մէջ գտնում էր ի բնէ առատապարգև
ոգի, զմալլում էր այն անդուլ եռանդից և ժրութիւ-
նից, որ նա իրաւագիտութեան ուսման նուիրում էր,
և յարգում կամ սիրում էր նորան նաև իւր սրտի պա-
տուական յատկութիւնների համար: Վասն զի նա կեն-
սազուարթ և սրտաբաց մարդ էր, ընկերութեան մէջ
զուարճախօս և ուրախ՝ առանց չափազանցութեան, բո-
լոր ծանօթների դէմ հաճոյական և սիրաբուղի, իսկ իւր
վարքի մէջ գրեթէ միշտ հաւասար և անփոփոխ: Նորա
մտքի աշխուժութիւնը՝ միշտ բաց և զգաստ էր ամե-
նայն նորութեան համար, բայց և ուսումնական նիւ-
թերի մասին սիրում էր զրուցել: Միայն տան մէջ շատ
անգամ տխուր և մտախոհ էր, բայց շուտ սթափուող
և բացարձակ զուարճացող: Ըստ ամենայնի բարոյական
գոլով, ոչ մի երիտասարդական մոլութեան անձնատուր
չէր լինի, ուստի և նորա վարքը ամեն բանի մէջ անա-
րատ և առաքինի էր:

Ուսանողական կեանքը գրաւիչ էր նորա համար,
բայց տւելի գաղափարական կողմից, նորա մէջ փնտռե-
լով հին ասպետական կեանք, ուստի և ամենայն ծայ-
րայեղութիւններից խորշում էր և համալսարանական
ազատութեան ուրախութիւնների մէջ՝ սիրում էր վայե-
լուչ չափաւորութիւն: Նորա ոգուն հակառակ էր պարծե-
նալ ուսանողական վայրենութիւններով, իսկ չը փնտռած
մենամարտութեան կոչ ընդունում էր, և այն ժամա-
նակ նա ցոյց էր տալիս արիութիւն, պահելով իւր ան-
ձը հանգիստ և վսեմ:

Նորա ընտանեկան հանգամանքները շատ յաջող
էին: Իւր և ծնողների մէջ յարաբերութիւնները խիստ
մտերմական էին, և ինչպէս որ ներկայում գոհ կեանք
վարելու համար նիւթական միջոցներ չէին պակասում,

այնպէս էլ ապագան բոլորովին ապահոված էր:

Յայտնի է, որ ուսանողական տարիները, նոյն իսկ պակաս նպաստաւոր պարագաներում, շատերի համար կեանքի ամենաերջանիկ հատուածն է. իսկ Կարլ Փօն Հոհէնհաուզէնի համար, որ այնքան առաւելութիւններով օժտուած էր թէ նիւթապէս և թէ հոգեպէս, ուսանողութիւնը աւելի ևս պէտք է նմանէր այն գեղեցիկ մայիսեան օրին, որի կապուտ երկինքը չի պղտորւում ոչ մի ամպից, որի մեղմիկ և ծաղկաբոյր շունչը չի սառչում ոչ մի հիւսիսային հոդմից: Իւր ծանօթներն էլ, որոնք եկել էին գեղեցիկ Հռենոսի համալսարանում գիտութիւն ստանալու, նորան համարում էին հէնց այդպէս ամենաբախտաւոր պատանի:

Բայց որքան անակնկալ և սոսկալի պիտի լինէր այն գոյժը, որ 1834-ի ապրիլի 5 ին նոցա հասաւ. թէ այնպէս առերևոյթ բախտաւոր համարուած պատանին՝ կամաւ կարճել է իւր կեանքը: Նախընթաց գիշերը, իւր սրտին ուղղած ատրճանակի մի հարուածով, նա կտրեց իւր կեանքի թելերը իւր ձեռքով, այնպէս որ զէնքի բարձրաձայն պայթիւնից զարթեցած տան բնակիչները, զարհուրելով շտապեցին տեղը, բայց գտան միայն նորա անշնչացած դիակը, հանգիստ երկնցած անկողնու վերայ, իսկ նորա շուրջը մի կնքած ծրար, մէջը նորա օրագրութիւններն ու նամականիք, մի բաց լունարէն նոր կտակարան, երկու իրար վերայ խաչաձև ընկած դանակներ և դատարկուած ատրճանակ:

Նախընթաց ցերեկուայ և երեկոյեան դէպքերի մասին այսքանը իմացուեցաւ: Զատկական արձակուրդների առաջին օրերին իւր ծնողները նորան կարօտակէզ սպասում էին տեսնել, և խիստ անհանգստացան, երբ որ նորա ընկերները փոստի կառքով արդէն հասան իրանց տեղը, իսկ նա չկար: Նոքա ստացան նորանից միայն

մի կարճ նամակ, մարտի 30 թուով, որով նա իւր յապաղումը արգարացնում էր այսպէս, թէ ընկերներին խոստացել է ոտքով գալ հայրենիք և թէ անշուշտ 5 կամ 6 օրից յետոյ կը հասնի նոցա հետ ի միասին: Սակայն նշանակած ժամանակն էլ անցաւ, իսկ նա չերևեցաւ: Ծնողների համբերութիւնը աւելի ևս հատաւ, երբ որ տեղեկութիւն առան, թէ ոտքով եկող ուսանողները արդէն անցել են, որոնց մէջ չի եղել իրանց որդին: Նոքա երկիւղ էին կրում, չը լինի թէ նա հիւանդացել է կամ վնասուել է մենամարտութիւնից, որի մասին անորոշ լուրեր էին պտտում, կամ վերջապէս թերևս պարտքեր ունի, որ զժուարանում է Բոննից դուրս գալ: Այս պատճառով մայրը մի գորովալից նամակ գրեց, որ ոչ թէ յանդիմանական էր, այլ արտայայտում էր տրտունջ նորա անբացատրելի բացակայութեան համար, խոստումներ վճարել պարտքերը, եթէ իւր վերայ ծանրացել են, և երկրորդ անգամ ճանապարհի ծախք առաքել: Հայրը ուրիշ գուշակութիւններ անելով՝ աւելացրեց այս խօսքերը. *Quidquid agis prudenter agas et respice finem*, այսինքն՝ ինչ որ մտադրում ես, խոհեմութեամբ գործիր և կշռիր վախճանը:

Այս նամակը ուղարկուեցաւ Բոնն, որդու տանտիրոջ անունով, այն հաւանականութեամբ, թէ գուցէ որդին ճանապարհ ընկած լինի, որ և հասաւ նշանակած տեղը ապրիլի 4-ին: Կարլ Փօն Հոհենհաուզէնը հէնց այդ ժամանակ գտնւում էր սրախաղութեան կրկէսում: Տանտէրը իսկոյն կանչել տուեց այն տեղից, յանձնեց նամակը և աւելացրեց, թէ պատրաստ է իրան տալ այնքան ճանապարհածախք, որքան որ ուզենայ: Բայց նա մերժեց առաջարկութիւնը, գնաց իւր սենեակը և կարդաց նամակը զգացուելով և արտասուած: Աղախ-

Նը այդ տեղ էր և նկատեց այս փղձուկը: Դա առաջ էլ վկայ է եղել, որ նորա ընկերները համոզելիս են եղել նորան իրանց հետ հայրենիք գնալու. վերջին երկուներն նկատել է, որ նա գնդակներ է թափել, մի քանի դանակներ դաշուճաձև սրել է, և երբ որ իրանից հարցրել է, թե ինչի համար են դոքա, պատասխան է ստացել, թե փայտից բան է ուզում տաշել: Տանտէրը այս բոլորը չարագուշակ համարելով, սրտադող ընկաւ պատանու ոտքերը և աղաչեց այլ ևս չը յետաձգել ճանապարհը, իսկոյն տունը նամակ գրել, թէ գալիս է, և իւր ծնողների անհանգստութեան վերջ դնել: Կարճ և զայրացած պատասխան ստացաւ. Կարլից, որ վեր կենայ, և թէ չի սիրում մէկին չոքած տեսնել, թէ հայրենիք կը դառնայ, միայն անմիջապէս չի կարող տեղից շարժուել:

Բայց և այնպէս տեղն ու տեղը մի քանի տող գրեց ծնողներին: Նա յայտնում էր, թէ խիստ վշտացած և ինքն իրան կշտամբելով կարգաց նոցա նամակը, բայց չէր երևակայում, որ իւր պատճառով նոքա մտատանջութեան մէջ պիտի լինէին: Անզգուշութեամբ ստացած մի փոքր տկարութիւնը արգելեց ժամանակին գալուն. դրամի կարօտութիւն չունի. նամակից յետոյ ինքն էլ անմիջապէս ճանապարհ կընկնի: Մի քանի տող տանտէրը աւելացրեց, թէ նոցա որդին հիւանդ էր (մենամարտութեան մէջ ուսին մի վէրք ստանալով), բայց հարկաւոր խնամքներով արդէն իսպառ ապաքինացած է, և թէ ճանապարհի բոլոր պէտք եղածները ճշտիւ կը հոգայ: Նամակը իսկոյն ուղարկուեցաւ փոստը:

Կարլ ֆօն Հոհենաուզէնը երեկոյեան գնաց ուսանողական ընկերութեան մէջ, ուր որ նա անդամ էր, իսկ աղախնին պատուիրել էր մինչև իւր դարձը տաք ջուր պատրաստել ոտքերի համար, որ մի քանի երեկոյ

շարունակ՝ գործ էր անել: Իւր վեստֆալեան հայրենակիցների շրջանում ուրախ էր և գուարճանում, բայց գլխացաւի պատճառով ժամի 10-ին տուն դարձաւ: Այս տեղ տաք ջուր ընդունեց, հագաւ մաքուր ճերմակեղէն, իրանից յետոյ եկող ընկերին սովորական սիրով ողջունեց, որ նոյն տան բնակիչ էր, և խնդրեց նորանից, ինչպէս ուրիշ անգամներ էլ խնդրել է, որ մի բան անէ ջութակի վերայ: Այս կատարուեցաւ, և դեռ էլի երկար խօսեցին ընկերները իրար հետ:

Երբ որ նա մէնակ մնաց, գրտումը մի քանի ժամ լսւում էին, որ նա լայն քայլերով սենեակում յետ ու առաջ ման է գալիս, մինչև որ կատարեալ լուսթիւն տիրեց: Առաւօտեան ժամի 3 էր, երբ որ մահացու գընտակը արձակուեցաւ:

Մի քանի բարեկամների և մօր հաղորդած տեղեկութիւններից, թշուառի վերջին ամիսների կենաց մասին, յայտնի է նաև հետեւեալը:

1833-ի գարնան մի գեղեցիկ օր Կարլ Փօն Հոհէն-հաուզէնը բաժանուեց հայրենիքից և ծնողներից, որոնք բնաւ չէին գուշակի, թէ այս տեսութիւնը վերջինն է: Երբ որ հրաժեշտի ժամանակ հայրը որդուն սեղմեց իւր կրծքին, կշտին կանգնած մայրը վերջնի գէմքի վերայ տեսաւ մի սև ամպ. և այդ ոչ թէ վշտակութիւն էր կամ թախիծ, այլ սառն սոսկումն, չարագուշակ լքումն, անընկճելի յուսահատութիւն: Ահաբեկուած մայրը պատրաստուում էր գոչել. «Կարլ, ի՞նչ է մտքումդ», բայց որովհետև ամպը շուտով ցրուեց, նա լուռ մնաց:

Ծնողները ամառը Բոննից ուրախ և իմաստալից նամակներ էին ստանում որդուց, և միայն նուազ զէպքերում թեթև գանգատներ էին կարգում նորա առողջութեան մասին: Աշունքի արձակուրդներին մի ուսա-

նողի հետ նա ոտքով ճանապարհորդեց Փրանսիայի մի մասը, Զուլիցերիա, Բաւարիա և Շուաբիա: Ամբողջ ճանապարհին նորա ուղեկիցը նորա վերայ չը նշմարեց ձախորդ տրամադրութեան ոչ մի նշան: Նա միշտ զրուարթ էր, ոչ մի տրտուկ չէր յայտնում և շատ լաւ դիմացաւ ճանապարհի դժուարութիւններին: Այդ միջոցներին յաճախ նամակներ գրեց ծնողներին, միշտ մանրամասն, ուրախ և հանճարով: Միայն Նիւրնբերգից գրած վերջին նամակում նկատողութիւն էր կցել, թէ ճանապարհից աւելի ապաքինութիւն էր սպասում:

Նիւրնբերգում ազգականների մօտ մնացել էր ութ օր, և այն տեղ ոչ ոք ոչմի բան չը նկատեց, որով գուշակուէր այն քստմենքի վճիռը, որ կէս տարի յետոյ նա ի կատար ածեց: Նա կարծես գոհ էր իւր ազգականների շրջանում, միայն մի քանի խնդիրների մասին հանդիսաւոր լրջութեամբ էր խօսում: Սկզբում գեղեցիկ պատրաստուած կերակուրների վերայ ուշադրութիւն չէր դարձնում, բայց մի քանի օրից յետոյ սկսեց ընտրութիւնը նկատել, գովել խոհարարի արհեստը, և այնպէս համով ուտել, ինչպէս որ վայել է աճող և առողջ երիտասարդին: Մարմնական ցաւի ոչ մի նշոյլ չէր երևում: Միշտ մասնակցում էր բոլոր ուրախութիւններին, բայց կարծես ոչ կատարեալ ներքին ազատութեամբ: Զրուցատրութեանց ժամանակ այնպէս էր խօսում, որ ազգականների հաւանութիւն գտաւ, միայն կրօնական խնդիրների մասին նորա գաղափարները չը գոհացրեցին նոցա, որովհետեւ յիշեցնում էին Բայրընին: Վերջին գիշեր նա մինչև գիշերուայ ժամի 1-ը խանդերգեր յօրինեց դաշնամուրի վերայ, շատ լաց եղաւ և հեկեկաց, բայց հետեւեալ օրը, հրաժեշտի ժամանակ, կրկին զուարթ և սիրահամբոյր էր:

Իւր մօտիկ համալսարանական ընկերները ձմեռուայ

կիսամեակին նկատում էին, որ նա շուտ շուտ խոհերի մէջ է ընկղմում և զգալի կերպով լուռ է մնում. բայց որովհետև հարցմունքներից փախուստ էր տալիս, իսկ ընկերութեան մէջ այնպէս ուրախ էր լինում, որ կարծես թէ ոչինչ ցաւ չունէր, ուստի այդ բոլորը համարեցին մի անցողական և աննշանակ տհաճութիւն: Ոչ ոք ընկերներից մտքում չէր անցնի, թէ դա կարող էր ունենալ որևէ հոգեկան կամ մարմնական ցաւ, ընդհակառակ, նորան միշտ համարում էին առողջ կենսասէր պատանի: Իսկ տարուայ վերջը ծնողներին սկսեց ուշ ուշ նամակ գրել, այն ևս չոր և ցամաք: Այս փոփոխութիւնը նոքա այնպէս բացատրեցին, թէ դուցէ նա սկսել է չափազանցութեամբ վայելել ուսանողական կեանքը, ուստի և կանխաւ պատրաստուեցան նորա մոլութիւնները սրտով ներել:

Իւր համալսարանական ընկերներից մէկին, որ պատրաստուում էր Բոննից հեռանալ և որին եղբօր պէս էր սիրում, ասաց, թէ ինքը խիստ անբախտ է զգում իւր անձը և թէ կուգենար Հռենոսի ալիքներում թաղուել կամ մի գնդակ արձակել իւր սրտի մէջ: Բայց ընկերը այդ խօսքերին կարևորութիւն չտուեց, միայն նախատեց, որ այդպիսի ցանկութիւններ են ծնում նորա գլխի մէջ, քանի որ բոլոր մարդկանցից նա աւելի քիչ պատճառ ունի այդպիսի խենդութեան համար: «Դու չես ճանաչում ինձ», այս էր նորա պատասխանը ընկերի բոլոր հարցովփորձին և աղաչանքներին, որ յայտնէ, թէ ինչից է ճնշւում: Միայն մի անգամ աւելացրեց. «Ինչո՞ւ ասեմ քեզ, ինձ այլ ևս ոչ ոք չի կարող օգնել»: Ընկերը չը հասկացաւ խօսքերի զօրութիւնը, և կարծեց թէ նորա ալլալութիւնը ժամանակաւոր տխրութիւն է:

Կարլ Ֆօն Հոհենհաուզենը ծնունդ էր 1816-ի յունուարի 17-ին Միլնստերում և մի անուանի բարոնի որդի էր, որ ազնուական գոյով՝ համապատասխան պատուաւոր պաշտօններ է վարել, նախ Վեստֆալի թագաւորութեան մէջ, ապա երբ որ նա յղծուեցաւ՝ նաև Պրուսիայի թագաւորութեան մէջ: Նորա մայրը մի զօրապետի դուստր լինելով՝ կանուխ հռչակուեցաւ իբրև յայտնի մատենագրուհի զանազան ոտանաւորներով, Բայրերնի գրուածոց թարգմանութիւններով, բանասիրական հանդէսների մէջ մասնակցելով:

Ծնողները իւրեանց զաւակին մեծացրին տմենայն անձնուիրութեամբ, որը որ հենց մանկութիւնից սկսած աչքի էր ընկնում ուժեղ կազմուածքով, վարդազօյն այտերով և մոյգ աչքերով:

Նորա առաջին տարիքներից շատ բան յայտնի չէ: Իւր հասակի համեմատ շատ կայտառ էր, բայց և խիստ խելօք վարքի մէջ: Հայրը կարծես մրցում էր մօր հետ ծնողական քնքշութեամբ և աչքից չէր հեռացնում որդուն. գրեթէ երբէք չէր գնայ զբօսնելու, եթէ իւր սիրելի ուղիին հետը չլինէր:

Արդէն 4-դ տարում մանուկը ցոյց տուեց մի քանի բնորոշ յատկութիւններ, որոնք յետոյ պատանեկութեան հասակում աւելի բարգաւաճութեամբ երևեցան: Զը նայելով իւր խնդասէր բարքին, շատ բան նորա վերայ թողնում էր անշնչելի տպաւորութիւն և յաճախ արտայայտում էր այնպիսի վճռականութիւն և խոհեմութիւն, որ իւր հասակի համար խիստ զարմանալի էր:

1820-ին ծնողները իրանց որդու հետ գնացին Բերլին, ուր բաւական երկար ժամանակ մնացին: Մայրը իսկոյն կապեր հաստատեց տեղական գեղասէր և կիրթ

շրջանների հետ, այնպէս որ Բերլինի զեղեցկասէր հանճարները շաբաթը մի անգամ նորա տան մէջ էին ժողովում: Նոցա թւումն էր Ռաքել ֆօն Բարնհազէն, որ ոչ միայն զարգացած ոգի ունէր, այլ և զեղեցիկ սիրտ, և թէպէտ հրէական ծագումով՝ բայց իւր հոգեկան առաւելութեանց պատճառով ընդունուած էր կրթուած ազնուականութեան մէջ. ինքնատիպ և հանճարամիտ Բէտինա ֆօն Արնիմ, որ յայտնի է իւր նամակագրութեամբ Գեթէի հետ. Ամալի ֆօն Հելուիգ, որ արդէն օրիորդ ժամանակ վայելում էր Շիլլերի և Գեթէի բարեկամութիւնը, որի պարծանքն էր իւր մաքուր բարոյական անունը և որ յայտնի էր որպէս ընտիր նկարչուհի: Հայնրիխ Հայնէն ևս այս շրջանի մէջ էր, որ այդ ժամանակ ուսանող էր Բերլինում և բանաստեղծական երկընթում նոր երևում էր որպէս աւետաբեր աստղ: Նորա ոտանաւորները, ինչպէս և «Բատկլիֆ» և «Ալմանզօր» եղերերգութիւնները, արդէն դարձել էր շատերի ուշադրութիւնը իւր վերայ: Վերջին եղերերգութիւնը լիքն է սարսափ և սոսկում բերող տեսարաններով, ուր ինքնասպանութիւնը առաջին գերն է խաղում:

Ահա այսպիսի շրջանումն էր ապրում փոքրիկ Կարլը մի քանի տարի և միևնույն ժամանակ սկսեց սովորել կարդալ ու գրել: Այն հանճարեղ կանայք և արք, որոնց ընկերութեան մէջ որ նա յաճախակի գտնուում էր, շատ էին զբաղում նորա անձով, գովում էին զուարճամիտ մանուկի զեղեցկութիւնը, նորա տղայութիւնները խիստ խելացի էին համարում, նորա մէջ գտնում էին մեծ հանճարեղութիւն և յայտնի կամ լռելեայն կերպով մարգարէանում էին, թէ անշուշտ մեծահռչակ ապագայ պիտի ունենայ: Եթէ գրականական երեկոներում բանաստեղծութեան Մուսայի նորութիւններ կարդային, նա միշտ ներկայ էր լինում և մատգրութեամբ լսում: Մի

անգամ հայրը ի լուր ամենեցուն կարդալով Հայնէի «Րատկլիֆ»-ը, սխալմամբ և շտապելով մի տող փախցրեց: Իսկոյն վեցամեայ մանուկը վառուած աշխուժով վազեց հօր կողմը և գոչեց. «Ձէ, չէ, հայր, դու մի տող թողեցիր, այդ խօսքը լետոյ պիտի գայ:» Ձարմացած հասարակութիւնը այս կերպով իմացաւ, որ նա հազիւ ընթերցանութիւնը սկսած՝ արդէն Հայնէի եղբրերգութիւնը ոչ միայն կարդացել է, այլ և լիովին հիւսել է իւր երևակայութեան մէջ:

Հայրը երբեմնակի նորան թատրոն էր տանում, որով նորա երևակայութիւնը այնպէս բորբոքեց, որ նա սկսեց տեսած թատերախաղերը ներկայացնել իւր քրոջ և թղթէ խամաճիկների օգնութեամբ, հարկաւոր հագուստները և հանդերձանքները ինքնովին պատրաստելով. նորան մեծ ուրախութիւն պատճառեց նոր տարուայ ընծան, որ էր մի փոքր թատրոն:

Ծնողները Բերլինից տուն դառնալով, որդուն զետեղեցին մի գիմնազիոն: Նա իւր ջանասիրութեամբ յաղթեց հին լեզուների դժուարութիւնները, միւս ուսմունքներում ևս մեծ յաւաքադիմութիւն ցոյց տուեց: Շատ սիրեց աշխարհագրութիւնը, մանաւանդ քարտէզ նկարելը: Ինը տարեկան հասակում այս դժուարակիր աշխատութիւնը մանուկին կէս օրերով պահում էր սեղանի մօտ, մէջքը ծռած և ստամոքսը սեղմած: Ծնողները չէին արգելում, որովհետև նկարելու տաղանդ էին տեսնում որդու մէջ:

Նորա ուսումնական և կրօնական կրթութիւնը թողնուած էր միայն ուսումնարանին, որ լաւ համբաւ ունէր. իսկ մարմնական կրթութիւնը առաջնորդում էր հայրը: Ձմեռը նա սառնասահով խայտում էր սառուցի վերայ, ամառը լողանում էր գետի մէջ և սովորում էր ձի հեծնել:

Թւում էր թէ աշակերտական աշխատութիւնների և մանկական խաղերի պատճառով՝ նորա նախկին բանաստեղծական ուղղութիւնը պակասել է. բայց այդ միայն երևոյթ էր: Նորա քոյրերը գտել էին նորա շարագրած եղերերգութիւնների և ոտանաւորների հատ ու կտորներ, և որովհետև սկսեցին ծիծաղել նորա սխալների վերայ, նա այնպէս վիրաւորուեցաւ, որ այնուհետև սկսեց ծածկել իւր գրական փորձերը: Մօր խրատը, թէ հարկ չը կայ այդպէս կանուխ նուիրել բանաստեղծական զբաղմունքներին, այլ աւելի օգտաւէտ է ուսանել, կարծես, անհետևանք չը մնաց: Նա ոչ միայն սկսեց յօժարութեամբ դասերը սովորել, այլ ցանկացաւ դասեր տալ: Խաղընկերներից իւր համար աշակերտներ ընտրեց, և եթէ նոքա հանգիստ չը նստէին, աշխատում էր նոցա գրաւել իւր գրպանի զրամով կամ փոքրիկ ընծաներով: Այսպիսի նստակեաց պարապմունքը տւելի հաճելի էր իրան, քան մանկական խաղը, գուցէ առաւելապէս այն պատճառով, որ ոչ ոքից յետ չմնալու տենչը՝ այնքան չէր իրագործում խաղերի մէջ, որքան եթէ ինքը պատիկների ուսուցիչ հանգիստանար:

Տասներկու տարեկան հասակում մտաւ երրորդ դասարան, ¹⁾ և այդ ժամանակ նորա մէջ ցանկութիւն շարժուեցաւ արտաքին կեանքով ապրել և պատանեկան քաջասրտութիւն ունենալ. այս տեղ էլ նա ուզում էր, որ ոչ ոքից տկար չհամարուի: Բայց միևնոյն ժամանակ միշտ զգուշանում էր այնպիսի արարքների մէջ մասնակցելուց, որ մերժելի կարող էին լինել բարոյապէս, և փոյթ ունէր, որ ուսուցիչների կամ հասակաւոր մարդկանց յարգանքը չկորցնէ: Իսկ միևս գիմնադիականների պէս սիրում էր պճնուել հապուստով և արտա-

¹⁾ Գերմանիայում առաջին դասարանը վերջինն է:

քին դիրքով, և աշխատում էր ծանօթանալ սիրուն օրիորդների հետ և չխնայել նոցա համար անմեղ հաճույական շնորհքներ: Այդ նշաններում ծնողները տեսնում էին նոր արթնացած ինքնագգացութեան միամիտ արտայայտութիւն, և աւելի ուրախ էին, որ որդին արագ աճում և հասունանում է, որ նա այն աստիճան զուարթ, ուժեղ և վայելուչ երեւոյթ է դառնում, որ նոյն իսկ օտարների համակրութիւնն է ստանում:

Սակայն այսպէս զուարճալի կեանքը շուտ վերջացաւ: Տարեկան բնութեանց ժամանակ գիմնագիտնի երրորդ դասարանը տկար հանդիսացաւ, այնպէս որ ի թիւս այլոց նաև Կարլի հայրը հրաւէր ստացաւ, որ որդու եռանդը աւելացնելու համար իւր օժանդակութիւնը չխնայէ: Հայրը նեղացաւ որդու վերայ և մի աշակերտի հետ ընկերակցութիւն շարունակելը արգելեց, որ պատճառ էր դառնում որդու ցրուածութեան: Մանուկի սրտի մէջ արդէն բռնկած պատուասիրութեան կայծը՝ այս դէպքից յետոյ բոցավառ կրակ դարձաւ: Նա բոլորովին կերպարանափոխուեցաւ, ուշք ու միտքը միայն ուսման ընծայեց, փոխադրուեցաւ երկրորդ դասարան և այնուհետև ուսումը շարունակեց կրկնապատիկ ջանքով: Մինչև կէս գիշեր սեղանի մօտ էր նստում, առաւօտեան զարթնում էր ժամի 5-ին, որովհետև դասերից առաջ մասնաւորապէս ուսանում էր անգլիերէն, զբօսանքները դադարեցրեց, իսկ եթէ հօր կամ մօր հետ գնում էր շրջելու, այն ժամանակ ևս աւելի ուսմանց վերաբերեալ խնդիրներ էր յարուցանում: Այնուհետև նա քիչ էր կարդում վիպասանութիւններ, որովհետև հայրը արգելում էր բոլորէքիչ ընթերցանութիւն:

Տասնուհինգերորդ տարիքի սկզբում Կարլ ֆօն Հոհենհաուզէնը, որպէս աշակերտ աւագ երկրորդ դասարանի, արդէն բարձր և նուրբ հասակ ունէր, զուարթ և ու-

ժեղ պատանի էր, ծնողաց պարծանք և մխիթարութիւն էր, և սիրելի ու յարգելի էր ուսուցիչների և աշակերտների առաջ: Նախկին տղայական զուարճասիրութիւնը այժմ փոխուել էր ազնիւ արիական լրջութեան, որով թեթեւ աշխարհասիրութեան և ցրուածութեան հետք անգամ կորել էր: Ընդհակառակ այժմ նա սկսեց հետաքրքրուիլ ժամանակակից քաղաքական դէպքերով: Յուլիսեան յեղափոխութիւնը և լեհերի պատերազմը ազգութեան համար՝ խիստ տպաւորութիւն գործեցին նորա վերայ: Սակայն այս դէպքերը նորան զրաւում էին ոչ այնքան քաղաքական ձգտումների տեսակէտից, որքան դիւցազնական սխրագործութիւնների կողմից: Բնաւ կարեւորութիւն չտալով քաղաքական նորանոր դրութիւններ ստեղծելուն, նորա սիրտը բորբոքւում էր մարդկութեան ընդհանուր երջանկութեան համար, ուստի և ծայրայեղ ռամկավարական գաղափարներին չէր համակրում:

Որքան որ նա աշխատութիւնը աւելացնում և հանգստութիւնը պակասեցնում էր, այնքան ծնողները չէին հաւանում այդպիսի չափազանցութիւններին, բայց նա պնդում էր, թէ դոքա հարկաւոր են, որպէս զի գատկին փոխադրուի տենչացած տռաջին դասարանը:

Ահա այդ ժամանակից քիչ քիչ զգաց մարմնական թուլութիւն: Նորան տանջում էր խոստուկը (փորի կրտրատուիլը) և (որովայնի) խիստ պնդութիւնը: Բժիշկներն աննշան համարեցին հիւանդութիւնը և առերեւոյթ ապաքինեցին: Բայց հիւանդութիւնը ժամանակ առ ժամանակ շարունակուեց կրկնուիլ, այնպէս որ ոչ միայն ծնողները, այլ ինքը Կարլն էլ սկսեց անհանգրստանալ հետեւանքների մասին: Նորա մտածողութեան մէջ առաջին անգամ բոյն դրեց սեւամաղձ երեակայութիւնը և սկսեց յամառութեամբ ինքն իրան համոզել, թէ ժա-

մանակով փոքր ինչ առաջ նկատած ստինքների ուռուցքը և որովայնի անկանոնութիւնը՝ անշուշտ խոլիեցգետնի և ցայլքի աղէթափութեան նշաններ են: Չնայելով բժիշկների հանգստացուցիչ կարծիքներին, պատանու սրտի մէջ երկիւղներ բուսան, որ այլ ևս չը ջնջուեցան, այլ ընդհակառակ անբուժելի կերպով ծածուկ ծաւալեցին:

Այլ այս հիւանդական երեւոյթները նորա ծաղկափթիթ դէմքին ոչինչ վնաս չտուեցին, այնպէս որ ծընողները հաւատացին, թէ ամենայն ինչ անվնաս կվերջանայ: Նա սկսեց փոխանակ սեղանի՝ երկայն գրակալ գործածել, որպէս զի երկար նստած չմնայ պարապելիս, թողեց երաժշտութեան և անգլիերէնի դասերը, կանոնաւոր կարգ և զգուշութիւն մտցրեց կերակուրների մէջ, շուտ շուտ զբօսնում էր և զանազան ջրեր էր խմում:

1831-ին այսպիսի միջոցների գործածութիւնը կարծես օգնեցին, բայց շուտով հիւանդութիւնը աւելի ուժով սաստկացաւ, մինչև որ ծածուկ տխրութիւնը ծայրագոյն յուսահատութեան փոխուեցաւ: Նորա վարմունքի մէջ սկսեց նշմարուիլ մի սառն և դաժան յամառութիւն: Հետեւեալ տարին էլ շատ անգամ խաւար էր լինում դէմքով և ինքն իւր մէջ ընկղմած, բայց ցաւի մասին ուշ ուշ էր գանգատւում: Մի անգամ պատահամբ յայտնեց, թէ իւր մտածողութիւնը սկսում է շփոթուել և յիշողութիւնը թուլանալ, և թէ կեանքը այլ ևս չի ուրախացնում իրան: Նորա առողջ դէմքը խաբում էր բժիշկներին, որոնք չէին տեսնում հիւանդութեան ծանրութիւնը, իսկ դառնաշունչ յամառութիւնը աւելի հասակին էին վերագրում ծնողները, և ոչ թէ հիւանդութեան, այն ևս առ ժամանակեայ տրամադրութեան, քանի որ նորա միւս վարմունքների ար-

տայայտութիւնները բնաւ չարագուշակ չէին: Միշտ իւր ընկերների հետ էր լինում, նոցա հետ ի միասին սրա-
խաղութեան և հրսեան ձգութեան վարժութիւններ էր
անում: Երեկոները երգում և պարում էր քոյրերի հետ,
հանաքներ էր անում հօր հետ, և առ հասարակ նորա
վարքը չէր զանազանում այն ամրակազմ և կենսա-
զուարթ պատանիների վարքից, որոնք նորա հետ ի միա-
սին պատրաստուում էին գիմնազիոնից անցնել համալ-
սարան:

1833-ի զատկին Կարլ Փօն Հոհէնհաուզէնը վերջ-
նական քննութեան ժամանակ ստացաւ հասունութեան
վկայական № 1, որ նորա պատուասիրութեան գլխա-
ւոր նպատակն էր: Բայց այնքան երկար ժամանակ ե-
րազած և այժմ կատարուած իրողութիւնը կարծես թէ
նորան չբախտաւորացրեց: Ամենայն համեստութեամբ
բայց սառն սրտով և ճակատը ամպամած, մեկնեց նոր
ընդունած վկայականը իւր գերերջանիկ հօրը այս խօս-
քերով. «Ահա հայրիկ, քեզ բերում եմ վկայական № 1.
Ես այդ ստացայ, բայց արժանի չէի»:

Հանքային ջրերի գործածութիւնը դարձեալ թե-
թեւութիւն տուեց նորան: Իսկ ծնողները աւելի յոյս
էին դնում Բոնն գնալու ճանապարհորդութեան, Հռե-
նոսի գեղեցկութիւնների և ուսանողական ազատ կեան-
քի վերայ: Ափսոս, որ յոյսերը ի գերեւ ելան:

3

Թէ որքան կարեւոր հանգամանք է դաստիարակու-
թեան մէջ, որ մտադրութիւն դարձնուի պատանու ոչ
միայն արտաքին գործքերի և հրաժարումների վերայ,
այլ և կարգաւ նորա սրտի մէջ, իմանալ նորա մտքերի
և գգացումների զարգացման ընթացքը, կարօտ չէ ա-

պացուցի: Անփոյթ դաստիարակիչները մինչև անգամ մտքով չեն անցնում, որ մի փորձ փորձեն սանիկի ներքին աշխարհքը հետազոտելու. նոքա նորա արարմունքների շարժառիթները թեթև սրտով աճապարանօք դատում են այն կանխակալ կարծիքներով և հայեացքներով, որ նոքա կազմել են իրանց անձնական մտածելու և զգալու կերպերից: Սակայն այս գործը շատ հեշտ չէ. նոյն իսկ ամենաբարեխիղճ դաստիարակութիւնը շատ անգամ կդժուարանայ ուղիղ գաղափար ստանալ մանուկի ներքին կեանքից, որովհետև արտաքին նշաններից ներքին շարժումների մասին եզրակացութիւնը, երևոյթներից՝ պատճառների գիտութիւնը—մեծ մասով սխալ են դուրս գալի:

Կարլ Փօն Հոհէնհաուզէնի ծնողները չը գիտէին նորա ներքին կենաց պատմութիւնը. բայց հարկաւ դժուար է մեղադրել նոցա այդ պատճառով: Որովհետև նա ինքը խիստ ծածուկ էր պահում իւր ներքին աշխարհը ուրիշներից, և միմիայն նորա թշուառ վախճանից յետոյ մնացած օրագրութիւնները, ոտանաւորները և նամակները մի լոյս են սփռում այդ մասին: Նորա թողած թղթերից ահա կքաղենք նշանաւոր տեղեկութիւնները:

Իւր օրագրութիւնը սկսել է 12 տարեկան հասակում: Այդ ժամանակից երկու բնորոշ ծանօթութիւն կայ: Մէկի մէջ նա խօսում է մի «ծեր պատուական պարոնի» մասին, որին որ իւր ազգականների մօտ շատ անգամ տեսել է, և որից որ ինքը մի գովասանական ոտանաւորի է արժանացել, «սակայն բանաստեղծութիւնը լաւագոյններից չէր, այլ մի շարագրութիւն առանց չափի և իմաստի»: Երկրորդը թատրոնին է վերաբերում: 1828-ին թափառաշրջիկ դերասաններ էին եկել իւրեանց քաղաքում ներկայացումներ տալու, որոնց մասին այս-

պէս է գրում. «Այժմ շուտ շուտ թատրոն եմ գնում: Երէկ տեսայ Իցկօ թատերախաղը: Մի անգլիացի մեծ հմտութեամբ ձեւացրեց նորան: Բուրգունդիայի կոմսը լաւ չներկայացուեցաւ, թատրոնն էլ դատարկ էր: Շէքսպիրի Սէրն ամենայն ինչ կարող է ինձ շատ գոհացրեց. նոյնպէս և Պրէցիոզան: Աւագակների հարսը շատ չհաւանեցի»:

1830 թուականին դեռ ևս սրտի զեղումները օրագրութեան մէջ նոյնպէս մեծ ծաւալ չունին, բայց աւելի խոր բացւում է նորա ներքին կեանքը, որը բոլորովին ուրիշ գոյներով է ներկւում: Հէնց առաջին տողերում, որ մայիս ամսով են նշանակած, յիշատակում է իւր սրտի վէրքերը և թախծութիւնը: «Ես մտադիր էի շատ բան ասել իմ ցաւի, իմ տխրութեան մասին, որ թւում էր, թէ զգում եմ իմ մէջ և իրօք որ ըզգում եմ, որպէս զի իմ անձիս համար փոքր ինչ հետաքրքրութիւն շարժեմ իմ մէջ, բայց ինքս չեմ հասկանում, թէ էլ ինչո՞ւ չեմ կարողանում: Չեմ ուզում թղթի վերայ անցուցանել ցաւերս. ես այնպէս եմ կարծում, որ այդ պատճառով նոքա կը կորցնեն իրանց բանաստեղծական հրապոյրը»: Յետոյ գալիս են խոստումներ, թէ ուզում է ջանասէր, կարգապահ, լաւ և բարի լինել, և յոյս՝ թէ կը հասնի այդ նպատակներին:

Ապա առաջին անգամ ակնարկ է լինում, թէ 14-ամեայ պատանին սկսել է մանր քննել գոյութեան գաղտնիքը, զարհուրած երկբայել իւր զօրութեան մեծութեան մասին, և այդ բաները նկարագրելիս ձգտում է նշմարւում բառերով խաղալ: Իսկ իւր նկարագիրը ծանուցանող կտորը այս է. «Այսուհետեւ էլ ինչո՞ւ խօսիմ իմ մասին: Չէ որ ես ինքս դեռ լաւ չգիտեմ, թէ ես ո՞վ եմ և ի՞նչպէս եմ. երևի այս ծագում է նորանից, որ ես հասարակ սովորական մարդկերանցից եմ,

այն ևս այն պատճառով ես աւելի հասարակ և սովորական մարդ եմ, որ չէի ուզենայ այդպէս լինել: Ե՛հ, այս ցանկութիւնը բնաւ անսովոր բան չէ»:

Յետոյ իմանում ենք, թէ նա պնդում է կերպարանեալ դիւրագգացութեամբ և տխրութեամբ, ուստի սիրում է մենակ զբօսնել, և թէ բնութեան վերայ զգածական հայեցողութիւնը քաղցր է իւր համար: «Կար ժամանակ, երբ որ ես բռնադատում էի սիրտս, որ տխուր լինեմ, կամ աւելի լաւ է ասել, երբ որ սըրտով ուզում էի տխուր նրելալ, և ոչ թէ լինել: Այդ ժամանակը գեղեցիկ չէր. բայց աւելի լաւ էր, աւելի գեղեցիկ էր, քան երկրորդը: Այս անգամ տխրութիւնն ու վիշտը իմ մէջ ոչ այնքան արտաքին տպաւորութիւններից էր ծնւում իմ մէջ, որքան իմ ոգու և սրտի շարունակ զարգացումից: Թէ և տակաւին մի մանուկ էի, ինչպէս որ այժմ ևս նոյն եմ, բայց վիշտս շատ խոր էր, և այն ինձ ցանկալի չէր, ո՛չ, ես ատում էի նորան, և միայն նուազ դէպքերում քաղցր թախծութիւնը թեթեացնում էր իմ տանջանքը: Այժմ—բայց այժմ ես ինձ դարձրել եմ մի հանելուկ, և իմ ցաւի տեսակը—նոյնպէս մի հանելուկ է: Ես սիրում եմ վիշտ և կարօտ քաջել, դոքա քոյր և մայր են թախծութեան, և շատ անգամ ինքս հետամուտ եմ դոցա, զոր օր. զբօսնելու ժամանակ»:

Այդպէս զբօսնելիս մի գեղեցիկ օր նա կիսաձայն խօսելով ու ցնորելով թափառում էր դաշտի մէջ դէպի վայր, իւր միտքը կորցնելով այն լեռների զննութեան մէջ, որոնք որ կազմում են վեստֆալեան կոչուած դուռն. նորա սիրտը սկսում է կարօտով թռթռալ. նորան թւում է, թէ լեռների յետև այն Հերֆորդն է, ուր տարիներ առաջ այնպէս ուրախ և զուարթ օրեր անցուց իւր ազգականների մօտ: Յանկարծ կարօտակէզ

սրտով արտասուում է. «Ո՛ր է ձգտում սիրտս. դէպի Հերթորդ: Ոչ, աւելի աւելի վսեմ կարօտութիւն ունենալու է ձգտում: Ոչ, ոչ, դէպի ոչ մի բան, ոչինչը փրկուի է, ինքս էլ չգիտեմ»:

Այս խօսքերի շարունակութիւնը վերջանում է մի քանի բռնագբօսիկ համեմատութիւններով և բառախաղերով, որով յայտնի է դառնում սրամիտ լինելու ճիգ և ջանք:

Նոյն թուականի յաջորդ արձանագրութիւնը սկըւում է յուլիս ամսով, և նա ցոյց է տալիս, թէ մայիսին սկսուած թախծական անորոշ տրամադրութիւնը՝ այժմ մարմնական տկարութեան պատճառով արդէն հաստատ կերպարանք է առել: Նա երեակայում է, թէ ծածուկ աղէթափութիւն և խոլխեցգետի ունի, և վճռել է գնդակով, թոյնով կամ ալիքների մէջ մահ կոչել, եթէ այդ երկու հիւանդութիւնները յայտնուին: Այս վճիռը յանկարծակի չի կազմուել, այլ նա շատ անգամ խորհել է, մինչև անգամ մարմնական ախտերից առաջ և միայն իւր հոգեկան բորբոքուած վշտերի դրդմամբ: Նա երկուութեան մէջ էր, արդեօք իսպառ կը ոչնչանայ, թէ աւելի լաւագոյն գոյութեան մէջ կը փոխուի, եթէ «այս թշուառ աշխարհը» թողնէ. բայց նա դարձեալ նազեր է անում և զարդարւում է վշտով, կարօտով և թախիծով, այդ վիճակը գեղեցիկ համարելով, «թող ոչինչ չը լինի, բացի վշտից, ոչինչ, բացի թախծութիւնից և նորա քոյր կարօտ քաշելուց»: Այս այնքան քաղցր է, որ առաջուայ տարակոյսները, այն «անլեզու յուսահատութիւնը», «կարծր, ցուրտ անապատը», չի կարող նորա կրծքի մէջ իշխել և լաղթանակել. «փառք Սստուծոյ, դեռ ընդունակ եմ զգալ տխրութիւն, քաշել կարօտ, և մինչև որ այդ բանը կարող եմ, թէպէտ կրծքիս մէջ ամայութիւն է, այլ չեմ յուսահատուի և

կերթամ խնդութեամբ կը յանձնեմ անձս մահուան»։ Նա աշխատում է թոյն ճարել, իսկ երբ որ չի յաջողուում, վճռում է վառօդ և արճիճ ձեռք բերել։

Յուլիս ամսի վերջերը անյայտանում է ինքնասպանութեան այս միջին տրամադրութիւնը. նա լիշում է առաջուայ երջանիկ օրերը «երբ որ ինքը» կարողանում էր իւր մէջ բռնի կերպով վիշտ բարձրացնել» և այդ վիճակով ուրախ լինել. յոյս ունի մարմնական տկարութիւնից փրկուիլ, և մեծամեծ հոգսերի մէջ է, որ աւելացնէ իւր ջանասիրութիւնը և յաջողութեամբ աւարտէ գիմնազիական ուսումը։ Նշանաւոր է հետեւեալ գտնգատը. «Բարեկամներ չունիմ, այլ հաղորդակցութիւն շատերի հետ. բոլոր դասընկերներս հասակով մեծ են ինձանից, ուստի և ես դեռ ևս համարում եմ անկատար ծծկեր»։

Այս ժամանակուայ ոտանաւորների նիւթ են կազմում՝ միայնակութիւն, առաւօտեան արեւ, աշունք, գոռն լեռներ, անտառ, բայց բնաւ թախծութեան գոյն չունին, այլ աւելի զգացական և մտայնօղ խորհրդածութիւններ են բնութեան մասին։

Օրագրութեան 1831, 1832 և 1833 թուականի արձանագրութիւնները, ուրեմն երբ որ նա 16 և 17 տարեկան էր, ցոյց են տալիս նորա սրտի նշաններն աւելի որոշ կերպարանքով, քան առաջ, որ լոկ միայն ակնարկներով էին արտայայտուած կամ ոչ այնքան պաշտօն գունաւորուած։

Շատ կտորներում արտայայտուում է գերազանցելու կարօտութիւն, ի մանկութենէ սկսած բարձրութեան և մեծութեան ձգտում, բայց և միեւնոյն ժամանակ նոյն նպատակներին հասնելու անկարողութեան զգացում, ինքն իւր ոյժերից խաբուած մնալը և վերջապէս անինքնավստահութիւն։

Մի անգամ մայրը նորան ասել էր, թէ լաւ չէ, որ խափանում է իւր ճախրող հանճարեղութեան՝ թրուոյքը, որ կարող է դեռ մեծ ապագայ ունենալ: Հայրը այս գուշակութիւնների դէմ կասկածներ է յայտնում, իսկ որդին այսպէս է խօսում օրագրութեան մէջ. «Հայրս իրաւունք ունի—բայց կիսով չափ. ես ինքս երբէք չեմ ձգտի այնպիսի տեղ բռնել կեանքի մէջ, որ սովորականից բարձր չլինի: Այն ոգին, որ մօրիցս ժառանգել եմ, այն տեսակից է, որ ես բարձր վսեմութեան պիտի ձգտեմ, և ես կարող էի ինձ յոյսերով փաղաքշել, թէ այն ոգոյ ընդունակութիւնները ինձ զօրութիւն կը տան իմ նպատակիս հասնելու, եթէ ոգին այնպիսի մարմնում բնակուած լինէր, որ կարողանար ոգւոյ ձգտումները իրագործել: Այն ժամանակ ես ցոյց կը տայի, թէ ինչպէս իմ կեանքը հաստատ և հետեւողական է, իմ յարատեւութիւնը անխախտ, իմ արիւթիւնը անընկճելի, և թէ ուրեմն իմ զօրութիւնը բաւական է, որ մարդկանց ամենայն հակառակութեան և ճակատագրի հարուածներին կատարելապէս դիմադրաւէ»:

Գերազանցելու փափագը արտայայտուած է այսպիսի զեղումներով.

«Իմ սիրտը թմրում և միշտ թմրում է: Կար ժամանակ, որ վիշտս իմ հպարտութիւնն էր. ես երազում էի, թէ նորանով կենդանութիւն ունիմ, թէ ես իմ հոգեկան ոյժերի մէջ եմ և կամ դարձեալ նորանով, և այդպէս իմ շրջապատողների մէջ միշտ ես էի փայլում: Այժմ ևս չեմ ուզում ուրանալ, թէ ամենայն կողմերից այնքան արժէք կարող էի ունենալ, ինչքան և ուրիշները, եթէ իմ արտաքին պարագաները այլապէս կազմուէին: Բայց այժմ ոչ միայն նոցանից պակաս եմ, այլ բնաւ ոչինչ եմ: Իմ սիրտը փափուկ է, ես գուրկ

չեմ իսպառ բարոյական և բանաստեղծական զգացու մից, և ուրեմն ես կարող էի լինել բախտաւոր, հետեապէս և ուրախ: — Առաւօտեան արթնում է միայն մարմինս, իսկ հոգիս այլ ևս չի փոխում իւր վիճակը օր ու գիշերուայ մէջ, ինչպէս մի կիսակոյրի տեսողութեան գործարանը. այսինքն՝ հոգիս գիտէ և զգում է իւր թշուառութիւնը, թէ նա մի հաշմ է և մաշուած է մտածողութեան համար: Զէ, Աստուած վկայ, լաւ է շէլ լինել, քան կոյր, անարգութիւն կրել, քան ցաւակցութիւն, սրիկայ լինել, քան դարմանի գլուխ»:

«Ես եմ, մարդկանց բազմութեան պէս, ապականուած բնակութիւն: Ես ճնշման տակ եմ և չեմ կարող աղաղակել, ինչպէս որ կուգենայի: Մի ցուկապատ արջ եմ: Իմ ցուկակապն է հիւանդութիւն, յիմարութիւն, հոգեւոր աղքատութիւն: Մտքեր գողանալ, կամ քաղել և կցկել, իմ բանս չէ: Այդպիսի խայտաբղէտ կարկատանքներից կը կազմուի միայն թուրթակի պատմութեան, այս ինձ չի յարմարի: Իմ տառապանքը խիստ խոր է, իսկ երեւակայութիւնս մնում է մակերեւոյթի վերայ: — Ես թշուառ էակս, հոգով աղքատս, պէտք է գոհ մնամ, որ կարողանում եմ շարադրել գէթ ողորմելի և կցկտուր համեմատութիւններ, որ ամէն մի գձուձ թերթում կարդում եմ աւելի նուրբ, կորովի և ինքնագիւտ ձևով արտայայտուած: Իւրաքանչիւր քրտնածիգ էակ, անշունչ մեքենայ, զրաբան, որի բոլոր խելքը լոկ միայն ճարտասանութիւն է, աւելի հմուտ է երևում խօսակցութեան, վիճաբանութեան մէջ, քան ես: Շատ անգամ ասես թէ ինձ ու ինձ լլկելով խոնջեցնում եմ, մինչև որ իմ զգացման համար պատշաճ բառեր եմ գտնում: Բայց երբէք չեմ կարողանում հասնել գէթ սովորականին: Ես սագի պէս կարկաչում եմ հրապարակաւ իմ անհամ շաղակրատութիւնները, և եթէ աշխարհքի անէծք

է բուլթ անհանճարեղութիւնը, այն ժամանակ իմ խըղճուկ գոյութեան հոգեկան և մարմնական փտած պտուղները՝ կարող էին սնունդ տալ ամեն հետեակախօսութեան և բոլորից էլ անցնել. բայց մի և նոյն ժամանակ փառք եմ ծարաւում Կեսառի ծարաւով: — Իսկ ե՞ս: Փոխանակ հասնելու այն բանին, ինչ որ աղերսում էի, կորցնում և այն, ինչ որ ունէի. և եթէ մի բան թղթին եմ յանձնում, այն չունի ոչ համեմանք և ոչ ամոքանք, այլ աղի է ծովի ալիքների պէս, դառն է որպէս լեղի»:

— «Երբ որ մանկութեան քնից արթնացայ և քիչ քիչ մտաւոր աչքս բաց արի, ես տեսայ ահեղ բաներ մէկ մէկու յետեւից, որպէս զի յետոյ նոյն աստիճաններով տեսութիւնս հետզհետէ փակուի: Ես ունէի պալծառ միտք, մեծ ինքնազգածութիւն, մի կուրծք լիքը լափշտակութիւններով և ծրագիրներով. երբ որ պատանեկութեան շէմքում էի կանգնած, ես կարծում էի, թէ տիեզերքի զարկը իմ երակներին մէջ եմ զգում. ոչ մի նպատակ ինձ համար անհասանելի չէր, փառքը իմ եղբայրս պիտի լինէր, վտանգը՝ իմ հարսս: Բայց աւա՛ղ, երազած բախտաւորութեան գլխապտոյտ բարձրութիւնից, յանկարծ գլորուեցայ և այնպիսի վէրքեր ստացայ, որ էլ չբժշկուեցան: Երբ որ իմ յոյսերի աւերակները այսպէս կուտուեցան իմ առաջ, այնու ամենայնիւ տոկալու զօրութիւն գտայ և ապաւինեցայ այն ամենին, ինչ որ մարդու սիրտը վսեմացնում է, մանաւանդ գիտութեան. ինձ մի թարողը պիտի լինէր ուսումը և նորա ձեռքից բռնած պիտի առաջնորդուէի բարի կենաց մէջ: Սակայն, այն ինչ պատրաստում էի իմ լքուած հոգու մնացած բոլոր եռանդով գրաւել այդ յոյսը, դա էլ ցնդուեցաւ, այդ դատարկ ցնորական պաճուճանքը»:

— «Ոչ ապրելու քաջութիւն ունիմ, ոչ երեւա-

կայուլթիւն, ոչ մի խելօք բան եմ մտածել, և ոչ գործել, բայց արդէն 17 տարեկան եմ: Ճակատագիրը խլեյ ինձանից այն, ինչով որ մարդ մարդկութեան մէջ որոշուում է, այն է ինքնազգածութիւն»:

— — «Իմ դժբախտութեան արտաքին պատմական կողմը ինքն ըստ ինքեան մոլեգնութիւն կարող է պատճառել: Մինչև 12 տարեկան հասակս անմեղ անցաւ, բախտաւոր էի, ինչպէս ամենայն մարդ: Ինձ ասում էին, թէ ես շատ կանուխ պատուական ձիրքերի տէր եմ դարձել և մեծամեծ յոյսեր եմ տալիս: Ես ինքը ևս փառասիրական ծրագիրներ կազմեցի՝ իմ կենսական վաղահաս հայեացքներով. ես զգում էի, որ հասակից վեր եմ գնացել և ինձ համարում էի այն սակաւների թւում, որոնք ընտրուած են, թէպէտ ամաչում էի խոստովանել: Ես մեծացայ, և հէնց որ ճակատագրիս քողը բաց արի, իմ կազմութեանս մէջ տեսայ այնպիսի ծանր մարմնական ախտեր, որ իմ յոյսերից նաև ամենահամեստներին ծաղրել կարող էին: Բոլոր բժիշկները ինձ համարեցին կատարելապէս առողջ: Այդ հերիք էր, որ հաւատայի, թէ իմ երկիւղները իսկութիւն են և ոչ անհիմն: Այս խօսքերով հեգնում եմ ոչ թէ բժշկական գիտութիւնը, այլ այն հիւանդութիւնը, որ անճանաչելի է և անբուժելի: Իմ զգացումը վստահելի վկայ էր դորա գոյութիւնը բռնաւ չկասկածելու համար: Բայց այդ զգացումը իմ դրժբախտութիւնների մէջ ամենափոքրն էր. աւելի սարսափելի էր այն ազդեցութիւնը, որ նա շատ շուտ գործեց հոգուս վերայ: Այս անկարող եմ նկարագրել: Իմ բոլոր ծրագիրները թող տուի, իմ յոյսերը մէկգի նետեցի, ինչպէս մասխարայի խայտաճամուկ ցնցոտիներ, որոնցով որ բախտը ինձ ցանցել էր. բոլոր հոգեկան զօրութիւններս լուծուեցան մի անպատում ցաւի մէջ: Այնուհետև կամաց կամաց կազմուեցաւ թշուառ ախոնդեան ախտը,

սեամաղձը: Իմ կամքը անտարբերութեան փոխուեցաւ, իմ զօրութիւնը անզօրութեան, իմ ապրելու համարձակութիւնը մարդատեցութեան: — Ինձ համարեցին թեթեամիտ, կենսասէր, ցնծութիւն փնտռող, ամենայն ինչ, բայց ոչ զժբախտ: Երևի թէ իմ վարմունքը, իմ զիմակը տեղիք տուեց այդ կարծիքին: Եւ հէնց այդ զիմակն էր, ինչ որ մնացել էր ինձ»:

«Մոլորած աչքերս զուր են փնտռում հորիզոնում մի ուրախարար կռուան, մտքերս զուր և անմխիթար թափառում և թափանցում են իմ ապագայ կենաց մէջ, որպէս զի մի յոյս, մի զուարթ ականալութիւն նշմարեն: Առանց անցեալի, վասն զի չգիտեմ թէ ուստի՞ առանց ապագայի, վասն զի չգիտեմ թէ ո՞ւր եմ՝ նաև առանց ներկայի: Ուրիշ մարդիկ էլ ինձ պէս աշխարհք են եկել և նոյն վիճակն են վայելում, նոքա հանգիստ են, նոքա ուրախանում են իւրեանց գոյութեան պարգևով, մինչև որ և որովհետև որ հանգիստ են»: —

«Ինձ, որին որ կրօնի սիւները սառն աւերակ են երևում, որին որ գեղեցկութեան գաղափարը չի բաւականացնում, մնաց միայն ազնւութեան, վսեմութեան, առաքինութեան գաղափար»: —

«Կեանքի բեռը մղում է ինձ սաստկապէս, որպէս դաժան և աւերակող փոթորիկ: Իմ մատաղատունկ յուսոյ ծառը տերեւաթափ, սնամէջ և փտած է, իմ հաւատոյ վէմը հերձուած և փլած է. իմ առ Աստուած և տիեզերք սիրոյ ծաղիկը էլ չի կարող մեղմացնել փոթորիկը, նա թողումել է չունի գոյն, բոյր և տերև: — Այս աղէտալի դրութեան դէմ ապստամբեց սիրտս, խնդրեցի վախճան. բայց փորձեցի մի տնգամ էլ սիրտ առնել, հալածել դեերին և նոցա տեղը տալ բանականութեան, որ սա ինձ խրատէ թէ ի՞նչ անեմ, արդեօք հնազանդուիմ

Թէ ոչ, արդեօք ազատ է ձեռքս, Թէ կապած է սուրբ պարտականութեամբ: Բայց ամենից առաջ պէտք է իմանալի, Թէ ի՞նչ եմ կորցնում, ի՞նչ վարձք կարող եմ ստանալ հանդերձելում: Ի՞նչ կապ կայ Աստուծոյ մարդկութեան և կենաց մէջ: Ապա Թէ ոչ իմ վարանող կարծիքներից կարող է ծնուել շտապովի գործք զուրկ այն հոյակապ վայելչութիւնից, որ հաստատութեան, պայծառութեան և հետևողականութեան արգասիք է»: —

«Ինչ որ ժողովրդեան նախապաշարումը համարում է, Թէ աստուածութեան ազամանդեայ բնակութիւն է, այն միայն ծուխ է կապոյտ: Հապա եթէ և այն, ինչ որ նորանից վերև և ներքև» է...» — —

«Առանց սոփեստութեան իմ կարծիքս է, Թէ ես ինքնիշխան տէր եմ իմ կենաց և մահու: Բայց և այնպէս կամենում էի 4 կամ 5 շաբաթ փորձել, արդեօք իմ պարտքս է ապրել: Թէ իմ և ուրիշների առաջ պարտաւորութիւն ունիմ մեռնելու: Ահա երկու գիշեր ձեռքերս պարզած աղիողորմ աղաչում եմ Տէր Աստծուն, որ առաքէ ինձ հանգստեան հրեշտակ, որ գէթ մի օր կամ մի շաբաթ մտատանջութիւններից ազատէ ինձ: Աղօթքս անլսելի մնաց, ուրեմն ճակատագրի զէնքերի դէմ ուրիշ ոչինչ չի օգնում, բայց եթէ կռուելու հրմտութիւնը: Եթէ այս էր փորձը, ես անշուշտ լաւ չդիմացայ: Հիմա անօգուտ է, որ ինձանից համար ու հաշիւ պահանջեմ, մնում է միայն, որ ես ինձ ցաւակցեմ: Տէր, դու որ անսկիզբ ես, մարդ ուզում է սկիզբ ունենալ, ո՛հ, պէտք է այդպէս ուզենայ: Երկու օրով գէթ փրկիր ինձ հոգսերից: Տուր ինձ սկիզբ, որպէս զի ասել կարողանամ, Թէ Տէրը հրաշք գործեց ինձ համար, այն ժամանակ ես էլ հրաշք կը գործեմ Տէր Աստծու համար, և աւելի վեր կը հանդիսանամ, քան փառաւորութեամբ հերոսները, որոնք զէնքը հանած խիզախաբար

կռուել են, մինչդեռ ես ջլատուած և ձեռքերս կապած մագլցում եմ:— Սկզբից յետոյ, Տէր, տուր ինձ շուտ և մի վերջ:— Ամէն:— —

«Երբ որ իմ զգացման սաստկութիւնը առժամանակ թուլանում է, երբեմն ցանկութիւն է գալիս խորհել վիճակիս մասին, բայց անմխիթար է այս գործը, կորցրած աշխատութիւն է, որովհետեւ անդրադարձութիւնը ամպերով է շաղաղուում, իսկ իմ էութիւնը աւելի ևս շփոթ հանելուկ է: Առհասարակ ես լաւ տեսնում եմ, որ վիշտը չի խելօքացնում. դա իմ աչքը ոչ թէ սրեց, այլ միայն թեքեց և դարձրեց, նախ և առաջ կրօնի և նորա զրութիւնների մերկութիւնների վերայ, դա ինձանից խլեց կրօնը, որովհետեւ կրօնի հաստատութիւնը զգացման մէջ է, իսկ իմ բնութեան յարմարում է միայն զգացուած զգացմունքը»: — —

«Ես այնպիսի ազդեցութիւն եմ ստանում առաքինութիւնից, ինչպէս ուրիշները մեղքից. ես չեմ կարողանում նորանից բաժանուել: Իմ արցունքները, հառաչանքները բնաւ չկարողացան ջնջել այն միտքը, որ ինձ անդադար խրատում է, թէ վերջին մեղքը յապաղեցրու և յետաձգիր: Մի տաս անգամ երդուել եմ, վաղը վերջ դնել կեանքիս, և տաս անգամ էլ զրժել իմ ուխտը: Բայց այդ ինձ այնքան օգնեց, ինչքան և երդումս, թէ վաղը ուզում եմ բախտաւոր լինել:— Այս օր էլ ջերմ արտասուք թափեցի: Չկայ մի էակ ոչ երկնքում և ոչ երկրում, որ նորան միամիտ հաւատով մերձենամ, նորա առաջ սիրտս բանամ: — Շատ անգամ փորձում եմ աղօթքի մէջ մխիթարութիւն գտնել, բայց ես Աստուծոյ հետ չեմ, Աստուած ինձ հետ չէ: Մարդիկ ինձ չեն հասկանում, որովհետեւ ինձ պէս դեռ ոչ ոք չի չարաբանել:— —

«Կրօնը կորուսի և զարմանալի կերպով բարեպաշ-

տուութեան տեղը դրեցի սնոտիապաշտութիւն և նախապաշարում: Ես եմ միանգամայն հայհոյիչ, անաստուած, միստիկեան (նրբաքնին ի հոգեւորս): Հաւատոյ գեղեցիկ իսկութիւնը, ճիշտ օրինակը, համարեցի անգոյն, անպաճոյճ. իսկ նախապաշարումը, այն հոյակապ երկի ներկած պատճէնը, կոպիտ նմանութիւնը, իմ երեւկայութեան մէջ յաղթանակ է ստանում»: —

«Միայնակութեան ժամանակ, երբ որ սիրտս տմայի և շփոթութիւն է, ինձ այնպէս է թուում, թէ միայն իմ մարմինը չէ սուաղած գերեզման, այլ ամբողջ ահագին արարչութիւնը նոյնպէս մի ահագին ստութիւն է, որ հազարաւոր և բիւրաւոր մարդկանց սրբութեւր խաբել է մի սիրոյ, իմաստութեան և յաւիտենական էակի ամենակարողութեան շլացուցիչ առասպելով: Այսպէս կորուսի հաւատ առ Աստուած, որովհետեւ ինքս ինձ այլ ևս չէի հաւատում: Թող շատ նուրբ լինի այդպիսի ստութիւնը և անթափանցելի նորահիւստածքը. թող կրօնի սկզբունքները դիւրագագ մատաղ սրտի մէջ հրեղէն գրով զրոշմուի խղճի և հաւատի մետաղի վերայ, բայց եթէ մի գոթախտութիւն սկսէ իւր գոթիային փոթորկութիւնը, այն ժամանակ հրեղէն գիրը կը սրբուի, ինչպէս դարմանը հողմից, և կը մնայ դատարկութիւն և բաւական տեղ յուսահատութեան դեերի համար:» —

«Հերիք է, հատորներ կարող էի լցնել ողբերով և գանգատներով, և վախճանին չէի հասնի: Տէր, դու տեսնում ես իմ սիրտը, գիտես իմ արցունքները, լսել ես իմ հառաչանքները: Զգտեցի ուղիղ մտքով, բայց ձեռնունայն դարձայ:» —

«Ծնողներին գրած նամակս իմ սիրտը հալեց և ստրջացայ. ստիպուեցայ մոռանալ մինչև անգամ իմ անաստուածութիւնը, ազատամտութեան մոլութիւնը,

և կէսրերան միայն ծաղրեցի կրօնը. նամակը ինձ ուղղեց, բարեպաշտութիւնս աճեց... ուշ է»: —

«Կը ցանկայի, որ ինքս լինէի իմ ստեղծող, այն ժամանակ ես կարող էի հեղինակին անիծել, իսկ այժմ, թէպէտ մի աղօտ գաղափար ունիմ Աստուծոյ մասին, չեմ համարձակուում հայհոյել նորան: Բայց նա ինձ թողեց, ես էլ թողնում եմ նորան և աշխարհքը: Իմ հընազանդութիւնը այնքան է, ինչքան և նորա պարզեւած շնորհքը»: —

«Բայց հաւատացէք (ծնողներ), իմ սիրտը սերտ կապուած էր ձեզ հետ, ես ընդունակ էի մննել ձեզ համար, բայց չէի կարող ապրել ձեզ համար: Հաւատացէք, ձեզ այնպէս եմ սիրել, ինչպէս որ մի ծնող կարող է յուսալ իւր որդուց: Երկրի վերայ ձեզանից աւելի թանկ բան չունէի, աւելի թանկ էիք, քան այս աշխարհը, աւելի թանկ, քան գերաշխարհիքը: Երբոր ես ինքնասպանութեան մասին խորհում էի, արգէն վաղուց տեսել էի և փակել էի կրօնի հետ իմ հաշիւները, բայց հէնց որ ձեզ յիշում էի, յուսահատութեամբ տատանում էի»: — «Ես ուզում եմ խնայել ձեզմի մեծ չարիքով հազար մեծագոյններից: Կամ կարծում էք, թէ աւելի ծանր հարուած չի կարող լինել: 25-ը որ ես ունիմ իմ պատիւը, ունիմ խիղճ, ոչի վերայ մեծ բիծ է կպած: — Կամ հանդերձեալ կեանք չկայ, անմահութիւն չկայ, այն ժամանակ անխորհուրդ է խօսքեր սպառել, որովհետեւ այդ գէպքում ոչ առաքինութիւն կը լինի և ոչ մեղք, և իմ գործը մի անտարբեր բան պիտի համարուի: Կամ կայ շարունակութիւն, այն ևս յաւիտենական. իսկ այս գէպքում մեր աստի կեանքը ստորակարգեալ, երկրորդական ջահ ունի, և ուրեմն ես աւելի լաւ եմ ընտրել, որ զրկուում եմ մարմնական կեանքից, և ոչ ինքս իմ հա-

մարումից, մարդկային արժէքի մնացորդից»։ — —

«Վաղուց հաճութիւն չեմ ունեցել այս տեղ բան արձանագրել. այդ ժամանակ իմ վերքերը բացուում են և ես ամենադժբախտն եմ. թէ ինչ վախճան կուենեամ, այս գիտէ Աստուած։ Ես լիովին կշտացել եմ իմ ողորմելի գոյութիւնից, և անշուշտ հեշտ կազատուէի դորանից, եթէ չակնածէի իմ հարազատ մերձաւորներից»։ — —

«Սև քողը աւելի և աւելի խաւար է սփռում իմ օրերի, իմ սրտի վերայ։ Այսօր յանպատրաստից երկու երգ յօրինեցի իմ պղտոր տրամադրութիւնից դըրդուած։ — Ես մեռած եմ, ոչ սիրտ ոչ զօրութիւն ունիմ, միայն իմ վիշտը ապրում է։ Իմ բախտաւորութեան աւերակների վերայ նստած ապուշի պէս նայում եմ աշխարհին, բայց նորա մէջ ոչինչ չեմ տեսնում, ոչ էլ մի բան եմ հասկանում»։ — —

«Մէնակ լինիմ, թէ ընկերութեան ուրախ շրջանում, շատ անգամ խելացնորութիւն է գալիս վերաս, իսկ այն ժամանակ կարծես, թէ մի սովատանջ ճիճու փորում է իմ սրտի մէջ այնքան խոր, մինչև որ յոգնի, իսկ ես թմրեմ. այնուհետև մի հառաչանք զարթեցնում է կամ նորան կամ իմ զգայարանքները։ Դարձեալ մի տարի ևս, և ես անտարակոյս լիմարանոցում կը լինիմ»։ — —

Նորա օրագրութեան զանազան կտորներից և նամակներից յայտնւում է, թէ 4 տարի տանջուել է ինքնասպանութեան մտքերով, որ և շատ անգամ փորձել է, բայց խափանուել է կամ արտաքին պատահական հանգամանքներից, կամ ներքին պատճառներից։

4.

Թէ ինչպէս Կարլ Ֆ. Հոհենհաուզէնի մէջ անձ-

նասպանութեան վճիռ հասունացաւ, մութն է մնում նորա կեանքի արտաքին հանգամանքներից, և միայն նորա օրագրութիւնը, նամակները և ոտանաւորները լուծում են այդ խնդիրը, որ մի խրատ և զգուշութիւն է ամենայն դաստիարակչի համար:

Մահուանից յետոյ բժշկական մարմնահերձութիւնը այս հետեւութիւնը հանեց: Ուղեղի սարգոստենու մաշկը (arachnoidea) իրանց կից երկու պարուտակների հետ միացել էր, մահակի կողմը հաստացել, պղտոր և սպիտակ էր: Ուղեղը խիստ մեծ էր, գալարումները բազմաթիւ, գեղեցիկ դասաւորուած, չափաւոր խորութեամբ նորա բովանդակութիւնը կանոնաւոր, մոխրագոյն նիւթը խիստ զարգացած: Ուղեղի խարսխում գտնուեցաւ կէս ունցի ջուր: Բացի գնդակի պատճառով վնասուածներից՝ կրծքի խոռոչում բոլոր մասերի կազմութիւնը կանոնաւոր էր: Նոյնպէս ևս որովայնի խորշում փորոտիքը ըստ ամենայնի առողջ էր, բացի գալարադիքից, որ չափազանց նեղ էր և խիստ հաստ երեսներով:

Դրեզդենի մի անուանի բժիշկ, որին ծնողները բժշկական արձանագրութիւնը ուղարկելով, նորանից խնդրել էին իւր կարծիքը, այսպէս եզրակացրեց, թէ պարուտակների հաստանալը և միմնալը, նոյնպէս և ուղեղի ծոցերի մէջ կուտակուած ջուրը նշան են առողջութեան մի խանգարման, որ սկիզբ առնելով գալարադիքի մէջ, իսկ այնուհետեւ անդարմանութիւնից ազդեցութիւնը հասցրել է ուղեղի վերայ. և փորձով ևս յայտնի է որ գալարադիքի սեղծուիլը վնասում է ուղեղին: Ուղեղի վերայ ազդումը անցնելուց յետոյ, հոգին էլ խաւարել է, և որովհետեւ աղեցաւի շարունակութեան և սաստկութեան հետ արեան շրջանն էլ միշտ խափանուել է, հիւթերի յորդութիւնը դէպի ուղեղը շատացե-

է, որով վերջինը ճնշուել և վնասուել է, նորա պարուտակները հիւանդացել են, և ներսը ջուր է թափուել: Այս ժամանակից սկսած հանգուցեալը ազատ չի եղել, այսինքն անհամարելի և անմեղադրելի այն բոլորի համար, ինչ որ գործեց:

Թէ որքան հիմնաւոր է այս խորհրդածութիւնը, թող բժիշկները վճռեն: Բայց հոգեբանը կը դժուարանայ բաւականանալ նախ այն պատճառով, որ Կարլ Ֆ. Հոհէն-հայուզէնի մէջ ոչ ոք չի նկատել հոգեկան զօրութեանց խանգարումն կամ խաւարումն: Եթէ մինչև անգամ ընդունէինք, թէ գալարաղիքը հիւանդական ազդեցութիւն է գործել ուղեղի վերայ, հետևապէս նաև հոգեկան տրամադրութեան վերայ, հիմա օրագրութիւնից յայտնուում են ուրիշ պատճառներ ևս--հոգեբանական պատճառներ, որոնք ազդու ներգործել են հոգւոյ այն ուղղութեան վերայ, որով ինքնասպանութեան միտք լղացաւ և ապա ի կատար ածուեցաւ: Ծնողներն էլ դժուարանում են իւրեանց որդու ողբալի վիճակը միայն մարմնական պատճառին վերագրել:

Մայրը որդու արտաքին կեանքից հետևեալ տեղեկութիւններն է հաղորդում, թէ դա 1830 թ. աշնան սկզբին առաջին անգամ զանգատուեց խոստովի և սաստիկ փորկապի մասին. այն ինչ օրագրութիւնը արդէն ամիսներով առաջ՝ մայիսին՝ խօսում է վշտի և մի անորոշ տխրութեան մասին, և յետոյ յուլիսին թէպէտ արձանագրողը երևակայում է, թէ աղեթափութիւն և խոլխեցգետի ունի, և վճռապէս հաւատացնում է, թէ ինքըն իրան կսպանէ, եթէ երևակայածը իրականանայ, բայց և աւելացնում է, թէ այս մտադրութիւնը յանկարծակաւ վճիռ չէ, այլ ինքը ընդհակառակ «առաջ շատ անգամ պատրաստ է եղել՝ անկախ այդ հիւանդութիւնից՝ իւր թշուառ գոյութեանը վերջ դնել: Ուրեմն ինք-

նասպանութեան գաղափարը արդէն 14 կամ 13 տարեկան հասակումն է զարթել նորա մէջ, անշուշտ առաջ, քան մարմնական հիւանդութիւն է զգացել, և յամենայն դէպս, շատ աւելի առաջ, քան գալարաղիքը պիտի կարողանար ազդեցութիւն գործել ուղեղի վերայ:

Բայց աւելի որոշակի վճռաբար են խօսում ուրիշ հիմունքներ, թէ նորա սեւամաղձութեան և ինքնասպանութեան մտածմանց առաջին և գլխաւոր պատճառը՝ պէտք է փնտռել ոչ թէ մարմնական տկարութեան, այլ նորա հոգեկան զարգացման մէջ, այսինքն այն ուղղութեան մէջ, որ նորա հոգին ստացաւ վաղ մանկութիւնից. ապա ուրեմն մարմնական տկարութիւնը պէտք է նկատուի որպէս աւելի սաստկացնող գործակից պատճառ, և ոչ որպէս սկզբնապատճառ:

Մանուկ Կարլ Փ. Հոհէնհաուզէնը Բերլինում թատրոնի և ընթերցանութեան միջնորդութեամբ մտաւ երևակայութեան աշխարհքում և գնալով աւելի ընտելացաւ այդ գայթակղեցուցիչ աշխարհին: Թէպէտ թատրոն յաճախելը զանազան կերպով է ազդում մանուկների վերայ՝ իւրեանց խառնուածքի և բնութեան համեմատ, բայց շատ քիչ բացառութեամբ գրեթէ միշտ վրնասակար է դառնում: Դժբախտ որդու մայրը, սարսափելի փորձից ուշ խրատուելով, կատարեալ ճշմարտութիւն է յայտնում, թէ թատրոնը մանկանց համար մի քաղցր, արբեցուցիչ թոյն է: «Նոցա երևակայութիւնը», շարունակում է նա ճիշտ ստուգաբանութեամբ, «հեշտ է զրգուում չափազանցութիւններից. իսկական կենաց փոքրիկ վայելչութիւնները նոցա թւում է նսեմ, ամայի և տխուր՝ թատրոնական շլացնող աշխարհի համեմատութեամբ: Բանաստեղծական հրապուրիչ հանդերձանքի տակ, բեմի վերայ երևում են ամենամեծ ոճրա-

գործեր և մանկական պարզամիտ երկինքը թունաւորում են, իսկական կեանքը այնպիսի հայելիի մէջ ցոյց տալով, որ նոցա հասկացածը խակ և պղտոր հայեացքներ, սուտ յոյսեր և ծուռ սկզբունքներ է դառնում»:

Մի այդպիսի թոյն է մանուկների և պատանիների համար վիպասանութիւնների ընթերցանութիւնը, նոյն իսկ բարձր բանաստեղծական երկերի ընթերցանութիւնը, եթէ նոքա չեն համապատասխանում մատաղ տերնդեան հասակին և զարգացման, և առանց ընտրութեան անխորի ամենայն բան նոցա առաջարկում է: Այս թոյնն էլ առատութեամբ ըմպեց Կարլ Փ. Հոհենհաուզէնը մանկութեան հասակում: Մինչև անգամ նախքան կարդալ գիտենալը, բանասէրների ընկերութեանց մէջ, նա լսում էր ի լուր ամենեցուն կարդացած նոքագոյն բանաստեղծութիւնները, առանց խտրութիւն դնելու, թէ որքան պատշաճաւոր է բովանդակութիւնը, իսկ հէնց որ այբուբենը սովորեց, նա սկսեց ինքն իրան կարդալ Հայնէի ողբերգութիւնները և դոցա նմանները: Երևում է, որ այս տեսակ ընթերցանութիւնը միշտ եռանդով շարունակուել է նոյն հասակում, որովհետև 14 տարեկան ժամանակ նորան յայտնի են եղել թէ նշանաւոր և թէ նորելուկ հեղինակութիւնները:

Դժուար չէ երևակայել, թէ այսպիսի ընթերցանութեան մէջ մերկացող փոփոխուկ երևակայական աշխարհը՝ ինչ ազդեցութիւն պիտի գործէր Կարլ Փ. Հոհենհաուզէնի փափուկ մտքի վերայ: Այրական հասակի տւելի զօրաւոր ոգին անգամ շատ ջանք պիտի անէ, որ այդ կերպի ազդեցութիւնից չճնշուի, իսկ մի մանուկի ոգին ինչպէս պիտի կարողանայ նորա ծանրութեան տակ դիմանալ: Նա միթէ կարող էր ըմբռնել Շէքսպիրի մրտաճողութեան համարձակութիւնը և հոգեբանական խոքութիւնը կամ Փաուստի մէջ ամենալսեմ բանաստեղ-

ծական հանճարով արտայայտած փիլիսոփայական խորհուրդների նրբաքննութիւնը, որ հասակաւորների համար էլ դժուարաւոյժ խնդիր է: Ինչպէս պիտի մերձենար այդ քնքոյշ արարածը ժան Պաուլի հանճարամիտ զուարճախօսութեան, կամ Վերթերի զգացագեղ քնարերգութեան, կամ Տիկի հրաշախառն վիպականութեան, կամ Շիլլերի Աւագակննրի մէջ երևակայութեան կատարի կրակին, առանց թւերը այրելու: Ինչպէս պիտի կարողանար նորաբողբոջ ծարաւող փոքրիկ հանճարը՝ առողջ սնունդ և ուղղութիւն ստանալ զարհուրելի, հրէշաւոր և զարշելի բաներ խիստ զգացմամբ նկարագրող բանաստեղծ Վիկտոր Հիւգոյից, կամ ամենայն սրբութիւն ուրացող, կենսայագուրդ և մարդատեաց Բայրընից, կամ ինքնասէր, ամենայն հաստատութիւն ծաղրող, ամենայն բարձր անարգող, ամենայն վեհութիւն ցեխի մէջ պղծող Հանսէից:

Ահա սոքա էին այն բանաստեղծական ծաղիկները, որոնցից Կարլը մանկութեան ժամանակ ծծել է քաղցրութիւն, որ հարկաւ նորա համար թոյն պիտի դառնար:

Մի ուրիշ, աւելի նուազ դիւրագրգիռ մանուկ՝ գուցէ այդպիսի ընթերցանութիւնից քաղէր միմիայն զուարճութիւն, և ուրիշ վնաս չստանար, բացի ժամավաճառութիւնից և մասամբ տհաճութիւնից լուրջ զբաղմունքների դէմ: Ուրիշ մանուկը, եթէ նոյնպէս դիւրահաս երևակայութիւն ունենար, բայց այնպէս նուրբ գրգռուող չլինէր, մի և նոյն սննդով կարող էր դառնալ այն սառնասիրտ և անձնասէր աշխատարդերից մէկը, որոնք չեն խղճում ամենայն վսեմ գաղափար և զգացում ծաղրել, որպէս նախապաշարուած, իսկ քաղցրութիւններ ճաշակելու մէջ՝ միշտ փնտռում են ամենաքաղցրագոյնը: — Իսկ Կարլը ուրիշ կարգի ոգի ունէր: Թէպէտ նա չունէր իսկական հանճար, որ արգելքների դէմ

գորեղ եռանդ է հանդիսացնում և ձախորդ ազդեցութեան ներքոյ չի ընկճւում, բայց և այնպէս գերազանց ձիրքերով օժտուած էր. ունէր աշխոյժ երևակայութիւն, խոր զգացում, միանգամայն բարոյական բնութիւն և գորեղ կամք: Ապա ուրեմն անպատշաճ և անկանոն թերցանութիւնը անհամեմատ աւելի կորստաբեր ազդեցութիւն պիտի գործէր նորա վերայ: Նորա օրագրութիւնը պարզ ապացոյց է, թէ ինչպէս այդ միջոցով նախ բորբոքուեցաւ նորա երևակայութիւնը և հիւանդաբար զրգուեցաւ զգացումը, յետոյ նորա բոլոր էութիւնը հետզհետէ բռնուեցաւ պաճուճեալ խանդաղատութեամբ, որ մոլեգնելով՝ սկզբում բռնադատուած թախծութիւն դարձաւ, ապա և իսկական հոգեկան վիշտ: Միայնակ զբօսանքները և վաղահաս բանաստեղծական փորձերը այդպիսի դիւրագործութեան տուեցին աւելի և աւելի սնունդ: Ինչպէս ամենայն սեւամաղձ, Կարլը հեշտութիւն և զուարճութիւն էր զգում իւր ներակայական կամ իսկական վշտով զբաղուիլը, անդադար նորա մասին խօսիլը, այն ևս միայն իւր անձի հետ, նորանով խաղալը և նորա հետ նազեր անելը:

Բայց այս առաջին շրջանն էր նորա հիւանդութեան, որ ընթերցանութեան թոյնով նորա հոգու մէջ տարածուեցաւ: Երկրորդ շրջանում թոյնը սկսեց քայքայել աւելի ազնուագոյն մասերը:

Բայրընի, Հայնէի և սոցա նման բանաստեղծների ընթերցանութիւնը՝ այնպիսի ազդեցութիւն է գործում միամիտ մատաղ հոգու վերայ, որ թառամեցնում է առ Աստուած, կրօն և առաքինութիւն հաւատքը, ծնում է անտարբերութիւն հոգեւոր և բարոյական գաղափարների համար և վերջապէս սնունդ է տալիս սառն ազատախոհութեան և կոպիտ անձնասիրութեան: Բայց ի հարկէ Կարլի բնատուր բարոյական բնութիւնը, իւր

զօրեղ կամքի հետ ի միասին, կարողացաւ դէմ դնել այդպիսի ազդեցութեան: Անհնարին էր նորա սրտից հանել հաւատարիմ և մտերիմ ծնողասիրութիւնը, Աստուծոյ երկիւղի վերայ հաստատուած առաքինութեան և սրժանապատուութեան խոր զգացումը, բայց դոքա պէտք է խախտուէին և հակառակութեան մէջ մտնէին այն գաղափարների և հայեցուածքների հետ, որ նա այնպէս վաղ սկսեց ստանալ ընթերցանութիւնից: Այսպէս սկսուեցաւ մի ներքին երկպառակութիւն, մի կռիւ լաւագոյն զգացման և նորա թշնամի անհաւատութեան մէջ. նա սկսեց գերբնականութեան մասին մանրախուզութիւնների կարկատել, և ընկղմուեցաւ այնպիսի երկուութեան ծովի մէջ, ուր պէտք է իւր անզարգացած իմացականութիւնից, փորձառութեան պակասութիւնից և կեանքի անձանթութիւնից կորստեան մատնուէր:

Իւր օրագրութիւնը հաստատ ապացոյց է, թէ Կարլը աստուածուրաց չէր: Եթէ երբեմն նա փորձում էր կրօնի ճշմարտութիւնները նսեմացնել, անշուշտ նորա սրտի իսկական վկայութիւնը այդ չէր: Նոյն իսկ նորա մահը մի նոր ապացոյց է այդ բանի. անհաւատը այդպիսի ողբալի վախճան չի ընտրում իւր կեանքի համար, այլ քաջապէս արշաւում է կեանքի մէջ, և իբրեւ սառն անձնասէր, հեշտութիւն փնտռող աշխարհամարդ է դառնում: Այն հանգամանքը, որ Կարլի ոգու ազնուագոյն սաղմը հաւատարիմ մնաց Աստուծոյ և անմահութեան հաւատքին, պատճառ եղաւ, որ նա սկսեց երկուութիւններով տանջուիլ և վերջապէս արգարեւ վաստակեց մի խոր հոգեկան վիշտ: Նա ոգորում էր իւր սև հոգու հետ, նա լոյս էր փնտռում իւր կասկածների խաւարի մէջ. նա ձգտում էր գերբնականութեան գաղտնիքը իմանալ՝ սակայն իւր տկար բանականութիւնը անկարող գտնուեցաւ փրկել նորան՝ հակառակ գաղափարների և զգաց-

մանց լաբիւրինթոսից, ուր որ նա ընկել էր: Նորա քանքերի ապարդիւն վախճանը աւելի ևս սաստկացրին տառապանքը, որ կրճում էր նորա հոգին: Այդ ժամանակ ինքնասպանութիւնը նորան երևեցաւ միակ ելք այն անօգուտ պատերազմը վերջացնելու համար: Քանի կենդանի էր, ճգնում էր կրօնական ճշմարտութիւնները պինդ պահել իւր հոգու խորքի մէջ և այնպէս ապրել, բայց չկարողացաւ: Եթէ նա իսպառ ուրացած լինէր այն ճշմարտութիւններից, նա ինքն իրան չէր սպանի, տակաւին կեանքից արբեցուցիչ քաղցրութիւնները չճշակած, այլ իւր երիտասարդական ուժով կ'ընկղմէր կեանքի մէջ, և մէկդի ձգելով ամենայն կրօնական և բարոյական պատուէրները և միայն՝ գուցէ խոհեմութեան հաշիւներից բռնելով՝ կենսասէրի վայելքներ կը փնտռէր:

Բացի երևակայութեան բորբոքումից, զգացման խանգարումից և կրօնական վարանումներից՝ Կարլ Փ. Հոհենհաուզէնին քիչ վնաս չտուեց և փառասիրութիւնը:

— Արդէն մանկութեան ժամանակ նորան վարժեցրին սնափառութեան: Յայտնի է, որ ծնողները, և մանաւանդ մայրերը անխորհուրդ անձնասիրութեամբ պարծենում են իրանց զաւակների գեղեցկութիւններով, մինչև անգամ նոցա երեսին գովեստներ են շռայլում և մի առանձին հաճոյքով նոյն գովեստները նոցա բերանումն են դնում. այս բանից զերծ չմնաց Կարլը հէնց լոյս աշխարհք տեսնելուց յետոյ: Սիրուն մանուկը ամենայն տեղ աչքի էր ընկնում, նորա ականջին հասնում էր, որ ծնողների՝ բարեկամները և նոյն իսկ ծնողները երկինք են բարձրացնում նորա գեղեցկութիւնը, որով նորա սրտի մէջ ցանուեցաւ սնափառութիւն: Ասալ այսպէս հռչակուեցաւ մանուկի ոչ միայն մարմնական գեղեցկութիւնը, այլ և նորա խելքն ու միտքը:

Սակաւ են այնպիսի մանուկներ, որոնց մէջ որ շըր-

ջապատողները երևելի յատկութիւններ չտեսնեն և նոցա չգուշակեն փառաւոր ապագայ: Մանկական ոգին, որ մեծ աշխուժութեամբ ամենայն ինչ ըմբռնում և իւրացնում է, սխալմամբ շատ անգամ համարւում է տաղտնի կամ նաև հանճարի հաւաստի նշան: Կարլին էլ վիճակուեցաւ այս բախտը, մանաւանդ որ իրօք պարզեաժ էր հոգեկան և մարմնական լաւ կարողութիւններով: Բայց նորա ձիրքը ծնողներին, և մանաւանդ մօրը, ինչպէս և բարեկամներին, անհամեմատ աւելի մեծ երևեցաւ, քան ինչ որ իսկութեամբ էր, ուստի և մանուկը անդադար լսում էր, թէ նա չտեսնուած տաղանդ է և թէ երևելի մարդ կդառնայ:

Օրագրութիւնից ստուգապէս երևում է, որ նորա փառասիրութիւնը վաղ սկսուեցաւ, որ նա միշտ ոգևորւում էր գերազանցելու ձգտումով և յափշտակւում էր մեծութեան և բարձրութեան փափագով: Աւելի մօր միամտութիւնից և յուսադրական քաջալերութիւններից սնուած ձգտումը դէպի բարձր նպատակները՝ դրդեց նորան, որ պատրաստուի գերազանց հանդիսանալու հոգեկան գործունէութեան շրջանում, իւր բնական ասպարիզում, ուստի և իւր մարմնական ոյժերից վեր ջանասիրութեամբ աշխատել սկսեց և վնասեց իւր առողջութեան: Գերազանցութեան ձգտումը միայն ուսումնարանական գործերում չյայտնուեցաւ, որ առաջին լինի ընկերակիցների մէջ, այլ փառասիրութեան նպատակների շրջանը աւելի լայն ծաւալ ստացաւ, հետեւապէս վնասն էլ ըստ այնմ ընդարձակուեցաւ:

Մանուկ հասակում ընթերցանութիւնը այնպէս զարգացրեց նորան, որ նա իւր հասակակիցներից անհամեմատ աւելի առաջ էր: Բայց այսպէս կանխեցրած կըրթութիւնը ոչ թէ դրական ծանօթութիւններ աւելացրեց, որ աւելի պատշաճ է մանկական և պատանեկական

Հասակին, այլ որովհետև նա աւելի բանաստեղծութիւններ էր կարդում՝ նորա մէջ չափազանցութեամբ զարգացաւ երևակայութիւնը և զգացումը, կեանքի ընդհանուր հայեացքը և մտքեր արտայայտելու կամ ճարտասանական հմտութիւնը: Հէնց այս առաւելութիւններից աւելի մոլորուելով, այնպիսի ուղղութեամբ սկսեց պարապել, որ ով ձգտում էր շուտով հաւասարուել բանաստեղծութեան աշխարհի մեծ աստղերին: Իւր զգացումները ոտանաւորով արտայայտելու փորձերը, սրամիտ լինելու և բառախաղով խօսելու ջանքերը, 16 տարեկան հասակում դեռ ևս ոչ մի նշանաւոր գործ կատարուած չունենալու գանգատը, իւր ուսումնարանական անխոնջ աշխատութիւններից սակաւ գոհունակութիւնը, չիրագործուած յոյսերի պատճառով տխրութիւնը և այլն, — այս բոլորը, որ օրագրութեան մէջ շատ անգամ է նրկարագրուում, անհերքելի ապացոյց է, թէ նա իրան հանճար կարծելով, վաղօրօք, մանուկ հասակում, ձգտում էր այնպիսի գերազանցութեան, որ աւելի յատուկ է հասունացած մարդուն:

Բայց Կարլ Փ. Հոհենհաուզէնը շուտ զգաց, թէ իւր կարծեցած հանճարը չունի, թէ իւր ձիրքերը որքան էլ որ նշանաւոր լինին, դարձեալ չեն բաւում, որ վաղ ընդունակ կացուցանէ արտաքոյ կարգի մեծագործութեանց համար: Քանի աւելի խոշոր յոյսեր էր երազում իւր մասին, այնքան աւելի պէտք է լքուէր, աւելի վրհատուէր, բացէիբաց տեսնելով որ իւր զօրութիւնները պակասաւոր են իւր ցնորած բարձր նպատակներին հասնելու համար: Հետեւապէս զարմանալի չէ, որ վերջապէս հրաժարուեցաւ մեծութեան ձգտումներից և սթափուելով իմացաւ, թէ բնաւ չի կարողանայ սովորականից վեր գնալ: Եթէ նա իւր հրաժարումը միայն մարմնական առողջութեան խանգարման է վերագրում,

եթէ հաւատացնում է, թէ միայն այդ պատճառն է արգելում, որ մեծութեան հասնի, անշուշտ այդ աւելի անձնախաբուծիւն է, քան ճշմարտութիւն: Մարդկային ինքնասիրութեամբ՝ կամ չկարողացաւ ճանաչել իսկական պատճառը, կամ չէր ուզում ինքն իրան խոստովանել:

Միայն աւելի հեշտ է հասկանալ, թէ երբ որ Կարլը համոզուեցաւ, որ ոյժ չունի երեւակայած գերազանցութեան հասնելու, և այդպէս կորցրեց վստահ ինքնագաժուծիւնը, ապա ուրեմն, արդէն կանխաւ, ուրիշ ներգործութիւններով բոյն դրած թախծութիւնն ու կեանքից դժգոհութիւնը՝ նորա մէջ այսուհետեւ աւելի սընունդ պիտի ստանային և սաստկանային:

Շատ զանազան պատճառներով փորձել են մեկնել Կարլ ֆ. Հոհենհաուզէնի բարոյական պարտութիւնը, բայց անաչառ դատողութիւնը հոգեբանական ստուգութեամբ հաստատում է, թէ նա առաւելապէս անպատշաճ ընթերցանութիւնից իւր անկման հասաւ: Այդ պատճառով նորա հոգեկան զարգացումը մոլորուեցաւ, նորա զգացումը հիւանդական ձև ստացաւ, նորա կրօնական հաւատը տարակոյսների զոհ դարձաւ, նորա կրթութիւնը մէջ աւելի մեծ հասակի սնափառութիւն շարժուեցաւ, որ համապատասխան չէր ունեցած հոգեկան զօրութեան: Իսկ թէ նորա ողբալի վախճանը պատրաստուի խաւար տրամադրութեան մէջ՝ որքան բաժին ունէր մարմնական հիւանդութիւնը, անհնարին է ճշտիւ որոշել, բայց անշուշտ դա էլ երկրորդաբար պակասը լրացրեց:

Գերմ. Թարգմ. Ս. Մանդիկեան.

ՆՈՐԱՄՈՒԺՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ

Անյիշատակ ժամանակներէց 'ի վեր Հայ ազգը գոյ-
ութիւն ունի. նա առաջ է գնացել ժամանակի հետ, իսկ
այդ յառաջընթացութեան համար նա պարտական է մեր
լեզուին և ազգային եկեղեցու անկախութեան:

Բայց քնչ ասել է ազգային եկեղեցու անկախու-
թիւն: Իսկապէս ասած՝ բոլոր եկեղեցիները կազմում են
մի ընդհանուր քրիստոնէական եկեղեցի, այն մի փունջ,
որ իւր ամբողջութեան մէջ գեղեցիկ է և ներդաշնակ,
բայց որի իւրաքանչիւր ծաղիկ առանձին առանձին վեր-
ցրած ունի իւր գոյնը, հոտը, կազմութիւնը և որ բըս-
նում է ու աճում զանազան հողի վերայ և եթէ խլես
նորանից այդ յատկութիւնները՝ նա կչորանայ և ընդ-
հանուր ծաղկէփունջը կզրկուի իւր ներդաշնակութիւ-
նից: Այսպէս է և իւրաքանչիւր եկեղեցին: Ամեն մէկը
նորանից ունի իւր ազգային առանձնապատկութիւնները,
սովորութիւնները, արարողական ձևերը, ծէսերը, և այլն.
վերցրով նորանից իւր այդ անկապտելի սեպհականու-
թիւնը և ազգային եկեղեցին կկորցնի իւր ինքնուրոյն
բնաւորութիւնը, կեանքը և ընդհանուր քրիստոնէական
եկեղեցու ծաղկէփնջի մէջ բաց կմնայ նորա տեղը:

Քրիստոնէական եկեղեցու էական դաւանութիւնը
միշտ անբաժան է եղել և այն բոլոր ծէսերից ու արարո-
ղութիւններից, որոնք դարերի ընթացքում զարգացել են

և մի մի նուիրական մասն են դարձել նոյն եկեղեցուն:

Ծէսը և արարողութիւնը իբրև աստուածաշտու-
թեան բնական հետեանք՝ սկիզբն առան նոյն իսկ սո-
րա զարգացման հետ 'ի միասին: Թէպէտ և առաջին
եկեղեցին սահմանեցին առաքեալները, բայց ո՛չ ծիսական
արարողութիւնը, ուստի և առաջին դարերում այնքան
աննշան էր աստուածաշտութեան արտաքին ձևը, ծէ-
սը, որ իսկապէս գոյութիւն չունէր. և որովհետև ծէսը
քրիստոնէութեան լոկ արտաքին մասն էր պէս քրիստո-
նէի զգացմունքների յայտարար նշան՝ ուստի առաքեալ-
ները առանձին փոյթ չունեցան միակերպ ծէսեր սահ-
մանել բոլոր աշխարհի համար. այլ այդ պարտաւորու-
թիւնը նոքա թողին իւրաքանչիւր եկեղեցու հայրերին,
որոնք յարմարուելով ամեն մի ժողովրդի ազգային սո-
վորութիւններին և առանձնայատկութիւններին՝ նոցա հա-
մեմատ էլ ծէսեր սահմանեցին, որոնք բնորոշում էին
իւրաքանչիւր ազգի ինքնուրոյնութիւնը և այդպէս ամեն
մի ազգի եկեղեցի ստացաւ նոյն ազգի տիպարը:

Այստեղից հետևում է, որ ծէսերն ու սովորութիւն-
ները հաւատի վարդապետութեան մասը չեն կազմում:
Բայց և այնպէս քանի որ նոքա են որևէ եկեղեցու յայ-
տարար նշանները, մեր եկեղեցական հայրերն էլ աչքի
առաջ են ունեցել վերոյիշեալ հանգամանքները և մեր ե-
կեղեցու ծիսական մասին տուել են բուն ազգային ոգի,
որով հիմնապէս զանազանում ենք այլ քրիստոնեայ
եկեղեցիների բնորոշ յատկութիւններից: Այս իսկ տեսա-
կէտը ստիպում է մեր նշանաւոր հայրապետներին դուրս
ձգել ազգային եկեղեցուց օտարամուծութիւնները, այս-
պէս օրինակ. ԺԲ. դարում ս. Ներսէս Շնորհալին մեր Ժա-
մաբրքի միջից դուրս ձգեց այն ամենը, ինչ որ յունա-
կան և լատինական էր և օտար հայ եկեղեցուն, իսկ
եթէ այժմ նման երգեր և աղօթքներ կան հայ և յոյն

ժամակարգութեան մէջ՝ այդ ամենը ոչ թէ մենք ենք վերցրել յոյն եկեղեցուց, այլ դա հայ եկեղեցու կամ որ նոյնն է Կապագովկիայի եկեղեցու հնօրեայ կարգն է եղել, որ յոյները վերցրել են այնտեղից:

Որ ծէսը և արարողութիւնը որն է եկեղեցու գոյութեան արտաքին նշանն է, այդ շատ պարզ ցոյց է տալիս այն յարաբերութիւնը, որ ունեցաւ մեր եկեղեցին լատին և յոյն եկեղեցիների հետ: Այս երկու եկեղեցիք ամեն ջանք գործ էին դնում, որ հայ եկեղեցու ծէսերից գլխաւորները վերացնեն և այդ պահանջը շատ զոհեր տարաւ հայերից:

Չէ կարելի մոռացութեան տալ մանաւանդ լատին կղերի ոտնձգութիւնը, որի այժմեան սերունդները առանձին հաճութեամբ են յիշում այդ օրերը և դեռ այժմ էլ զանազան Աղարեաններ արեան զնով ծախու են առնում հայի համբերութիւնը: Յիշենք ունիթոններին (միաբար), որոնցից խաբուելով մի քանի կարգաւորներ, նոցա հետ և Գրիգոր Սնաւարդեցին, Կիլիկիայի թագաւորների ժամանակ սկսեցին հռովմայեցիներէ հետ զանազան միաբանութիւններ սարքել, շատերն էլ, որոնք իրանց կրօնի մէջ այնքան էլ անհաստատ չէին, սկսեցին շատ ծէսեր փոխել և հռովմէականին հետեւել: Այս նորաձեւութիւններից էին՝ բարեկենդանը երկարել մինչև մեծ պահքի չորեքշաբթի, մեծ պահքի առաջին երկու օրուայ ժամերգութիւնը բռնաբար մեկնել, պահք չպահել, չորեքշաբթի օրը հռովմայեցիների հետ մոխրոց օր կատարել և այդ օրից սկսել պահեցողութիւնը չորեքշաբթին անուանելով երկուշաբթի և «բակլախօր» կամ «բակլախօրան» անուանելով այդ:

Այդպիսի հալածանքներ է կրել հայ ազգը և եկեղեցին լատին եկեղեցուց հայկական ծէսերը չփոխելու համար: Եւ հայ ժողովուրդը երկար դարերից 'ի վեր

շփուելով թէ նոցա և թէ դրացի ուրիշ ազգերին, որոնք զաւանդութեամբ տարբեր էին նորանից և ծէսերով էլ բոլորովին զատ, այդ ծէսերից շատերը իւրացրեց, հեռացաւ մասամբ իւր պարզ, ինքնուրոյն, անկախ զիրքից, որի մէջ դրել էին նորան առաքելական քարոզութիւնները և առաքելապատիւ ազգային սուրբ հայրերի օրինադրութիւնները: Եւ այդ օտարացումը յաճախ կատարուում էր նոյն իսկ իրանց հայերի ձեռքով: Տասնևչորսերորդ դարում, լատին Լուսինեան ցեղը Հայոց Ռուբինեան տան հետ խնամութիւն անելով՝ արական ցեղը սպառնեցաւ, ժառանգութիւնը իգական ցեղին կամ լատին Լուսինեան ցեղին անցաւ և 1320 թուին արքայական գահը նստաւ Լևոն հինգերորդը: Հայերը նորածանօթ երկրի լեզուից, նոցա յարաբերութիւններից և ո՛ր գիտէ ինչ ակնկալութիւններից գրաւուած սկսեցին իրանք լատինացնել այն՝ ինչ որ երբեմն լատինները ոյժով չէին կարողանում անել. տխրահոյակ Յովնան Քունեցին չբաւականացաւ լատին լեզուի ոճը հայ լեզուի հետ խառնելու վառ ցանկութեամբ, դեռ ազգային եկեղեցական արարողութիւններն էլ լատիններէն թարգմանելով՝ ձգտում էր մտցնել հայերի մէջ և այդպիսով հայ ժողովուրդը ոչ թէ միայն լեզուով և սովորութիւններով, այլ և եկեղեցական ծէսերով էլ լատինացնել: Այսպիսի զգուելի օտարամոլութեան օրինակներ շատ կայ պատմութեան մէջ, որի հետ միացել է յաճախ և ազգատեցութիւնը. այս յատկութիւնների կենդանի պատկերն է անմիտ Յովհան Քունեցին:

Նոյնպիսի հալածանքի ենթարկուեցին և յոյները: Այս հալածանքներից ազատուելու և յունաց կայսեր համոզելու յուսով, այլ և հասկացնելու նորան, թէ ինչպէս դժուարին գործ է հայի մէջ մտնիւն և արիւն դարձած դարևոր անբաժան սովորութիւնները փոխել, հայոց

Գրիգոր կաթողիկոսը և Լևոն իշխանը բանակեցին Կ. Պօլսի հետ, որ անհետևանք մնաց, և երբ հայ եկեղեցու ականաւոր ջատագով հանդիսացաւ Գրիգոր Տուտէորդին:

Ել չենք լիշում Յունաց Հերակլ կայսեր և Հայոց Եզր կաթողիկոսի անցքերը, չենք լիշում խաչակրաց բազմաթիւ միջադէպերը, որոնց բոլորի նպատակն էր՝ մի բուռն հայ ժողովրդից լատինահայ և լունահայ բաժին հանել:

Այս տեսակ ծիսափոխութիւնները մեծ աղմուկներ յարուցին ազգի մէջ՝ շատերին տուիթ տուին հաւատարիմ մնալ իրանց եկեղեցու ազգային ծէսերին, շատ օրինապահ հայեր էլ շփոթուեցան, այդ շփոթներին զոհ գնացին ոչ միայն ժողովրդի մարդիկ և մեծամեծներ, այլ մինչև անգամ թագաւորներ, օրինակ Հեթում Բ. Լևոն Գ. և այլն. իսկ ընդհանրապէս՝ հայերը և մասնաւորապէս արևելցիք մնացին անզրդուելի:

Բայց խնդիրն այն է, որ այդ նորամուտ ծէսերից շատերը դեռ տեղ տեղ պահուեցան ռամիկների մէջ. և սոքա, որոնք դժբաղտաբար ցարդ գոյութիւն ունին մեր եկեղեցում, չկային քրիստոնէութեան նախկին դարերում. այլ դոցա մեծ մասը ներմուծուեց ժողովրդի մէջ հարևան ազգերից նոցա հետ երկար դարեր հաղորդակցութիւն ունենալուց, հայ ժողովուրդը կեանքի դառն հանգամանքների շնորհիւ իւրացրեց նոցա գուցէ բռնութեան տակ, գուցէ նաև ի նկատի ունենալով, որ նոքա սահմանուած են լոկ միայն հաւատացեալներին յորդորելու դէպի զղջումն և նոցա ջերմեռանդութիւնը արծարծելու համար և ոչ թէ որպէս հաւատի էական մասն:

Այդ տեսակ աւելորդ ծէսեր և արարողութիւններ շատ շատ են Հայաստանեայց եկեղեցում թէ Ռուսաս-

տան, թէ Տաճկաստան և թէ Պարսկաստան և ամեն ուրեք զանազան ծէսեր ու սովորոյթներ, որոնք բացի մի օգուտ չբերելուց՝ դեռ արատ են բերում եկեղեցու նուիրականութեան, բարեվայելչութեան կարգը խանգարում ու բռն հայ եկեղեցու արարողութիւններն ու ծէսերը նսեմացնում. այդպիսի ծէսերից բերենք միայն մի քանիսը իբրև օրինակ, ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը ուրիշ տեղի և ժամանակի թողնելով:

Հատին եկեղեցուց

1, Զուլաժոյ արձաններ դնել եկեղեցում իբրև երկրպագելի պատկեր:

2, Քրիստոսի գերեզման պատրաստել և շրջեցնել: Այս սովորութիւնը ոմանք առաջնորդներ միանգամայն արգելել են. Տաճկաստանում դա կատարուում է մի առանձին նորահնար արարողութեամբ. — աւագ ուրբաթ օրը եկեղեցում բեմի վերայ շինում են մի նոր բեմ, որի մէջ տեղը դնում են Քրիստոսի դագաղը, մէջը քահանայական սաղաւարտ, վրան ծածկած շուրջառ և այլն. երբ պէտքէ սկսուի թաղման թափօրը, ժամերգութիւնն ընդհատուում է, ժողովուրդը նստում և քահանան ծանուցում է անում ժողովրդին, որ չորս հոգի նոցանից առաջ գան գերեզմանը շրջեցնելու. սկսում է մի անվայել սակարկութիւն, որից լետոյ վեր են կենում չորս ընտրեալները, նոցանից լետոյ և միւսները, և գերեզմանը ուսերի վերայ դնելով եկեղեցու շուրջը թափօր են կատարում:

Յունական եկեղեցուց

1, Պատկերներ շրջեցնելը տեղէտեղ. որ այս սովորութիւնը օտար է հայ եկեղեցուն, դորան ապացոյց է նաև մի կոնդակ Յակովբ կաթողիկոսի, որ գտնուում է մեզ

մօտ, և որ խստիւ արգելում է այդ տեսակ սովորութիւնը, իբրեւ նորամուծութիւն:

2, Մատանիներ փոփոխել պսակի ժամանակ:

3, Խաչվառները սիւներից կախել:

4, Կամիլաւկա անուանած գլխարկը:

5, Հոգևորականների գունաւոր սքեմը:

6, Մասնաւոր տներում պատկերներ դնելը:

Վրաց եկեղեցուց

1, Պսակի ժամանակ թագ դնել հարսի և փեսայի գլխին:

2, Շաքարի գլուխ օրհնել հալաւ և նշան օրհնելիս:

3, Ննջեցեալի թաղումից յետ «սուրբ սեղան» անունով շաքարի գլուխ օրհնել:

Հրէական ծէսերից

1, Ամուրի ննջեցեալի վերայ պսակադրութեան «նշանաւ» շարական երգելը, ինչպիսի սովորութիւն կայ և հրէաների մէջ, որոնք այդ տեսակ ննջեցեալի վերայ նշանադրութեան արարողութիւն են կատարում:

Տգիտութիւնից ներմուծուած

1, Ննջեցեալների վերայ «գանձ» ասուած զանազան ռամկական տաղեր և մեղեդիներ երգել, որոնք զարմանալի անփութութեամբ տեղ են դրել՝ նաև Շուշի տըպած մի մաշտոցի մէջ ինտիատինս ժամանակակից հոգևորականների:

2, Թղթ պատկերների գործածութիւնը, որ խստիւ արգելում է մեր եկեղեցին:

3, Մասնաւոր տներում ժամերգութիւն կատարելը, որ այս և այն քահանան անում է ի պատիւ որևէ հա-

րստի, առանց ստիպողական պատճառի, որ նոյնպէս առաքելական կանոններով արգելուած է:

4, Երեխաներին տանը մկրտելը:

Շահասիրութիւնից առաջացած նորամուծութիւններ:

1, Պսակի ժամանակ հարս ու փեսայի տուաջ ամսէ և աւետարան դնել և փող ժողովել յօգուտ քահանաների, որպիսի տգեղ սովորութիւնը մինչև այսօր գոյութիւն ունի Բագու, Գանձակ և այլ տեղեր:

2, Ամբիճքի, հոգեհանգստեան, թաղման և սուրբ սեղանի օրհնութեան ժամանակ ժողովրդին մօմ բաժանել:

3, Անժամանակ նշխար բաժանելը, որ Տաճկաստանում հանդիսաւոր կերպով է կատարուում. երբ որևէ եպիսկոպոս կամ առաջնորդ պատարագիչ է լինում՝ «խորհուրդ խորին» երգելիս, երբ արդէն ժամարարը զգեստաւորուած է, նախ քան խորանից դուրս գալը՝ նշտում է աթոռի վերայ. և այդ միջոցին աւագ երէցը ծանուցումն է անում ժողովրդին, թէ առաջնորդը պատարագիչ է, պէտք է նորան ժամոց տալ, ուստի հրաւիրում է ժողովրդին խորան, որ սրբազանի աջը համբուրեն և ժամոց տան. եպիսկոպոսի աջ ու ձախ կանգնած են լինում տիրացուն և քահանան, մէկը ամսէն, միւսը նշխարներ ձեռքերին. ժողովուրդը հերթով ներս է մտնում խորան և պատարագչի աջը համբուրում ու իւր ժամոցը դնում ամսէի վերայ, որից յետոյ քահանայից ընդունում է մի մի նշխար: Այս տեսակ անպատշաճութեանց տարօրինակութիւնը հասկանալի է ամենքին և գոհ ենք որ այդ տեսակ սովորութիւն գոյութիւն չունի ռուսահայերի մէջ: Թէև աւելի տգեղ սովորութիւն է տիրում մեր մէջ, որ տիրացուն գրպանը նշխարով լց-

ըած ըստ հաճոյս բաժանում է սրան նրան և զրամ կորզում:

4, Ժողովրդից այր կամ կին մարդկանց աւագ հինգշաբթի կամ թաթախման երեկոներին թոյլ տալ վարսագոյր քարշել, կանխապէս ժամերգութիւնն ընդհատելով և այդ առթիւ ծանուցումն ու սակարկութիւն անելով:

Մենք կարող էինք շատ ստուարացնել այս ցուցակը, սակայն, ինչպէս արդէն ասացինք, դոքա առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ են և կարող են ձանձրացնել մեր ընթերցողներին. առաջ բերածներից արդէն պարզ է, որ դոքա եթէ մէկ կողմից խորթ և օտար են հայ եկեղեցուն, միւս կողմից էլ տգեղ երևոյթներ են, դոքա աղարտում են մեր եկեղեցու մաքրութիւնը՝ նորա դարաւոր սրբութիւնը: Հայ եկեղեցին յերաւի շատ հարուստ է արտաքին արարողական ճոխութեամբ, որպիսին չունի և ոչ մի այլ քրիստոնեայ եկեղեցի, բայց նորա ծէսերն ու արարողութիւնները, այսինքն այն ամենը, ինչ որ աւանդում է մեզ մեր մայր մաշտոցը, և ոչ թէ ինչ որ գոյութիւն ունի այսօր, ծառայում են միայն քրիստոնէական խորհուրդներն ու աստուածապաշտութիւնը փառաւոր կացուցանելու համար և նոքա ոչ մի արատ չեն բերում նորան:

Այո՛, ժամանակի փոփոխութիւնները, օրուան յաւաքադիմութիւնը պահանջում է դէն ձգել եկեղեցու աւելորդ սովորութիւնները, և այդ յապաւումը ներելի է միայն այն սովորութիւնների վերաբերմամբ, որոնք նախ ժամանակի հասկացողութեան դէմ են հիմնովին և երկրորդ՝ չեն վնասում եկեղեցու ինքնուրոյնութեան, նորա ամբողջութիւնը վտանգի չեն ենթարկում:

Օրինակ՝ մենք «ԼՈՒՄԱՅ»-ի Ա. գրքում «քահանաների ապահովութեան» խնդրին նուիրուած մի յօդուածում նկատել էինք եկեղեցում մոմավաճառութեան ան-

վայելուչ լինելը և առաջարկել էինք, որ դոքա անհրաժեշտապէս դուրս տարուին այնտեղից. սա իհարկէ ոչնչով խանգարելու չէր մեր եկեղեցու սովորական ընթացքը. և գոհութեամբ պիտի լիշատակենք այստեղ, որ դորա առաջին օրինակը տուեց քաղաքիս Մողնու յարգելի երեցփոխանը, անդրանկութեան պատիւը իրեն սեպհականելով:

Ժամանակները փոխուել են, հայի ինքնաճանաչութիւնը զարթել է, ամեն կողմից ձայներ են լսուած եկեղեցու այս և այն ծէսի բարեփոխութեան. շատերն անգամ փափագում են փոխուած տեսնել աստուածաշտուութեան մասը կազմող որևէ աղօթք. դեռ երեկ էր, որ Զմիւռնիայի «Արևելեան մամուլի» նման մի լուրջ թերթ առաջարկում էր իսպառ վերցնել եկեղեցու կարգաւորութիւնից «Մեղայն» և «Հրաժարիմքը» համարելով ժամանակի ոգուն միանգամայն անհամապատասխան: ¹⁾ Ուրեմն ժամանակիս քննական ոգին այնքան առաջ է գնացել, որ աշխատում է գտել ամեն ինչ, ոչ թէ միայն զատել օտարը, այլ և գտել մերը, սեպհականը:

Այս և սոյնօրինակ մտածութիւնները մեզ բերում են այն եզրակացութեան, որ լիրաւի հասել է ժամանակը, երբ մենք պէտք է մօտենանք այն մաքուր, անարատ վիճակին, որի մէջ գտնուում էր մեր եկեղեցին դարերով առաջ իւր մաքուր վարդապետութեամբ, բուն ազգային առանձնայատուկ ծէսերով և սովորութիւններով:

Պէտք է գատել ցորենը որոմից, ցորենը պահել շտեմարաններում, իսկ որոմը ալբել անշէջ հրով:

Գիտութիւն. Աղանեանց:

¹⁾ Սորա առնուած են լատիններից մօտաւորապէս տասներկուերորդ դարում:

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Դրանսիլվանիոյ Հայոց Մետրապոլիսը. Հ. Գրիգոր վ.
Գովրիկեանի Վիեննա:

Հին հին դարուց յիշատակները, տխուր անցքերի սըր-
տաճմիկ պատմութիւնը Նահապետի կրօնից այս անէծքն
է հանել:

«Ա՛հ անիծեալ երկաթ և ձեռք՝ որ վայն սրեց.

«Հայոց աշխարհ քեզ լուկ այդբան անուշ թուեց.

Նահապետն է, անցեալը քննեց, բրբրեց, արտասուքներով
գրուած գրքերն ու արիւնով շաղախուած քարերը կարդաց և՛
«Հնչիկն՝ ի հագագին ոտնտուած»՝ անէծք կարդաց: Անէծքը ա-
նէծք մնաց, երկաթն իւր փորձը շարունակեց: Ճշմարիտ է, շատ
երկիրներ ու ազգեր են նրա աւերիչ ներգործութեանը ենթար-
կուել, բայց ամենից աւելի Հայոց աշխարհն է անուշ թուացել:

Եւ այդ նոր չէ, երեկուանից չէ, այլ ամենահին դա-
րերից. կերպը լեղի և արմաք դառնութիւնս — այդ է եղել
այդ երկրի բնակիչների կեանքը, որովհետեւ այդպէս են ցան-
կացել սասանեանները, արաբները, մոնղոլները, նոյն իսկ
յոյները և առհասարակ նրանք, որոնք ոյժ ու զօրութիւն
են ունեցել, ոյժի ու զօրութեան մէջ են օրէնք ու արդա-
րութիւն տեսել:

«Լեղի կերանք, դառնութիւն խմեցինք», ասել են հայ-
րերը. աւելի բախտաւոր չէ եղել որդոց կեանքը. ապացոյց
բազմաթիւ վերքերը և այն դառն վիշտը, որով համակուած
կրօնից անյուսուցեան այս թղթն է կաթում. «մի՛ բանար
եարանիս, խորունկ է, խորունկ»:

Եւ ամենահին ժամանակներից սկսած հայոց աշխարհի
շատ որդիք երկաթից ու կրակից փրկուելու հնար օտար եր-

կրների՝ գաղթականութեան մէջ են որոնել: Ամենահին ժամանակներից սկսած ճակատագրի ծանր հարուածներին մըջ տապէս ենթարկուած հայերը

«Փախչին, գնան, չգիտեն ո՛ւր, յետ չնայեն:

«Զի սուրն անգութ փռէ զայնոնք ցուրտ ի գետին,

«Դորա այլ ո՛ւր զփախ առել շտապ կերթան.

«Ամենքն ի մէկ տեղ, ո՛հ, ամենքն ի գերեզման:

Ճիշտ որ՝ ի գերեզման, գաղթականութեան ճանապարհը հայերի համար գերեզմանի ճանապարհ եղաւ: Բացառութիւններն աննշան են, չնչին: Հեռանալով հայրենի երկրից, կտրուելով ազգի ամբողջութիւնից, նրանք քիչ քիչ մոռացան հայրենիքը, նոր հայրենիքի հետ կապուեցան ժամանակի ընթացքում խղուեցան և այն բարոյական կապերը, որոնցով գաղթական հայերը կապուած էին հայութեան հետ, որոնցով նրանց մէջ պահպանուում էր ազգութեան գաղափարը: Նոր սերունդները, նոր հայրենիքի հետ կապուելով, հետզհետէ մոռացան հայրենի սովորութիւնները, ականդութիւնները, լեզուն ու կրօնը, կապուեցան նոր երկրի հետ, նրա բարքն ու վարքն ընդունեցին:

Այդպէս ոչնչացան հայութեան շատ հատուածներ:

Հայ գաղթականութեանց պատմութիւնը ցոյց է տալիս մեզ, որ գաղթական հայը իւր հայութիւնը կարողացել է պաշտպանել այն երկրներում, որտեղ բարձր քաղաքակրթութիւն չի եղել, այն ժողովուրդների մէջ, որոնք կուլտուրապէս իրանից շատ բարձր դիրք չեն ունեցել: Պարկաստանի խորքերում հայկական հատուածները պահպանել են իրանց ազգային տիպը ամբողջապէս. իսկ Լեհաստանում հայերի անունը բարերի ու թղթերի վրայ է մնացել. այդտեղի հայութիւնը ձուլուել է տեղացի տարրի հետ և ոչնչացել: Ինչ է դրա պատճառը:

Մեզ կասեն՝ Լեհաստանում Նիկոլ դուրս եկաւ, իսկ Պարսկաստանում Նիկոլ չեպիսկսպոսներ չեն եղել: Բայց այդ երևոյթի պատճառը չէ, դա լոկ հետևանք է աւելի խորը թագնուած պատճառի: Հայ ժողովուրդի համար ազգայնութեան գաղափարը մարմնացած է իւր մայրենի եկեղեցու մէջ: Այդ եկեղեցին լոկ աղօթատուն, կրօնական սրբավայր չէ, դա անցեալ դարերի, ազգային պատմութեան վառ, կենդանի ու

կենդանարար յիշատակարանն է, դա կեդրոնն է ազգային պատմութեան, դա է, որ ցրուած, ցամաքած ոսկորներին կենդանութեան շունչ է փչել, ի սփիւռոս աշխարհի ցրուած հատուածների մէջ միութիւն է պահպանել, նրանց միաւորող օղակն է եղել:

Եւ ահա Նիկոլը բանդեց այդ օղակը. բայց ինչու նոյնպիսի Նիկոլ դուրս չեկաւ և Պարսկաստանում: Նիկոլը հօ երկնքից չէր գլորուել կամ դժոխքից ծագել. նրան յղացել, պատրաստել, կազմաւորել ու ծնել էր Վահաստանի հայութիւնը: Իսկ այդ այն պատճառով, որովհետեւ նոր, աւելի բարձր կուլտուրական շրջանի ազդեցութեան տակ թուլացել էր նրա մէջ ազգայնութեան գաղափարը: Նիկոլը չլինէր, դուրս կըգար մի ուրիշը, կամ գուցէ ուրիշ մի քանի հոգի, որոնք և կըկատարէին նոյն գործը: Բաւական է, որ սկըսուեց արհամարհուել այն փաստը, հին ու փթած համարուել այն միտքը, թէ «ի վերայ Աջոյն և Լուսաւորչի հաստատեալ կայ ամենայն ազգն հայոց»: Արդէն հետեւեալ և անխուսափելի աստիճանը Նիկոյների ծագումն է, ապա մայրենի եկեղեցու բարձումը և ի վերջոյ՝ լեհահայոց վիճակը — գերեզման:

Այդպիսի վիճակից ազատ մնալու և ազգային տիպը պահպանելու համար գաղթական հատուածները պէտք է գիտակցութիւն ունենային խիստ պահպանողական լինել այն բոլոր կէտերում, որոնք շօշափում են ազգային եկեղեցին, լեզուն ու սովորութիւնները, մանաւանդ առաջինը ուր լեզուն էլ է պաշտպանում, պատմութիւնն էլ, սովորութիւններն էլ և առհասարակ ազգայնութեան գաղափարը: Եւ այդ ամենէին չէր ու չէ խանգարում կեանքի ընդհանուր յառաջադիմութեանը, գիտութեան, արհեստների և վաճառականութեան ասպարիզում արագ ընթացքով առաջ շարժուելուն: Դրանք նոյնքան կարեւոր պայմաններ են, որքան իւրաքանչիւր անհատի համար կարեւոր են իւր կեանքը պահպանել և մտաւորապէս ու նիւթապէս զարգանալ — առաջագիմել: Դժբախտաբար՝ շրջապատող պայմանները քան ու ճիգ էին թափում, բռնութիւն էին բանեցնում այդպիսի գիտակցութեան վերջին նշոյլն էլ մարել և Նիկոյների ճանապարհը հարթել:

Անցեալն անցել է՝ դառն ու ծանր զոհերով գնուած մի դաս թողնելով, որի կարեւորութիւնն այսօր միայն գաղթական հատուածների համար չէ... այլ ցաւալին այն է, որ ծանր զոհաբերութեան արդիւնք դասն այսօր իսկ մոռացութեան է տրուում թէ ազատյին բունի, կոճղի, և թէ նրանից անջատուած գաղթականութեանց, նրա ճիւղերի կողմից։ Այսօր տակաւին գաղթական հատուածներ կան, որոնք դեռ չեն կորել, բայց կորստեան անդունդի եզերքին են կանգնած, որոնք դեռ չեն փչացել, բայց փճանալու վրայ են։ Այդ հատուածներից մէկի՝ Տրանսիլուանիոյ Գերլա-Հայաքաղաքի հայ գաղթականութեան նկարագիրն է տալիս մեզ Տ. Գրիգորով։ Գովըրկեանը։

Տրանսիլուանիայի հայ գաղթականութիւնը հաստատուել է 17-րդ դարում։ Դա հատուած է Մուրաւիայի և Լեհաստանի հայ գաղթականութեան։ Մի կողմից անընդհատ և աշխարհաւեր պատերազմների շնորհիւ, որ տեղի ունէին Թիւրքիայի ու Լեհաստանի միջև, միւս կողմից այն բռնութեանց պատճառով, որ գործադրում էին Լեհաստանի իշխողները հայոց խղճի ազատութեան վրայ՝ ստիպելով նրանց մայրենի եկեղեցին թողնել և պապի գերիշխանութիւնն ընդունել։ Մուրաւիայի և Լեհաստանի հայերից մի հատուած քաշուեցաւ և ապաւինեցաւ Տրանսիլվանիայի լեռների վրայ։ Տեղական իշխանութիւնը շուտով հասկացաւ, որ երկիրը միօգտակար տարր է վաստակել՝ յանձինս ներս գաղթող հայերի ու նրանց ամենտեսակ դիւրութիւններ տուաւ։ Նոյնը շարունակեց ապա և Հաբսբուրգեան տունը, երբ Տրանսիլուանիան դրա իշխանութեանը ենթարկուեցաւ։ Բնածին կարողութեամբ օժտուած, առւտրի և արհեստների մէջ ընդունակ, գործի մէջ տոկուն և եռանդուն հայը շուտով իւր քնակած ամայի տեղերը ծաղկեցրեց, հարստացրեց և տէրութեան ամենապտղաբեր վայրը դարձրեց։ Հայաքաղաք կամ Գերլա (Արմենուպոլիս) քաղաքը հայերի հիմնած քաղաքն է, որ թագաւորական հրովարտականքով ազատ քաղաք հրատարակուեցաւ, որ գրեթէ մի փոքրիկ իշխանութիւն է, հայ քաղաքապետով, դատարաններով, ոստիկանութեամբ և ծերակոյտով։

Լատին կղերը գաղթականութեան հաստատուելու հենց առաջին օրից զինուեց այդ մի բուն ժողովրդի կրօնական

ազատութեան, նրա ազգային եկեղեցու գէմ և իրան օգնութեան կանչեց երկրի կառավարութիւնը: Ինչպէս երևում է, այստեղ կատարուել են նոյն տխուր դէպքերը, նոյն խաղախութիւնները, ու բռնութիւնը, որ տարիներից ի վեր հէնց այդ ժամանակներն էլ տեղի ունէին Ահապտանում: Ասում ենք, երևում է, որովհետեւ հայր Գովթիկեանը կարևոր չէ համարել գէթ հարեանցի, բայց ճշգրիտ տեղեկութիւններ հաղորդել: Ներածութեան մէջ արժանապատիւ հեղինակը յայտնում է, որ Ահապտանի իշխանները անպատմելի տանջանքներով չարչարեցին զիրենք, որ... կրօնին թողուն, մեր պապերն աւելի սիրով երկիրը թողեցին, քան թէ երենց կրօնը: Բայց չէ՞ որ այդ տանջանքներն ու չարչարանքները կատարւում էին ի փառս «ուղղափառութեան», չէ՞ որ այդ չարագործութեանց հերոսները Հռոմի արքանեակներն էին, պապի առաքեալները: Հայր Գովթիկեանն աւելորդ է համարում արձա՛ւագրել այն պայմանները, որոնց մէջ դրուեցան իրանց կրօնի համար երկրից երկիր գաղթող «մեր պապերը» և որոնց շնորհիւ նրանք վերջ ի վերջոյ ստիպուած եղան ազգային եկեղեցին թողնել և պապին հաւատարմութիւն խոստանալ: Եւ դրա փոխարէն՝ նա ներբողներ է կարդում Տրանսիլուանիայի հայոց Նիկոլին՝ Աւքսենտիոս Վրդարեան եպիսկոպոսին: Հեղինակիս խօսքով՝ այդ եպիսկոպոսը «բոլոր Տրանսիլվանիոյ ազգայնոց առաջին կարգի աստղն է, որ իւր ընդարձակ գիտութեամբն, ու ձեռնարկութեան ոգւովն ու հեղինակութեամբը՝ շարունակ ու մեծ յաջողութեամբ գործած է ի նպաստ Տրանսիլուանիոյ հայոց, որ պաշտպանեց զիրենք ամեն բանի մէջ... նրան անուանում է մեծ մարդ, նրա արդիւնքները անմոռանալի, որ ոսկեղէն անջնջելի տառերով գրողմուած են ամենուն (?) սրտին մէջ»:

Եւ այդ մարդու ամբողջ մեծութիւնը կայանում է նրանում, որ 1684 թուին Հռոմից՝ «իբրեւ առաքելական քարոզիչ» Տրանսիլվանիա անցաւ այն բացորոշ կամքով, որ գաղթական հայերին, առաքելական սկզբունքների և Բրիստոսի անուան համար այնքան չարչարուած, տանջուած, հալածուած հայերին, ուղղափառութեան ճշմարտութիւնները ճանաչեցնէ! Եւ ի՞նչ փափուկ ոճ, պատկառոտ լեզու և ներբողներ է կարդում հայր Գովթիկեանը Վրդարեան չեպիսկո-

պոսի վերաբերմամբ: Կարծէք թէ՛ դա Պօղոս առաքեալն է, որ Հեթանոսների մէջ է խիզախել և նահատակութիւնն աչքի տակ առած՝ ուզում է խաւարի աշխարհում Աւետարանի լոյսը վառել: Բայց չէ՞ որ դա մի կրօնափոխ է, որ խիղճը վաճառել է պատուի, փողի և փառքի համար, որ աւելի մեծ պատուի տիրանալու նպատակով ձգտում է և տարագիր հայերին կրօնափոխ անել, այն հայերին, որ մի քանի տարի առաջ «աւելի սիրով երկիրը թողուցին, քան թէ իրանց կրօնը»:

Տողերի մէջ միայն կարդում ենք, որ Աւքսենտիոսը կատաղի կռիւ է մղել հայ գաղութի և առանձնապէս նրա հովիւ Մինաս վարդապետի դէմ: Ահաւասիկ ինչպէս նկարագրում է մեր հեղինակը այդ կռիւը. «Ինչպէս որ հասարակօրէն ամեն նոր տեսակ շինուածքի, ամեն նոր կարգադրութեան պտուղն՝ աշխատութիւն, վշտակրութիւն ու կասկածանք է, անակնկալ պատահեցաւ Աւքսենտիոսի հետ: Իւրենները՝ զինք իւրեւ խաղաղութեան վրդովիչ ու հաւատքի խռովարար Տրանսիլվանիոյ կառավարութեան ամբաստանցին: Բայց վախցաւ, սկսած գործքէն ետ չկեցաւ»: Չորս տարի բանիւ ու գործով աշխատել է, յենուած կառավարութեան աջակցութեան և ոյժի վերայ: Վերջապէս հասել է իւր նպատակին: Բայց թէ ի՞նչպէս, մեղ համար պարզ չէ, թէ և հեղինակը ցանկացել է այդ ևս պարզել՝ գրելով «Մինաս, բահանայից բազմութեամբ մը յայտնեցին իւր առջևը՝ թէ ուղղափառ եկեղեցին դառնալու կը փափագին»:

Թող ներէ մեզ հայր Գովրիկեանը, որ այդպիսի խընդիրներում իրաւունք չենք համարում Մխիթարեան հայերին հաւատ ընծայել. դրա համար նրանք մեզ ոչինչ գրաւական չեն տուել: 2^է որ այդ միւսնոյն կերպով են պարզուած Մխիթարեանց հրատարակութիւնների մէջ և Լեհաստանի Հայոց ու Նիկոլի պատմութիւնը. բայց այժմ ո՞վ չը գիտէ, թէ ի՞նչ ողբերգական տեսարաններ են տեղի ունեցել հայերին պապական դարձնելու համար:

Աւքսենտիոս Վրդարեանը իւր ամբողջ գիտութեամբ, ձեռնարկութեան ոգւով ու հեղինակութեամբ հայութեան մէջ մի պատուաւոր անուն կը լինէր թողած, եթէ Հռոմը տեսնելու տեղ Մասիսն ու ս. Էջմիածինը տեսնէր, մի սև

«փարաջայ» հագներ, մի ձեռքին Աւետարան, միւս ձեռքին աղջային պատմութիւն՝ քարոզ խօսէր ընտանիքներում ու եկեղեցում, մի տարրական դպրոց բաց անէր՝ նոյն սրբազան մատենաների լոյսով գաղթական հայոց մանուկների սիրտը վառելու: Եւ այդ ժամանակ նրան «մեծ» անգամ կասէինք, նրա գործունէութեան արդիւնքները ոսկեղէն տառերով գրուեցին յիշատակ արժանի կը համարէինք:

«Ուղղափառութեան» և Հռոմիւն յարելու հետևանքն է հայր Գովթիկեան, որ այսօր հարկադրուած էք մի ցաւալի գուշակութիւն անելով՝ ապահովապէս աղգարարել, «թէ դար մը պիտի չանցնի, ու պիտ, որ անհետանայ նաև Տրանսիլվիոյ Հայոց մէջէն հայութեան ոգին, հայ լեզուն, սովորութիւնները»: Եւ ի՞նչ զարմանք, երբ 1727 թուին «եկեղեցւոյ ու բարոյական կենաց վերաբերեալ կարևոր որոշմունքներ», կանոնադրութիւն էք կազմել, որի միակ նպատակն է «հայութեան ոգին և սովորութիւնները» վերացնել: Ընդհակառակը զարմանալ պէտք է, որ Գերլայի հայն այսքան ժամանակ կաշկանդուած լինելով պապական կղերի խորամանկահիւս ցանցերի մէջ՝ կարողացել է հայութեան ոգուց, սովորութիւններից ու լեզուից գէթ փշրանքներ պահպանել:

Մեռցնել ամեն մի ազնիւ զգացմունք, հարթել բոլոր արգելքները, որպէս զի գաղթականութիւնը գաղթական հայ ժողովրդի համար իրական գերեզման դառնայ, այդ է եղել Մխիթարեան հօր ներբողներին արժանացած Արղարեան եպիսկոպոսի և նրա յաջորդների ջանքը: Տեսէք, ի սէր Աստուծոյ, այդ հոգևոր հայրերը տղամարդկանց և կանանց ընկերութիւններ են կազմել՝ «Եղբայրութիւն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին», «Եղբայրութիւն սրբոց Յովակիմայ և Աննայի»... և ի՞նչ նպատակով. թերևս կարծէք, որ դրանց նպատակն է տարրական դպրոցներ հաստատել, գրքեր հրատարակել և այլպիսով միշտ կենդանի պահպանել աղջային լեզուն: Որքան կսխալուիք: Այդ ընկերութեանց նպատակն է շարաթը մի քանի անգամ պատարագ մատուցանել և դրա ծախքերը հոգալ. իսկ ընկերութեան իւրաքանչիւր անդամի պարտքն է

«Ամեն օր հինգ Հայր մեր և հինգ Ողջոյն բեղ ա-

սեւ ի պատիւ հինգ խոցերու Քրիստոսի, աղաչելով զԱստուած, ու բարեխօս ունելով զսուրբ Լուսաւորիչն մեր, որ այս եղբայրութեանս օգնէ ու զսուրբ ուղղափառ հաւատն անհաւատից ու հերետիկոսաց մէջ տարածէ»:

Ի դէպ չէ՞ արդեօք յիշել բանաստեղծի խօսքը.

«Մարդուն շինելով ձեր ձեռքին գործիք,
«Ներդաշնակութիւնը խանգարեցիր»:

Հայր Գովորիկեանի աշխատութիւնը Տրանսիլվանիայի հայոց գաղթականութեան անցեալի ու ներկայի մասին հարուստ և հետաքրքիր տեղեկութիւններ է տալիս, երբեմն խիստ մանրամասն և երկրորդական, նոյն իսկ աննշան տեղեկութիւններ: Այսպէս օրինակ յիշուում է, որ այս ինչ իշխանը Գլարա Հայաբաղաբն այցելելով՝ այս ինչ հայի տան առջևը կանգնեց և մի գաւաթ ջուր խմեց: Երբեմն էլ մոռացուած են աւելի կարևոր տեղեկութիւններ: Օրինակ՝ մենք չկարողացանք հասկանալ, թէ ինչ բաներ են Գլարայի «ազգային» կոչուած դպրոցները, ինչով են դրանք ազգային:

Յ. Մադարիեզեան:

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ՂԱԶԱՐԱՅ ՓԱՐՊԵՅԻՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ

Փորձ կարգադրման յետևյալուաջ հատուածոցն, եւ ցուցումն տեղեաց յորս թուղթ անկեալ է ի սկզբնագիր օրինակէն:

(A) Սկիզբն Առաջին գրոց Պատմութեանն Հայոց, որում սկիզբն արարեալ պատմեաց ստուգիւ այլն երանելի Ագաթանգեղոս, ի մահուն Արտեւանայ յԱրտաշրէ՛ յորդւոյ Մասանայ բռնաւոր Ստահրացւոյն, եւ զգարձ աշխարհիս Հայոց յանգիտութենէ կուսպաշտութեան՝ յաստուածգիտութեան ճշմարտութիւն, ի ձեռն սրբոյ նահատակին Գրիգորիսի. յորոյ անունն և զԳիրսն անուանեալ կոչեն Գրիգորիսի (1) *):

Երկրորդ գրոց սկիզբն արարեալ պատմելոյ՝ ի կարգէ Առաջին գրոցն, զիրս բազմափոփոխ աշխարհիս Հայոց զբարեաց և զչարեաց, զվարս և զգործս զարանց սրբոց և զպղծոց, զժամանակի պատերազմաց և զխաղաղութեան (2). պատմեալ զայս ամենայն Փոստոս ոմն Բուզանդացի, մինչեւ ց[թագաւորութիւնն Արշակայ, [որդւոյ Պապայ, որդւոյ Արշակայ,] (3) որդւոյ Տիրանայ. առ որով [թագաւորութեամբ բաժանեալ աշխարհս Հայոց՝ պատառեցաւ յերկուս ծուէնս ըստ աւրինակի հնացեալ ձորձոյ (4): Եւ աւարտեալ աստանաւր զբան Պատմութեանն

*) Զծանօթութիւնսն տես ՚ի կատարած կոյս:

իւրոյ՝ մնացուցեալ հանգոյց. զոր անուանեալ կոչեն զանուն գրոցն՝ Հայոց Պատմութիւն:

Երրորդ Պատմութիւնս այս ի կարգէ նորին գրոց շարադրեալ (5) տկարութեանս մերում, յոր հարկաւորեալ հրամանաւ իշխանաց եւ բանիւ սուրբ վարդապետաց, տուաք զանձինս (6) յայսպիսի գործ կարելոր, չիշխեցեալ ընդդիմանալ. յիշելով ի Սուրբ Գրոց զսպառնալիսն անհնազանդից որդւոցն, եւ զորս գրէ ներողութիւն հնազանդից եւ հաւանելոց (7): Կարգել մի ըստ միոջէ զիւրս եւ զգործս, զբազմայեղանակ դիպմունս Հայաստան աշխարհիս, բաժանմանց յերկուս թագաւորութիւնս, եւ ի վիճակէ բաժնոյ [ան]աւրինացն (8)՝ արանց քաջաց ի տոհմէ նախարարացն Հայոց տալ զանձինս անհամարս ի նահատակութիւնս ի վերայ ուխտին Սուրբ Եկեղեցւոյ, եւ կիսոց համբերել կապանաց եւ բանդից՝ վասն երկնաւոր յուսոյն՝ բազմաժամանակ տեւողութեամբ. — հեղու եւ քահանայից ընտրելոց Աստուծոյ եւ ճշմարտապէս հովուաց զարին ի պարանոցաց իւրեանց՝ ի վերայ ընտրեալ բանաւոր հաւտին Քրիստոսի. — եւ ոմանց յընկերակցաց նախարարացն եւ յայլ ազատ մարդկանէ՝ դառնալ յետս յուխտէ սրբութեանն, եւ անշէջ յաւիտենից հրոյն լինել լուցիկիւր, պատրաստելոյն Սատանայի եւ նորին արբանեկացն: Եւ գրե[ալ] (9) զայս ամենայն մինչեւ ցաւր սկզբան մարգարանութեանն Հայոց Վահանայ, Մամիկոնէից տեառն եւ մեծի զաւրավարին Հայոց եւ մարգարանի, եւ դադարեալ հանգուցից յայնմ տեղւոջ զբան վաստակոց Պատմութեանցս այսոցիկ:

Ընդ բազում ճառս մատենից առաջնոցն Պատմագրացն Հայոց անցի (10). յորոց ըստ յերկար ընթերցողութեան՝ գտի ի նոցանէ զժամանակաց եւ զդարուց աշխարհիս Հայոց բազմադիմի յեղափոխութիւնս, յստոյզ եւ յանսխալ կարգաւորութենէ Առաջին գրոցն, զոր յարմարապէս պատմեալ ծանոյց մեզ երանելին Ազաթանգեղոս, այր բանիբուն գիտութեամբ եւ լի ամենայն հրահանգիւ, ստուգաբան ի կարգադրութիւն ճառից, եւ յարմարագիր ի պատմութիւնս ասացուածի իւրոյ: Սա գնուազումն թագաւորութեան Արշակունւոյն Արտաւանայ, եւ զգաւ-

լանալն Ստահրացոյն Արտաշիլ՝ որդւոյ Սասանայ՝ ստուգապէս յարինուածով կարգեալ զրոշմեաց. — զքինախընդրութիւնն խոսրովու, եւ զտարակուսանս գոռոզացեալ Ստահրացոյն, զխորհուրդն, եւ զխոստմունսն գտողի հրնարս յաղագս մահուն խոսրովու. — զխորամանկութեանն զմտածութիւնն Անակայ, եւ զսպանումն ի նմանէ զնորուն խոսրովու՝ նենգաւոր խաբէութեամբ. — զմատնումն յայնմ հետէ զաշխարհ[ի]ս (11) Հայոց ի ձեռս թագաւորութեան ւատաբի. — զփախուցանելն դայեկացն զորդիս (12) խոսրովու յաւտարութիւն առ ի յապրումն. — զհակայաբար միւսանգամ զգարձն Տրդատայ, եւ զյաղթող մարտիւ ունելն զիւրոյն զնախնեացն քաջաբար զթագաւորութիւնն. — զդիմելն ի նա Սրբոյն Գրիգորի զհեշտ պաշտաման տենչիւ. — զնահատակութիւն (13) նորին Սրբոյն, եւ թէ որպէս տարաւ անպատումն եւ անբաւ բազում հարչարանացն. — զառաւելապէս աւգնականութիւնն Քրիստոսի, որ ցուցաւ ի վերայ Սրբոյն, ի հիացումն զեռ եւս մոլորեալ մարդկան. — զհամբերութիւն տեւողութեանն այնչափ ամս ի վիրապին, ըստ կանխագէտ տնտեսութեանն Վերնոյն՝ որ պահէր զնահատակն ի գործն Հայոց. զեկս սուրբ Կուսանացն ի հռովմայեցոց քաղաքէն, եւ զհեղումն մարտիրոսական արեանն ի Վաղարշապատ քաղաքի, յոռոգումն դալարութեան գաւսացելոց դիոց մարդկան. — զելն Սրբոյն Գրիգորի ի խոր վիրապէն, եւ զհսնումն Հայաստան աշխարհիս ի խաւարէ անգիտութեանն՝ յաստուածային արքայութեանն լոյս. — զյորդորումն յայնմ հետէ վարդապետութեան կենաց աշխարհիս (14) Հայոց. — զկտակս (15) մկրտութեան լուսոյ՝ զոր Փրկիչն Քրիստոս ի ձեռն մեծի նահատակին Գրիգորի, բարեխաւսութեամբն եւս սուրբ Կուսանացն, ծաւալեցոյց յաշխարհիս մերում. — զշինութիւն եկեղեցեաց, զպայծառութիւն քահանայից, զխումբս բազմամբոխ ժողովրդոց ի տաւնս Փրկչին եւ ի ժողովումս (16) յիշատակաց սրբոց: Զայս ամենայն [եւ] եւս առաւել (17) քան զսոյն վիտութիւն՝ յիւրում հաստատուն եւ անսխալ կարգաւորութիւնսն պատմեաց մեզ երանելի այրն Աստուծոյ Ազաթանգեղոս:

Իսկ զհետ սորա, ըստ ալլալման իրաց եւ ժամա-

նակաց, եւ դիպելոյ աշխարհիս հայոց բազմամբօլս դարուց, երբեմն խաղաղութեան եւ երբեմն սաստիկ եւ անբաւ շփոթմանց, միաբանութեան առ միմեանս եւ երկպառակութեամբ ճեղքելոյ ի միմեանց. (B) կալ ոմանց ըստ աստուածային հրամանատուութեան ի հնազանդութիւն բնիկ իւրեանց Արշակունի թագաւորացն, եւ այլոց (18) ծառայել կամաւ աւտար թագաւորացն՝ ի կորուստ անձանց եւ աշխարհիս. որք ի միաբանելն տեսանէին զԱստուծոյ աւգնականութիւնն յանձինս եւ յաշխարհս, եւ ի քակտիլն եւ ի պառակտիլն՝ զվնաս եւ զկորուստ յանձինս եւ յաշխարհս (յաջորդն պակաս է) . .

որում երկրորդ գրոցն անուանեն զոմն պատմապիւր, կոչեցեալ Փոստոս Բուզանդացի. Եւ վասն զի կարգելոցն առ ի նմանէ ի տեղիս ուրեք՝ կարծեցին ոմանք բանք ինչ ոչ յարմարք եւ դիպողք (19), որպէս Առաջնոյն ճշմարտութիւն Ազաթանգեղոսն կոչեցելոյ, յերկուացեալ հարկաւորին չասել զայնպիսի անպատշաճ կարգումն Բիւզանդացւոյ ուսելոյ:

Քանզի Բիւզանդիոսս այս փոքրիկ քաղաքիկ էր, յառաջագոյն չինեալ յառնէ ումեմնէ Բիւզաս (20) անուն կոչեցելոյ, մերձակալ Թրակացւոց սահմանակցութեանն: Զոր (21) եւ ի գալն աստուածակամ հրամանով (22) սրբոյն Կոստանդիանոսի ի վերայ անթիւ բազմութեանն Գլթաց ի պատերազմ, եւ առ եգերբն Ղեկովր (23) գետոյ արարեալ զիւր զաւրու բանակատեղս (24). ո[ւ]ր (25) եւ աստուածային տեսչութեանն լինէր արժանի, աւրինակեալ նմա յայտնապէս յերկնից՝ աստեղեայ լուսատեսիկ նշան կենսատու Խաչին, բերելով շուրջ զինքեամբ ճառագայթից նշանազիրս, թէ «Այսու յաղթեսցես» (26): Եւ նորա զարթուցեալ, եւ յուսով երեւեցելոյ նմա սուրբ նշանին աւգնականութեան՝ յաղթեալ վանէր զթշնամեացն բանակսն (յաջորդն պակասէ) . .

Եւ խնդիր փութապէս՝ գիւտիս այսմ հոգացեալ, ճեպով զիւր մայրն զերանելին հեղինէ յերուսաղէմ առաքէր. եւ թէ սրպէս անդ ի ձեռն ջերմ խնդրոյ սրբոյ մարդոյն

յայտնեցաւ կենաց փայտն, գիտէ ամենայն անձն ի նորին գրոց տեղեկացեալ զգիւտ փրկութեան մերոյ (27): Եւ ինքն թագաւորն եկեալ ի յառաջագրեալ քաղաքիկն, որ անուանեալ կոչէր Բիւզանդիոս, եւ տեսեալ զսքանչելատեսիլ զամբուլութիւն տեղւոյն, թէպէտ եւ ծանրագոյն եւ բաւուր աշխատութիւն ի տեղւոյն ցուցանիր, ոչ ինչ վեհերէր, վասն աւգտակարութեան կղզւոյն. վասն զի չըրջափակեալ յամենայն կողմանց ծովածիր էր տեղին, բայց խոռն ինչ ցամաքայատակ ճանապարհ առանց շրջագայութեան ջրոցն՝ որ ելանէր (28) յարեւմուտս կոյս քաղաքին: Վաղվաղակի զձեռն ի գործ արկեալ՝ տայր հրաման հարթել զբարձրաբերձ զբլուրսն՝ որք ի ներս (29) ի կղզւոյն էին. եւ շինեալ քաղաք մեծապայծառ՝ զոր ըստ իւրում անուանակոչութեանն Կոստանդնուպոլիս անուանէր, որ թարգմանի հայերէն Կոստանդիանոսի քաղաք. զոր ոմանք ըստ հռովմայեցի բարբառոյն Պաղատն ասեն, որ թարգմանի Արքունի (30): Իսկ որ յառաջագոյն շինեալ Բիւզանդիոսն էր, թաղ մի յեղեր նորին քաղաքի, որ մինչեւ ցայսուր նորին անուամբ կոչի Բիւզանդիոս: Եւ յայնմ հետէ վտակք գիտութեան որպէս ի թագաւորանիստ վայրի (31) յորդեալ բղխեն ի քաղաքէն. որպէս և յամենայն կողմանց յաշխարհէն Յունաց քաջ ուսեալքն՝ անդ (32) փութան հանդիսանալ, եւ մինչեւ ցայսուր առաւելեալ տարածին յամենայն կողմանս՝ նորա իմաստութեան վտակք:

Արդ՝ յայնպիսումն քաղաքի, եւ ի մէջ այնչափ բազմութեանն ուսելոյ՝ վարժեալ այրն Փաւստոս (33), այնպիսի ինչ արդեւք անհաճոյս խողաց բանս կարգէր ի պատմութեան իւրում: Քաւ, եւ մի լիցի: Ուստի եւ անհաւատայի իմում տկարամտութեանս կարծեցեալ զործն, ասեմ՝ թէ գուցէ այլ որ յանդուգն եւ անհրահանգ բանիւ լրբարար ձեռն արկեալ յիւրն (34)՝ զրեաց զինչպէտս ըստ կամի, եւ կամ զի ուրուք անկարեալ (35) գիպողս՝ այլաբանեալ վնասեաց, եւ անուամբ Փաւստոսին՝ զիւրոյ յանդգնութեանն սխալանս համարեցաւ ծածկել: Եւ այն յայտնի ցուցանի ամենայն հայեցողաց (36). քանզի են ոմանք ի Յոյնս, այլ մանաւանդ յԱսորիս (C) բազումք սպրդեցին տալ յայսպիսի յայրատութիւնս. որք տգէտք եւ

յանդրգուհիք գրեցին յինքեանց ճառս ընդունայնս եւ անպիտանաբանս, եւ խառնեալ եղին ի գիրս գիտուն խողաց. այլ ընտրող մտաց ճանաչի յայտնապէս գիտնոցն բանք եւ անմտացն շաղփաղփութիւնք:

Որում արթնամիտ խորհրդականութեամբ ուշադրեալ այսմ ամենայնի մտաւոր եւ քաջ այրն Վահան, տէրն Մամիկոնէից, զաւրաւարն հայոց եւ մարգպանն, որ բազում եւ անհամար ուղղութեանց աշխարհիս հայոց՝ ի ժամանակս իշխանութեան իւրոյ եղեւ արարող անձամբ (37) եւ զայս յորդորելով զբազումս: Սա, որպէս եւ այլ ամենայն բարւոյ իրաւք հոգացեալ զհայաստան աշխարհի իրս, առաւել եւս զայս ի գէպ եւ պատշաճ համարեցաւ ի մնացեալ տեղոյ պատմութեան երկրորդ գրոցն՝ աճեցուցանել յառաջ եւ գրել յայնմ հետէ զեղեալս յաշխարհիս հայոց. բազում զգուշութեամբ գրել եւ կարգել մի ըստ միոջէ զամենայն, զհոգեւորացն զառաքինութիւնս, եւ զաբանաց քաջաց զլաւութիւնն. որպէս զի զհոգեւորացն զբարի վարսն լուեալ բազմութեան ժողովրդացն, նմանողք լինել ցանկասցին մարդիկ ճշնութեանց նոցա. (D) եւ քաջքն լսելով զայլոցն զգործսն՝ յառաջագոյն քաջացելոցն՝ անուանի յիշատակ թողցեն զկնի իւրեանց, անձանց եւ ազգի. իսկ ծոյլքն եւ վատքն՝ հայելով յանձինս եւ լսելով զայլոց զպարսուանս՝ ի բարի նախանձն կրթեալք ջանասցեն լաւանալ:

Ըստ այսմ աւրինակի զգուշացեալ ստիպեցուցանէ զմեզ տէրն Մամիկոնէից Վահան, զաւրաւարն հայոց եւ մարգպան: Որոյ հասեալ հրաման առ իս Ղազար Փարպեցի, որ եւ սնեալ եւ ուսեալ առ ոտս առաքինակրան երանելոյն Աղանայ, որ էր աղգաւ ի հոյակապ եւ յակառակոր տոհմէն Արծրունեաց, որդի Վասակայ՝ եղբաւր Տաճատայ եւ Գոտորգի (38): Որ մինչդեռ էր ի տիս մանկութեանն, եւ այն ինչ դեռ տէգ մուրուացն (39) ի վերայ գեղեցկատեսիլ վարդափթիթ ծնաւորացն բուսանէր, ի բաց ընկեցեալ արհամարհէր զամենայն վայելս կենցաղոյս, եւ գերկնաթուիչ զճանապարհն (40) յաւիտենից բարութեանցն ընտրեալ հետեւիւր. կեցեալ յանապատս ընդ արս ընտիրս ի ճշնութիւնս (41) մեծամեծս, զորոյ եւ

ոչ բաւական որ է բանիւ բովանդակել զանբաւ վարուցն զառն[ն] (42) նահատակութիւնն. այլ այսքան միայն ա- սացեալ՝ մնացուցուք զբանս, որպէս թէ պատճառանաւք գոլով ի մարմնի, տքնութեամբ եւ պահովք եւ անդա- դար աղաւթիւք զցայգ եւ զցերեկ, միշտ հոգեւոր ան- սպառ վաստակովք՝ զանմարմնոցն զվերին զաւրացն բե- րէր յանձին զքաղաքավարութիւն. որ ոչ երբէք ի կեանս իւրում ընտրեաց ժամ աղաւթից, այլ զտիւ եւ զգիշեր անհանգիստ նմա ժամ աղաւթից էր. եւ կեցեալ այսպէս, մինչեւ առաւելեալ ծաղկէր հեր գլխոյն՝ սպիտակն քան զխարտէշն (43). եւ կատարեալ զընթացս նահատակու- թեան իւրոյ՝ հանգչէր, եւ եղեալ ի մատրանն ի Յաղա- մակերտի (44). որոյ յիշատակարանն ընդ անուանս վկա- յիցն սրբոցն պատմեալ (45). քարոզի մինչեւ ցայսաւր եւ յաւիտեան անուն Սրբոյն՝ յամենայն եկեղեցիս Հայաստա- նեայց աշխարհիս, Վրաց եւ Աղուանից:

Եւ արդ՝ այսպէս հարկաւորեալ բռնադատեաց զտկա- րութիւնս մեր՝ տէրն Մամիկոնէից Վահան, սպարապետն Հայոց [եւ] մարզպան, ձեռնարկել (46) ի գործ՝ որ ի վեր քան զկար գիտութեան մերոյ էր. քանզի ոչ էր քան զբան (յաջորդն պակասէ)

(Ե) եւ պարտեալ եռանդեանն չարութիւնն՝ անդէն եւ անդ դադարեալ ցածնուն: Այսպէս եւ բան հզարին Աս- տուծոյ վճարէ զամենայն զոր կամի. ցասուցեալ ըստ չա- րի մեր գործոց՝ խրատէ ողորեալ. զբարի դարձեալ տե- սանելով՝ ողորմի փութով (47): Եւ արդ՝ յահագին այս- պիսի մահուս գերծեալ անձինք շահաժողով ընչասիրացն, եւ հասեալք եւեթ խնդրոյն տենչիցն՝ որում ուշ արարեալ բաղձան, մոռացեալ զվիշտսն՝ բերկրեալ աւգտիւքն զու- արճանան: Իսկ իրչափ եւս առաւել գտանիցին զանձուն յաւիտենից ժառանգաւորք, որք և զյաւրինուածս բանից ստուգապատում կարգեալ պատմագրեցին, չառնել մար- դահաճութեան բանից յաւելուածս՝ ի ցրումն ոսկերաց, ըստ աստուցուածի Սաղմոսերգին (48). այլ զգուշական եր- կիւլիւն ընդ բազմաց լայնածաւալս գիտնական բանի (49) նաւեցին անվթար՝ ի Սուրբ Հոգւոյն շնորհսն յուսով ա-

պաւինեալք. ունեւով փոխանակ փայտամած տախտակացն՝ զհիմն ուղղափառ հաւատոյ, եւ փոխանակ ի նմա բազմայարմար կազմութեան հնարիցն՝ զերբեքսկ ինքնութեանն միութիւն ըստ անբաժան Սուրբ Երրորդութեանն:

Եւ զի նաւացն տախտակք՝ առանց բազմաց սատարելոյ չհնարին լինել յանաւթ պիտանացու, քանի՜ եւս առաւել այսպիսի մեծ եւ հոգեւոր գործոյ ձեռնարկութիւն, ուր բազում կարեւոր պէտք են (50) առաքինի արանց աւգնականութեան. (F) զի ոչ փոքր ինչ կասկած է՝ աներկիւղ այսպէս ումեք տալ զանձն յայսպիսի վաստակս, ուր պիտոյ են յարմարութիւնք բանից, որոշեալ կարգադրութիւնք՝ ըստ հրամանի կանոնեալ զիտութեանն, բերել պատկառելով ստուգադրութիւն անպարսաւ յականջս իմաստասէր լսողաց, չյաւելուլ զանեղեալսն յընդունայն աճմունս բանից, չնուազեցուցանել զեղեալսն եւ կարճակտուր պատմել բանիւք անփութութեամբ. այլ զբնաւն որչափո՞հ զգուշութեամբ բերել ի յայտնութիւն:

Եւ վասն զի են աստ պէտք բազում երկիւղազին պատրաստութեան, (յաջորդն պակասէ)

որք նպաստեալ իմում տկար խորհրդոյս՝ ալաչեմ սատարեցէք ամենայն աղաւթասէր անձինք՝ ձերովք առ Աստուած ինդրուածովք աւգնականութեամբք. որովք արդարապատումն ճշգրտարանեալ զեղեալ ի վեր քան զիս գործոյս հարկաւորութիւն, ընդ յորձանս մեծապատումն ծաւալացս նաւեալ մտաւոր ստուգաբանութեամբ՝ հասից բարեխաւսութեամբ սրբոց յանալէկոծ եւ յապահով նաւահանգիստն:

ԱՌՐՀՆԵԱԼ Է ԱՍՏՈՒԱԾ

[Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւնն՝ թէպէտ եւ երկիցս հրատարակեալ ի Մխիթարեանց Ս. Ղազարու (1793 եւ 1873), բայց երրորդ տպագրութեան կարեւորութիւնն յոյժ մեծ է, քանզի բնագրին այլայլութեանցն եւ խանգարմանց չափ չկայ,

սկսեալ ի Յառաջաբանէն: Նոյնպէս եւ Թուղթըն առ Վահան Մամիկոնեան, զոր նախ հրատարակած է Մկրտիչ Էմին շատ անհմտաբար (Մոսկուա, 1853), եւ երկրորդ անգամ Ս. Ղաղարու հարք զոյգ ընդ Պատմութեանն՝ իւր իւր յաջող փոփոխութեամբ, կը կարօտի նոր հրատարակութեան:

Առաջին հրատարակողը Պատմութեանն բնաւ իմացած չեն ոչ զայն թէ ընդհատութիւնք (գլ. lacunes) կան ի Յառաջաբանին, եւ ոչ թէ այլեայլ հատուածք յետեւյառաջ խառնիխառն շարեալ են: Իսկ երկրորդ հրատարակիչն (Հ. Ղեւոնդ վ. Արշան)՝ այսչափ միայն կ'ըսէ ի ծանօթութեան յերես 7. «Ի եւ Դ հատուածք անյարիրք թուին ի կարգիդ, յորում կան պակաս կամ աւելի (?) բանք, կամ տեղափոխելիք». եւ յայլում ծանօթութեան յերես 14. «Եւ այս բան անյարիր կայ առաջնոցն»:

Վաղուց ի Հայկական քառաքննութեան (Կ. Պոլիս, 1880, երեսք 80—81) ի տեղափոխելի հատուածոց Յառաջաբանին զերկուսն զետեղած էի անդ ուր պատշաճ երեւցած էր ինձ. (տես եւ Քննասէր, Պրակ Ա. Ստոքհոլմ, 1887, երես 27, ծան. 1:) Այժմ ներկայացուցի բանասիրաց զբովանդակ Յառաջաբանն, ուր ոչ միայն տեղափոխած եմ այլ երկուս հատուածս, ընդ ամենայն չորս, այլ եւ փորձած եմ ցուցանել որ չորս ընդհատութիւնք եւս կան ի նմին:

Աւասիկ իմ կարգադրումն Յառաջաբանին Փարպեցւոյ, եւ կարգ Առաջին եւ Երկրորդ տպագրութեանցն.

Իմ կարգումն

A

Կարգ Ա եւ Բ տպ.

A. Ա տպ. երեսք 7—10, ցտողսն 25—26, «ձեղքելոյ ի միմեանց». (Բ տպ. երեսք 1—7.)

B.

D. Ա տպ. երես 12, տող

- 10, «կալ ոմանց» — երես 14, ցտողն 17, «առաւել յԱսորիս». (Բ տպ. երեսք 10—14.)
- C. Նոյն եւ ի Հայկ. Բառարքնն.)
- B. Ա տպ. երես 10, տող 26, «բազումք սպրդեցին» — երես 11, ցտողն 15—16, «ճգնութեանց նոցա». (Բ տպ. երեսք 7—9, տող առաջին.)
- D. Նոյն եւ ի Հայկ. Բառարքնն.)
- E. Ա տպ. երես 14, տող 17—18, «եւ քաջքն լսելով» — երես 15, ցտողն 28, «քանզի ոչ էր քան զքան», որոյ յաջորդն պակասէ. (Բ տպ. երեսք 14—17.)
- C. Ա տպ. երես 11, տող 16, «եւ պարտեալ եւ ռանդեանն» — երես 12, ցտողն 9—10, «առաքինի արանց օգնականութեան». (Բ. տպ. երես 9, տող առաջին — երես 10:)
- E. F. Ա տպ. երես 15, տող 28—29, «զի ոչ փորրինչ կասկած է» ցվերջն. (Բ տպ. երես 17—ցվերջն.)

Հանդէս Ամսօրեայ (1887, երեսք 166 ա—167 ա) հրատարակած է Ե. Մ. (կարծեմ Եղիշէ Մաղաթեան) ստորագրութեամբ այլ գասաւորութիւն մի Փարպեցւոյ Ֆառաջարանին, որ մասնական միայն է, եւ ոչ ամբողջական հանգոյն հրատարակելոյս առ յինէն: Ընդ գասաւորութեանն Ե. Մ. ի՛ իմ D տեղափոխութիւնս եւեթ (զոր վաղ նշանակած

էի ի Հայկական Բառաքննութեան) կը համաձայնի, բայց եւ այն մասամբ. զի ուր ես յետ բանիցն «Ճգնութեանց նոցա» անմիջապէս կը կցեմ «եւ քաջքն լսելով», Ե. Մ. կը դասաւորէ ըստ յաջորդիդ. «ճրգնութեանց նոցա, եւ պարտեալ եռանդեանն չարութիւնն՝ անդէն եւ անդ դադարեալ ցածնուն: Եւ քաջքն՝ լսելով»: Յիմ կարգման՝ «եւ պարտեալ եռանդեանն» բառերն սկզբնաւորութիւն են Է հատուածին՝ որոյ նախորդ թուղթն ինկած է: Ի նմին յօդուածի թէ Հանդէս Ամսօրեայ եւ թէ Ե. Մ. կ'անգիտանան զմասնական կարգադրումն Փարպեցւոյ Յառաջաբանին զոր եօթն ամօք յառաջ հրատարակած էի ի Հայկական Բառաքննութեան):

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ

Ի ՅԱՌԱՋԱՐԿԱՆ ՓԱՐՊԵՑԻՈՅ

(1) Նա եւ այլուր կ'ըսէ Փարպեցի Գրիգորիսի, փոխանակ Գրիգորի. «Գոհանամք զբէն, Փրկիչ, որ ի հաւտէն Սրբոյն Գրիգորիսի զոչխարսն առաւել քան զհովիւս բանաւորս արարեր»։ Ա տպ. 156 (Բ տպ. 271, ունի Գրիգորիոսի, բայց անվաւեր թուի. քանզի Փարպեցի յուղղականն միայն կ'ըսէ Գրիգորիոս. Ա տպ. 31, 47, 66, 120, 156, 243)։ Ուղղականն Գրիգորիսի է Գրիգորիս, որ ըստւած է եւս Գրիգորէս. տես Գրիգորէս եպիսկոպոս Եգիպտոսի ի Պատմութեան Վարդանայ Արեւելցւոյ (տպ. Մ. Ղազարու), 102. եւ Գրիգորէս Ապիրատ. անդ, 129. եւ այլն։ — Ազգաթանգեղեայ Պատմութիւնն, զոր աստ Փարպեցի կը կոչէ Դիրք Գրիգորիսի, ի Թղթին առ Վահան Մամիկոնեան, յերես 611, կ'անուանէ Պատմութիւն նահատակին Գրիգորի։ Նոյնպէս եւ Սերիոս (Ա տպ. 190. Բ տպ. 121) կ'անուանէ զՊատմութիւնն Ազգաթանգեղեայ Դիրք Սրբոյն Գրիգորի։ Եւ Ստեփանոս Ուռաբեկեան, գլ. Թ. «Դիրք Սրբոյն Գրիգորի՝ որ Ազգաթանգեղն կոչի. 20—21. (տպ. էմին)»։ — Եւ առեալ զԴիրս Սրբոյն Գրիգորի՝ եղ ի վերայ աչաց իւրոց. եւ զուարճացեալ Պարսից թագա-

ւորն համբուրէր զԳիրս Սրբոյն Գրիգորի» եւ այլն.
անդ, 21:

(2) Փարպեցի կ'առնու ի Խոստաբանութենէ Փ. Բիւզանդայ (Ա տպ. Ս. Ղազարու), 1 «Գործք եւ վարք՝ մինչև ցիւրաբանչիւր եւս յաշխարհէս՝ բահանյապետաց սրբոց, արանց Աստուծոյ, ... եւ խաղաղութեան եւ պատեւրազմի [տպ. պատերազմին]»:

(3) 2որեքին բառքդ «[որդւոյ Պապայ, որդւոյ Արշակայ,]» չկան յ' Ա տպ., այլ միայն յ' Բ տպ.:

(4) Զայս բանս Փարպեցւոյ կը յիշէ եւ Մխիթար Անեցի (տպ. Պատկանեան), 32. «Յաւուրս սոցա (Արշակայ եւ Վաղարշակայ), որպէս Պատմութեանն իւրում սկիւրն դնէ Ղազարիկ պատմագիր, իբր զհնացեալ ճորժ յերկուս պատատեցաւ [Ժազաւորութիւնս հայոց:

(5) Թերեւս շարագրեալ:

(6) Բազմաբար կ'ըսէ զինքենէ Փարպեցի «տուար զանձինս», ըստ որում նախ ըսաւ «տկարութեանս մերում»: Այսպէս եւ Գիրակոս Գանձակեցի յիւրում Պատմութեան, 5 (տպ. Ս. Ղազարու). «Եւ մեք ի նոյն հոգի վստահ եղեալ արկաք զանձինս յաշխատութիւն՝ որ ի վեր է բան զկար մեր»:

(7) Նման է ասելոյն Եւթաղի ի Յառաջաբանի Թղթոցն Պաւլոսի. «Եւ կարի իսկ յոյժ մեծ քան զմեզ գործ առեալ զանձամբ՝ առ երկիւղի անհնազանդութեան. ըզմտաւ ամեալ զայն որ յԱռական պատմի, եթէ Որդի անհնազանդ ի կորուստ եղիցի [Առակք, ԺԳ. 1], եւ հնազանդն՝ արտաբոյ նորին եղիցի»:

(8) Ա տպ. օրինացն, զոր Բ տպ. ուղղած է անօրինացն:

(9) Ա եւ Բ տպ.: *գրել:*

(10) Այսու կ'իմանանք թէ Փարպեցի ընթերցած է զԵւսեբեայ Փամանակազրութիւնն, ուր գրեալ է յերես 1 (տպ. Ս. Ղազարու միահատոր). «Ընդ պէսպէս մատեանս առաջնոց պատմութեանց անցի»:

(11) Ա եւ Բ տպ.: *զաշխարհս: Համեմատէ ընդ այլ տեղիս Յառաջաբանին. «Զդարձ աշխարհիս Հայոց յանգիտութենէ կռապաշտութեան՝ յաստուածգիտութեան ճշմարտութիւն».* — «Զհանումն Հայաստան աշխարհիս ի խաւարէ անգիտութեանն՝ յաստուածային արքայութեանն լոյս»:

(12) Ըստ աւանդելոցն յԱգաթանգեղէ՝ պիտի գորդին, այսինքն զՏրդատ. «Անդ ոմն պրծեալ ապրեցուցանէր ի հինէ անտի յորդոցն Խոսրովու թագաւորին Հայոց՝ մանկիկ մի փոքրիկ, անուն Տրդատ». 41—42 (Բ տպ. Ս. Ղազարու):

(13) Ա եւ Բ տպ.: «գիմեին ի նմա սրբոյն Գրիգորի. զհեշտ պաշտաման տենչիւ գնահատակութիւն» եւ այլն: Ուղղեցի համեմատ բանիցն Ագաթանգեղի յերես 43. «Իբրեւ տեղեկացաւ (Գրիգորիոս) ի դայեկէն իւրմէ հայրենի գործոցն որ եղեալն էին, եւ զնաց առ Տրդատիոս ըստ հեշտ պաշտաման»:

(14) Թերեւս յաշխարհիս:

(15) Թերեւս զվտակս, որում աւելի կը յարմարի հետագայ «Ժառախցոյց» բառն: Տես աստէն ի Յառաջաբանիս «Վտակք գիտութեան... նորա իմաստութեան վտակք». դարձեալ յերեսս 32 եւ 33 Պատմութեանն (Ա տպ.). «Հանապազարուղիս հոսէին վտակք յասողացն մեկնութեանց... ի հոգեւոր վտակաց սուրբ հայրապետին Սահակայ»: Կայ եւ յԱգաթանգեղ, 418. «Հոսել ի ձեզ զվտակս քարոզութեան աստուածական պատգամացն»:

(16) Ուղիղն թուի ի ժողովմունս, ինչպէս կ'ըսէ յերես 229. «Ի տաւնս եւ ի ժողովմունս միաբանութեան»: Այսպէս եւ ի Յառաջաբանիս. «Յընդունայն ամսունս բանից». եւ դարձեալ ի պատմութեանն. «Թանձրախիտ ամսունք խոտոց». 19. — «Զանկմունսն Երիրովի պարսպացն աղաղակաւ.» 228. — «Զյանկարծահաս ղիմեցմունս զաւրագլխին Պարսկաց Ճապհոյ». 263. եւ այլն: Բայց կայ եւ յայլ գիրս ուրեք ուրեք. «Ո՛վ ողորմութիւնք արձակեալք, եւ զեղումք ի վերայ ամենայնի». Եփր. Համար. 256. — «Եւ ոմանց աներկիւղ յերդումս եւ ի սուտ երդումն սովորեցուցանեն զեզուս». Մանգ. ԻԱ. 160:

(17) Ա եւ Բ տպ.՝ «Զայս ամենայն, եւս առաւել»: Ուղղեցի ըստ յաջորդիդ գոր կ'ըսէ յերես 92. «Եւ սորա իւրաքանչիւր անձին [թերեւս եւ սոցա իւրաքանչիւր անձին. կամ՝ եւ սորա իւրաքանչիւր անձն] այսպիսի ինչ, եւ եւս առաւել ըստ իւրաքանչիւր կարի՝ ասացեալ գովութիւնս, լուեալ զազարէին»:

(18) Կականսրկէ ի Մերութան Արքունի եւ յայլ նախարարս Հայոց՝ որ ապստամբեալ յԱրշակայ Բ է՝ անցին ի կողմն Պարսից թագաւորին Ճապհոյ Բ ի. (տես Փ. Բիւզանդ, Դ. իզ. Ծ. Ծա.)

(19) Իմա՝ «կարծեցին ոմանք ըսնս ինչ ոչ յարմարս եւ ղիսողոս»:

(20) Բիւզաս՝ Մեղարացի գաղթականաց առաջնորդն էր, որ եօթնուտասն ամօք յետ հիմնարկութեան Քաղկեդոնի եւ վեց հարիւր յիսուն տարի յառաջ քան զթուական Փրկչին՝ հիմնարկեց զիւրանուն քաղաքն Բիւզանդիոն. (տես Lebeau, Hist. du Bas-Empire, տպ. Մէն-Մարտէնի, Հ. Ա. 299. տես եւ Իսիւրիոս Միլետացի, Պատմութիւն քաղաքին Բիւզանդիոնի, հրատ. ի Բազմաւիպի, 1878, երեսք 59 Բ—63 Բ):

(21) Թերեւս Որ:

(22) Լաւ եւ՝ հրամանաւ, ինչպէս ըսաւ վերապոյն. «Յոր հարկաւորեալ հրամանաւ իշխանաց». դարձեալ յերես 297. «Հրամանաւ Արեաց տեառնն, եւ հրամանաւ ամենայն աւագանւոյ դրանն»:

(23) Ղեկովք գետ՝ Թուի ուղղելի Դանուք, կամ Ղիւկոս, Լիւկոս, (Lycus—պայ) գետ՝ որ կը թափէր ի նաւահանգիստ Կոստանդնուպոլսի. (տես Lebeau, անդ, երես 306. տես եւ զԺանօթութիւնն 26:)

(24) Կամ քանակետեղս, ինչպէս կ'ըսէ յերես 102. «Ջայն տեղաւք արարեալ քանակետեղս»:

(25) Ա եւ Բ տպ.՝ որ:

(26) «Այսու յաղթեսցես». լատիներէն in hoc vinces. իսկ Խորենացի, Բ. ձգ. կ'ըսէ «Այսու յաղթես». լատիներէն in hoc vince. կայ եւ երրորդ ձեւ մի առ Միխայելի Ստորոյ, երես 127. «Այսու յաղթես». որոյ լատինականն պիտի ըլլայ in hoc vincis. բայց ծանօթ ձեւերն են vinces (ապառնի), եւ vince (հրամայական): — 2է յայտ թէ Կոստանդիանոսի սր պատերազմին ժամանակ եւ յորում տեղոջ երեւցած է նմա լուսեղէն Խաչն: Lebeau (անդ, երեսք 91—92,) ի մէջ կը բերէ գայլկայլ կարծիս, յորոց մին է՝ թէ «Se lon la tradition de l'église de Besançon, ce fut sur la rive du Danube, lorsque Constantin faisait la guerre aux Barbares, qui voulaient passer ce fleuve». Դանուք եւ Բարբարոսներտ՝ են թերեւ Փարպեցւոյն Ղեկովք եւ Դուլթը: Իսկ ըստ պատմչին Վարուց Սրբոյն Սեղբեստրոսի (որ կը գտնուի ի գլուխ «Փոքր Սոկրատ»-այ), Կոստանդիանոս տեսաւ զԽաչն ի պատերազմին ընդդէմ Բիւզանդացւոց, որոց օգնական էին թերեւս եւ Դուլթը. ըստ այսմ աւանդութեան մարթի կարծել թէ Ղեկովք եւ Լիւկոս գետ Բիւզանդիոնի: Աւասիկ հատուածն Վարուց Սեղբեստրոսի. «Եւ տեսեալ զյառաջդղիմութիւն պատանեկին Կոստանդիանոսի՝ թագաւորին եւ սինկլիտոսին, նախաձեռնեն զնա ի կայսերական պատիւ երեւելի փառաւք, եւ տան նախարարս եւ գունդ բազում: Եւ յետ այսր ամենայնի լինի մարտ ընդ հռո-

մայեցիսն եւ ընդ Բիւզանդացիս, եւ առաքէ թագաւորն Կոստանդին զորդին իւր Կոստանդիանոս ընդդէմ նոցա ի պատերազմ բազում զաւրաւք. եւ յաղթահարեցին Բիւզանդացիքն զզաւրսն Կոստանդիանոսի: Եւ յոյժ տրտմեալ եւ տարակուսեալ հոգայր, թէ զինչ արասցէ առ վաղիւ ի պատերազմն, եւ տրտմեալ ննջէր: Եւ տեսանէ ի տեսլեան գիշերին վերնագիր աստղանշան խաչի, եւ բան զի ասէր յումեմնէ. Զայս նշան արարեալ առաջի, յաղթես պատերազմիդ եւ այլ մարտից: Եւ ի խնդութենէն զարթեալ, եւ կոշեաց անդէն վազվազակի զքուրմսն հեթանոսաց, եւ պատմեաց նոցա զտեսիլն, եւ ասէ ցնոսա. Որոյ Աստուծոյ է նշանս այս որ ցուցաւ ինձ ի գիշերիս: Եւ ասեն. Ոչ է նշանս այս մեր աստուածոցն, այլ խաչելոյն Քրիստոսի՝ Աստուծոյն քրիստոնէից: Կոշեաց զքրիստոնեայսն որ էին ի զաւրուն, եւ ասէ. Զինչ է նշանիս այս զաւրութիւն առ քրիստոնեայս՝ որ երեւեցաւ ինձ: Եւ նորա ասեն. Այս նշան Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ երկնաւոր թագաւորին՝ որ ցուցաւ քեզ. սա յաղթութեան նշան խաչին Քրիստոսի, զի սովաւ յաղթահարեցաւ թըշնամին արդարութեան, եւ լուծաւ բռնութիւն մահու, եւ աւետիք յարութեանն հաւատացիլոց պարգեւեցան, եւ մեզ զէն տուաւ ի Քրիստոսէ ընդդէմ երեւելի եւ աներեւոյթ թշնամւոյն. եւ զայս արարեալ առաջի քո՝ յաղթեսցես, եւ գիտացես եթէ ճշմարիտ է տեսիլն եւ ասացեալքս առ ի մէնջ: Եւ հաւատաց կայսրն Կոստանդիանոս, եւ հրամայեաց առնել զաւրինակ խաչին՝ որպէս ցուցաւ նմա ի տեսլեանն: Եւ եղեւ ի վաղիւն պատերազմ սաստիկ. եւ հրամայեաց գնշան խաչին կայսրն Կոստանդիանոս առաջի իւր եւ զաւրացն մտանել [տանել ?] ի մարտ: Եւ իբրեւ խմբեցաւ մարտն, պարտեցաւ Մաքսիմիանոս եւ զաւրք իւր Բիւզանդացիք եւ աւգնականք նոցին [[թերեւս «Գուլթը» Փարպեցւոյն]. եւ հարան ի ճակատու անդ բազումք. եւ առ աւար բազում, եւ զաշխարհն յինքն գրաւեաց, եւ զԲիւզանդիոն: Եւ զմնացեալսն փախրստականս արարեալ՝ դարձաւ խնդութեամբ եւ պարծանաւք նշանի խաչին»:

(27) Փարպեցի կ'ականարիէ, ի Պատմութիւն գիւտի յաւաքին ի ճեռն Հեղինեայ, «ը գրեալ էր հայերէն լեզուաւ եւ առ հասարակ իւր ժամանակի մարդոց քաջածանօթ: Զայս կը նշանակէ ըսելն «Իտէ ամենայն անձն ի նորին գրոց տեղեկացեալ զգիւտ փրկութեան մերոյ». բայց զի թուղթ ինկած է քանի մի տող վերեւ, անծանօթ կը մնայ ի մէջ անուն մատենագրին եւ «նորին զիրք»ն: Վերագոյն ուր կ'ըսէ. «Երբորդ Պատմութիւնս այս ի կարպէ նորին գրոց շարադրեալ տկարութեանս մերում», կ'ականարիէ ի Պատմութիւնն Բիւզանդայ: Իսկ «սուրբ մարդ»ն թուի Մակար հայրապետ Երուսաղէմի, կամ ըստ Ուխտանիսի (Ա. ՀՔ. 104—105)՝ «Երանելին Կիւրեղ»:

(28) Թերեւս կարծուի թէ որ աւելորդ է, եւ պէտք է կարդալ «առանց չըջագայութեան ջրոցն ելանէր». բայց դիտելի է անճա՛հ կրկնութիւն որ յարարեցականին նա եւ ի յաջորդ հատուածին. «Տայր հրաման հարթել զբլուրսն՝ որք ի կղզւոջն էին. եւ շինեալ քաղաք մեծապայծառ՝ զոր Կոստանդնուպոլիս անուանէր, որ թարգմանի Կոստանդիանոսի քաղաք. զոր ոմանք Պաղատն ասեն, որ թարգմանի Երբունի: Իսկ որ յառաջագոյն շինեալ Բիւզանդիոսն էր, թաղ մի յեղեր նորին քաղաքի, որ մինչև ցայսաւր կոչի Բիւզանդիոս»: Յանցաւորն թերեւս ոչ այնչափ Փարպեցի է որչափ իւր անհաւատարիմ ընդօրինակողներն:

(29) Ուղղելի թուի ի ներքս, ինչպէս կ'ըսէ միշտ այլուր. «Համարձակեալ մտանէին ի ներքս». 37.—«Եւ մտեալ ի ներքս Դենշապուհ՝ պատմէր թագաւորին Յագկերտի». 183.—«Նետաձիգ լինելով ի ներքս (ի զակիշն)». 258.—«Եւ հրաման տուեալ Նիխորոյ զամենայն արս զաւրուն Վահանայ Մամիկոնենի ի ներքս թողուլ. նոյնպէս եւ աւագ պարսիկ որերոյ [տպ. որեարայ] ի ներքս կալ յատենին հրամայէր». 288.—«Հրաման տայր Նիխոր . . . զՄամիկոնեանն Վահան տանել ի ներքս ի սնեակ». 295.—«Ասէր ցնուիրակսն՝ թէ Յապստամբացն գնդէն եմ. եւ վազվազակի թողուին ի ներքս». 296:

(30) Արքունիք, ըստ կարծելոյ Հ. Արսենի Բագրատունւոյ: Բայց Պաղատն կամ Պալատն, լատիներէն Palatium, բուն իսկ Պալատինեան բլուրն է ի Հռոմ, յորում բլրի էին կայսերաց ապարանքն անդստին յաւուրց Ազոտտոսի: Պալատիոն բլրոյն անուամբ Պալատն կոչուեցան ամենայն արքունի եւ իշխանական ապարանք:

(31) Թերեւս վայրէ:

(32) Թերեւս «ի քաղաքէն, եւ յամենայն կողմանց յաշխարհէն Յունաց քաջ ուսեալքն՝ անդր»:

(33) Փարպեցւոյ կրկին եւ կրկին ըսելն՝ թէ Փաւստոս ի Բիւզանդիոն ուսած եւ կրթուած էր, առեալ է անշուշտ ի նորին Յիշատակարանէ՝ որոյ վերնագիրն միայն հասած է առ մեզ. «Ստորոտ ամենայն Պատմութեանց յաղագս իմ տեղեկութեան, որք միանգամ զմատենանս ընթեռնոյր, տունք տասն՝ համարական թուովք»: Յայս Յիշատակարանէ թուի եւ Փաւստոսի գրոցն Հայոց Պատմութիւն մակագիրն՝ զոր Փարպեցի կը յիշէ ի սկիզբն Յառաջարանիս: Հ. Յովսէփ Գաթըրճեան (Հանդէս Ամսօրեայ, 1889, երես 42 ա) չկարծեր որ Փարպեցի կարգացած ըլլայ զԲիւզանդայն «Ստորոտ ամենայն Պատմութեանց». բայց ինձ թուի թէ Փարպեցի զԲիւզանդ առնուն միայն կարդալով՝ չկարէր կոչել զմատենագիրն Բիւզանդացի ուսեալ, եւ ըսել թէ «այլն Փաւստոս յայնպիսումն (ի Բիւզանդիոն) քաղաքի, եւ ի մէջ այնչափ բազմութեանն ուսելոյ՝ վարժեալ» էր: Այնպիսի որոշ տեղեկութիւն մի կուտայ մեզ Փարպեցին՝ որ պէտք է ընդունել թէ առած է զայն ի Բիւզանդայ «Ստորոտ»էն:

(34) Այսպէս Բ տպ. իսկ Ա տպ.՝ յիւրնն:

(35) Անկարիմ է Անկարանամ, ինչպէս եւ Անմշտիմ = Անմտանամ: Թերեւս ընդ մէջ անկարեալ եւ ղիպողս բառից կը պակասէ մի, գրել կամ կարգել:

(36) Այսպէս Բ տպ. իսկ Ա տպ.՝ հայցողաց, զոր Հ. Արսէն Բագրատունի ուղղելի համարած է *այցողաց*։

(37) Դրած եմ ի *Քննասիրի*, Պրակ Բ. 19, թէ Փարպեցի յօրինած է զիւր Պատմութիւնն յամս 485—486: Բայց սորա ըսելն թէ Վահան Մամիկոնեան «*քազում եւ անհամար ուղղութեանց աշխարհիս Հայոց եղև արարող անձամբ*», յայտնի նշան է թէ Փարպեցի գրած է զգիրսն Պատմութեան գոնէ 5—6 ամօք յետոյ մարդպանութեանն Վահանայ. եւ զի Վահան կարգեցաւ մարդպան յամին 485, ուրեմն ժամանակ գրութեան Պատմութեանն Փարպեցւոյ է յամսն 490—491, անազանագոյն, այլ ոչ կանխագոյն: Հ. Յովսէփ Գաթրըճեան (*Հանդէս Ամսօրեայ*, 1887, երես 12 ա) կը համարի յամի 488—490. Տ. Գրիգոր Խալաթեան (*Ղազար Փարպեցի եւ զործք նորին*, երեսք 112—113)՝ «ի միջի ամաց 490—509»: Իսկ ժամանակ յօրինման Խորենացւոյ Պատմութեանն *Հայոց* կ'իյնայ ի վերջին ամս Հինգերորդ դարուն, 495—500, կամ լաւ եւս՝ յառաջին ամս Վեցերորդին:

(38) Գոտորզ, կամ թերեւս Գոտարզ, է պարսկերէն *Կիուտերզ*, անուն այլ եւ այլ անձանց. (տես ի Դէորդ Տէր Յովհաննէսեան, Բառարան պարսկերէն:) Թովմա Արծրունի (տպ. Պատկ. 82, երկիցս) զեղբարս Վասակայ Արծրունւոյ կ'անուանէ Տաճատ եւ Գոտեր. յետինս նման է պարսիկ անուանն *Կեվտէր*. տես եւ զայս ի Դէորդ:

(39) Փարպեցի ընթերցած է անտարակոյս զՓիլոնի Երրայեցւոյ ճառն *Յաղագս տեսականի*, ուր գրեալ է յերես 20 (տպ. Ս. Ղազարու, 1892). «Անցեալ կան առ նոսին այլք պարմանիք՝ առաջին տէգ մուրուացն. այն ինչ դեռադեռ ծաղկեալք»: Նա եւ զգիրս պիտոյից Խորենացւոյն ընթերցած թուի Փարպեցի:

(40) Ա եւ Բ տպ.՝ *զՃանապարհէն*, զոր ուղղեցի *զՃանապարհն*՝ համեմատ Թղթոյն Փարպեցւոյ, երես 583. «Որք զնոյն շաւիղ առողջմտութեանն *հետեւեալ* վարդապետեցին»: Տես եւ *Հայկական Բառաքննութիւն*, երես 81:

(41) Այսպէս Բ. տպ. իսկ Ա տպ.՝ «ընտիրս, եւ ճգնութիւնս»:

(42) Ա եւ Բ տպ.՝ զառն:

(43) Լաւագոյն թուի զխարտեաշն:

(44) Բ տպ.՝ «ի յԱղաժակերտի»: Յաղաժակերտ (Թովմա Արծրունի, 83, 116, 256, 260. Անանուն Արծրունի, անդ, 274, 281), կամ Հաղաժակերտ (Մ. Խոր. Բ. է. Թովմա Արծրունի, 205. Անանուն Արծրունի, 302), էր ի մեծն Աղբակ գաւառի Վասպուրականի:

(45) Թերեւս՝ «որոյ յիշատակարանն ընդ լանուանս վկայիցն սրբոցն պատուեալ՝ քարոզի» եւ այլն:

(46) Ա տպ.՝ «սպարապետն Հայոց մարզպան, զձեռն արկել»։ իսկ Բ տպ.՝ «սպարապետն Հայոց եւ մարզպան, ձեռնարկել»:

(47) Խանգարեալ թուի այս հատուած, եւ դժուար ի յարդարել՝ առ պակասութեան նախորդ բանիցն: Վերջին մասնն ուղղելի է թերեւս՝ «խրատէ. զբարի դարձեալ տեսանելով՝ ողորբեալ ողորմի փութով»:

(48) «Անդ երկիցեն երկիւղ ուր ոչ իցէ երկիւղ. զի Աստուած ցրուեսցէ զոսկերս մարդահաճոյից». Մղ. ԾԲ. 6:

(49) Աստ եւս խանգարեալ թուի բնագիրն:

(50) Ա եւ Բ. տպ.՝ «կարեւոր պէտք էին», ուղղեցի ըստ այնմ զոր կ'ըսէ տպա. «ուր պիտոյ են յարմարութիւնք բանից». «են աստ պէտք բազում երկիւղազին պատրաստութեան»:

Նորայր Ն. Բիւզանդացի

ՍտոբՏուՄ, 25 Մարտ 1896

ՆԻՒԹԵՐ ԴՊՐՈՅԱԿԱՆ ՊԵՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

1834- «Սրբոյ Էջմիածնի յետին միաբան Բարսեղ նուաստ եպիսկոպոսը, Մինաս եպիսկոպոսը և Ստեփանոս եպիսկոպոս Արղուժեանցը 1834 թուի յուլիսի 28 ին Տփլիսից № 326 թղթով հետևեալն են գրում Յովհաննէս Կարբեցի կաթողիկոսին Ներսիսեան Հոգևոր Դպրոցի վիճակի մասին. —

«Տփլիսը մայրաքաղաք է և յայտնոյս Կովկասու բոլոր քաղաքների սիրտ և կենդրոն. ապա եթէ մայրաքաղաք է և ամենի սիրտ ու կենդրոնը, ուրեմն նորանում ամեն ինչ պէտք է վայելչական, երևելի լինի և հաւանելու արժանի, նորա մէջ են բնակւում երկրիս բոլոր գլխաւոր կառավարիչները թէ զինուորական և թէ քաղաքական. եթէ այսպէս է, ուրեմն և տեղւոյս ուսումնարանները պէտք է վայելչանան, ինչպիսին որ վայել է քաղաքի և նորա բնակիչների վայելչականութեան, պէտք է օրէցօր արդիւնաւորուին, պայծառանան, գեղապանծ ձև և կառավարութիւն ստանան, և ոչ թէ ժամ առ ժամ անչքանան և ընկնին, խոնարհին, անբարեկարգութեան և անվայելչութեան տիպ և տեսարան դառնան, որ միշտ նախատում է Ռուսաց Տէրութիւնը: Ուրիշ նշանաւոր ուսումնարանների թւում գտնւում է այստեղ և Տփլիսի Հայոց ուսումնարանը, քաղաքիս սրտում կառուցած, որի վերայ է Տփլիսի բազմութեան աչքը և նորան են միայն ճանաչում հայոց ազգի լուսաւորութեան տեղը և յայտնոյս Կովկասում ազգի փառքի ու պայծառութեան տեսարանը, որ պէտք է հետզհետէ արեգակի նման արձակէ լուսի ճառագայթները Վրաստանի շրջակայ հայերի մէջ, մանաւանդ Հայաստան աշխարհում, բայց սակայն Տրփլիս մայրաքաղաքի Հայոց այս մայր ուսումնարանը արժանաւոր պահպանութիւնից և հոգացողութիւնից զուրկ լինելու պատճառով օրէցօր ընդհակառակը նսեմանում է, նորա փառքը և մեծ վայելչութիւնն ընկնում է և ժամ առ ժամ սպասում է բոլորովին փակման և խանգարուելուն յանպատուութիւն Հայ ազգի, ազգայիների, եկեղեցու և եկեղեցականների: Տէրութեան ուսումնարանները ծաղկում են և

բազմաբզին պողաբերում են սյստեղ, մանաւանդ բարձրանում է ոռոսաց արքեպիսկոպոսի հոգևոր սեմինարիայն գեղատեսիլ փառաւորութեան և արգասաւորութեան ծայրը, նոցա հոգևորականների զաւակները ազատաբայլ ճեմում են ուսմանց մէջ և ուսումն աւարտելուց յետ ընտրութեամբ արժանի են լինում քահանայութեան և վարդապետութեան, իսկ մեր հոգևորականների որդիքը պարապ շրջում են փողոցներում և հրապարակներում, մնում են անուսում, և քահանայանում են անուսումն, քահանայագործում են անուսումն և նոցա ամեն բանը անուսում է և անբաղաբավար, որով մեծ ամօթ են բերում ազգի և հոգևոր կառավարիչների անուան, և սաստիկ արատաւորում են նոցա անունը, որոնք չեն հոգում ազգի և նորա ազգալոյս ուսումնարանի բարւոք վիճակի մասին, տեղիք են տալիս իրաւացի բամբասելու հոգևորականների թուլութիւնը և նոցա անփութութիւնը ազգի լուսաւորութեան վերաբերմամբ, որով աւելի ևս սառչում է ազգի ջերմեռանդութիւնը և ցամաքում է նոցա սէրը դէպի ազգի հոգևորականները:

«Ռուսաց սեմինարիայն կառուցած էր ոռոսաց նախորդ արքեպիսկոպոսներից, այլ նոցա հանգուցեալ հոգեւոյս Մովսէս արքեպիսկոպոսը Տփլիս գալով՝ եկեղեցիների դրամը չինայեց սեմինարիան առաւել պայծառացնելու, մեծ ծախքով լատին լեզուի վարժապետ բերել տուեց և այն էլ սահմանեց իր արքեպիսկոպոսական վարժարանում, ոռոսաց, վրաց, և զանազան հարկաւոր լեզուների դպրութեանց հետ միասին, որով ազգասէրի անուն ստացաւ, և սորանից էլ աւելի վայելչացրեց իւր այն ուսումնարանը տեսակ տեսակ մակացութիւններով իւր անուան պարծանքի համար: Այսպէս էլ եթէ ձեր Տէրութիւնը բարեհաճի վայելչազարդել Տրփլիսի հայոց ուսումնարանը քաղաքիս եկեղեցիների արդիւնքներով, որոնք պատկանում են ս. Էջմիածնի Աթոռին, այն ժամանակ ո՞ր լեզուն քմբին չպէտք է կալի որ չգովէ այդպիսի վայելչութեանց հիմնադրին, ո՞ր աչքը կկուրանայ ու չի տեսնի այդպիսի ազգասիրութիւնը և ո՞ր անձը անիրաւ կգտնուի ու չի տեսնի այնպիսի ազգասիրական ճիգն ու չի խոստովանի, որ այդ անուրը արժանի է գերագոյն գովութեան և լիասիրտ ու լիաբերան շնորհակալութեան իւր ազ-

գասիրութեանց ու սխրագործութեանց համար. արդարեւ ոչ ոք չի գտնուի ուրեւիցէ, որ ուրանայ կատարուած ճշմարտութիւնը և չխոստովանուի մարդոց առաջ: Լսում ենք ճանապարհորդներից, որ Ներսէս սրբազանը հիմնարկել է նորանոր շինուածներ և ազգաշէն ուսումնարաններ ազգի մանուկների և իւր վիճակի եկեղեցու ուխտի կրթութեան համար. էլ չենք խօսում Մոսկովայի վեհազնեայց ազգաշէն ուսումնարանի մասին, որի քաղցրահամ պտուղները հասան Տիփսիս և Հայաստան, իսկ Վրաստանի վիճակի այս ուսումնարանը մնում է խաւար իւր ուխտի մանուկների համար, որոնք զբաղւում են հոգևոր կոչման անպատուաբեր դանազան արհեստներով: Այս բոլորի մասին անցեալները հարցրեց Վրաստանի լուսահոգի էկզարեւը, երբ գնացել էինք նորա ուսումնարանի աշակերտների հարցաքննութեան, թէ ունի՞ք «հոգևորական վիճակ», երբ պատասխան տուինք թէ ունինք՝ իսկայն ասաց. քաւ լիցի, չունիք, որովհետեւ քահանաների որդւոց թողնում էք որ գոեհանան, և գոեհիւներ զաւակներին բերում էք քահանայացնում:

Քաջ յայտնի է Ձեր վեհափառութեան Պօլսի ամիրաների ազգասիրութիւնը և նոցա ու Վարապետ Պատրիարքի ինչ ինչ կարգադրութիւնները, որի տպած ցուցակից երեւում է, որ քերականութիւն չգիտցողները սարկաւազ չպիտի ձեռնադրուին և ճարտասանութիւնը ու այլ ուսմունքներ չսովորածները քահանայ կամ վարդապետ. եթէ այնպիսի մի մասնաւոր անձ, լոկ անուամբ միայն պատրիարք, այսպիսի կարգադրութիւն է անում իւր վիճակի ազգայինների սիրտը գոնէ գրաւելու, Խնչքան ուրեմն ընդհանրական պատրիարքը, որը տէր է ազգի և պատրիարքների պատրիարք է, աւելի մեծամեծ ազգօգուտ գործերի կարող է ձեռնարկել, և այս բոլոր ազգասիրական ձեռնարկութիւնները կարող են գլուխ գալ եկեղեցիների արդիւններով, որոնք անսպառ աղբիւրների պէս բղխում են և աղբերանում. բայց Ամենողորմած Տէր, ոչ թէ ասում ենք, որ եկեղեցիների բոլոր արդիւնքը գործածէք ուսումնարանի վերայ, ոչ այլ իւրաքանչիւր եկեղեցու կարողութեան համեմատ մի տասանորդ ծախսուի ուսումնարանի վերայ, օրինակ, եթէ մի եկեղեցի ունի տարեկան 100 թուման եկամուտ, տասը թու-

մանը թող տրուի ուսումնարանին, իսկ մնացեալ իննսուն
թուամանը ծախսուի ուրիշ պէտքերի համար, ինչի որ կցան.
կաք ազգի և Աթոռի օգտին, մինչև որ հետզհետէ ուսում-
նարանի արդիւնաւորութեան համար եկեղեցական դատարկ
տեղերի վերայ կաւելնան, կշինուին նորանոր օգտաւէտ
շինուածներ և ուրիշ մեծամեծ անշարժ կալուածներ, որոն-
ցից կբացուին արդիւնքի անհատ վտակներ, որոնք կբաւ-
կանանան ուսումնարանի կարիքներին և նորա կառավարութեան
և անհոգ կմնայ ձեր Տէրութիւնը, նոյնպէս և եկեղեցական
արդիւնքը ազատ կմնան այնպիսի ծախքերից, և այն բոլոր
շինուածքների եկամուտները լիովին կյագեցնեն ուսումնարա-
նի կարիքների և պիտոյքների բաղցը, և ինչպէս ուսումնա-
րանը, այսպէս էլ նորա թէ հին և թէ նոր կալուածները
ս. Էջմիածնի Աթոռին կմնան: Ներսէս սրբազանի դիտաւո-
րութիւնն ու կամքն էլ այս էր, որ եկեղեցական արդիւնք-
ների օժանդակութեամբ եկեղեցիների դատարկ տեղերը լըց-
նէ զանազան նոր շինուածներով նոցանով արդիւնքի նոր աղ-
բիւրներ բանալու ինչպէս ուսումնարանի պահպանութեան,
այսպէս էլ Առաջնորդարանի և ս. Աթոռի պահպանութեան
համար: Այլ մենք սոցանից ոչինչ էլ չանելով՝ դառնում ենք
ազգի նախատինք և բամբասում ենք ինչպէս մերազնիներից
նոյնպէս և օտարազգիներից, որոնք ասում են, խօսում և
լսում, թէ հայոց հոգևորականները միշտ կռիւում են ժո-
ղովրդին, դրամներ ժողովում և չսփռում, հնձում են և չը
ցանում և ո՛րէն:

Ամենաողորմած Վեհապետ, այս ամենը համառօտաբար
տեղեկացնելով Վեհիդ օծութեան, մեծայոյս ենք, թէ Տէ-
րութիւնդ բաւ կհամարի մեր հոգևորականների տգիտութիւ-
նը և Տփեխի հայոց ուսումնարանի անշքութիւնը: Վասնո-
րոյ ամենախոնարհաբար խնդրում ենք վերը յիշած հանգա-
մանքների համաձայն բարեհաճել հրամայել կառավարութեանս
որ եկեղեցական արդիւնքներից մի առ ժամանակ տարէցտա-
րի տասանորդ մասն տրուի ուսումնարանին, որ անխնամ
մնալով քիչ ժամանակից յետ բոլորովին կոչնչանայ, և այ-
նուհետև նորա արդիւնքները կարգի դնելուց յետ ժողովեւ
նորա մեջ քահանաների և եկեղեցու ժառանգաւորների բո-
լոր մանուկներին և ամենքին ըստ արժանւոյն կրթել և

այն ժամանակ շեր սրբազան Տէրութեան անունը երկնքի չափ կբարձրանայ, կփայլի և կգովուրի բոլոր երկրիս վերայ, իսկ եթէ այս բանին հաճութիւն կտայ Տէրութիւնդ, այն ժամանակ լաւ կլինի եթէ ձեր կարգադրութեան մասին ծանուցանէք և պ. Կոստակալին գրելով, թէ ես լսելով որ Տըփ-խիսի Հայոց ուսումնարանը ունի պակասութիւն, հրամայեցի Հոգեւոր Կառավարութեան տալ եկեղեցական արդիւնքներից այսքան ու այսքան: Սորա մասին պ. Կոստակալը շատ անգամ ասել է մեզ, թէ ուսումնարանը ազգային է և դուք թողնում էք անխնամ ինչպէս տեսնում եմ, որի մասին առաջ էլ յայտնել ենք Տէրութեանդ. բայց ինչպէս Կոստակալին, այնպէս էլ մեզ այնպէս կգրէք, թէ այն բոլոր արդիւնքը յօգուտ ուսումնարանի կտնօրինէ Հոգեւոր Կառավարութիւնս կամ վիճակաւոր արքեպիսկոպոսը և ոչ թէ կօմիտէտը, որ ինչ ուզենայ անէ առանց Կառավարութեանս վերահասութեան»:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՏՈՒՆԺ ՄԵՐ ՀԻՆ ՄԱՏԵՆԱ-ԳՐՈՒԹԻՒՆԻՅ

Մեր մատենադարանի թղթերում գտնուեցան կէս թերթ թղթի վերայ գրուած հետեւեալ պատմական երկու հատուածները, որոնց վերջը արտագրողի ձեռքով գրուած է այս ծանօթութիւնը. «այս հայոց պատմութեան և Բագրատունեաց պատմութեան հատուածները քաղուեցաւ մի ձեռագրէ, Ղոխմեցի Յակովբ վարդապետին տումարի մեկնութիւն անուանեալ, որ Քրիստոսի 200 տարուան»:

Պատմութիւն Բագրատունեաց՝ որ յԱնի թագաւորեաց (թագաւորեցին):

Աշոտ որդի սմբատայ՝ թագաւորէ Հայոց ամս. Ե. — ՅԼԶ թվականին: 'Ի սորա աւուրս էր Սահակ վարդապետ և Վահրամ, որ զվերլուծութիւն առակացն գրեաց և զՅօբայ, և զԱւրհնութիւնս որ 'ի գլուխս կանաւնաց, և «դոնքիծան» գիրք մի, և զմեկնութիւնս քերականին:

Մմբատ որդի նորա ամս. ԻԴ. 'ի սորա աւուրս էր Մաշտոց. 'ի սորա աւուրս էր Հայր Գագիկ. Հայր ուխտին սբ. Ատոմայ, զոր յիշատակ վկայիցն հաւաքեաց գիրս, որ «Ատոմայ-գիրսն» անուանի: Վախճանի Աշոտ թագաւորեալ ամս Ը. յետ սըմ-բատայ թագաւորեաց Գագիկ եղբայր նորա:

Յետ Ադամայ ելից զրախտին ԵՌ, ինն հարիւրին 42. ամին զթվականն հայոց եդին և յետ ծննդեան փրկչին Տեառն ՇԾԳ ամին, և յետ մերոյ Լուսաւորչին ՄԽ ամին. 'ի Հայրապետութեան տէր Մովսէսին Ժ. ամ անցեալ, զթվականն եդին, զի գիտասցուք կարգաւ մէն մի զանցեալն, զներկայն և զապառնին: Որք զթվական հայոց եդին, զՏումարն նորա սահմանեցին՝ էր վճարեալ զթիւ շրջանին, յորժամ զՏումարն շինեցին: Յետ թվականի Ծ. ամին, Անանիայ չ'իրակացին ելից զպակասն տումարին՝ հանապազորդ զուգեալ նմին: Յորժամ զթվականն հայոց եդին, էր եղանակ ձմեռնային, և Յայտնութիւն աւուր նմին:

Աշխարհի» Հայոց է այս պատմութիւն:

Նախ քան զամենայն խնդրեսցուք զեղեալքս՝ ղէն, և ապա ղ'ի նմանէ եղեալքս, զի թէպէտ արարածքս՝ պատճառ լինին գիտութեան Արարչին, զի յարարածոցս ճանաչի Արարիչն ըստ Պօղոսի. թէ աներևոյթն նորա, 'ի սկզբանէ արարածովքս իմացեալ ճանաչի, և ըստ Դաւթի թէ «երկինք պատմեն: զփառս Աստուծոյ, այլ առանց գիտութեան Արարչին՝ անօգուտ է գիտութիւնստցա. այլ թէ վասն Աստուծոյ գիտութիւն լինի, գիտութիւնստցա զի արարածովքս ճանաչի զԱրարիչն. յայնժամ կարի գեղեցիկ է քննութիւն գոյիցս: Արդ Քրիստոս ինքն Աստուած անպատճառ է և ինքնէ բնութիւն բարի, և միայն իմաստուն հայր է, և որդի և սուրբ Հոգի: Հայր ծնող՝ որդի ծնունդ, և սուրբ Հոգին բղխումն 'ի Հօրէ անսկզբնաբար, մի բնութիւն է երից անձանցն՝ անձամբ, և անուամբ յատկացեալ է. և էութեամբ միացեալ զուգաբար՝ և համապատիւ մի Աստուածութիւն և մի թագաւորութիւն: Ո՛չ կամեցաւ ինքն միայն վայելել զիւր առատ բարին, այլ շարժեալ սիրով յիւր բարեկամացն, և գոյացոյց զարարածս զիմանալիքն և զգալիքս. և ինքն միայն է անեղ, և յետ նորա ամենայն եղականք են: Նախ՝ խորանն անմատոյց, ուր կայ Աթոռ Աստուածութեան, 'ի վեր է քան:

ղամենայն էութիւն և ոչ որ կարէ յեղական արարածոցս մտանել, կամ տեսանել 'ի խորանն այն, այլ ինքն միայն կայ սուրբ երրորդութիւն՝ բնակեալդ 'ի լոյս անմատոյց. և յետ նորա հրեշտակաց կայանքն, նախաթողոյ դասուն, և քերորէիցն, որ հանապազ կան 'ի փառաբանութիւն Աստուծոյ, զի տեսանեն զփառքն Աստուածութեան. և կապեալ կան 'ի սէր նորա. և ոչ կամին հեռանալ 'ի նմանէ. և ոչ տեղեկանան հաստումն, այլ կալմամբ և սիրով. զի անմարմին բնութեամբ տեղի ոչ ասի, այլ տեղիք է նոցա կամքն և սէրն, զի ուր և կամին, անդ լինին. և այս երրորդ դասս տեղեալ և փառք մի են և յետ նոցա տէրութեանց, զօրութեանց, և իշխանութեանց, դասք միջին՝ քահանայապետութիւնք, և յետ սոցա պետաց՝ հրեշտակաց և հրեշտակապետաց, դասք վերջին՝ քահանայապետութիւնք, այս վեցերորդ դասս՝ զանազանին տեղուօր և փառք զանազանին. զի ոմն թագաւոր է և ոմն իշխան, ոմն քահանայապետ և այլն ըստ կարգի, և է կայանք նոցա լուսեղէն երկինք, որ հաստատուն կայ անշարժ: Եւ ապա ջրեղէն կամարն հաստատեալ բանիւ Արարչին, և նա շարժի անդադար ըստ նմանութեան անուի. և կոչի սա առաջին շարժում:

Եւ 'իբրջան Արարատեան է սուրբ Էջմիածինն, որ էր Վաղարշապատ քաղաքն՝ Աթոռն թագաւորաց Հայոց մեծաց, և Գուրն քաղաքնմաննմին, և Խորվիրապն որ տեղիք չարչարանացն Գրիգորի սուրբ Լուսաւորչին 'ի մէջ օձիցն երեքտասան տարի, և յետոյ բերաւ մարմինն ձեռամբ Գրիգորի Մագիստրոսի 'ի Վ. Պօսէ, և եղաւ 'ի վիրապին:

Եւ 'ի բերան վիրապին հանգուցեալք կան շիրիմս, երկրորդ մեծահռչակ, և եռամեծին տիեզերալոյս վարդապետին Վարդանայ և Ներսիսի շինողի, և յիզտիպուզտի զինուորացն նշխարք այլ անդ կան: Իսկ 'ի կողմն Գարնույ (Գառնույ) դաւանից մեծ եկեղեցին՝ որ է Հայոց թառ, ուր կայ կենդանագիր պատկերն փրկչական, և սուրբ խաչն Թագէտսի առաքելոյն. և ձկնթիւն սուրբ Վարդապետին. և այրի վանք՝ ուր կայ սուրբ գեղարդն Աստուածամուխ, ներկեալ արիամբ կենարարին. և տախտակն սուրբ Տապանին՝ Նոյեա նահապետին, և նա է տուն հաւատոյ Հայաստանեայց, հաստատեալ է (ի) սուրբ Լուսաւորչէն: Եւ Աղջոց վանքն՝ ուր կան

սուրբ Աջն ստեփաննոս բահանային, և սուրբ Աջն ոստակէսի որդւոյն Գրիգորի Լուսաւորչին. և այլ բազում վանքեր, և Մայրաքաղաքն Գառնի, ուր կայ գերեզման Գէորգ Տայրապետին, և գեղեցկաշէն և զարմանալի Թախտն (գահն) Տրդատայ:

Տարաւն՝ Մուշ է, ուր կայ սուրբ ուխտն մշու սուրբ Կարապետին, և Աթանազինէ եպիսկոպոսին, եօթն խոտաճարակացն, և երկու ճգնաւորացն Անտօնի և Կրօնիդայ, և կոչի իննականեան վանք, վասն ինն ականցն աղբերացն բաղցրահամ. և կոչի զլալայ վանք՝ վասն առաջնորդի հօր վանացն: Եւ զառաջին պատարագն անդ արար սուրբն գրիգոր. և զազարու վանք, և Առաքեալքն՝ ուր կայ ձախ Աջն Պետրոսի և Պօղոսի. զոր եւբեր սուրբ Լուսաւորիչն և այլ բազում սրբութիւնս: Եւ Եղիշտի վանքն՝ որ է սուրբ Յովանէս, ուր կայ նշխարաց սուրբ Կարապետին, և շիշ իւղոյն՝ զոր եւբեր Թաթէոս առաքեալն, և անդ պահեաց սուրբ Լուսաւորիչն՝ զոր եգիտ: Վանգիրն սուրբ աղբերիկն է, ուր կայ օծեալ խաչն 'ի Տեառնեղբօրէն Յակոբայ 'ի գաւառին Թուխայ. անդ է և սուրբ բւեռն Քրիստոսի՝ ներկեալ արեամբն Տեառն:

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Ս. Պ. Բուրգի Հայոց հոգեւոր կառավարութեան քատուղար պ. Ա. Սահառունին հաճեցաւ մեր տրամադրութեան յանձնել հանգ. պրօֆ. Ս. Նազարեանի նամակների մի շարք, ուղղուած տեղւոյն հայ հովիւ հանգ. Եփրեմ վարդապետ Աթոռնեանին, բոլորն էլ գրած մաքուր գրաբառ լեզուով: Այդ նամակներից երկուսը զետեղում ենք «Լումայի» այս գրքում, մնացածներն էլ հետզհետէ կհաստարակուին հետեւեալ գրքերի մէջ:

Ս. Նազարեան մեծապատիւ Հօր Եփրեմայ խնդալ:

Ըստ խոստմանս ընթանամ իսկ. օգնութեամբ Բարձրելոյն Ժամանեցի 'ի Դօրպատ յերկրորդ թիւ ամսոյս 'ի վեցե-

րորդ ժամու առաւօտուն, ելեալ ի Պետերբուրքայ յերեսն-
րորդ թիւ անցեալ ամսոյ 'ի տասներորդ ժամու առաւօ-
տու: Ուստի մարթիս իմաստասիրել, քանի՜ արդեօք ժամս
կացեալ է իմ 'ի ճանապարհին: Արդարեւ անպատում եղև
ուրախութիւն խօսեցելոյս 'ի վերստին տեսանելն զիս զկնի
սյնքանեաց ժամանակաց և տառապանաց՝ կրելոց յինէն յօ-
տարութեանն վայրի: 'Ի ժպիտ սրտի դիւր իմն խնդութեան
ծաղկեցան գէմք ծերունւոյն մերոյ՝ որ ցայս կէտ ալէզարդ
հասակի իւրոյ թափուր յայսպիսի զգացմանց, զառաջին և
զվերջին միութարութիւն ցաւոց իւրոց 'ի մեզ տեսանել ահն
ունի: Բանք և ընթացք նորա յայանաբարբառ վկայեն զե-
ղելոցն 'ի սրտին. առ զեղուն ուրախութեանն փակին շըր-
թունք. և վայելչաբան իմն լուութեամբ զմայլի մեօք և մե-
րով առաջիկայ երջանկութեամբ 'ի ծոց սիրայօղն ամուսնու-
թեան: Եւ իմ ոչ անշարժ կան սիրտ և հոգի, այլ արձա-
կեն անդադար հրոտ արձագանքս զայլոց առիս խանդաղա-
տանաց. այո՛ քաղցրանան ինձ այս վայելք քան զամենայն,
նորոգեալ զարդարի զառամութիւն բաղմափաստակ սրտիս և
նոր իմն գեղեցիկ առաւօտ կենաց վերածագել ինձ թուի
զկնի սևազգեաց այն ամպոց՝ որք յածէին ցարդ զգլխով իմով:

Առողջութիւն մարմնոյս ոչինչ պատասխանէ խնդապա-
տար պարագայից այժմեան կենաց իմոց. անողորմ ցնցումն
անդամոց մարմնոյս 'ի Դիլիժանսին յաճախեաց ևս զցաւա-
գարութիւն իմ՝ զոր յուսամ վաղընդփոյթ փարատեալ տե-
սանել ճարտարութեամբ իմոյս բժշկի: Ճանապարհորդու-
թիւն իմ ունի կատարիլ զՊետերբուրքաւ. աւելի քան զա-
ւուրս տասն չի՛ք ինձ մարթուն յապաղել 'ի Դօրպատ. գըլ-
խաւորն 'ի հոգս իմ է այժմ՝ քաբել զգրեանս իմ և զիրս
'ի Վաղան, կանգաղել զառողջութիւն իմ նուազեալ և փու-
թալ ապա յուղի անկանիլ:

Ուրախանան բարեկամք իմ, յամօթ լինին, 'ի սուգ
պաշարին թշնամիք մեր: Բինէման հայր լուտերական եկե-
ղեցւոյ խնդայ յոյժ՝ զի հովուական կոչումն նորա ունի նը-
շանաւորիլ և այսու՝ զի 'ի դէպ գայ նմա սուրբ յօգիւ ա-
մուսնութեան զուգել զառաջինն զհայազգի որ ընդ լուտե-
րագաւան օրիորդի: Եթէ պատիւ էր հօր խօսեցելոյս՝ զի
ունի սա կնանալ ինձ, է՛ ապաքէն և Հայազգւոյս բաղդ:

մեծ՝ զի վիճակեցայ այնպիսի պատուական գերմանացի հարսին որոյ ստացումն տենչալի է ինձ արդարեւ քան զամենայն թագս և գայիսոնս աշխարհի:

Յաներկբայս գոյով թէ սիրտ 2եր և հոգի ունին խընդակցիլ մեզ և հեռաւոր լինելով 2եր 'ի մէջ

'ի 7 Յուլիսի 1842.

Էի, եմ և եղէց

'ի Դօրպատ.

զ2եզ յարգող բարեկամ

Ս. Նազարեանց.

Մեծապատիւ Հօր եփրեմայ Ս. Նազարեանց ինդալ:

Ցաւ եղև ինձ ապաքէն, ցաւ մաշիչ սրտի և մտաց, զի յաւուր ելից իմոց 'ի Պետերբուրբայ ոչ ժամանեցի աւել 2եզ զհրաժարականն բարեաւ մնա՛, և կենդանի բանիւք շնորհակալ լինիլ 2եզ վասն անմոռանալի այն սիրոյ և բարեկամութեան՝ յորս որպէս յառաջն նոյնպէս և ի նորումս վայելեցի առ 2եզ: 'ի 23 Յուլիսի ելեալ այտի, բազում նեղութեամբ և տառապանօք հասաք ի Մոսկվա 'ի 26 ամսոյս, գլխաւոր պատճառ անհանգստութեան մերոյ 'ի ճանապարհին եղև փոքրութիւն տեղեաց մերոց 'ի Դիլիժանսին՝ ուր սեղմեալ, ճմլեալ առ միմեամբք (տինա և կօնդուկ-տօրն նստակից մեզ գտաւ) փոքր միւս ևս հեղձեալ էաք: Անյապաղ զկնի մտից մերոց 'ի Մոսկվա հրամանաթղթով Տեառն Քրիստափորայ Լազարեանց տուեալ եղև մեզ իջևան բաղկացեալ յերից սենեկաց՝ յարմար և վայելուչ 'ի բնակութիւն և զարդարեալ ամենայն կարևոր կարասեօք 'ի պէտս կեցութեան հանդերձ միով ծառայիւ: Անչափ է արդեօք շնորհակալութիւն իմ զպատուական առնէն. յաւետ քան զայս չէր ինձ իրաւունք պահանջելոյ՝ թէ և ոչ տեղի պահանջելոյ: Տեսութիւն իմ ընդ ոմանց Հայոց Մոսկվայ՝ քահանայից և աշխարհականաց, ծանօթից և անծանօթից չեւ է այնքան արգասաւոր՝ զի հնար էր բանս արկանել զարդմանէ: Որ ինչ առ յապայն եղիցի, հաղորդ այնմ զ2եզ արարից: Տեսի զՍալլանթեան հայրն մեր՝ առ որ էած զիս պարոն Եգուլեանն՝ գործակատար տեարց Լազարեանց 'ի Մոսկվա: Այրն գիտնական ընկալաւ զիս ասիական բնափու-

Թեամբ և խօսեցաւ ինչ ինչ՝ բայց նոր՝ ոչ ինչ զաղէտալի վիճակէ Հայոց լեզուի և ազգի։ Նշան արհամարհանաց առիս առանց ինչ պատճառի ոչ գտի առ նմա, զի և կասկածելի էր ներել զայդ անձին՝ առանց չար ինչ հասուցանելոյ իմ նմա։ Բան զձէնջ եղև և ոչինչ, թէպէտ սղուծիւն ժամա- նակին իսկ խափան էր այդմ։ Եթէ աւարտեալ զգործս իմ յաջողեացի ինձ, ունիմ վերստին յայց ելանել գիտնական հօրն՝ ոչ ՚ի բարեկամութիւն նորա վայելել կամ ՚ի սէր առ ուսումնական՝ առ որ՝ ըստ այժմեան վիճակի Հայոց, սակաւք ՚ի մէնջ ընդունակք են, այլ առ ՚ի ծանօթ գործե- լոյ զիս ընդ նորուն Հայոց մատենից՝ զորս իբրև գողունի ապրանս պահէ ՚ի Թագստեան առ ՚ի տալ կարծել Ռօս- սիոյ Հայոց՝ թէ բովանդակ իմաստութիւն նորա բոլոր յանձ- նական աղբերէ։ Բայց ո՞ է՝ որ չգիտէ, զի առանց մատենից հարց Մխիթարեանց՝ յորոց առնու զիւրն զամենայն, մի լինէր նա ՚ի բազմաց անտի հասարակաց։ Սովորեալս գերմանական աղնուաբարոյութեան և բարեկամասիրութեան ՚ի Դերպտ, ոչ գայթակղիմ՝ չգտեալ զայդպիսիս առ Հայս մեր, այլ ընդունիմ զամենայն ինչ շնորհակալութեամբ՝ ոչինչ հետա- քնին լեալ մեծութեան և որակութեան շնորհաց ինձ ցու- ցելոց։ Պարէք իմաստասիրել ինքնին զմիտս իմ։

Զկնի սակաւուց յուսամ ելանել ՚ի Մոսկվայ. պարտ է վաղվաղել այժմ ՚ի նպատակն, զի չիք ժամանակ յամելոյ։ Ամուսին իմ ողջունէ զձեզ յոյժ յոյժ. և ես շնորհակալու սրտիւ կամ և մնամ

զձեզ յարգող և սիրող բարեկամ

Ս. Նազարեանց

Դ 28 Յուլիսի 1842 ամի

Դ Մոսկվա.

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

ՄԻ ՆՈՐ ՀՈՍԱՆՔ

Ձանազան կենսական և կուսակցական խնդիրների պատճառով լրագրութիւնը երբեմն պատշաճաւոր գոյն չէ տալիս մեր կեանքի բոլոր երևոյթներին. բայց մի հանգամանք, որ ընդհանուր է և անսուտ, որի դէմ միշտ բողոք է բարձել պարբերական մամուլը, այդ այն տը-
խուր երևոյթներն են, որոնք անբաժան են տգիտու-
թեան և թերուսութեան, նորա հետեանքն ու բնական
բերքն են:

Այդ երևոյթներից մէկն է և եկեղեցականների կըր-
թութեան գործը, որի վրայ մենք հրաւիրել էինք ըն-
թերցողների ուշադրութիւնը մեր հանդիսի Ա. գրքում
«քահանաների նիւթական ապահովութեան խնդիրը»
վերնագրով յօդուածի մէջ: Այդ խնդիրը ժամանակակից
տաք և առաջաւոր խնդիրներից մէկն է եղել և միշտ
բողոքաւոր ձայն բարձրացրել տգէտ եկեղեցականու-
թեան դէմ:

Սակայն չի կարելի ասել, թէ այս խնդրումն էլ մա-
ժուլը չափազանցութիւնների լեռները չի բարձրացել,
նա յաճախ ոտնհարելով տգէտ հովիւներին՝ կուսակցա-
կան հաշիւներով ուսեալների յիշատակութիւնը մոռա-
ցել է կամ տգէտ շրջանից ոմանց գիտութեան տաճա-
րի գաւիթն է դրել, որով և կորցրել է լրագրական
ձայնի ազդեցութիւնն ընթերցողների աչքում:

Որքան և մռայլ ու ամպոտ է եկեղեցական կեանքի հորիզոնը, այնու ամենայնիւ մենք պարզ կերպով նկատում ենք, որ հետզհետէ երևում են մասնր ու խոշոր աստղեր, որոնք եկեղեցին վարագուրող ամպերից շեշտակի անցնելով՝ սկսում են շողալ հայ եկեղեցու բարձունքում:

Եկեղեցականների կրթութեան հոգսը, որ ամեն մի ճշմարիտ հայի սրտին մօտիկ է և գուցէ միայն բողոք արծարծող և ուրիշ ոչինչ, աւելի բուռն կերպով ճնշել է Ազգիս Վեհափառ Հայրապետին և Նա այդ խնդիրը իւր հոգածութեանց լաւագոյն խնդիրներից մէկն է դարձրել: Այդ նպատակով Նորին Սրբութիւնը Մայր Աթոռի Հոգևոր ձեմարանից, որի դերը մեր կեանքի մէջ միայն արժանաւոր եկեղեցականներ պատրաստելն է, անպակաս է արել իւր խնամքը, ջանացել է հետզհետէ բարձրացնել նորա բարոյական և մտաւոր մակերևոյթը և ձեմարանի սաներից պսակ հիւսել Մայր Տաճարի շուրջը, ջանալով եկեղեցու դուռը փակել տգէտ այլի քահանաների, թերուս և ոչ ցանկալի կրթութիւն ստացողների առաջ, որոնք պղտոր հոսանքով միշտ խուժել են դէպի եկեղեցին վեղարաւոր աւերիչ դառնալու:

Բայց Վեհափառ Հայրապետի հոգսը դորանով չվերջացաւ. աչքի առաջ ունենալով, որ ազգային և եկեղեցական դաստիարակութեան հետ անհրաժեշտ է և օտար ու ընդհանուր գիտութիւն, հաճել է ձեմարանաւարտ վարդապետներին պետական և օտար համալսարաններն ուղարկել առաւել ևս կատարելագործուելու և վաստակաւոր մշակ դառնալու հայ եկեղեցու համար:

ձեմարանի յաւերժալիշատակ հիմնադիրը ձեմարանի պտուղները չվայելած հող իջաւ, բարեյիշատակ Մակար կաթողիկոսը նոյն կարօտով գերեզման պիտի մըտնէր անշուշտ, եթէ ձեմարանի աշակերտութեան առաջ

մի անձնուրաց մարդ կենդանի օրինակ չտար. ձեմարանի տեսուչը ամեն ինչ թողած կրօնաւորի խարազն հազաւ և իւր ետեից Մայր Աթոռի գաւիթ հրաւիրեց իւր ընտրեալ աշակերտներին, առանց թմբուկ զարկելու, լուռ և գործօն ու կենդանի օրինակով՝ իսկ այդ անձնազոհութիւնը նուիրագործեց հանգ. Հայրապետը այդ նախընծայ կրօնաւորներից երկուսին ուղարկելով արտասահման կատարելագործուելու: Արդի Վեհ. Հայրապետը, որ միշտ հետևող և սիրահար է եղել լոյսի և գիտութեան, առաւել բուռն ցանկութեան ապացոյց տուաւ իւր յիշեալ կարգադրութեամբ:

Արդ՝ կարող ենք աւետել մեր ընթերցողներին, որ նոցանից Հ. Հ. Յուսիկ և Կոմիտաս վարդապետներն արդէն մեկնել են արտասահման, Հ. Բենիկ վարդապետն Օդէսա, իսկ Հ. Եզնիկ վարդապետը Մոսկուա՝ տեղական համալսարաններում լսելու համար:

Իսկ ձեմարանի սաներից եօթ հոգի Վեհ. Հայրապետի բարձր հաճութեամբ արդէն ուրար են ստացել և մօտերումս սարկաւազ պիտի ձեռնադրուին:

Այս գեղեցիկ ձեռնարկութեան առաջ ոսկեղէն յոյսերով է լցւում խորհող մարդու սիրտը:

† ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԽԱՉԱՌԻՄԵԱՆ

Գրականութեան անձնուէր մշակներն այնքան սաղաւթիւ են մեզանում, որ եղածների վերայ ուրախանում ենք, իսկ նոցանից որևէ մէկի կորուստը դառնապէս ողբում:

Այսօր մենք ողբում ենք մի նորաբոյս և վաղաթառամ գարնան ծաղիկ, մի անձնուրաց հայրենասէր. ողբում ենք մի կորովի կեանքի կորուստ, որ գեղեցիկ ապագայ էր խոստանում մեզ: Դա Լայպցիգի հա-

մալսարանի աստուածաբանութեան ուսանող Յովհաննէս Խաչումեանցն էր:

Ողբացեալ Յովհաննէսը բնիկ Գանձակեցի էր. նա իւր ուսումը յաջողութեամբ աւարտելով ս. Էջմիածնի Հոգեւոր ձեմարանում՝ մի քանի տարի ուսուցչական պաշտօն վարեց Գանձակի հայ հոգեւոր դպրոցներում. այնտեղ նա՝ մեր մէջ աւերմունք գործող կուսակցական կռիւներին զոհ գնալով՝ մտածեց բարձր աստուածաբանական ուսումն ստանալ, որպէս զի առաւել պատրաստուած և աւելի արդիւնաշատ ծառայութիւն մատուցանէ ազգին և եկեղեցուն. նորա բաղձանքներին լըրումն տուեց յայտնի հարուստ պ. Ա. Ծատուրեանը և նա շտապեց Գերմանիա, ուր մի երկու տարի ուսանում էր համալսարանում:

Այդ միջոցներին էր, որ հարուստ ու աղքատ, այր և կին, մեծ ու փոքր, գիտուն ու տգէտ ոգևորուեցան մի ընդհանուր տենչով, բոլորի հայեացքներն էլ ուղղուած էին դէպի մի կողմ. եռում էր և Յ. Խաչումեանը, ընդհանուր գործը քարշեց նորան դէպի ինքը և ահա տեսնում ենք նորան «ընդ ծով և ընդ ցամաք» որպէս մի հռետոր վարդապետ, մի իսկական քարոզիչ գաղափարի, որ ամենուրեք և ամենքի ուշադրութիւնը դարձնում էր դէպի հայութիւն, սորա զրականութիւնը կրօնը, եկեղեցին և լեզուն:

Հմուտ լինելով անգղիերէն լեզուին՝ մերթ հայ եկեղեցու դատն էր պաշտպանում նա Չիկագօի կրօնական համաժողովում, միւս կողմից հայոց մասին ինքնուրոյն և թարգմանական յօդուածներ գետեղում ամերիկական թերթերի մէջ, բայց որ ամենից գլխաւորն է ամերիկեան ժողովրդի ջերմ կարեկցութիւնն ու համակրութիւնը գրաւելով դէպի խղճալի հայ ազգը, վերջիններիս յօդուածներով ողողում էր ամերիկեան մամուլը հայոց մասին:

Աւարտելով այնտեղ իւր առաքելութիւնը և գուցէ նաև զգալով այդպիսի աղմկալից կեանքի բացասական ազդեցութիւնն իւր առողջութեան վերայ, նա վերադառաւ Գերմանիա և 1895 թուին նորից մտաւ Լայպ-

ցիգի համալսարանը:

Այդ միջոցին էր, 1895 թուի օգոստոսի վերջերին, որ «Լումայի» հրատարակիչը բազմ ունեցաւ ծանօթանալ Լայպցիգում Խաչումեանցին, սեւաչեայ, գանգրահեր, թխադէմ, բարեձև կազմուածքով, համակրելի տեսքով և միջահասակ մի երիտասարդին, որ ոտքից մինչև գլուխ՝ ոգևորութիւն էր, եռանդ էր:

Մի ամբողջ շաբաթուայ ընթացքում՝ առիթ ունեցայ ծանօթանալ նորա ազնիւ հոգու, նորա ներքին աշխարհի, նորա բարեմասնութիւնների հետ, ծանօթացայ Յովհաննէսի անհուն հայրենասիրութեան, լուսամիտ գաղափարների հետ, որոնց մէջ ես նկատում էի իսկական ազատամտութեան նշաներ. մանաւանդ նա յափըշտակուած սիրում էր հայ եկեղեցին, երազում էր գործել ապագայում նորա օգտին, նուիրելով իրան կուսակրօնութեան. նա սէր էր շնչում, սէր ներշնչում ամենին. նա Լայպցիգի և Բերլինի հայ ուսանողների հոգին էր կազմում. տեղական հայ կոլօնիայի միակ ներկայացուցիչ և հայ ուսանողների յատուկ բարեկամ երիտասարդ վաճառական Միհրան Ալլալէմճեանը հրճուանքով էր խօսում ինձ հետ նորա մասին:

Բայց խաչումեանը նշանաւոր չէր նորանով, որ համալսարանի և այն՝ աստուածաբանութեան ուսանող էր. մէթէ քէչ կան աստուածաբանութեան թերուս ուսանողներ, որոնք վերադառնալով արտասահմանից անընդունակ են նոյն իսկ ո. գիրքը կարգին հասկանալ. Խաչումեանը նշանաւոր էր այն մի շարք ընտիր յօդուածներով, որոնք տպուած են «Նոր-Դար» լրագրում և արտասահմանի բազմաթիւ թերթերում. նա մինչև վերջին օրերը աշխատակցում էր ամերիկական և անգլիական լրագիրներին: Վերջիններս այնքան հիացած էին Խաչումեանցի գրուածների վերայ, որ ամեն կողմից առաջարկում էին նորան աշխատակցել, որի համար և տալիս էին նորան որոշ չափով վարձատրութիւն. այդ տեսակ քանի մի առաջարկութիւն ստացաւ հանգուցեալը մեր ներկայութեամբ Լայպցիգում:

Նա բարոյապէս ամեն կերպ աջակցում էր և «Լուսմայ»-ին, որին խոստացել էր իւր մշտական աշխատակցութիւնը. «ոչ մի յուսոյ նշույլ ապագայի նկատմամբ, գրում էր նա ինձ իւր վերջին նամակում, մարդ սիրտ ունի՞ բան գրելու: Յամենայն դէպս յոյս ունիմ մինչև մի շաբաթ յօդուածն ուղարկել: Նորա վերջին նամակը կրում էր իւր վերայ քաղաքային հիւանդանոցի դրոշմը՝ „Stadt-Krankenhaus“, յուսահատական բառերը:

Սակայն անգութ մահը, օտարութեան մէջ, հեռու իւր պաշտած հայրենի հողից, որի բարգաւաճման աչքան անձնուրացութեամբ նուիրել էր իրան, հեռու իւր տաղանդի բազմաթիւ յարգողներից, վերջ դրեց նորա վարդափրօթի կեանքին, առաջ քան թէ նա կարող կը լինէր իւր բաղձանքներին հասնել:

Յաւիտենական հանգիստ գրականութեան ազնիւ մշակի քրտնաջան ոսկրներին:

Գիտ քահ. Աղանանց

ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ ¹⁾

Կրթութեան առողջապահական ազդեցութիւնն ընդհանրապէս:

Այն էական յառաջադիմութիւնը, որ ձեռք է բերուել մարդկանց հասարակական կեանքի կապակցուելով, կայանում է ժողովրդի մտաւոր ուժգին զարգացման մէջ:

¹⁾ Այս յօդուածը մի հատուած է գերմաներէն «Առողջապահութեան գրքիկ» (Gesundheitsbüchlein) դիւրամատչելի ձեռնարկից, որ 1895 թուին մշակել և հրատարակել է Գերմանիայի առողջապահութեան բարձրագոյն հաստատութիւնը (Kaiserliches Gesundheitsamt) և բնագրից թարգմանուած է մեծարգոյ բժշկապետ պ. Սամսոն Մայսուրեանցի օգնութեամբ: Այս գրքիկի մնացեալ հատուածները կաշխատենք հետզհետէ տալ «Լուսմայի» միւս գրքերում:

Խմբ.

Ժողովրդների մրցումը իրանց յարաբերութիւնները բարելաւելու և ապահովելու համար ստիպում է առաւել բարձրացնել Ժողովրդի կրթութեան նպատակները և հոգալ, որ ամեն մի առողջ կազմուածքով երեխայ կարողանայ ձեռք բերել գիտութեան ամենաանհրաժեշտ ծանօթութիւններ: Ուրեմն դպրոցական կրթութիւնը կեանքի խնդիր է ամեն մի կուլտուրական ազգի համար. մինչդեռ առաջ ամեն մէկը իւր երեխան մեծացնում և կրթութեամբ էր ինչպէս ինքն էր ցանկանում, այժմ օրէնքով պարտադիր է արած ամենքի համար. բայց այս պարտադիր ուսումը տարածւում է միայն Ժողովրդական դպրոցների վերայ, այսինքն գոյութեան կռիւ մղելու ամենքի համար անհրաժեշտ ծանօթութիւնները ուսուցանելու վերայ: Բայց մի քանի արուեստի ճիւղեր պահանջում են աւելի լայն գիտնական նախապատրաստութիւն դպրոցում, իբրև անհրաժեշտ հիմք ապագայ գործունէութեան յաջողութեան և պարտականութիւնները հասկանալու համար: Այս պահանջներին հասնելու համար սահմանուած են բարձրագոյն ուսումնարաններ համալսարաններ, իրանց երկաւրամեայ դասընթացներով: Բայց մտաւոր միակողմանի զարգացումը խանգարում է և նուազում մարմնի ֆիզիքական ոյժերի աճեցումը: Եթէ որ ընդհանրապէս մարմնի զարգացումը չետ է մնում, տուժութեամբ է ոչ միայն անհատը, այլ և առհասարակ Ժողովուրդը: Սերնդից սերունդ պակասում է մարմնական ոյժը և Ժողովուրդը ֆիզիքապէս և մտաւորապէս հետզհետէ «չետ է գնում» (degeneriren, вырождаться) և վերջապէս այլ ևս անկարող է լինում իւր արտաքին թշնամիների դէմ մաքառել. դորա համար ծնողների և դաստիարակների, ինչպէս նաև պետութեան պարտաւորութիւնն է հոգալ աճող սերունդը խնամել և պաշտպանել վնասակար աղբեցութիւններից և որ մտքի կարևոր կրթութիւնը չվնասէ մասաղ մարմնի առողջապահական զարգացման:

Երեխաների մահանալը:

Մարդկային կեանքի ոչ մի հասակ այնքսն ենթակայ չէ վտանգների, ինչքան վաղ մանկութիւնը: Ինչքան

յայտնի է Գերմանական կայս. առողջ. բարձրագոյն Հաս-
տատութեան, 1892 թ. գերմանական պետութեան մէջ
երեսանների մահը մինչև մէկ տարեկան Հասակը հարիւ-
րին 33,9 էր, Բաւարիայում 36,6, Բերլինում մինչև
անգամ 37, և ուրիշ երկրներումն էլ այս նուրբ Հասա-
կում մահը նոյնպէս մեծ զոհեր է տանում: Հարիւր կեն-
դանի ծնուած երեսաններից առաջին տարուայ Հասակում
վերոյիշեալ թուին Գերմանիայում մեռան 22, 9, Պրու-
սիայում 21,1, Բաւարիայում 27,5 և Սաքսոնիայում
29,8, այնպէս որ բոլոր ծնուածներից միայն մօտ $\frac{3}{4}$
մասը ապրեցան մինչև այդ ժամանակ: Երեսանների մա-
հացութեան աստիճանը տեղի և ժամանակի համեմատ
նշանաւոր փոփոխութեան է ենթարկւում: Այս նուրբ Հա-
սակի մի տարուայ ընթացքում երեսանների մէջ պատա-
հած մահերի մօտ $\frac{1}{3}$ մասը հանգիպում է յուլիս և օգոս-
տոս ամիսներին և մեծ քաղաքներում աւելի, քան գիւ-
ղերում. մանաւանդ աւելի շատ են մեռնում առաջին
տարուայ ընթացքում ապօրինի ծնուածներ, հաւանօրէն
այն պատճառով, որ նոքա աւելի քիչ խնամք են վայ-
ելում, քան օրինաւոր ծնողների ձեռքով մեծացած երե-
խայք:

Երեսանների սնունդը:

Կեանքի առաջին տարում ամենից յաճախ պատահող
հիւանդութիւններն առաջ են գալիս աննպատակայար-
մար սնունդից. շատ մայրեր չեն կարող, շատերն էլ չեն
ուզում մօր կաթով սննդել, կամ առողջութեան և ապ-
րուստ հայթայթելու պատճառով, կամ, որ տարաբաղա-
բար, աւելի յաճախ է պատահում, առանց որևէ բարո-
յական պատճառի: Միայն սակաւաթիւ ունեւոր ծնողներ
հնար են ունենում այդպիսի դէպքում մօր ծիծը մի որոշա-
տիճանի բաւարար կերպով փոխարինել ծծմալով: Մեծ մա-
սը այդ երեսաններից ստիպուած են բոլորովին հրաժարուիլ
իրանց բնական սնունդից, մարդկային կաթից: Գլխաւոր
սնունդը այդ դէպքում կազմում է կովի և ուրիշ կեն-
դանիների կաթը: Այդ կաթը մարդու կաթից յետոյ ամե-
նից աւելի յարմարն է այդ նպատակին, բայց պէտք է
մաքուր պահել, երեսային տալուց առաջ ջրի հետ խառ-

ներ, մէջը քիչ շաքար ածել և լաւ եփել: Անհասկացող մայրերը, ցանկալով իրանց քնքոյշ երեխաներին մաքուր կամ քիչ խառնած կաթով աւելի զօրեղ սնունդ տալ, դորանով նոքա յաճախ ստիպում են այդ տեսակ ծանր սնունդով զրգուռած ստամոքսին ընդունած կերակուրը մասամբ յետ ածել կամ մինչև անգամ մարսողական գործարանները ծանր հիւանդութիւնների են ենթարկում:

Շատ երեխայք էլ մի կերպ մեծանում են, երբ նոցա կենդանու կաթի հետ փոխէփոխ կամ նորա փոխարէն տալիս են կաթնի կօնսէրվներ և ուրիշ այնպիսի սնունդներ, որոնք կաթի տեղ են բռնում (Surrogat). կարելի է նաև երեք ամսականից մեծ երեխաներին տալ լաւ եփած և մաղի մէջ անցկացրած գարու, հաճարի և ուրիշ ցորենեղէններից շինած արգանակ, ինչպէս կաթին օժանդակող սնունդ: Բայց չպէտքէ մոռնալ, որ այդ տեսակ արգանակները երբէք կաթի սնունդը չեն տալիս: Երբ չափազանց վաղ են փորձում երեխաներին հասակաւոր մարդոց սնունդով կերակրել՝ այդ տեսակ փորձերը գրեթէ միշտ պատժւում են մարսողութեան ծանր խանգարմունքով:

Երեխաների երկիւղալի լուծել— փսխելը կաթնային հասակում յաճախ կաթնի պաշարը անմաքուր պահելու հետևանք է լինում: Այդպիսով կենդանիների կաթով կամ մօր կաթին փոխարինող ալիւրեղէններով կերակրուող երեխաների մէջ մահ աւելի է պատահում, քան մօր կաթով սննդուողների մէջ:

Թեթեւ խմորեղէններ կարող են փոքրիկ երեխաները առանց վնասի ուտել սովորաբար միայն առաջին տարուայ վերջին քառորդում, թույլ եփած ձուն՝ առաջին տարին անցնելուց յետոյ. թեթեւ մսեղէնները թէպէտ և մի քանի երեխաներ սովորում են տանել արդէն երկրորդ տարուայ ընթացքում, բայց առհասարակ պէտք է տալ երկրորդ տարուայ վերջին: Նոյնպէս լաւ է մինչև այդ ժամանակ չտալ թեթեւ կանաչեղէն, գետնախնձոր և միրգ: Երեխաներն այնուհետև հեշտութեամբ ընտելանում են աւելի և աւելի զօրեղ կերակրին, բայց պէտք է բոլորովին հեռու պահել նոցանից դժուարա-

մարս կամ շատ համեմած կերակուրներ և ոգելից խմիչքներ: Շաքարեղէն և անուշեղէն տալը շատ վատ սո-վորութիւն է, դաքա ոչ միայն վնասակար են դաստիա-րակութեան, բայց և խանգարում են երեխաների առող-ջութիւնը, առաջացնելով՝ ատամների հիւանդութիւն և կամ մարսողութեան խանգարում:

Լոգարաններ, մանուկների հագուստը. թարմ օդի անհրա-ժեշտութիւնը. նորածինների աչքի հիւանդութիւնը. քունը. մա-նուկների աղաղակի պատճառները:

Մանուկների լաւ հոգատարութեան անհրաժեշտ պահանջը մաքրութիւնն է: Երեխաների կանոնաւոր աճ-ման համար մանուկի մարմինը պէտք է ամեն օր լո-ղացնել, որպէս զի մազերը և խաղերի վերայ գտնուած մարմնի ծալքերը լաւ մաքրուին, ամենից աւելի անմաք-րութեան ենթակայ տեղերը փոշիով ցանել և երբեմն էլ իւղով օծել: Այն մանուկների մորթը, որոնք զուրկ են այդ տեսակ խնամքից, պլոկում է և պզուկներ է դուրս տալիս վրէն, որոնք խանգարում են մարմնի աճումը:

Մանկան մարմինը հեշտութեամբ է ենթարկւում մրսելուն. այս պատճառով լողացնում են այնպիսի ջրի մէջ, որի բարեխառնութիւնը մօտ 34° է ըստ Ցելսի, (27—28 Բէօմիւրի) և տալիս են նորան տաք հագուստ ու անկողին. բայց միևնոյն ժամանակ մի անմիտ երկիւղ է զրկել նոցա թարմ օդից ազատ բնութեան մէջ: Եթէ խիստ քամի, անձրև կամ ձիւն չկայ, որոնք կարող էին պատճառ լինել մրսելուն կամ թրջուելուն, պէտք է ա-ռողջ երեխաներին ծնուելուց արդէն մի քանի շաբաթ անց ամեն օր դուրս տանել մաքուր օդի մէջ:

Առանձին ուշք պէտք է դարձնել նորածինների աչ-քերի վերայ. աչքի այն վտանգաւոր հիւանդութիւնը, որ դժբաղտաբար երբեմն պատճառ է լինում փոքր մա-նուկների կուրութեան, ժամանակին խնամելով գրեթէ միշտ կարելի է լինում բժշկել. ուստի երբ որ հէնց աչքերի կարմրութիւնը, կպած կոպերը և կամ աչքերի անկիւնների ճպուռը արտայայտում են, որ բորբոքումն

սկսում է, էլ չպետք է ուշացնել և պետք է դիմել բժշկի օգնութեան: Յերեկուայ լոյսը մանուկի առողջ աչքին վնասակար չէ, եթէ արեւը շատ պայծառ չէ լուսաւորում պատուհանից:

Մանկանոցում պետք է լռութիւն տիրէ, որովհետեւ նորածիններին կեանքի առաջին ամիսներում առատ քուն է հարկաւոր:

Ծծկեր մանուկների աղաղակը յաճախ միայն կեանքի արթնանալու նշան է լինում, դա իւր լեզուն է, որով մանուկը հաղորդում է իւր պահանջները: Այն երեխան, որ շատ է աղաղակում, երբեմն սոված է լինում և հանգստանում է, հէնց որ աւելացնում են սովորական սնունդի չափը, կամ փոխում են նորա բաղադրութիւնը. բայց շատ անգամ էլ այդ աղաղակի պատճառը թաց բարուրն է լինում կամ անյարմար փաթեթած շորի ճնշումը: Հազիւ է պատահում, որ այդ աղաղակի պատճառը հիւանդութիւնը լինի, ընդհակառակն ուժեղ ձայնը սխալ չէ, որ աւելի առողջութեան նշան է համարւում:

Ատամ հանելը. խօսել սկսելը, կանգնել եւ մանգալ:

Կեանքի առաջին տարուայ երկրորդ կէտում ատամների դուրս գալը զփնազան անյարմարութիւններ է պատճառում: Լնդերքի ափերը ուռչում են և ցաւում, լորձունքը հոսում է առատ, երեխաները շուտ շուտ մատը բերանն են դնում, քնում են անհանգիստ, լացկան են դառնում և տրամադրութիւնը խանգարւում է: Երբեմն տաքութեան մի փոքր աւելանալն էլ լինում է ատամների դուրս գալու հետեանքը: Բայց այս հասակում նոյնպէս յաճախ պատահող ուրիշ հիւանդութիւններ, ինչպէս՝ մորթու վերայ դուրս տուած պզուկները, ցնցումը, հազը, բարձր տաքութիւնը, սովորաբար ոչ մի կապ չունին ատամնահանութեան հետ, շատ շատ այդ երեւոյթները ծանր կերպարանք են ստանում միայն, եթէ ատամների դուրս գալու հետ միաժամանակ են պատահում: Այս հասակում պատահող բոլոր հիւանդութիւնները ատամնահանութեան հետեանք համարելու սովորութիւնը երբեմն պատժւում է երեխաների մտ-

Հով, մինչդեռ կարելի էր օգնութիւն հասցնել:

Առաջին տարուայ վերջերին մանուկներն սկսում են թոթովել իրանց առաջին խօսքերը. լեզուի զարգացումը մեծ մասամբ կատարւում է առանց դժուարութեան. և լեզուի կապը, որ լեզուն միացնում է բերանի յատակի հետ, ազդեցութիւն չունի այդ զարգացման վերայ: Եթէ լեզուի կապը կարճ է, խօսելիս հետզհետէ ձգւում է. կապը կտրելը, որ այնքան սիրում է ժողովուրդը, աւելորդ է և կարող է բորբոքուելու և թարախակալելու պատճառ դառնալ:

Այս միևնույն հասակում երեխաները պահանջ են դրում կանգնելու և մանգալու. նոցա հարկաւոր է ուշադիր հսկողութիւն, որ վայր ընկնելու դէպքում չը վնասուին. մի քանի դէպքերում ոսկրների փափկութեան պատճառով, որ հետեանք է լինում Անգլիական կոչուած հիւանդութեան (Rachitis) մանգալու ձգտումը շատ աւելի ուշ է երևում. այդպիսի երեխաներին վաղ մանգալ ստիպելը միտք չունի, նոցա օգուտ է որ երկար ժամանակ պարկած մնան, որովհետև թույլ ոսկրները մանգալիս ծռւում են մարմնի ծանրութեան տակ: Ուստի և աւելի լաւ է, որ Անգլիական հիւանդութիւն ունեցող երեխաները սկսեն մանգալ միայն երկրորդ կամ երրորդ տարուայ ընթացքում:

Ստքի բացուելը, մանկական պարտեզներ:

Մտածելու ընդունակութեան զարթնելը, հասկացողութեան աւելանալը և կամքի զարգացումը պահանջում են նորա մարմնի խնամատարութեան հետ միասին և հոգու կրթութիւն: Քանի որ աւելի ուշադրութիւն է դարձնւում երեխայի բնական զարգացման վերայ և ինչքան քիչ է մանկական միտքը ծանրաբեռնւում այնպիսի տեսարաններով, որոնց նա կարիք չէ զգում, այնքան ուշ, բայց առողջ է աճում նորա միտքը:

Այն ծնողները, որոնք թէ իրանց արհեստի, թէ հիւանդութեան և կամ ուրիշ պատճառներով չեն կարողանում իրանց բոլոր ժամանակը և ոյժը երեխաների դաստիարակութեան նուիրել, դոցա ցանկալի օգնութիւն են հասցնում այսպէս անուանուած մանկական պար-

տէղները: Այնտեղ երեխաներն զբաղուած են ընդհանուր խաղերով և հետը միասին ստանում են իրանց առաջին օգտակար խրատները: Մանկական պարտէզներն էլ տեղի դիրքի և սարք ու կարգի կողմից նոյնանման առողջապահական պահանջներն ունին, ինչ որ և դպրոցները:

Ուսման ժամանակը. հաստատութիւնների, ուսուցիչների, դաստիարակների եւ ծնողների պարտաւորութիւնները:

Ուսումնարան մտնելիս երեխայի կեանքի եղանակի մէջ նշանաւոր փոփոխութիւն է կատարւում. օրուայ մի մասը նա պէտք է նուիրէ նշանակած պարապմունքներին, պէտք է իւր մտաւոր և մարմնական ոյժերը լարէ. և երեխան սովորում է պարտաւորութեան նշանակութիւնը:

Արդարութիւնը պահանջում է, որ այն տէրութիւնը, ուր ուսումը պարտադիր է արած, հոգայ, որ երեխաները հասարակութեան պահանջած պարտքերը կատարելիս՝ իրենց առողջութիւնը կարելւոյն չափ քիչ վրտանգի ենթակուի: Ուսումնարանների ղեկավարները պարտաւոր են հետեւել, որ կառավարութեան՝ այս նպատակով սահմանած կանոնների համեմատ ո՛չ այդ դպրոցների կազմակերպութիւնը, ո՛չ էլ ուսման եղանակը չըվնասէ աշակերտների առողջութեան. բայց ուսուցիչները պէտք է հսկեն իրանց հաւատացած ամեն մի երեխայի վերայ և ուշադիր լինին իւրաքանչիւր երեխայի մտաւոր և մարմնական ընդունակութեան առանձնալատկութիւններին: Սակայն սորանով ծնողներն ու տան դաստիարակները բոլորովին չեն ազատւում իրանց պարտականութիւնից դէպի երեխաները:

Իրտելով երեխաների ազատ ժամերի վարք ու բարքը, նոցա ախորժակը և քունը, մենք այդպիսով աւելի հեշտութեամբ ենք իմանում նոցա առողջութեան խանգարմունքը և զարգացման անկանոնութիւնները, քան ուսման ժամանակ: Յաճախ և ուսուցչի կամ դպրոցի ղեկավարների հետ տեսնուելն էլ երեխային սպառնացող վտանգը ժամանակին իմանալու և հեռացնելու պատճառ է լինում: Համապատասխան ընտանեկան խնամքը, մարմնական շարժողութիւնները, զբօսանքները, պատա-

Հաճ մարմնական որևէ թերութեան նպատակայարմար բժշկութիւնը ամրացնում են ոլթերը և ընդունակ են դարձնում ուսման պահանջներին դիմանալու:

Դպրոցական տուն եւ դասատուն:

Դպրոցական տան վերաբերութեամբ գլխաւորապէս պէտք է աչքի առաջ ունենալ այն յատկութիւնները, ինչ որ և բնակարանների համար. բայց դասատուները պէտք է համապատասխանեն նաև ուրիշ փորձերի վերայ հիմնուած պահանջներին: Նոցա երկայնութիւնը, լայնութիւնը և բարձրութիւնը որոշ չափից աւելի չը պէտք է լինի, որովհետև գրատախտակի վերայ գրածը պէտք է կարդալ առանց աչքերը լարելու, և՛ վերջին նստարանից. լուսամտի հանդէպի պատերի մօտ գտնուող նստարանները բաւական լոյս պիտի ստանան և դասատան բարձրութիւնը ձայնի վերայ չպէտք է ազդէ: Ընդհանրապէս այն սենեակը, որ 10 մետրից երկար, 7 մետրից լայն և 4 մետրից բարձր չէ, համապատասխանում է այդ պահանջներին և այդպիսի մի բնակարան, որի օդի ծաւալը 280 խորանարդ մետր է ունենում, կարող է զետեղել 50—55 երեխայ: Եթէ և իւրաքանչիւր աշակերտին ընկնող տեղի բաժինը համեմատութեամբ փոքր է, պէտք է աչքի առաջ ունենալ, որ այդպիսի սենեակները անընդհատ կերպով գործ են դրւում միայն կարճ ժամանակ. բայց դասատուները այդքան շատ լցնելն էլ թոյլ է տրւում միայն այն պայմանով, որ դասամիջոցներին լուսամուտները և դռները բանալով՝ հոգացուի օդը բոլորովին նորոգել և որ համապատասխան յարմարութիւնները թոյլ տան դասի ժամանակն էլ շարունակ օդը մաքրել:

Դպրոցական տան վառարանները պէտք է յարմարացնուին կլիմայի, տեղական ուրիշ հանգամանքներին և շինութեան մեծութեան. աւելի մեծ հաստատութիւնների համար առաւելութիւն է տրւում այսպէս կոչուած «կենդրոնական վառարաններին» (Sammelheizung), որոնք կապակցուած են վինտելիացիայի հետ. փորձը ցոյց է տալիս, որ դասատան մէջ բաւական է մինչև 18 աստ. (Ցելսի) տաքութիւն աշակերտների համար:

Պատերը, յատակը և դասատան բոլոր կարասիքը պէտք է կարելուոյն չափ հարթ լինին, ոչ մի տեղ անկիւններ, փորուածներ և ճեղքեր չպէտք է ունենան, որոնք թող և կեղտ են ընդունում: Այն ժամանակ միշտ խնամքով մաքրելով հեշտ կարելի է աղտոտութեան դիզուելու առաջն առնել:

Յաճախ մանկական հասակից արդէն երեխաները ընտելանում են շուտ շուտ թքելու վատ սովորութեան: Առողջ երեխաներին քաղաքավարութեան և մաքրութեան շնորհիւ պէտք է ստիպել չիւրացնել այդ վատ սովորոյթը. միայն հիւանդութեան դէպքում չպէտք է արգելել նոցա այդ: Հազոյ աշակերտներին պէտք է ստիպել թէ դպրոցում և թէ դուրսը թքել իւրեանց արտաթորութիւնները ոչ թէ սենեակների յատակի, այլ այդ նպատակի համար դրած թքամանի մէջ, որովհետև յատակի վերայ թքելը այն հետեանքն է ունենում, որ թողի հետ խառնւում են հիւանդութեան սերմերը, որոց ներշնչելը բարձրացած թողի հետ կարող է կորստաբեր լինել միւս երեխաների համար:

Դասատան լոյսի յարաբերութիւնը կարճատեսութեան ծագման հետ:

Դասատան լոյսը մեծ առողջապահական նշանակութիւն ունի, որովհետև վատ լոյսը նպաստում է կարճատեսութեան և ողնաշարի ծռուելուն, որպիսի հիւանդութեան, ինչպէս յայտնի է փորձից, ենթակայ են աշակերտները: Թէպէտ յաճախ այդ երկու հիւանդութեան պատճառը լինում է նոյն իսկ երեխաների բնական հիւանդոտ կազմուածքը, բայց աչքերի լարելը վատ լուսաւորուած սենեակներում կարգալիս, գրելիս և զծագրելիս նպաստում է կարճատեսութեան, ինչպէս և ողնաշարի ծռուելը մատաղ սերնդի մէջ այն ժամանակ է հեշտ առաջ գալիս, երբ նոքա, ջանալով աչքերը մօտեցնել վատ լուսաւորուած տետրակին կամ գրքին՝ գլուխը երկար ժամանակ թեքած են պահում դէպի սեղանը: Ուստի և ոչ տները, ոչ պատերը և ոչ ծառերը չպէտք է արգելք լինին լուսի թափանցելուն դասատներում: Բաւականաչափ լոյս մտնելու համար պարտուհանները

պէտք է լինին լայն և բարձր և նոցա լուսանցքը մօտաւորապէս պէտք է համապատասխանէ յատակի $\frac{1}{5}$ մասին: Բաց մոխրագոյն կամ կապտագոյն ներկած պատերը նպաստում են լուսի տարածման և նոցա վերայ ընկնող լոյսը աչք չէ ծակում: Ամենից լաւ է, որ աշակերտների գրասեղանները լուսաւորուած լինին ձախ կողմից կամ վերեւից. եթէ լոյսը ընկնում է առջևից՝ աշակերտի աչքը ծակում է. եթէ ետեւից է ընկնում՝ մանկան ստուերը մթնացնում է նորա առաջ սեղանի երեսը: Եթէ լոյսը աջ կողմից է ընկնում, գրելիս խանգարում է նոցա ձեռքերի կամ գրիչների ստուերը, ուստի և ստիպւում են թեք նստել: Եթէ ձմեռուաւ կարճ և մութ օրերին ցերեկուաւ լոյսը չէ բաւականանում, պէտք է արհեստական լոյսի օգնութեան դիմել, աչքի առաջ ունենալով միևնոյն հիմունքները, որոնք ընդունուած են առհասարակ բնակարանները լաւ լուսաւորելու համար:

Գրասեղաններ. ողնաշարի ծռուելը:

Բացի լուսաւորութիւնից գրասեղանների ձևն էլ կարող է ողնաշարի ծռուելուն թէ նպաստել և թէ առաջն առնել: Որպէս զի աշակերտները մարմինը ծուռը պահել չսովորեն, ամենից հեշտ միջոցն այն է, որ նոքա գրելու կանոնաւոր գրութիւնը ընդունեն և պահեն որքան հնար է առանց մկանները լարելու: Բարձր նստարանը թույլ չէ տալիս ուղղանկիւն ծալած ծնկներով ոտները գետնին դնել, կամ նեղ նըստարանը, որի վերայտեղ չէ լինում ամբողջ ազդրի համար, յոգնեցնում է ոտների մկանները: Եթէ սեղանը կարեւոր չափով բարձր չէ նստարանից, աշակերտը ստիպուած է լինում անյարմար կերպով գլուխը խոնարհեցնել: Շատ բարձր սեղանը գոյաւորացնում է բազկի դրնելը նորա վերայ գրելու ժամանակ և պատճառ է լինում աջ ուսի բարձրացնելուն, որով առաջ է գալիս բունի վերին մասի մի ծուռը գրութիւն և միևնոյն ժամանակ աչքերը մօտենում են սեղանի մակերևոյթին աւելի քան թէ օգտակար է: Սեղանի և նստարանի հանդէպի մեծ հեռաւորութիւնը պատճառ է լինում բունի թեքուե-

լուն, որից մէջքի մկանները ձգուում են և շնչառութիւնը արգելում:

Վերջերումս դպրոցական վարչութիւնները աշխատում են ինչպէս դասարանական լուսաւորութիւնը, այնպէս էլ գրասեղանները, ինչքան որ թոյլ է տալիս մի դասատան մէջ հաւաքուած աշակերտների մարմնի զանազան մեծութիւնը, աւելի և աւելի յարմարացնել առողջական պահանջներին: Բայց և այնպէս կան մանուկներ, որոնք լաւ լուսաւորուած սենեակումն էլ և նպատակայարմար նստարանների վերայ էլ լաւ չեն պահում իրանց մարմինը: Սա մեծ մասամբ միայն վատ սովորութեան հետեանք է, որից պէտքէ աշխատել հեռացնել աշակերտներին: Բացառիկ դէպքերում մարմնի վատ պահելը կարող է առաջ եկած լինել և հիւանդոտ զրութիւնից, որ եթէ ժամանակին չբժշկեն, կարող է վտանգաւոր դառնալ: Այդպիսի դէպքերում երեխաների ծրնողներն ու դաստիարակները լաւ կանեն, եթէ բժշկի խորհրդին դիմեն:

Սակայն ծուռը նստելու վտանգաւոր ազդեցութիւնը ոչ միայն կարճատեսութեան և ողնաշարի ծուռելու մէջ է երևում, այլ սորանով երբեմն խանգարւում է և արեան շրջանը, այնպէս որ առաջանում է արեան շրջանի անկանոնութիւն գլխի ուղեղի մէջ, գլխացաւ և քիցի արեանհոսութիւն:

Աշակերտների ծանրաբեռնութեան խնդիրը, դպրոց. աշխատանքի աննպատակայարմար բաժանումը:

Այս և նման առողջութեան խանգարումները վերջերս յաճախ համարւում են իբրեւ հետեանք ծանրաբեռնութեան և այս հիման վերայ մեղադրում են դպրոցներին, որ նոքա ծանրաբեռնում են իրանց հաւատացած մանուկներին: Բայց այս մեղադրանքը առհասարակ անհիմն է և յաճախ մեծացրած. աշակերտները պէտք է մի որոշ չափով լարեն իրանց ոյժերը, որովհետեւ դպրոցների վերայ պարտք է դրած ոչ թէ միայն ուսումն տալ պատանիներին, այլ և մեծացնել աշխատասէր և պարտաճանաչ քաղաքացիներ: Ի միջի այլոց անհրաժեշտ են և տնային դասերը, որովհետեւ աշակերտը միայն այն ժամանակ է սովորում անկախ մտածել, երբ նա ստի-

պուլած է աշխատել միայնակ: Ուսման նախագիծը գերմանական դպրոցներում ամեն տեղ յարմարեցրած է մանկական և պատանեկական հասակի ոյժին և հաստատութիւններն ու դպրոցական վարչութիւնները ուշադիր կերպով հսկում են, որ ամեն մի ուսուցիչ չկարողանայ իրանց ոյժից վեր պարապեցնել իրանց աշակերտներին: Եթէ, չնայելով սորան, մի քանի աշակերտներ մտաւորապէս յոգնելու նշաններ են ցոյց տալիս, այն է վատ տրամադրուած և զրգուլած դրութեան մէջ են լինում կամ մարմնի աճումը յետ է մնում, կամ հիւանդութեան են ենթարկւում, այդ դէպքերում մեծագոյն մասամբ յանցաւոր են լինում ուրիշ հանգամանքներ, ամենից յաճախ պարապմունքների աննպատակ բաժանումը: Եթէ տանը տուած դասերն սկսում են պատրաստել ուսումնարան գնալուց միայն փոքր ինչ առաջ, եթէ պարապմունքից ազատ ցերեկուայ ժամերը նուիրում են միայն զուարճութիւններին և խաղերին, եթէ գիշերուայ ժամերն էլ պէտք է գործ դնել դասերը պատրաստելու համար, դորանով քունը կարճանում է, որից նոյն իսկ երեխաներն ու պատանիները չեն կարող զրկուել, առանց վնաս կրելու, և այդպիսով աշակերտները ցերեկը չեն կարող հարկաւոր թարմութեամբ և ուշադրութեամբ հետեւել դասերին: Միևնոյն ժամանակ տանու դասերը, որոնք այդպիսի դէպքերում հասկանալի է որ շտապով են պատրաստուում, չեն կարող գոհացնել ուսուցիչների պահանջները, աշակերտների յիշողութիւնն ու ընդունակութիւնը պահանջած առարկան բաւական հիմնաւոր չեն ըմբռնում, և արդէն ոյժերը պէտք է կարողութիւնից աւելի լարեն, եթէ ուզում են ցանկալի նպատակին հասնել, այն է բարձր դասատուն անցնել կամ բաւարար թուանշաններ ստանալ:

Կեանքի եղանակը դպրոցական հասակում:

Վերոյիշեալ հանգամանքներն աւելի ծանրանում են, եթէ աշակերտները միևնոյն ժամանակ աննպատակալարմար կեանք են վարում: Մտքի զարգացման հետ միասին պէտք է ընթանայ և մարմնի հոգատարութիւնը. հանգստութեան ժամերը, մանաւանդ արձակուրդ-

ները, պէտք է նուիրուին զբօսանքներին, մարմնամարզական խաղերին, լողանալուն, սառուցի վերայ սահելուն և այլն. և ոչ թէ սենեկում անցկացնեն: Աճող սերնդի սնունդը պէտք է պարզ լինի. ոգելից խմիչքներ գործածելու և ծխելու վաղաժամ սովորութիւնը քայքայում է առողջութիւնը և պէտք է ուշադիր կերպով զգուշացնել այդ սովորութիւններից: Նատ վատ է աղւղում և գիշերն երկար ժամանակ արթուն մնալը, ուստի աշակերտների մասնակցութիւնը չափահասների զուարճութիւններին, որոնք յաճախ խլում են գիշերուայ ուշ ժամերը, խորհուրդ չենք տալիս: Իոցա առհասարակ բոլորովին չպէտք է թոյլ տալ, որ մասնակցեն արմկալից տօնախմբութիւններին, մանկական ճոխ հանդէսներ սարքեն, թատրոն կամ նուագահանդէս գնան, կամ միայն բացառիկ դէպքերում: Որովհետեւ այս տեսակ բոլոր զուարճութիւնները ըստ մեծի մասին այն հետեանքն են ունենում, որ աշակերտների միտքը հեռացնում են դասերից և իրանց պարտաւորութիւններից: Նոյնը պէտք է տեսլ և անյարմար գրքերի մասին, որոնց մէջ, օրինակ, նկարագրուած են զանազան գրգռող յանցանքների պատմութիւններ, կամ մի քանի վէպերի մասին, որոնց ընթերցումը տակաւին տհաս մտքի երևակայութիւնը չափազանց գրգռում է: Պատահել է, որ վատ գրքերի շնորհիւ այն աստիճան խանգարուել է բարոյականութեան և պատուի հասկացողութիւնը, որ հոգեպէս վատ տրամադրուած աշակերտները որևէ արտակարգ առիթ պատահած դէպքում անձնասպանութիւնից չեն վախեցել: Միւս կողմից լաւ գրքերով պարապելը, որոնցով կարելի է զարգանալ և որոնք կարող են զարթեցնել նորա մէջ ազնւութեան և գեղեցիկ ոճի ու մտքերի հասկացողութիւն, օգտակար է և այն նպատակի համար պէտք է գործ դնել օրուայ հանգստութեան այն ժամերը, երբ վատ եղանակը թոյլ չէ տալիս թարմ օդի մէջ լինել: Երաժշտութիւն և ուրիշ արուեստներ պէտք է սովորցնել միայն դորա համար առանձին ձիրք ունեցող մանուկներին և ուշադրութիւն դարձնել, որ այս կողմնակի պարապմունքները չխանգարեն դպրոցական պար-

տաւորութիւնների կատարման, որպէս զի չափազանց յոգնելու առաջն առնուի և հանգստութեան ժամերը շատ չպակասեն:

Մարմնի ամուրը եւ պահպանութիւնը դպրոցում մարմնամարզութեան դասերը:

Տղայոց և աղջկանց մարմնական զարգացումը դըպրոցումն էլ անտես չպէտք է անել. ուսուցիչները պէտք է հսկեն իրանց աշակերտների առողջական վիճակի վերայ, հարկաւոր հրահանգներ և խրատներ տան նոցա և ծնողների ուշադրութիւնը առանձին նկատողութիւններ գրելով յիշատակարաններում կամ անձնական բացատրութիւններով ժամանակին հրաւիրեն իրանց որդւոց առողջութեան փոփոխութիւնների վերայ: Տարափոխիկ հիւանդութիւն ունեցող աշակերտները պէտք է ջնդուին միւսներից կամ մինչև փտանգն անցնելը ուսումնարան չլաճախեն թէ իրանք և թէ ուսումնարան յաճախող իրանց եղբայրներն ու քոյրերը: Տարափոխիկ հիւանդութեան աւելի տարածուած ժամանակ փակուած են կամ միայն այն դասետները, ուր այդ հիւանդութեամբ աշակերտներ կան և կամ ամբողջ դըպրոցը ժամանակաւոր կերպով:

Մարմնամարզութեամբ պարապելը աւելացնում է մարմնի և նրա անդամների ոյժը և դիւրաշարժութիւնը, բայց միևնոյն ժամանակ պէտք է ուշադրութիւն դարձնել պատահած հիւանդութիւնների վերայ. երկիւղ կրող ծնողներն սնմիտ են վարւում, երբ առանց ստիպողական պատճառի զրկում են իրանց որդւոց մարմնի այս օգտակար զարգացումից: Մարմնամարզութեան դասերի ժամանակ պատահմամբ ստացած վիրաւորութիւնները գրեթէ միշտ թեթեւ տեսակից են լինում և չեն կարող պատճառ լինել այդ երկիւղի: Թերևս այդ տեսակի դժբաղդ դէպքերը մարմնամարզութեան դասերից դուրս աւելի յաճախ կարող էին պատահել, որովհետև յայտնի է, որ մանաւանդ տղայ երեխաներն զգում են վազվզելու պահանջը և նոքա, եթէ մարմնամարզական խաղերը չլինէին, այժմեանից աւելի կաշխատէին վայրենի խաղերի մէջ բաւականութիւն ստանալ, առանց հսկողութեան:

Աշակերտների ընդունակութիւնը:

Եթէ երեխաները, չնայելով նկատելի ձգտման, երկար ժամանակ չեն կարողանում զպրոցում իրանց տուած դասերին յաղթել և երկիւղ կայ, որ նոցա առողջութիւնը յոգնածութիւնից վնասուում է, խնդիր է ծագում ծնողների և դաստիարակների համար, թէ մի գուցէ ընտրած ուսման-տեսակը համապատասխան չէ նոցա ընդունակութեան: Երբեմն կարելի էր միայն դըպրոցը փոխելով բաւականանալ, մանաւանդ թէ որ հնար էր մեծ զպրոցի փոխարէն քիչ աշակերտ ունեցող մի ուսումնարան ընտրելով, ուր ուսուցիչները կարող են ամեն մի աշակերտին աւելի ժամանակ նուիրել. բայց եթէ այս միջոցն էլ չէ օգնում և եթէ անկասկած է, որ այս անյաջողութեան պատճառը ծուլութիւնը կամ անհոգութիւնը չէ, արդէն անմիջապէս փոխելու է ուսման ուղղութիւնը: Կան աշակերտներ, որոնք լեզուներ ուսանելիս անյաղթելի դժուարութեան են հանդիպում, բայց հեշտութեամբ ըմբռնում են մատեմատիքական գիտութեան օրէնքները և շատերին էլ մարմնի ընդունակութիւնը և զիտելու ձիրքը կեանքի լաւագոյն վիճակ է տալիս. մինչդեռ գիտնական ասպարէզներում նոքա միայն երկրորդական դեր կարող են կատարել:

Ծնողներն իրանց զաւակների ուսման ուղղութիւնը փոխելիս լաւ կլինէր, որ խորհրդակցէին ուսուցիչների և բժիշկների հետ: Այստեղ երեխաների կամքը վճիռ տալ չէ կարող, որովհետեւ պատանիները հեշտութեամբ են խաբւում իրանց ցանկութիւնների մէջ և յաճախ, երբ նոքա չափահաս են դառնում, զղջում են որ կատարուել է իրանց ցանկութիւնը, որով կեանքի ասպարէզի մի մասը փակուել է նոցա առաջ:

Յատկապէս աղջկանց դաստիարակութեան մասին:

Աղջկանց մեծացնելիս աչքի առաջ պէտք է ունենալ մի քանի յատկութիւններ. աղջիկը տղայից աւելի մեծ խնամք է պահանջում և նոցա աւելի պէտք է խնայել, որովհետեւ քնքոյշ մարմնի յոգնածութիւնից յաճախ առաջ են գալիս արեան պակասութիւն, զգայիւնութիւն, որ կոչւում է ջղայնութիւն՝ և ուրիշ հիւան-

դուլթիւններ: Այս պատճառով օրիորդական ուսումնարանները առանձնապէս պէտք է խուսափեն իրանց հաւատացած երեխաներին յոգնեցնելուց, մայրերը իրանց դուստրներին քնքշութեամբ պիտի պահեն և հրահանգեն. ոչտերը լարող թէ գիտնական և թէ ուրիշ այնպիսի ասպարէզի համար պատրաստելիս, որոնց դռները բաց են և կանանց համար, պէտք է ընտրել միայն այն տեսակ աղջկերք, որոնց մտաւոր ընդունակութիւնը և մարմնի առողջ կազմուածքը երաշխաւորում են դորա համար:

Ս. ՊԵՏԱՐԱԳԻ ԵՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

ԸՍՏ Պ. Մ. ԵԿՄԱԼԵՆՑԻ

Կովկասի լրագրաց, որպէս և Ձեր ընտիր հանդիսի՝ «Լումային» մէջ շատ կարեւոր խնդիր մը յառաջ եկաւ, որ կվերաբերի պ. Մ. Եկմալեանցին ներդաշնակած Ս. Պատարագի արարողութեան տպագրութեան: Այս խնդիրը հակառակ կարծիք յառաջ բերաւ՝ արդեօք Ինչպիսի ձայնանիշներով պէտք է տպագրուի արդի՝ Հայկական, թէ՞ Եւրոպական:

Այլ անգամին թողլով աս հարցերուն վերաբերեալ բացատրութիւնները, գրութեամբս կուզեմ շեշտել խնդիր մը, որ, ըստ մեր կարծեաց, նախապատիւ է, ընտրութիւն և նուազ տպագրելի Ս. Պատարագի արարողութեան:

Որչափ գիտենք, Հայոց Ս. Պատարագի երգեցմունքը տպագրուած է երիցս միայն. երկուքը՝ ի Ս. Էջմիածին արդի հայկական և մին՝ ի Վենետիկ՝ Եւրոպական ձայնանիշերով: Ասոնց բովանդակութեան գնահատութիւնը մէկգի թողունք. բայց եթէ քովէ քով դնենք, բաւականաչափ ղգալի գնաւանդութիւն մը կնշմարուի, զի երկուքն ևս որիշ երգեցմունք պարունակելէ զատ, չեն յարմարիր նոյնպէս այլ և այլ տեղեաց նուագներուն. աս մեր անձնական փորձէն ևս գիտենք: Քանի մը տարի առաջ պտոյտ մը գործեցինք Կ. Պոլսէն ի Կովկաս և անտի ի Պարսկաստան և ամեն տեղ

աս հարցը ծագեցաւ մեր մտքին մէջ՝ ինչո՞ւ հայերս զուրկ ենք Ս. Պատարագի նմանօրինակ երգեցողութենէն. շարականներուն գալով քիչ շատ համոզուեցանք, որ գոնէ ասոնց էութիւնը պահուած է. և եթէ տեղ տեղ փոփոխութեան է ենթարկուած, բուն պատճառը պէտք է փնտռենք արտաքին, քաղաքական և բարոյական պայմաններու խճուճ ցանցին մէջ:

Այսպիսի մեծ գործ, որպիսին է, արդի հարցերուն մէջ պ. Մ. Եկմալեանցի ներդաշնակած Ս. Պատարագի արարողութեան տպագրութիւնը, խիստ և մանրազնին բնութեան ենթարկելու է, աչքի առջև ունելով երեք կէտ. հարազատութիւն, երաժշտականութիւն և անհատականութիւն: Ասոնք պարզելէն ետքը ինքն ըստ ինքեան բացատրած կլինինք վերը յիշած գլխաւոր խնդիրը՝ ընտրութիւն և նուազ տպագրելի Ս. Պատարագի արարողութեան:

Պէտք է ձայնի առնել գլխաւոր քաղաքներու և ակա-նաւոր վանքերու և մենաստաններու Հայոց եկեղեցական երգեցմունքը, բայց մեծ զգուշութեամբ, ճշտութեամբ և հարազատութեամբ. զի, որպէս վերը յիշեցինք, վառազան տեղեր այլակերպ կերպուին այդ գանձերը՝ մերհոգեւոր զգացմանց անկեղծ թարգմանները: Եւ ո՛րչափ հարազատ ձայնագրուին, նո՛յնչափ ևս կփայլէ ազգի բարոյական զգացմանց արժանիքը. վասն զի ո՛չ ապաքէն բարոյականութեան զարկ տուող պայմաններէն մին է ժողովրդի մը և՛ նուազներու արտայայտութեան ազնուութիւնը:

Այսպիսի խնամօք ձայնագրեալ նուագներէն համեմատաբար ծաղկաբաղ անելով պէտք է ընտրել գեղեցկագոյն, ազնիւ և երաժշտականութեան աւիւն պարունակողները, ապա վեհաշուք վսեմ փունջ մը կապելով խմբագրել:

Բայց մեր բոլոր ջանքերն ապարդիւն կանցնի, եթէ յուսախաբուինք անհատական ընդունակութեամբ: Անհատականութիւնն անհրաժեշտ է, բայց իբրև ղեկավարող և ոչ հեղինակող, զի հեղինակութեան մեծազօր գաւազանը, ամենայն իրաւամբ, կպատկանի ոչ անհատին կամ եզակի տաղանդին, այլ այդպիսիներու կաճառին և ակումբին: Այստեղ լուծուեցաւ հանգոյցը. մասնաւորներ մեր գրիչն ու խօսքը:

Արսեն պ. Մ. Եկմալեանց Կովկասի հմուտ երաժշտագէտներէն մին է և ազատ յորջորջեալ գեղարուեստագէտ. բայց մենք գիտենք, որ ոչ հմուտ երաժշտագիտութիւնը և ոչ իսկ ազատ գեղարուեստագիտութեան մրցագրերը իրաւունք կուտան որ և է անձ մը ընդունել իբրև հեղինակութիւն ընդհանուրին վերապահեալ սեպհանութեանց նկատմամբ. նա ոչ երբէք կարող է հեղինակաւոր հանդիսանալ հասարակական գործին մէջ, այլ գործունէութեան մէջ. և ընդհանուրին պատկանող խնդիրն ևս ընդհանուրը պէտք է վճռէ և ոչ անհատի մը, զիցուր, եղակի ընդունակութիւնը: Հայկական երաժշտութեան հմուտ անձանց խումբ մը պէտք է, որին յանձնելու է այդ գլխաւոր խնդիրը. իսկ եթէ չկան և կպակասին այդպիսիք, հոգ չէ, կարելի է բանի մը ժամանակ ևս համբերել, կորուստ չենք ունենար, վասն զի չպէտք է ապաւինել և յե՛տու անհատի ընդունակութեան վերայ, որ կարող է օգուտ քաղել այս տեսակ զիջումէն և իւր բմահաճոյքները մոծել: Պէտք է գործը ամեն կողմէն դիտել: Առ այժմ մեր զգացմանց սնունդ կարող է տալ միաձայն երգեցմունքն ևս կանոնաւոր երաժշտական հիմունքներով:

Արմոգ

Լոնդոն 17/29 ապրիլ:

ՐԵՅՆՏԳԵՆԻ ԳԻԻՏԸ

Երբ, ըստ երևութին, լուսանկարչութիւնը համուժ էր այն կէտին, որ պիտի կարողանար արտասանել իւր վերջին խօսքը, ամբողջ Եւրոպայում կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ Վիւրցբիւրգի համալսարանի ուսուցչապետ Բեօնտգենի նոր գիւտի լուրը: Սոյն համառօտ յօդուածով կաշխատենք ծանօթացնել «Լումայի» ընթերցողներին այդ խնդրի էութեան հետ, քաղուածաբար առնելով „Миръ-Божій“ ամսագրի տարոյս մարտի համարում տպուած այդ խնդրին վերաբերեալ մի ընդարձակ յօդուածից:

Եթէ վերցնենք Արուկսի խողովակը և նորա մէջ բռնա-

կորֆի պարոլրի (спираль) միջով անցկացնելու լինենք կայծ, այդ խողովակը կլուսաւորուի մի առանձին տեսակ լուսածնային (фосфоръ) լուսով: Եթէ այդ խողովակը ծածկենք որ և է անթափանցիկ ծածկոցով, և նրանից բիչ հեռու տեղաւորենք պլատինա-բարիական ցիանատով (платиноводіонистый барій) յագեցրած մի թերթ թուղթ, այդ թուղթըն էլ կլուսաւորուի:

Որովհետեւ Բեօնտգենը գիտէր, որ այդ թուղթը կարող է լուսարուել միայն այն ժամանակ, երբ նրա վրայ ընկնում են ճառագայթներ, իսկ այս դէպքում թուղթը պաշտպանուած էր անթափանցիկ ծածկոցով, եկաւ այն եղբակացութեան, որ կրուկսի խողովակից դուրս են գալիս մի տեսակ ճառագայթներ, որոնք յատկութիւն ունին անցնելու սովորական լոյսի համար անթափանցելի համարուած առարկաների միջից: Բեօնտգենը այդ ճառագայթները անուանեց X—ճառագայթներ և սկսեց ուսումնասիրել:

Այդ տարօրինակ ճառագայթները ուսումնասիրելու համար նախօրօք պիտի ծանօթանալ լուսոյ այն երեւոյթների հետ, որոնք առաջանում են խողովակի մէջ, երբ նրա միջից անցնում է ելեքտրական կայծը:

Եթէ իրար մօտեցնելու լինենք երկու մարմիններ, որոնցից մէկը ունի իւր մէջ դրական, իսկ միւսը ժխտական ելեքտրականութիւն, կտեսնենք, որ այդ առարկաների մէջ գոյանում է կայծ: Եթէ փորձը կատարուում է սովորական օդի մէջ—ուժեղ կայծ ստանալու համար հարկաւոր է ելեքտրական մեծ ոյժ, բայց եթէ այդ մարմինները տեղաւորելու լինենք անօսրացած օդի մէջ, այդ դէպքում ելեքտրական թոյլ դժով ևս կարելի է բաւականին երկար կայծ ստանալ: Սակայն վերջին կայծը երկար լինելով հանդերձ պակաս պայծառ կ'լինի: Այդ օրինակ կայծեր ստանալու համար յարմար է գործադրել Հէյսլերի խողովակը, որի միջից դուրս է հանուած բաւականին օդ (պարունակում է մէկ մթնոլորտից 100 կամ 200 անգամ պակաս): Խողովակի միջի օդը դուրս հանելուց յետոյ նրա հակառակ ծայրերին կպցնում են պլատինայի թելեր: Այդ եթէ պլատինայի թելերի ծայրերը միացնելու լինենք ելեքտրական մեքենայի հետ, այնպէս որ թելերից մէկը ստանայ դրական,

իսկ միւսը ժխտական ելեքտրականութիւն, խողովակում, թելերի մէջ կայծ կընկատենք, որի երկայնութիւնը հաւասար կ'լինի թելերի ներսին ծայրերի մէջ եղած տարածութեանը:

Այդ օրինակ կայծը դիտելու համար յարմար է գործադրել Բումկորֆի պարոյրը (սպիրալ):

Հէյսլերի խողովակի մէջ ստացուած կայծը հետեւեալ առանձնայատկութիւններն ունի. Բումկորֆի պարոյրի (սպիրալ) դրական բևեռի հետ միացած պլատինայի ծայրը ներկայանում է իւրեւ կայծի աղբիւր. թելի ներսի ծայրից, իբրեւ մի լուսատու կէտից կայծը ուղղւում է դէպի խողովակի հակառակ ծայրում գտնուած պլատինայի թելը, որ միացած է Բումկորֆի պարոյրի (սպիրալ) ժխտակ բևեռի հետ: Դեռ ևս ժխտական բևեռին չհասած այդ կայծը կորցնելով սաստիկ իւր փայլը, կարծես անհետանում է, այնպէս որ ժխտական բևեռի մօտ մնում է գրեթէ մութ տարածութիւն, իսկ ժխտական թելը կարծես շրջապատուած է լինում հազիւ նկատելի փայլով: Այդ լոյսն աւելի պայծառ է լինում խողովակի այն ծայրում, որ գտնւում է թելի ժխտական ծայրի (կադոտ) հանդէպ: Պարզ է, որ մենք այժմ գործ ունենք այլ տեսակ ճառագայթների հետ, որոնք դուրս են գալիս կադոտից և առաջացնում են ապակու փայլը: Այդ ճառագայթները, որոնց մանրամասն ուսումնասիրել են Կրուկսը և այլ գիտնականներ, կրում են Կադոտային ճառագայթներ անունը, իսկ խողովակը Կրուկսի խողովակ, որովհետև այդ գիտնականն սկսեց ուշադրութեամբ ուսումնասիրել յիշեալ խողովակի մէջ չափազանց անօտարացած օդի յատկութիւնները:

Կադոտային ճառագայթների ուսումնասիրութիւնը ի միջի այլոց ցոյց են տալիս, որ նրանք ընդունակ են անցնելու այնպիսի առարկաների միջից, որոնք սովորական լոյսի համար անթափանցիկ են համարւում: Այսպէս յայտնի ալիւմինում կոչուած մետաղի միջից արևի ճառագայթը չի թափանցում, ինչքան և բարակ թիթեղ վերցնելու լինենք: Այդ երևում է նրանից, որ եթէ Կրուկսի խողովակի մէջ, կադոտային ճառագայթների վրայ, ալիւմինից պատնէշ դրնելու լինենք, կտեսնենք որ այդ պատնէշը նրանց չի ար-

գելում, այլ անց է կացնում ճառագայթները, որոնք դիպչելով ապակուն լուսաւորում են պատնիշի ետեւիցը այն անդը, որտեղ ամենեւին լոյս չպիտի երևայ, եթէ պատնէշը նրանց արգելելու լինէր:

Ի՞նչ են ուրեմն ըստ էութեան այդ ճառագայթները:

Այդ հարցի մասին որոշ կերպով պատասխան տալ առ այժմս ոչ որ չի յանձն առնում. կան մի քանի ենթադրութիւններ, որոնցից մենք առաջ կրեւրենք առաւել հաւանական կարծուածը:

Բնագէտների մեծագոյն մասն այն կարծիքի է, որ Վադոտային ճառագայթները ոչ այլ ինչ են, բայց եթէ նիւթական ելքարականացած մասնիկներ, որոնք Վրուկսի խողովակի մէջ, ելքարական հոսանքի աղդեցութեան տակ, դուրս են գալիս կադոտից:

Այս ենթադրութիւնը հաւանականութիւն է գտել գլխաւորապէս այն պատճառով, որ սա բացատրում է կադոտային ճառագայթների բոլոր յատկութիւնները:

Հունգարական քնագէտ Լենարդի նկատած հետաքրքիր երևոյթը նոյնպէս կարելի է բացատրել վերոյիշեալ ենթադրութեամբ: Լինարտը կադոտային ճառագայթները ուսումնասիրելիս նկատեց, որ նոցա մարմինների միջից անցնելը կախուած է ոչ թէ մարմինների թափանցկութիւնից, այլ նորա խտութիւնից: Եթէ ընդունենք, որ կադոտային ճառագայթները նիւթական մասնիկներից են առաջանում, ապա շատ հաւանական է, որ այդ մասնիկները մեծ ոյժով դիպչելով այս կամ այն մարմնին, գնդակի նման ծակում անցնում են նրա միջից և որովհետեւ նրանք անչափ փոքր են, այդ պատճառով թռչում անցնում են մարմնի մասնիկների միջից, որին դիպչում են: Որքան մարմինը խիտ է, պիտի ենթադրել, որ այնքան էլ այդ միջանցքները մանր են — ուրեմն այնքան էլ կադոտային ճառագայթների մէջ անցնող նիւթական մասնիկները դժուար կանցնեն նրանց միջից, ուրեմն նրանք ճանապարհին որևէ տեղ արգելում են:

Բոլոր վերոյիշեալից երևում է որ կադոտային ճառագայթները, հետաքրքիր հանելուկ լինելով քնագէտների համար, պիտի գրաւէին և նրանց հետաքրքրութիւնը: Հաւանական է,

որ այդ ճառագայթների մի քանի յատկութիւնների հետ ծանօթանալու ցանկութիւնն էր, որի շնորհիւ Բեօնտգենը առից իւր նշանաւոր գիւտը:

Կադոտային ճառագայթների հետ փորձեր հանելով Բեօնտգենը փորձի ժամանակ գործածած Կրուկսի խողովակը ծածկեց սև անթափանցիկ լաթով: Խողովակի հանդէպ դրուած էր մի թերթ թուղթ ծածկուած պլատինա բարիական ցիանատով:

Այդ թերթը, երբ նրա վերայ ընկնում են կադոտային ճառագայթներ, յատկութիւն ունի փայլելու բնորոշ կանաչ գոյնով: Քանի որ կրուկսի խողովակը ծածկուած չէր, ի հարկէ նրա հանդէպ դրուած թերթը լուսաւորուում էր. սակայն Բեօնտգենը նկատեց, որ թուղթը տակաւին փայլում է մինչև անգամ այն դէպքում, երբ Կրուկսի խողովակը ծածկուած է լինում անթափանցիկ լաթով: Գիտնալով որ վերցրած թուղթը լոյս է ընդունում միայն այն դէպքում, երբ նորա վերայ ճառագայթներ են ընկնում, և նկատելով որ լուսաւորում է վերև յիշուած պայմանների մէջ, Բեօնտգենը պետք է այն եզրակացութեան գար, որ ներկայ պայմաններում, այսինքն երբ Կրուկսի խողովակը ծածկուած է անթափանցիկ լաթով, նրանից դուրս են գալիս մի տեսակ անտեսանելի ճառագայթներ, որոնք ընկնում են թղթի վերայ և լուսաւորում են նրան: Ահա այդ ճառագայթները նա անուանեց X—ճառագայթներ:

Որովհետև ճառագայթները անթափանցիկ առարկաների միջով անցնելու ընդունակութիւն ցոյց տուին, այս պատճառով Բեօնտգենը վճռեց փորձել թէ դոքա Բնչպիսի ընդունակութիւն ցոյց կտան ստուարաթղթի, փայտի և մետաղների միջից անցնելիս, և այն եզրակացութեան եկաւ, որ իւր գտած X—ճառագայթները ազատ կերպով անցնում են թղթի, փայտի, զանազան գործուածքների և մարդու մարմնի միջից, իսկ մետաղների մէջ նրանք զգուարութեամբ են անցնում, մանաւանդ պլատինայի և արձիճի միջից: Բոլոր մետաղներից միայն ալիւմինը հեշտութեամբ անցկացրեց X—ճառագայթները: Սակայն կան և այնպիսի առարկաներ, որոնք թափանցիկ են համարւում սովորական ճառագայթների համար, իսկ X—ճառագայթները չեն անցկացնում:

Այսպիսի առարկաներից է օրինակ փայլարը (Слюда):

Որպէս զի այս ուղղութեամբ ուսումնասիրէ զանազան մարմինները, Բեօնտգենը հետեւեալ կերպով վարուեց: Նա տեղաւորուեց կրուկսի խողովակը. նրանից մի փոքր հեռու գրեց պլատինա - բարիական ցիանիտով ծածկուած մի թերթ թուղթ և ապա խողովակի և թղթի մէջ տեղը գրեց փորձելի առարկան: Եթէ այդ մարմինը իւր միջեց անցէր կացնում X-ճառագայթները, ապա թղթի թերթի վրայ լոյսը շարունակ ընկած էր մնում առաջուայ նման, երբ դեռ մարմինը չկար, իսկ եթէ չէր անցկացնում ճառագայթները, թերթը լուսաւորուում էր ամեն ուրեք, բացի այն առարկայի դիմացի տեղը, որ չէր անցկացնում Բեօնտգենի ճառագայթները: Այսպիսով ստացուում էր հետեւեալ պատկերը. բոլոր թերթը փայլում էր, իսկ փորձելի մարմնի դիմաց ստացուում էր ստուեր, որ իւր գծերով միանգամայն նման էր լինում այդ մարմնին:

Այնուհետեւ գիտենալով, որ իւրաքանչիւր ճառագայթ, որը ընդունակ է լուսաւորել մի այլ մարմին, խիստ կերպով ներգործում է լուսանկարչական դիւրազգաց թիթեղի վրայ — Բեօնտգենը իւր գործադրած թղթի փոխարէն վերցրեց լուսանկարչական սովորական թիթեղը արկղիկի կասետի մէջ զետեղուած և գրեց Վրուկսի խողովակի հանդէպ: Խողովակի և արկղիկում փակուած այդ թիթեղի մէջ նա զետեղեց արկղով կշռորդներ:

Այս փորձն անելիս Բեօնտգենը մտածում էր հետեւեալ կերպով. եթէ X-ճառագայթները ընդունակ են անցնելու փայտի միջից և բացի այդ ընդունակ են ներգործելու լուսանկարչական թիթեղի վրայ, ապա պիտի ստացուի հետեւեալը:

Վրուկսի խողովակից եկող X-ճառագայթները կընկնին կշռորդը պարունակող փայտէ արկղի վրայ: Այստեղ նրանք պիտի պատահեն նաեւ փայտի (արկղ) և ապա մետաղի (կշռորդ): Փայտի միջից պիտի անցնեն, իսկ մետաղի միջից — ոչ: Այսպիսով արկղի միջից պիտի դուրս գան միայն այն ճառագայթները, որոնք չեն հանդիպել մետաղին, այդ ճառագայթները պիտի հասնին թիթեղի արկղիկին (նոյնպէս փայտ) և անցնելով նրա միջի պիտի ընկնին նրա մէջ զետեղած լուսանկարչական թիթեղի վրայ և նոյն ներգործութիւն

նը պիտի անեն, ինչ ներգործութիւն անում է լոյսը այդ դէպքում այդ տեսակ թիթեղների վրայ:

Թիթեղի վրայ լինչ կստացուի. նրա այն մասերը, ուր ընկել են X-ճառագայթները, պիտի սեւանան և անփոփոխ պիտի մնան այն տեղերը, ուր նրանք չեն դիպել: Եւ որովհետեւ ոչ մի ճառագայթ չընկաւ նրա այն մասում, որ համապատասխանում է կշռորդին, որ արգելեց X-ճառագայթների մուտքը, ուստի և բոլոր թիթեղը աւելի կամ պակաս աստիճան պիտի սեւանայ, բացի կշռորդին համապատասխան տեղերից-ուրիշ խօսքով՝ թիթեղի այդ տեղերում կստացուի կշռորդի եզերագիծը:

Փորձը իսկապէս արդարացրեց նրա ենթադրութիւնը և նա ստացաւ կշռորդի պարզ ստուերագիծը:

Այս փորձի նկարագրութիւնից երևում է, որ մենք այս դէպքում լուսանկարչութեան հետ գործ չունենք: Լուսանկարչութիւնը մեզ տալիս է նկարելի առարկայի կատարեալ պատկերը, այն ինչ մենք այստեղ ստանում ենք նկարելի առարկայի լուսանկարը և ոչ թէ առարկան: Բեօնտգենի ստացածը կարելի է յարմարացնել հետևեալ դէպքին. ընդունենք, որ մենք լուսանկարչական թիթեղի վերայ դրել ենք մի մետաղէ դրամ և ապա թիթեղը ենթարկենք արևի ճառագայթների ազդեցութեան. թիթեղի բոլոր մակերևոյթը կսեւանայ, բացի այն տեղից՝ ուր դրուած էր դրամը. այսպէս մենք սեւ տեղի վերայ կստանանք սպիտակ շրջանակ: Ուրեմն այստեղ ոչ թէ դրամի լուսանկարը կստանանք, այլ նրա ստուերագիծը:

Նոյնպիսի ստուերագիծ ստացաւ Բեօնտգենը նաև կըշռորդից: Բայց որովհետեւ շատ առարկաներ, որոնք անթափանցիկ են համարւում սովորական ճառագայթների համար — թափանցիկ են X-ճառագայթների համար, այդ պատճառով և հնար եղաւ ստանալ այնպիսի առարկաների ստուերագծեր, որոնք ծածկուած են անթափանցիկ արկղներում:

Այսպէս ուրեմն զանազան անթափանցիկ առարկաներ թափանցիկ դարձան Բեօնտգենի ճառագայթների համար: Այդ ի նկատի ունենալով Բեօնտգենը Կրուկսի խողովակի և լուսանկարչական թիթեղի մէջ բռնեց իւր ձեռքը. նա ի նկատի ունէր, որ X-ճառագայթները հեշտութեամբ կանց-

նեն կաշուի և ձեռքի այլ կակուղ մասերի մէջ և արգելքի կհանդիպեն ոսկրներից, ուրեմն թիթեղի վերայ կստացուի իւր ձեռքի թոյլ ստուերանկարը և ոսկրների պարզ ստուերը. այլապէս ասեմք, կարելի էր սպասել, որ թիթեղի վրայ կստանայ ձեռքի ոսկրների պարզ նկարը: Փորձը փայլուն կերպով հաստատեց այդ ենթադրութիւնը և մենք այժմ միջոց ունինք ստանալու կենդանի ձեռքի և ոտքի կմաղբը և այնքան պարզ, որ կարծես, թէ ոչ կաշուով լինի ծածկուած և ոչ մկաններով:

Ծանօթանալով Բեօնտգենի ճառագայթների հետ, մանաւանդ երբ այդ ծանօթութիւնը փորձով է լինում, բնական է, որ իւրաքանչիւր որ հարց տայ, թէ արդեօք ի՞նչ տարօրինակ և միանգամայն անսովոր ճառագայթներ են դոքա:

Ինչպէս վերոգրեալից երևեցաւ, մինչև անգամ կադոտային ճառագայթները դեռ ևս ուսումնասիրուած չեն և ոչ պարզուած է նրանց յատկութիւնները: Գուցէ եթէ կադոտային ճառագայթների հարցը վճռուած լինէր, ապա նորագիւտ Ք. ճառագայթները աւելի հասկանալի լինէին. այդ պատճառով եթէ մի բան կարելի է լինում ասել այդ մասին — միայն ենթադրութիւնների վրայ պիտի հիմնել, որ մենք աւելորդ ենք համարում այս յօդուածի մէջ առաջ բերել, բանի որ հիմք չկայ առ այժմ այդ ենթադրութիւններից որ և մէկը աւելի հաւանական համարել:

Այժմ դիմենք այն հետեւանքներին, որոնք ներկայումս ստացուեցան Բեօնտգենի գիւտից.

Աչքի առաջ ունենալով, որ սովորական ճառագայթների համար անթափանցիկ համարուած մարմինները թափանցիկ են Ք. ճառագայթների համար, պէտք է սպասել, որ եթէ այդ ճառագայթները ձգելու լինինք այնպիսի առարկայի վրայ, ինչպիսին ձեռքի ամբ է, որ բաղկացած է զանազան խտութիւններ ունեցող հիւսուածքներից, ապա, նրանք աղաա կանցնեն մի բանի մասերից, իսկ միւսներից դժուարութեամբ և վերջապէս մի բանիսից բոլորովին անցնել չեն կարող: Ուրեմն եթէ լուսանկարչական թիթեղի վրայ դնենք ձեռքը և վերեւից լուսաւորենք Բեօնտգենի ճառագայթներով ապա թիթեղի վրայ կնշմարուի, թէ ձեռքի որ մասերից ա-

եւրի հեշտ են անցել ճառագայթները և որոնցից առաւել դժուար:

Բեօնտգենը այդ փորձից հետաքրքիր եզրակացութեան եկաւ. ճառագայթները հիւսուածքների միջից հեշտութեամբ անցան, այն ինչ ոսկրներից ոչ, այդ պատճառով լուսանկարչական թիթեղի վրայ ստացաւ ոչ թէ բոլոր ձեռքի, այլ միայն նրա կմաղքի ստուերագիծը: Նայելով թէ ինչպէս է կատարուած փորձը և ինչ գործիքներ են գործադրուում այդ միջոցին, նկարն էլ լինում է առաւել կամ պակաս պարզ:

Բեօնտգենի ճառագայթների այն առանձնայատկութեան շնորհիւ, որ նրանք անցնում են մարմնի կակուղ մասերից և անանցանելի են ոսկրների, մետաղների (բացի ալիւմինից) և մի քանի մարմինների համար, այն գործնական հետեւանքների հասան, որ այդ ճառագայթները կարող են գործադրութիւն ստանալ բժշկականութեան, աւելի ճիշտ, անդամահատութեան մէջ: Եթէ, օրինակ, մարմնի այս կամ մասում մնացել է ասեղ, գնդակ և կամ մի ուրիշ առարկայ, Բեօնտգենի միջոցով հնարաւոր է լինում որոշել թէ ո՞րտեղումն է մնացել այդ արտաքին մարմինը: Այդ ճառագայթներով լուսաւորելով վիրաւորուած տեղը՝ մենք կստանանք այն մարմնի պարզ ստուերագիծը, որ մնացել է մարմնի այս կամ այն մասում:

Թէ ի՞նչ է սպասում Բեօնտգենի ճառագայթներին ապագայում, այժմ դժուար է մի բան ասել: Սակայն կարելի է ենթադրել, որ կանոնաւոր փորձերը, որ շատերը կանեն այդ ճառագայթների հետ, միջոց կտան ստանալու ոչ միայն առարկաների ստուերագիծը, ինչպէս այժմ են ստանում, այլ և առաւել կատարելագործած արտատիպեր, ուր ըստ ցանկութեան հետախոյզի կարելի կլինի ստանալ կենդանի մարմնի ցանկալի մասի նկարը:

Ա. Սյարապետեան:

Սոյն թուականի յունուար ամսին ամբողջ Եւրոպայի մանկավարժական աշխարհը տօնեց Հայերի և Պետալոցցի հանրահաշակ մարզասեր-մանկավարժի ծննդեան հարիւր յիսնամեայ յիշելանք: Մանաւանդ առանձին շքով տօնուեց այդ հանդէսը Պետալոցցու հայրենիքում-Չուլիցերիայում: Թընէ, Յիւրիս, Լուցերն և այլքաղաք-

ների տարրական և միջնակարգ դպրոցները մեծ հանդէսներով վերանորոգեցին՝ մանկավարժութեան հայր՝ Պետտալոցցու անունն ու գործերը՝ մատաղ սերնդի սրտերում: Դափնեայ պատկերով ու գունաւոր ծաղիկներով շրջապատուեցան մեծ մանկավարժի արձաններն ու անդրիները. յայտնի և ներկայումս հռչակ ու հեղինակութիւն ունեցող մանկավարժներ ուղերձներ, ծառեր արտասանեցին՝ դրուատելով Պետտալոցցու մանկավարժական ուղղութիւնն ու գործունէութիւնը. նրանք բացատրում, քննադատում ու պարզաւորում էին մեծ մանկավարժի բազմաթիւ գրուածքներն ու հեղինակութիւնները, որոնք թարգմանուած են բոլոր եւրոպական լեզուներով և կազմում են բոլոր մեծ ու փոքր ազգերի մանկավարժական գրադարանների ամենաթանկագին զարդը:

Պետալոցցին իւր քարոզած դաստիարակչական սկզբունքներով միմայն իւր ազգի և հայրենակիցների աչքում չստացաւ «մեծ մանկավարժի» պանծալի անունը, այլ ամբողջ աշխարհն այսօր ընդունում եւ գործադրում է նրա կրթութեան սիստեմի հիմնաքարերը՝ հետզհետէ աւելի մշակելով ու պարզաբանելով:

Հայ մանկավարժական աշխարհում եւս անծանօթ չէ Պետալոցցու անունը՝ մեր պարբերական մամուլի զանազան թերթերում եւ զանազան ժամանակ լոյս են տեսել նրա մասին կենսագրական եւ նրա մանկավարժական սիստեմին վերաբերեալ յօդուածներ, բայց հայ գրականութիւնը գեռ զուրկ է նրա իսկական հեղինակութիւնների հայերէն թարգմանութիւններից. այժմ այդ փորձն էլ արուած է եւ ուրախ ենք, որ «ԼՈՒՄԱՅ»-ի էջերում, իբրեւ յաւելում, տալիս ենք մեր ընթերցողներին Պետալոցցու նշանաւոր եւ ոչ զուտ մանկավարժական, բայց նրա հազին ու միտքը պարունակող ժողովրդական փեպը: «Լինհարդ ու Գերտուղը», որի հրատարակութիւնն իւր ժամանակին Պետալոցցու վրայ դարձրեց ամբողջ աշխարհի գիտնականների եւ իշխանազների ուշադրութիւնը: Վէպի շարունակութիւնը կապուի «ԼՈՒՄԱՅԻ» միւս տարուայ գրքերում:

ԺԱՆՈՒՅՈՒՄՆԵՐ

Նիւթերի առատութեան պատճառով «ԼՈՒՄԱՅ»-ի այս երկրորդ գիրքը բաղկացած է 512 երեսից, այն ինչ անցեալ գիրքը բաղկացած էր 368 երեսից: Չնայելով սուրան՝ մենք անկարող եղանք այս հատորում ամփոփել պատրաստի նիւթերից բազմաթիւ կարևոր յօդուածներ, որոնք մնացին հետևեալ տարուայ առաջին գրքի համար:

«Լումայ»ի այս գրքում տպում ենք հանգ. Բաֆֆիի «Երկու ամիս Ադ. և Սիւն. աշխ.» յօդուածի շարունակութիւնը. այս յօդուածը վերջանում է եօթերորդ գլխով. իսկ ութերորդի միայն հետեւեալ բովանդակութիւնը կայ գրած.

«Առաջածոր:—Հարուստ իւզաշու տունը:—Ոստիկանութեան պրիստաւը և նրա ընդունելութիւնը:—Սպանութիւն:—Խաչենի գիւղը:—Գանձասարի վանքը և վանքի գիւղը:—Հասանջալեաններ:—Վանի Ապերը:—Գարպառներ և Թարխանայ բերդը:—Ս. Յակովբայ վանքը և Յակովբ վարդապետ Սիւնեցի: Սաղսաղանի բերդը:—Յեւ ձոր:—Պոկէսի—բերք և Ուլուբար գիւղը:—Ուլուբարի քաղաքործութիւնը:—Սէրգի շէն, Խնձրիստան, Հիւլիս, Դաշբուլազ, Բալլուջայ և նոյն անունով գետը, Խնածախ, Խանքէնդի:—Շուշուայ բերդ»:

«Երկու ամիս Ադ. և Ս. աշ.» յօդուածի ձեռագիրը, որ մենք ստացել ենք հեղինակի մեծ. այրիից, գրուած է իւր իսկ Բաֆֆիի ձեռքով քառածալ գրելու թղթի վերայ և բաղկացած է 91 կէսիջեսն և 39 երկիջեսն երեսներից. տեղ տեղ հեղինակը մատնանիշ է անում իւր յիշատետրի վերայ, որ պէտք է լրացնէր այս երկը. օրինակ. Ե. գլխի վերջում ասում է. «Աւերակների նկարագրութիւնը գրված է առանձին յիշատետրիս մէջ: Նոյնպէս Երից մանկանց վանքի նկարագրութիւնը» և այլն. այդ ծանօթութիւնները ցոյց են տալիս, որ մեր ձեռքը հասած ձեռագիրը սկզբիւրն է և շարելիս կամ թերևս արտագրելու ժամանակ պէտք է լրացուէր յիշատետրից: Յամենայն դէպս ցաւալի է, որ հեղինակին չէ յաջողել աւարտել այս ուղեորութիւնը վերահաս մահուան կամ այլ պատճառով:

ՍՏԱՅՈՒՆԺ ԳՐԲԵՐ

Հ. Գ. Զ. Ուսումնասիրութիւն Հայ լեզուի եւ մասնագրութեան յարեմուտս. Վենետիկ 1895.

ԻՍ. Յարութիւնեան. Ստեփաննոս Պալասանեան
(արտ. «ՀՈՒՄԱՅ»-ից) Տփխիս. 1896.

Նոյն. Էրզրում. (Թարգմ.) Տփխիս 1896.

Ս. Մանդինեան (Թարգ.) Դաստիարակութեան
գորութիւնը (արտ. «ՀՈՒՄԱՅ»-ից). հրատ. Պատրիկի.
Տփխիս 1896.

Ղ. Բ. Փ. Տարեցոյց հայ—ռումաներէն. Կալաց
1896.

Ա. Տէր-Միքէլեան. Սրբոյ հօրն մերոյ երանելոյն
Գրիգորի Լուսաւորչի Յաճախապատում՝ ճառք լուսա-
ւորք, յառաջաբանով. համեմատութեամբ և ծանօթու-
թիւններով. Վաղարշապատ 1894—96.

Միաբան (Գ. Տէր-Մկրտչեան) Խորենացու պատ-
մութեան ուսումնասիրութիւն, Վաղարշապատ 1896.

Լ. Մ.-Աղամեանց. Աներեւոյթ հողագործ, ըստ
Զ. Դարվինի. Թիֆլիս 1896.

Յ. Մալխասեանց, երդում, վէպ. Տփխիս 1896.

Մ. եպս. Բարխուտարեանց. Արցախ. Բագու 1896.

Նոյն. Զրիստոնէական վարդապետութիւն հայաս-
տաննայց առաք. եւ ս. եկեղեցւոյ. Տփխիս. 1896.

Մ. Արքեպս. Սմբատեան. Տեղագիր Գեղարքունի
գաւառի, Վաղարշապատ 1896.

Ազգագրական Հանդէս, 1896 գիրք Ա-Ծուշի.

Սպիրի. Հայրենագուրդ, Թարգմ. Իս. Յարութիւն-
եան (նոր մատենադարան է.) Տփխիս 1896.

Գիւլի դը մօպ. վրէժ և Փր. Կօպպէի հիւանդապահ
աղջիկը. Թարգմ. Լ. Մ.—Ա. Տփխիս 1896

Հրատարակիչ ԳԻԻՏ ԳԱՀ. ԱԶԱՆԵԱՆՑ

«ԼՈՒՄԱՅ» գրական հանդիսի 1896 թուի Ա. գրքի ըովանդակութիւնը.

Արտյոտ. զրոյց, Թումանէ.—Սուրբ սուկերը, Բաֆֆի.—Մի լար, իմ ընկեր, Թումանէ.—Լուսմ եւ ամպերը, Թումանէ.— Ստեփաննոս Պալաւանեան, Իս. Յարութիւնեան.—Հայրենիք. Լէօ պարզի, Թարգ. Ճ.—Երկու ամիս Աղուանից և Սիւնեաց աշխարհներում, Բաֆֆի.—Մի կտոր հաց, Ի. Պատապէնկոյի, Թարգ. Գ. ք. Ա.—Երբորդ սեռ, Վ. Ֆէրրերոյի, Թարգ. Յ. Լալայեան.—Դէպի Աթէնք, Հ. Սենկելիչի, Թարգ. Գ. ք. Ա.—Դաստիարակութեան զօրութիւնը, Թարգ. Ս. Մանդինեան.—Քահանաների նիւթական ապահովութեան խնդիրը, Գիւտ ք. Աղանեանց.

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Ա. Գարագաշեան, քննական պատմ. Հայոց, Ա. Խաչատրեան.—Փ. Քորիձէ. վրացերէն երգեցմունք պատարագամատուցի.— Ա. Գալստեան, Բագուի աղքատախնամ եկ. Հոգ. պատմ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Տփլիսի աւերումը աղա Մահմադ խանի ձեռքով.—Մ. Էմինի նամակը Գէորգ Հախվերդեանին.—Յ. Չերքէյեանի նամակը Մատթէոս կաթողիկոսին.—Ս. Նազարեանի նամակը Մատթէոս կաթողիկոսին.—

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Դիէաի սկաւներ. Կ. Հեսսի. Թարգ. Ս. Կանայեանց.—Փառաս, Գէօթէի, նախերգ., Գ. Բարխուդարեանց.—Նիւթեր դըպրոցական պատմութեան համար.—Մայր Աթոռի թանգարանը.— Ստացուած գրքեր:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐԶԱԳԱՆՔ

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ԼՐԱԳԻՐ

Բաժանորդագրութիւնն ընդունուած է խմբագրատանը (Վելիամին. փ, № 22, տ. Խանդավաճեանի) և Կենտրոնական գրավաճառանոցում:

Բաժանորդագինն է տարեկան 10 ռ.

Կէս տարուանը 6 ռ.

Հասցեն.—Тифлисъ Редакция „Ардзаганъ“, Tiflis, Redaction du journal Arménien „Ardzagang“.

«Ա Ր Ա Ր Ա Տ»

ամսագրի տարեկան գինն է Ռուսաստան 4 ռ., իսկ արտասահման 5 ռ.

Տարուայ վերջը բաժանորդները կտանան իրեն նուէր
 թի հարուստ ժողովածու 8—10 թերթից բաղկացած:
 Հասցեն.—Эмiadзинъ. Редакция журнала „Араратъ“.

«Ն Ո Ր - Դ Ա Ր»

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՄԵՆՕՐԵԱՅ ԼՐԱԳԻՐ
 Տարեկան գինն է 10 ռ.

Թիֆլիսում բաժանորդ են գրուում միմիայն խմբագրատանը,
 Պուշկինսկ. փ. Սկվերի դիմաց:

Հասցեն.—Тифлисъ, Редакция ежедневной газеты „Норъ-Даръ“
 իսկ Tiflis (Caucase) Rédaction „Nor-Dar“.

«Մ Հ Ա Կ»

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼՐԱԳԻՐ
 Տարեկան գինն է 10 ռ.

Գրուել կարելի է խմբագրատանը (Բազարնայա և Բարոն-
 սկայեա փող. անկիւն).

Հասցեն.—Тифлисъ, Редакция „Мшакъ“,
 Tiflis Rédaction du journal Armenien „Mschak“

«Հ Ա Ն Դ Է Ս»

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Կիսամեայ հանդէս

Տարեկան գինն է 3 ռուբլի:

Դիւել հրատարակիւն Москва Мясницкая д. Ермаковых.
 «Հանդիսին կարելի է բաժանորդ գրուել և «Լու-
 ժայի» հրատարակչի մօտ:

«ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ»

Տարեկան 2 գիրք

Բաժանորդագինն է 3 ռուբլի

Հասցեն.—Шуша Ерванду Лалаянцъ.

«ԱՐԵՒԵԼ»

Օրաթերթ, ժգ. տարի

Բաժանորդագիրն է 150 արծաթ դահեկան. օտար երկրների համար 56 ֆր.

Հասցեն.—Direction du journal „Arevelk“, Galata. Constantinople.

«ԲԱԶՄԱՎԵՊ»

Ամսագիր, ժգ. տարի.

Բաժանորդագիրն է 10 ֆրանկ — 4 ռուբլի:

Հասցեն.—Rédaction de la Revue „Bezmaevp“, Venise, St. Lazare.

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ ՏՊԱՐԱՆՈՒՄ

Վաճառվում են հետևեալ գրքերը.

Բագրևանդ և ջրաբաշխ գաւառ Ս. Հայկունի . . .	1 40
Դիօլլինգերի նամակները, թարգմ. Խ. Ե.	50
Էլիզէ Ռէկլիւ. Ռուսահայկան Հայաստան թարգմ. Դիարան. . .	30
Խանգարմունք Հայկաբանութեան, Գ. Եպ. Այվազեան . . .	50
Վիրակուայ հանգստութիւն և նորա նշանակութիւնը առող- թեան համար, Դորտ. Նէէարի թարգմ. Բժ. Մ. Զ.	20
Մարգարիտ արքայութեան երկնից. Խրիմեան Հայրիկ . . .	30
Խաչի ճառ, Խրիմեան Հայրիկ	3 30
Դատաստանագիրք Հայոց Մխիթար Գօշի	
Մանկական պարտէզ. թարգմ. Բժ. Լ. Տիգրանեան . . .	20
Պապիկ և Թոռնիկ. Խրիմեան Հայրիկ.	60
Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ Ա. Եպ. Մխիթարեան.	20
Պատմութիւն Սամուէլ բաժ. Անեցւոյ հրատ. Ա. Տ. Մի. բէլեան	1 20
Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացի Արարատայ, Զ. հ. Յ. Եպ. Շահխաթունեան . . .	4
Տոմար և տօնացոյց Գ. Բ. Աղանեանց	50
Պարզ բարոյներ ա և բ՝ գիրք Էմ. Բ. Նազարեանց . . .	15
Յաճախապատում Լուսաւորչի հրատ. Ա. Տ. Մի.բ. . .	1
Տեղեկագիր Գեղարբունի գաւառի Մ. արք. Սմբատեան . .	2
Համամ Արեւելի, հրատ. Վ. Կոստանեան	15
Յովհան Օձնեցի հրատ. Կարապետ վարդապետ . . .	10

ԳԻՒՏ ՔԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՑԻ

Ա. Ա շ խ ա տ ու թ իւ ն ն երը.

Աղթառատ. բ. տպ. 1889	— 10
Կրօնի դասագիրք տ. տ. 1889 (սպառուած.)	— 15
„ բ. տ. Գ. տպ. 1891	— 25
„ գ. տ. Գ. „ 1890	— 25
Տոմար եւ տօնացոյց Հայաստ. ս. եկեղեցւոյ բ. տպ. 1894	— 50
Կարնոյ գաղթը. պատմ. տեղութիւն, 1891	— 10
Դիւան Հայոց պատմ. գիրք Ա. Բ. 1780—1834 Սահ. Մեսրոպ. մրցանակին արժանացած 1893	2 —
Դիւան Հայոց պատմութեան. գիրք Գ. Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանը. կենսագրութեամբ, յաւելուածներով ու ծանօթութիւններով. Սահակ-Մեսրոպ. մրցանակին արժանացած, 1894	7 —
Կարգ Աստուածպաշտութ. Հայաստ. ս. եկեղեցւոյ. բ. տպ. 1895	— 40
Պատի օրացոյց ժամանակագրութեամբ. Ը. տարի, 1896	— 60

Բ. Թ ա ր գ ժ ա ն ու թ իւ ն ն երը.

Հաւատարմութիւնն ամեն արգելքների յաղթում է. ֆ. Հոֆմանի. 1877	— 40
Խաւարից դէպի լոյս. ֆ. Հոֆմանի. 1877.	— 40
Դօն Քիշոտ լամանշեցի Մ. Սերվանտէսի 1878 (սպառուած)	— 70
Գէորգ Ռուլէստօն, վէպ 1879	— 60
Երրորդ սկի, առակ Լակիդէի բ. տպ. 1893	— 10
Ռօբինզօն (Հրատ. Թիֆլիսի տպագր. ընկ.) 1881	— 60
Չէստերտօնի ժառանգը. պատկ. 1882	— 1
Ակտէա, տ. Սիսեւիայի 1885	— 50
Խան Էրնստ Սմոլեար. Ն. Եանչուկի 1885	— 20
Արծուի մտածմունքը. պրօֆ. Մ. Բոգդանովի 1892	— 05
Գիւղի սուրբը, Սվետոպոլի Չէխի, 1892	— 10
Կեանքի դպրոցը, Գիկկէնսի 1892	— 1
Դէպի Ռթէնք. Սենկելիչի, 1896	— 15
Մի կտոր Հայ. Պօտապէնիօի. 1896	— 10

Գ. Հ Ր ա տ ա Ր ա կ ու թ իւ ն ն երը

Իս. Յարութիւնեան. Հայոց գիրք. 1893 Տփլիս.	1 50
Իշխ. Կ. Բեհբուզեան. Երուս. 1893	— 15
Ռանգաբէ. Էման. վէպ. Թարգմանութիւն Յ. Լալայեանի	— 25
Ալբեր Այնօ. Քուրդի լեռան. Թարգմանութիւն 1894	— 25
Ճաղարէզեանց Յ. Հայոց լեզու տ. տ. դասագիրք Հայ ծխ. դպր. համար 1894	— 30
Սպիրի. Այծարած Մօնի. Թարգ. Իս. Յարութիւնեանց 1895	— 15
Բակ. Կիլիկիա. 1896.	— —
Լումայ. գրական հանդէս 1896. ա. գիրք	— 2
Լումայ. „ „ 1896 բ. գիրք	— 2